त्रिवेणी

डा० श्यामदेवः पाराशरः

श्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्
होश्यारपुरम्

विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थान-प्रकाशनम्-६८२

Vishveshvaranand Vedic Research Institute Publication-682

नित्यानन्द-विश्व-ग्रन्थमाला

NITYĀNAND UNIVERSAL SERIES

ग्रन्थ—१५

Volume—15

होश्यारपुर

HOSHIARPUR

1994

संस्थापक-सम्पादकः

विश्वबन्धुः

Founder Editor

VISHVA BANDHU

सम्पादकः

शि०-भास्करन् नायरः

General Editor

S. BHASKARAN NAIR

प्रकाशकृत्

विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्

(पत्रालयः) साधु-आश्रमः, होशियारपुरम् (पं०, भारतम्)

Publishers

Vishveshvarānand Vedic Research Institute

(P.O.) Sadhu Ashram, Hoshiarpur (Pb. India)

त्रिवेणी

(अष्टाविंशति-सर्गात्मकं महाकाव्यम्)

रचयिता

क० र० डॉ० श्यामदेवः पाराशरः

शास्त्री, M.A., M.O.L., Ph.D., साहित्यशिरोमणिः

विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्

होश्यारपुरम्-१४६ ०२१

१९९४

कृति। **त्रिवेणी (TRIVEṆĪ)**

विवरणम् अष्टाविंशति-सर्गात्मकं महाकाव्यम्
(A Mahākāvya in Twenty-eight Cantos)

प्रणेता कविरत्नम् डॉ० श्यामदेवः पाराशरः, साहित्यशिरोमणिः,
शास्त्री, एम्० ए०, एम्० ओ० एल्०,
पी-एच्० डी०, पी० ई० एस्० (से० नि०)
२२३, हरिनगरम्, होश्यारपुरम् (पं०)

Dr. Shyam Dev Parāshar, Sahitya-Shiromaṇi,
Shastri, M. A., M. O. L.,
Ph. D., Kavi Ratnum, P. E. S. (Retd.)
223, Hari Nagar, Hoshiarpur (Pb.)

प्रकाशकृत्
विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्
(पत्रालयः) साधु आश्रमः, होश्यारपुरम् (पं०, भारतम्)

प्रथमं संस्करणम्
सन् १९९४ (ई०), सं० २०५१ (वि०)

Publishers
Vishveshvarānand Vedic Research Institute
P. O. Sādhu Āshram, Hoshiarpur (Pb., India)

FIRST EDITION, 1994, V. S. 2051

भारते होश्यारपुरे वि०-वै०-शो०-सं०-मुद्रागृहे ।
शि०-भास्करन्-नायरेण संमुद्राप्य प्रकाश्यते ।

Printed and Published by S. BHASKARAN NAIR
for V. V. R. I. at the V. V. R. I. Press, Hoshiarpur (Pb. India).

निवेदना

प्रेयांसः प्रेक्षावन्तः पाठक-प्रवराः ! प्रतरां प्रत्नेषु पुरा-वृत्तेषु प्रायोऽप्रतिरूपाणां भूपानां पङ्क्तिष्वपि पावनतम-जीवनानाम् मानवताऽऽदर्शभूतानां, यथार्थतो देवदूतानामिव पथिकृताम् विक्रमादित्य-मातृगुप्त-प्रवरसेनाऽभिख्यानाम् प्रकटीकृत-पुण्यशीला लोकलीला अधिकृत्य प्रणीतेयं सर्वत्र सुलभ-स्वादिम-श्रेणी त्रिदिव-निःश्रेणी 'त्रिवेणी'।

चारु-चरितचर्चया स्वं ब्राह्मण्यं चरितार्थं चिकीर्षुणा मयका सुरसरस्वति-समाराधन-सौभाग्य-सम्प्राप्त्या साकमेव स्वान्तः-सुखमपि समासादि किमप्यननुभूतपूर्वम् ।

अथ चौदार्यमुषाम् मात्सर्यजुषाम् सुतमामदूरदृशां स्वार्थो-पासकानाम् च शासकानां मौग्ध्यादनुदिनं पञ्चाम्बुप्रान्ते मुमूर्षन्ती गैर्वाणी वाणी तदात्वेऽपि मनाक् प्राणितीति च प्रत्याययितुं धर्ममात्रावेष्टितमिदं नरचेष्टितम् ।

तथा च कीर्ति-कौमुद्या विद्योतित-दिक्चक्रबालानाम् साद्-गुण्यपुण्यपालानाम्, प्रजारञ्जनजीवनचर्याणाम् आर्यवर्याणाम्, त्रैकाल्येऽपि चाऽतुलप्रतापानां देशान्तर-दुरापाणां क्ष्मापाणाम्, सौभाग्यात् पुरा महीमण्डले निवसतां सतां सम्प्रति संस्तवेन समं प्रकाशित-सुकृत-सृतिः सैषा कृतिः पौनः-पुनिकया प्रतिबोधयति पूर्वजाऽवदानानि ।

अनुपदं नूनमनूनं कौतुकमङ्कुरयन्ती सेयं रचना सौरस्य-सौकुमार्य-सागरे सिष्णासूनां सहज-सुलभ-दयोदयानां सहृदयानाम् आमोदाय विनोदाय चाऽपि कल्पिष्यत इति दृढं प्रतीमः ।

क्वचित् क्वचिदिह शब्दशास्त्र-परिपन्थिनोऽपाणिनीया वाऽपि प्रयोगाः पुराण-प्रभृति-प्रबन्धेषु प्रयुज्यमानत्वादत्रापि स्वीकृता इति सूक्ष्मेक्षिका-समीक्षण-दक्षैः प्रेक्षावद्भिः क्षन्तव्याः ।

किं च—मधुरिम-म्रदिम-मिलितस्य शृङ्गारस्य स्वादिम-साम्राज्यैक-स्वामित्वाद् हृदयि-दयितत्वाच्च तत्तत्प्रदेशेषु प्राचुर्येणाऽत्र प्रपञ्चनमपि मर्षणीयं मनस्विभिः। न खल्विदमस्निग्धं द्रढिमदिग्धं हृदयहीनैर् दीनैः प्रायः प्राश्यं वैराग्य-विजृम्भणमिति।

पद्येषु बहुत्राऽदृष्टपूर्वा अप्युपजातयश्छान्दसिकानुमता इत्यभ्युपगताः। तस्मात् तत्र हतवृत्तत्वं नाशङ्कनीयं दीर्घदर्शनैः सचेतोभिः।

यन्त्राक्षरयोजक-प्रमाद-जातं त्रुटि-जातं त्विह सांसिद्धिकमिति बोधनीयं शोधनीयं च करुणा-वरुणालयैः पाठकैरिति पुटिताञ्जलयः प्रार्थयामहे।

पर्यन्ते च संस्थानस्याऽस्य निदेशकवर्याय, सर्वात्मना सततं सारस्वत-सत्र-समायोजनं प्रत्याबद्ध-श्रद्धाय, श्री एस्० भास्करन् नायर-महाभागाय क्रियासमभिहारेण धन्यवादान् वितरामः येन प्रबन्धस्याऽस्य प्रकाशन-संविधां विधाय सुचिरायाऽधमर्णतां नीताः स्मः।

ततोऽपि प्राग् दीर्घ-दर्शिनः विद्वद्गोष्ठीषु गीयमान-गुण-गरिमाणः डॉ० मुनीश्वरदेव-महोदयाः अनुवारं धन्यवादैरभिनन्द्याः यैर् महाकाव्यस्याऽस्य विशुद्धरूपेण मुद्रापणे सुचिरं साचिव्यमन्वस्थायि। अथ चानुपदं सम्पादने साहाय्यमनुचरन्तः श्रीपृथुराम-शास्त्रि-महाभागाश्चापि नैकशो धन्यवादैरभिनन्द्यन्ते। एतदतिरिक्ताः समेऽपि शोध - संस्थानेऽत्र निवसन्तः सन्तः सभाजनीयाः यैः प्रोत्साहितोऽहमभूवमेतत् - कर्मण्यात्मानं प्रवर्तयितुम्। नित्यदा विधेयव्यापारेषु वैशारद्यं व्यञ्जयन्तो मुद्रणालये व्यवस्थाविधातारः श्री शङ्करदास-महोदयाः, चौ० गुरुप्रसादादयश्च कर्मकरा अपि साधुवादैः सत्क्रियन्ते यैः भृशं कृतज्ञतां नीताः स्मः। स्थानस्य तनीयस्त्वात् तेषां तेषां साह्य-सम्पादकानां वश्यवाचां प्राचां नामानीह निर्देष्टुमक्षमः क्षमां भिक्षमाणः :—

होश्यारपुरम् विनीतः

वैशाखी, १३ अप्रेल, १९९४ श्यामदेवः पाराशरः

समर्पणम्

किरन्तः सर्वतोदिक्कं दृशा क्षेमं दया - स्पृशा ।
धन्या मनीषि-मूर्धन्याः पुनानाः पृथिवीं पदैः ।। १ ।।

येऽत्र संस्कृत-सम्पत्त्या सन्तः सन्तोऽप्यलंधनाः ।
मान्या 'यर्वाण-तर्वाणा' मन्यन्ते मुग्ध-मानसैः ।। २ ।।

प्राणित्यद्याऽपि गैर्वाणी वाणी येषां तपोबलात् ।
स्थेयसी चार्यमर्यादा भिद्यमानाऽपि चेतरैः ।। ३ ।।

वाचामगोचराऽगण्य - गुणानां प्रतिभाभुवाम् ।
तेषां पाणि - पयोजेषु प्रबन्धोऽयं समर्प्यते ।। ४ ।।

त्रिवेणी - वर्ण्यविषय - विवरणम्

अथ प्रथमः सर्गः

(१) श्वःश्रेयसाशंसा

तापत्रयीं तिरयतात् त्वरितं त्रिकालं,
तृप्तिं तनोतु तव तक्षयतात् तृषां ताम् ।
त्र्यक्षेण तत्र तुलितं त्रिगुणातिगेन,
त्रैस्रोतसं त्रिपथ-तर्पि तुषार-तोयम् ॥ १ ॥

पुण्यैः प्रपात - प्रतिमैः प्रबन्धैः, पुंसां पतत्पङ्कपरम्पराय ।
प्रवर्तकाय प्रवरस्य पूर्वं, पाणी पुटीकृत्य पराशराय ॥
पुनः पद-प्रीति-परिप्लुतेन, पाराशर--प्रेष्य-पृथुप्रथेन ।
प्रणाम-पुष्पाञ्जलयः प्रदत्ताः, प्रत्यूह-पुञ्जान् परिमार्जयन्तु ॥ २-३ ॥

आश्चर्यचारुचर्याय, रुचितैः रचना - चयैः ।
नमो नः कविवर्याय, पाराशर्याय नैकशः ॥ ४ ॥

सत्त्वात्मकः सूक्त-सहस्र-सूत्र-सम्पादकः सूक्ति-सुधा-सरस्वान् ।
सद्धर्म-सञ्चारण-सिन्धुसेतुः, स स्वस्तये सत्यवती-सुतः स्तात् ॥ ५ ॥

आशीराशींस्त्वहं तस्य, हन्त ! वृद्धस्य बालकः ।
रुषितोऽपि मृषा भूत्वाऽऽसादयामि दयानिधेः ॥ ६ ॥

महर्षेस्तस्य वात्सल्य - मूर्तेः कल्याण - कामनाः ।
अनल्पाः सत्य-सङ्कल्पाः, मह्यमेव सुरक्षिताः ॥ ७ ॥

यतः समस्त - वस्तूनां सम्पदां वाऽस्य वस्तुतः ।
निसर्गादेव दायादो निर्विवादोऽस्मि वास्तवः ॥ ८ ॥

पथिकृद्भ्यो नमस्तेभ्यो रचिताऽपचिता च यैः ।
पदन्यासैरनायासैः स्वर्ग - सोपान - पद्धतिः ॥ ९ ॥

वन्द्या नन्द्यास्तथा प्राञ्चः प्रतीक्ष्याः कविकुञ्जराः ।
सुधासार - रसोद्गाराः लोके निर्जित - निर्जराः ॥ १० ॥

कवयो वाङ्मयाकाश - रवयो ये वयोऽधिकाः ।
आद्याः कैर्नाऽभिवाद्यास्ते, नवैः सामान्य - मानवैः ॥ ११ ॥

नमोऽस्त्वहम्पूर्विकयाऽञ्चितेभ्यः,
प्राचां पदाब्जेभ्य उपेयवाचाम् ।
प्रबन्ध - गन्धानधिगम्य येषां,
मुधैव मुग्धा अपि मानिनः स्म ॥ १२ ॥

(२) सत्कृति - सत्कृतिः

भव्यानि सद्भाषितभङ्गि - भूषा - ,
स्तव्यानि नव्यानि गिरां गरिम्णा ।
पुनः पद-प्रौढिम - पूजितानि,
स्वादीय - औचित्य - झरी - म्रदिम्ना ॥ १ ॥

सौशब्द्य - वक्रोक्ति - विलास - भाञ्जि,
काव्यानि कैः कर्ण - रसायनानि ।
गम्यानि धन्यैः रसमार्मिकैस्तैः,
नम्यानि न स्वादिम - सौभगानि ॥ २ ॥

मधुच्छटा - सम्पुटितानि तानि,
साद्गुण्य - सौरभ्य - सुवासितानि ।
वैचित्र्य - काशिष्णु - नवच्छवीनां ,
जिष्णूनि सूक्तानि च सत्कवीनाम् ॥ ३ ॥

पदमैत्री - परिस्पन्द - प्रस्तुत्या परिमार्जिता ।
रचना काचनाऽप्यत्र रोचनाऽऽलोचनार्चिता ॥ ४ ॥

मसृणैरुल्वणैः पद्यैर्लावण्य - लवलासिभिः ।
प्रबन्धः सुधियां पूज्यः प्रसादेन पुरस्कृतः ॥ ५ ॥

दोषैरुद्यदुपक्रोशैस्तर्जिताऽऽह्लाद - वर्जिता ।
मलीमसा सदास्वाद्या कविता स्यान्न सेविता ॥ ६ ।

अद्यश्वीन - यशोलाभो येन काव्येन जायते ।
षण्डत्वं सज्जते तत्र पाण्डित्यं हन्त ! लज्जते ॥ ७ ॥

दोधूयते वेदनयाऽपि मस्तकं,
रसस्य वा वेदनयाऽपि वेदिभिः ।
एकत्र हेतुः कवि - कल्प - चापलं,
परत्र तत् सत्कवि-कर्म-कौशलम् ॥ ८ ॥

यैः संगृहीतैस्तुष - तूल - तूस्तैः,
प्रपञ्च्यते काव्यकलाऽभिमानः ।
मसी - प्रयोगेण मलीयसी तैः,
शाटी शुभाऽकारि हि शारदायाः ॥ ९ ॥

तु - वै - नु - नूनं - किल - चादि - योगैः
संचिन्वते येऽपि च काव्यभित्तिम् ।
ख्याता इमे डित्थ-डवित्थ-मुख्याः,
कापेय - कल्पां तनयन्ति लीलाम् ॥ १० ॥

सन्तो मधुस्यन्ति, न रोगिणस्ते,
कुतो नु तैः सेव्यमभव्य-काव्यम् ।
तन्मा मृषोत्पुच्छय रे कवे ! त्वम्,
वैरस्य - हास्यं रचयन् यथास्वम् ॥ ११ ॥

सम्पादितं च साहित्य - सौरस्यं येऽपि जानते ।
यथेष्टं चेष्टितैः काव्ये तान् विलोक्य विशृङ्खलान् ॥
अ - शनैर् दशनैरोष्ठं पीडयत्येष पिङ्गलः ।
कृपणः पाणिनिः पाणी पिनष्टयद्य पुनः पुनः ॥ १२-१३ ॥

कार्यं निरङ्कुशेनैव हन्त ! काव्य-क्रियासु चेत् ।
वैरिणी मन्यमानाऽसौ स्वैरिणी वन्द्यते न किम् ? ॥ १४ ॥

अवैदुष्येण दूष्यं सत्, काव्यं स्ताव्यं न मन्यते ।
येषां स्यात् कविभिर् धूम्रच्छविभिः किन्तु तैर्नुतैः ॥ १५ ॥

दीनैः प्रातिभ - हीनैश्चेद्, रसराहित्यमाहितम् ।
कविभिः किन्नु साहित्य - सौहित्यं प्रतिपादितम् ॥ १६ ॥

वन्द्या नन्द्यास्तथा प्राञ्चः प्रतीक्ष्याः कविकुञ्जराः ।
सुधासार - रसोद्गाराः लोके निर्जित - निर्जराः ॥ १० ॥

कवयो वाङ्मयाकाश - रवयो ये वयोऽधिकाः ।
आद्याः कैर्नाऽभिवाद्यास्ते, नवैः सामान्य - मानवैः ॥ ११ ॥

नमोऽस्त्वहम्पूर्विकयाऽञ्चितेभ्यः,
प्राचां पदाब्जेभ्य उपेयवाचाम् ।
प्रबन्ध - गन्धानधिगम्य येषां,
मुधैव मुग्धा अपि मानिनः स्म ॥ १२ ॥

(२) सत्कृति - सत्कृतिः

भव्यानि सद्भाषितभङ्गि - भूषा - ,
स्तव्यानि नव्यानि गिरां गरिम्णा ।
पुनः पद-प्रौढिम - पूजितानि,
स्वादीय - औचित्य - झरी - म्रदिम्ना ॥ १ ॥

सौशब्द्य - वक्रोक्ति - विलास - भाञ्जि,
काव्यानि कैः कर्ण - रसायनानि ।
गम्यानि धन्यैः रसमार्मिकैस्तैः,
नम्यानि न स्वादिम - सौभगानि ॥ २ ॥

मधुच्छटा - सम्पुटितानि तानि,
साद्गुण्य - सौरभ्य - सुवासितानि ।
वैचित्र्य - काशिष्णु - नवच्छवीनां ,
जिष्णूनि सूक्तानि च सत्कवीनाम् ॥ ३ ॥

पदमैत्री - परिस्पन्द - प्रस्तुत्या परिमार्जिता ।
रचना काचनाऽप्यत्र रोचनाऽऽलोचनार्चिता ॥ ४ ॥

मसृणैरुल्वणैः पद्यैर्लावण्य - लवलासिभिः ।
प्रबन्धः सुधियां पूज्यः प्रसादेन पुरस्कृतः ॥ ५ ॥

दोषैरुद्यदुपक्रोशैस्तर्जिताऽऽह्लाद - वर्जिता ।
मलीमसा सदास्वाद्या कविता स्यान्न सेविता ॥ ६ ।

अद्यश्वीन - यशोलाभो येन काव्येन जायते ।
भण्डत्वं सज्जते तत्र पाण्डित्यं हन्त ! लज्जते ॥ ७ ॥

दोधूयते वेदनयाऽपि मस्तकं,
रसस्य वा वेदनयाऽपि वेदिभिः ।
एकत्र हेतुः कवि - कल्प - चापलं,
परत्र तत् सत्कवि-कर्म-कौशलम् ॥ ८ ॥

यैः संगृहीतैस्तुष - तूल - तूस्तैः,
प्रपञ्च्यते काव्यकलाऽभिमानः ।
मसी - प्रयोगेण मलीयसी तैः,
शाटी शुभाऽकारि हि शारदायाः ॥ ९ ॥

तु - वै - नु - नूनं - किल - चादि - योगैः
संचिन्वते येऽपि च काव्यभित्तिम् ।
ख्याता इमे डित्थ-डवित्थ-मुख्याः,
कापेय - कल्पां तनयन्ति लीलाम् ॥ १० ॥

सन्तो मधुस्यन्ति, न रोगिणस्ते,
कुतो नु तैः सेव्यमभव्य-काव्यम् ।
तन्मा मृषोत्पुच्छय रे कवे ! त्वम्,
वैरस्य - हास्यं रचयन् यथास्वम् ॥ ११ ॥

सम्पादितं च साहित्य - सौरस्यं येऽपि जानते ।
यथेष्टं चेष्टितैः काव्ये तान् विलोक्य विश्रृङ्खलान् ॥
अ - शनैर् दशनैरोष्ठं पीडयत्येष पिङ्गलः ।
कृपणः पाणिनिः पाणी पिनष्टचद्य पुनः पुनः ॥ १२-१३ ॥

कार्यं निरङ्कुशेनैव हन्त ! काव्य-क्रियासु चेत् ।
वैरिणी मन्यमानाऽसौ स्वैरिणी वन्द्यते न किम् ? ॥ १४ ॥

अवैदुष्येण दूष्यं सत्, काव्यं स्ताव्यं न मन्यते ।
येषां स्यात् कविभिर् धूम्रच्छविभिः किन्तु तैर्नुतैः ॥ १५ ॥

दीनैः प्रातिभ - हीनैश्चेद्, रसराहित्यमाहितम् ।
कविभिः किन्नु साहित्य - सौहित्यं प्रतिपादितम् ॥ १६ ॥

पीयते श्रोत्र - पात्रेण, हृदयेषु निधीयते ।
गीयते पारिषद्यैश्च सत्काव्यं केन हीयते ॥ १७ ॥

रस्यते रचना रम्या, कवे ! या कापि यस्य ते ।
मार्द्वीक - रसमर्मज्ञैः, शस्यतेऽथ नमस्यते ॥ १८ ॥

वयस्य ! तेन तादृश्यै पुनः किं न प्रयस्यते ।
नाऽभव्यद्रव्यवद् विज्ञैरस्यते या च हस्यते ॥ १९ ॥

कुत्स्यं कषायं कटुकं क्वचिन्मा
कार्षीः कवे ! निम्ब-रसाञ्जनादेः ।
लावण्यमुद्भावय लोभनीयं
लालायितानां लवणस्यतां कृते ॥ २० ॥

वमत्येषा मसीमात्रं, तूलिका ते तपस्विनी ।
कवे ! नूनमसीमाऽत्र, कीर्तिः रजक-रञ्जनी ॥ २१ ॥

केवलं कालिमानं किं, कलमेन किरस्यये ! ।
मा कालुष्य - कलङ्कानि, कूलानि ककुभां कुरु ॥ २२ ॥

सारयन्ती सुधाऽऽसारान्, लेखनी काऽपि ते कवे ! ।
समन्तात् सितिमानं वा, स्तृणुते कीर्ति-कौमुदीम् ॥ २३ ॥

त्वत्तस्तु शौण्डिकः श्रेयान्, कवे ! चेत् कौतुकावहैः ।
भावैर् माध्वीक-मिश्रैस्ते, न माद्यन्ति मनस्विनः ॥ २४ ॥

सुधा-स्वादिम-सञ्चारात्, कविता स्थास्नुतां गता ।
आकल्पान्ताद् नवोन्मेषा, ध्रियते म्रियते न सा ॥ २५ ॥

दोषज्ञानां कटाक्षांश्चेत्, सहते रचना तव ।
भविताऽसि सुरो भ्रातः ! नाऽतस्त्वं त्वसुरो भव ॥ २६ ॥

कविता करतालैश्चेद्, रसज्ञैरभिनन्द्यते ।
भविता भवतो गूढं, प्ररूढं प्रायशो यशः ॥ २७ ॥

ललाटं ताड्यते लोकैः, श्रुत्वा चेद् वाग्विजृम्भणम् ।
दैवलेखान् विजानीयाः, तदैव स्फुटितान् कवे ! ॥ २८ ॥

विधातुर्निर्मितेरात्मा, पदार्थं - स्वादिमा मतः ।
तत् त्वया तत्त्वतस्तत्र, कवे ! कार्य उपक्रमः ।। २९ ।।

पदार्थाऽपप्रयोगेण दुर्वृत्ता ऊर्ध्वदृष्टयः ।
कदर्थयन्ति नीतिज्ञ - कविकल्पाः सचेतनान् ।। ३० ।।

अहो ! वैधात्र-पेशल्यं सत्कवेः कुकवेस्तथा ।
लक्ष्यते रसविच्छित्तिः समाना रचनासु यत् ।। ३१ ।।

श्लक्ष्ण-ऋक्षण-लाक्षण्या, द्राक्षा-माक्षिक-माधुरी ।
कृतिर्लीलायितैर् लेह्या, मृतिस्तां न प्रतीक्षते ।। ३२ ।।

माधुर्यं चेन्न, मुक्तं स्यात्, नोजश्चेन्नङ्क्ष्यति स्वयम् ।
प्रसादश्चेन्न, काव्यं तत्, प्रणाले पातयिष्यते ।। ३३ ।।

पदं कामयसे पुण्यं, कवे ! त्वं चेन्निरापदम् ।
भवभीतिं तदुत्सृज्य, त्रैगुण्य - विषयो भव ।। ३४ ।।

प्रणाम - पुष्पप्रकरेण पूज्याः,
मनाक्प्रयत्नाः कवयोऽत्र तेऽपि ।
यत्तौल्यहेतोः पटलाधिरूढः
पदं गरीयो लभते कवीन्द्रः ।। ३५ ।।

हृद्यश्चेत् सद्य आस्वाद्यो रसोऽगाधतलस्थितः ।
पिपासुकैरविच्छिन्ना विशाला रसनेष्यते ।। ३६ ।।

(३) सतां संस्तव एव ज्यायान्

एकस्य भूमिदेवस्य, त्यागिनो न तु रागिणः ।
देव - द्वयस्य च द्विष्टोत्सादिनोऽतुल - दादिनः ।।
पवित्रेण विचित्रेण, चरित्रेण परिप्लुता ।
पीयूषस्य प्रपा लोक - कोपं लोपं च नेष्यति ।। १-२ ।।

नाकलोकस्य निःश्रेणी, शुभ-श्रेणी शरीरिणी ।
त्रिवेणी मधुधारैषा, शास्तु शस्ता मनः सताम् ।। ३ ।।

कारणं गौरवे चास्याः, न किञ्चित् काव्यकौशलम् ।
पटिमा वस्तु-बन्धे वा, नापि पण्डितिमा मम ॥ ४ ॥

सद्वृत्तभावनं त्वेषां, पावनं पाप - धावनम् ।
वाचामगोचराचारं, वैलक्षण्यं महात्मनाम् ॥ ५ ॥

एषां गौरव - गानेन प्राप्तमानेन किं मया ।
नाशितं स्यात् परं तावत् कृतज्ञत्वं प्रकाशितम् ॥ ६ ॥

किन्नु कुङ्कुम - कस्तूरी - कर्पूर - क्रय - विक्रये ।
वणिजो वित्तवृद्धया नोल्लासितः स्याच्च वासितः ॥ ७ ॥

इति श्री-वसन्तराम-पाराशर-तनुजनुषा कविरत्नादि-विविध-
विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव-पाराशरेण प्रणीते 'त्रिवेणी'
इत्यभिख्ये महाकाव्ये प्रथमः सर्गः पर्यवसितः ॥

अथ द्वितीयः सर्गः

त्रैविक्रमः पातु पुराकृतः श्रमः,
यस्मिन् स्थिराऽपि प्रपदाहता क्षितिः ।
उपेयुषी विह्वलतामिव क्रमे,
लुठत्यहो ! सम्प्रति गेण्डुवद् भ्रमे ॥ १ ॥

पदाग्र - संस्पर्शमुपेत्य तस्य,
त्रिविक्रमस्यैव युगान्त - शान्ता ।
शुद्धा विबुद्धाऽखिलजीवजाता,
जाताऽभिपूज्या विबुधैरपि ज्या ॥ २ ॥

तत्रास्ति सभ्यो विषयेष्वलभ्यो
देशः शुभ - श्री - सुख - सन्निवेशः ।
अनारतं सच्चरितार्जनारतं
तमादि - कालान्निगदन्ति भारतम् ॥ ३ ॥

दुर्वृत्त - दृप्तान् दलयन् दुरन्तान्,
धर्मध्वजं धारयतां धुरीणः ।
रणे धरण्युद्धरणैककारणे,
मुहुर्जगर्जाऽत्र स रैणुकेयः ॥ ४ ॥

कुठार - कोट्या कतिशः ककुप्सु यः,
कृन्तन् क्रुधा कण्टक - काननानि ।
चक्रे सुमानीव विकस्वराणि,
म्लानानि दीनानि जनाननानि ॥ ५ ॥

पदात्पदं यत्र महालयेषु,
सुराः सुराष्ट्राऽहित - वारणातुराः ।
चरिष्णवश्चाभित एव देवाः,
समस्तसेवा - व्रतिनः प्रियङ्करा ॥ ६ ॥

विबोधयन् यत्र विकासयंश्च,
जगज्जनानां जरयन् जडत्वम् ।
महर्षिभिर्ज्ञान - मरीचिमाली,
व्यधायि मत्या महसा महीयान् ॥ ७ ॥

इतस्ततो यत्र महानदीनां,
तरङ्ग - भङ्गोच्च - भुजोन्मदानाम् ।
सौभिक्ष्य - कर्णेजप - घोरघोषाः,
दारिद्र्य - दोषानिव तर्जयन्ति ॥ ८ ॥

निर्याय नीचैर्निभृतं नगाङ्कात्,
स्वैरं सुखं सागर - चुम्बिनीनाम् ।
तरङ्गिणीनामिह चेष्टितानि,
यूनां मुदे विभ्रम - वेष्टितानि ॥ ९ ॥

एकत्र विन्ध्येन दृढं परत्र,
हिमाद्रिणाऽत्रैव धृता धरित्री ।
स्थाली विशालेव पचेलुकाभ्यां,
स्थिरा न पातालतले विलीना ॥ १० ॥

क्वचिच्चिनारास्तरवो विशालाः,
क्वचित्फलैरत्र नता रसालाः ।
ऊर्जस्वलत्वे द्रढिमानमन्तर्,
विनम्रतायां व्रढिमानमाहुः ॥ ११ ॥

विभूषयन्तो विविधैश्च वर्णैः,
मध्वादयो यत्र दिगम्बराणि ।
क्रमेण मध्वादि - रसोपहारैः,
शस्यैः रसां मेदुरयन्ति विष्वक् ॥ १२ ॥

यस्मिन् समीरो वनवाटिकानां,
सुहृत् समन्तादपि सञ्चरिष्णुः ।
व्यावृत्य शीतोष्ण - कवोष्णमासो
वासोपहारान् विभजन् प्रवाति ॥ १३ ॥

प्रवाल - शोभा - जित - विद्रुमाणां,
गन्धोत्तमानां मलय - द्रुमाणाम् ।
कोलेषु केलिं कलयंश्च वातः,
शीतोऽपि सन्धुक्षयतीव चेतः ॥ १४ ॥

गात्रं विदित्वा तृण-लोष्ठमात्रं
क्षयिष्णु तात्कालिक - काल - पात्रम् ।
यत्राऽदुरन्यस्य मुदे निरामयाः,
श्रुतास्त्वया चापि मया दयामयाः ॥ १५ ॥

कृत्वार्थिसाद् यत्र समस्त-सम्पदः,
वृत्वा कुटुम्बाय तथा महापदः ।
राज्यानि मुक्त्वा तृणवद् वदान्याः,
प्राज्यानि दुःखान्यभजन्त मान्याः ॥ १६ ॥

यस्याऽभयैः साहसधर्मनिष्ठैः,
ऋतम्भरैः स्थैर्यमहायि नाऽन्तः ।
तैर्मूर्ध - दानेन महाप्रतिष्ठैः,
उच्चैः शिरांस्यात्मवतां कृतानि ॥ १७ ॥

प्रतापपूरैरिव भूमिसूरैः,
शूरैः श्रुते सङ्गर उल्लसद्भिः ।
चिन्ता कृता दुर्बल - दुर्विधानां,
यस्मिन्नसूनां न तथा वसूनाम् ॥ १८ ॥

प्राणाः प्रनष्टा न परं रणात्ते,
शौटीर - शौण्डीर्य - ललामभूताः ।
किणा व्रणानामत एव तेषां,
दृष्टा न पृष्ठेषु परन्तपानाम् ॥ १९ ॥

सैन्याः समित्साहस - सत्त्वसिद्धयः
स्वःसुन्दरी - शंसित - शौर्यशालिनः ।
प्राजि विजानन्ति महस्य मेलां
खेलां सहेलां च विनाश - वेलाम् ॥ २० ॥

अस्त्यस्यं देशस्य महाविशाले,
शून्यावनी - शैलवनी - कराले ।
हृन्मर्म गात्रस्य यथाऽन्तराले,
तथा प्रदेशः सुभगो विचाले ॥ २१ ॥

कौबेर - कोषैरिव मोष - भीत्या,
नीचैर्निखातैर्निभृतं नगेषु ।
महार्ह - माणिक्य - मणी - जनीभिः,
यन्मेदिनी मेदुरिता खनीभिः, ॥ २२ ॥

रणाजिरोत्कण्ठित - वाजि - राजिम्,
अचिन्त्य - विद्वेष्टृ - बल - प्रवेशम् ।
धी - दोर्बलाक्रान्त - दिगन्तदेशं,
मध्यप्रदेशं मनुजा यमाहुः ॥ २३ ॥

दिशास्वनुल्लङ्घित - सन्निदेशः,
समन्ततः सैनिक - सन्निवेशः ।
एष प्रदेशः प्रणयी प्रजानां,
धीरं दधे धर्मधुरां धरण्याम् ॥ २४ ॥

पूर्वं पवित्रासु पुरीषु गुण्या,
स्मृताऽप्यघानां जयिनीति पुण्या ।
विराजते सोज्जयिनीह यस्यां
कृतालया ब्रह्मपदं श्रयन्ते ॥ २५ ॥

श्रीकालिदासस्त्रिदिवाधिवासः,
स्वप्नेऽभ्युपेतः स्वजनैः समेतः ।
व्यावर्णयत् तां च तदेव तथ्यं,
कथ्यं मयाऽद्येव निरीक्ष्यमाणम् ॥ २६ ॥

विडम्बयन्तीन्द्रपुरी - विभूतिं,
मनोहरा मध्यमणी स्रजो वा ।
आभाति देशस्य यथार्थमेव,
या देहिनी किन्त्वधिदेवतेव ॥ २७ ॥

साऽभूदवन्तीत्यपराऽभिधाना,
राष्ट्रस्य केन्द्रं स्थिरराजधानी ।
अशेष - देशस्य ललाट - लेखान्,
ममार्ज यस्यां च ससर्ज भूपः ॥ २८ ॥

मध्ये महाकाल - महेश्वरेण,
साऽध्यासिता हन्त ! तपस्विनीव ।
स्थिरासना तं हृदये निधाय,
ध्यायन्त्यजस्रं नगरी विभाति ॥ २९ ॥

सीम्नः समीपेऽल्पजलाऽत्र सिप्रा-
ऽक्षिप्रा समन्त्वाप्लव - तृप्तविप्रा ।
साक्षान्महाकाल - सटाऽवतीर्णा,
स्रोतस्विनी सा सुरसिन्धुरेव ॥ ३० ॥

अस्याः सदा सद्रव - सत्त्वसारैः,
प्रायः पयोभिः परिमृष्टपङ्का ।
पुरी परामर्शन - पाविता वा,
पूज्यास्पदं प्रत्यर्थिनां प्रपन्ना ॥ ३१ ॥

कुलङ्कषा केन न कीर्तनीया
सदा स्तुताऽसौ कवि - सार्वभौमैः ।
येषां यशोभिश्च विजृम्भमाणैर्,
गृहीतगर्भाः ककुभो लसन्ति ॥ ३२ ॥

साऽङ्के समारोप्य पुरीं विशालां
वालामिवैनां मृदुलैः समीरैः ।
लोली - विलासैर्लहरी - लयैश्च,
ग्रीष्मागमे लालयतीव रात्रौ ॥ ३३ ॥

तोयैस्तदीयैः पवनोर्मिमुक्तै-
रेषाऽभिषिक्ता महिषीव मन्ये ।
पवित्रिताऽर्हत्तम - राजधानी -
पदं प्रपेदे प्रथितं पृथिव्याम् ॥ ३४ ॥

युग्मकम्

क्वती परिष्वङ्गमवाप्य तस्याः,
समीरणः सीकर - सार - सेकैः ।
मृष्टाङ्गरागांश्च निशासु शीर्णा-
नुल्लाघयन् पौर - वधू कपोलान् ॥ ३५ ॥

चुम्बन् गृहाराम - लताश्च पश्चात्
पेप्रीयमाणो विशिखाङ्गसङ्गैः ।
शंशम्यमानः शनकैः पताका-
वराम्बरैः खेलति मन्दिरेषु ॥ ३६ ॥

तदीय - पानीय - कणावसेकैः,
स्वैर - स्वरो मान्त्रिकवत्समीरः ।
रुद्धोऽपि रोधस्तरुभिर्नगर्याः,
जहर्ति जातान् व्यसनाऽवरोधान् ॥ ३७ ॥

सा शीतला वीचि - करैरुपेतान्,
मन्दैश्च नादैरभिनन्दयन्ती ।
रोमाणि तेषां तनुषु प्रसुप्ता -
न्युद्बोध्य नूनं कुरुते स्थितानि ॥ ३८ ॥

तोयेऽदसीये स्फटिक - प्रसन्ने,
बाला विवासा अवगाह - काले ।
मत्स्यो यथाऽलं तरलास्तरन्त्यो,
निमज्जयन्तीव मनः परेषाम् ॥ ३९ ॥

निदर्शनं किञ्चन चारुतायाः,
प्रमाणपत्रं विधि - कौशलानाम् ।
इहैव काचित् कविकल्पनानां,
सन्तीर्य सीमान्तमिव स्थितासीत् ॥ ४० ॥

एकाऽत्र तोये प्रतिबिम्बिताङ्गी,
प्रतीयते मूर्तिमतीव कान्तिः ।
धारेव तीक्ष्णा स्मरसायकस्य,
स्वान्ते रयस्यापि बलान्निविष्टा ॥ ४१ ॥

स्नाता सवेशा सित - सूक्ष्म - सिक्त-
सक्तांशुकाङ्गा तरुणी तटे किम् ?
सद्यो निशातं प्रलयङ्करं वा
मीनध्वजेनेदममोघमस्त्रम् ? ॥ ४२ ॥

अकालकालादकुतोभयाना-
मत्येति कालोऽत्र हि नागराणाम् ।
कालस्य कालः प्रहरीव येषां
जागर्त्युपान्तेऽनलसः क्षपाहम् ॥ ४३ ॥

अनायि लोकः सकलः स्वरूपतां,
विभूति - भूषेण दयास्पृशा दृशा ।
कुल्या अकुल्या अत एव तुल्याः,
विभूतिमन्तो नगरौकसोऽस्याम् ॥ ४४ ॥

भूम्ना विभातेष्विह होम - धूम-
स्तोमैर्वृतं व्योम निवात-धीरैः ।
विभाति विष्वग् व्यवधीयमानं
कालैर्महाकाल - जटाकलापैः ॥ ४५ ॥

सवेषु यस्यां च महोत्सवेषु
किरन्ति कर्णेषु किमप्यवाच्यम् ।
पौराङ्गनाभिः कलकण्ठिकाभिर्
जेगीयमानानि सुमङ्गलानि ॥ ४६ ॥

सुख्याश्च मुख्याः श्रिय एतदीयाः
गेया अमेया गिरया कया मया ।
पुरन्दरस्यापि पुरा पुरी या
प्रस्पर्धमाना प्रतमा प्रतीयते ॥ ४७ ॥

द्वारैरुदारैः सुषमैरगारैः,
सुधा - सुधौतैः खचिताऽतिवेलम् ।
सौभाग्य-गर्वाममरावतीं सा,
हसन्त्यहो ! भात्यनिशं सहेलम् ॥ ४८ ॥

नानानिधानैः कृतसंनिधाना,
व्याप्ता दिगन्तागत - राजराजैः ।
समर्धिताऽसौ धनदैः कुले कुले,
स्वसाऽलकाया नियतं वरीयसी ॥ ४९ ॥

निशासु नैवार्गलितैः सुरम्यैः
सा वासवावास - विहासि - हर्म्यैः ।
लोकैर्विशोकैश्च गुणीकृताभा,
निर्वर्ण्यते नित्य - नवोत्सवैव ॥ ५० ॥

अभ्रंलिहोत्सेधमरुत्सु यस्यां,
सौधेषु सौवर्ण - घटीतटेषु ।
ध्वजाग्र - हस्ताः स्फुरितोर्मिनादाः,
आगामुकाऽऽर्त्तीरिव वारयन्ति ॥ ५१ ॥

शालासु वाचस्पतिभिः प्रभूतैः,
गिरैव भूतैः कविभिश्च पूतैः ।
सूच्यग्र - विध्यद्धिषणैश्च सेव्या
परा पुरी साऽपि कथं न दिव्या ॥ ५२ ॥

हा ! हेति नादा इह साम - गाने,
परोपताप - प्रभवा न तावत् ।
वाष्पोदयो होम - कृशानु - धूमैर्,
न चाधिभिर् दैन्य - समुद्भवाभिः ॥ ५३ ॥

उद्गीथ - वेद - ध्वनिभिश्च यस्यां,
पुरौकसोऽपोढ - समस्त - पापाः ।
संसारमुत्सृज्य विशन्त्यशङ्काः,
स्वः - सुन्दरी - सङ्गम - वाटिकासु ॥ ५४ ॥

न द्वन्द्व - दुःखैर् दलिता दुरन्तैः,
पौरास्तथाऽस्यां श्लथ - सौष्ठवा नो ।
न वैभवाभोगज - भूरि - भव्य -
भू - भोगभाजोऽपि मदाऽभिभूताः ॥ ५५ ॥

वित्रासित - त्राण - परायणानां,
वीरोत्तमानामिह गर्जितानि ।
उत्साह - शक्तेः पिशुनानि विष्वग्
विभीषिका - गर्व - विवर्जितानि ॥ ५६ ॥

शालीन - शीला महिलाऽतिरूपा,
विलासिनी मन्थज - पेशलाङ्गी ।
गृहे गृहे काम - कलत्र - चित्ते,
सापत्न्यमुन्मुद्रयतीव यस्याम् ॥ ५७ ॥

अर्हत्तमान्यत्र वपुष्मतीनां,
मुखान्यतुल्य - द्युतिमन्ति मत्वा ।
उपासितेवाऽनुदिनं वराकः,
पृथ्वीं परिक्रामति शीतरश्मिः ॥ ५८ ॥

तपस्विभिस्तामरसैस्तु तीव्रं,
तटाक - तोयेषु तपश्चरद्भिः ।
तौल्याप्तयेऽभावि वराङ्गनास्यै-
रद्यापि चाल्पेतर - शेषयत्नैः ॥ ५९ ॥

क्रियत्कठोराः सुभगा इहत्याः,
कूर्पास - सन्नद्ध - हृदः स्वयं तु ।
नेत्रत्रिभागैर्हृदयानि यूनां,
विध्यन्ति मुष्णन्त्यपि मुग्धशीलाः ॥ ६० ॥

लज्जापटैरन्तरिताननानां,
जालान्तरालेष्वपि वा स्थितानाम् ।
नितम्बिनीनामभिचारि रूपं,
द्वैगुण्यमायाति न हीयतेऽस्याम् ॥ ६१ ॥

लोकोत्तरासेचन - सौभगास्ताः,
सौभाग्यभाजां सदनेषु येषाम् ।
तेऽन्ते यियासन्ति सुराङ्गनानां
नाके न सङ्केत - निकेतनेषु ॥ ६२ ॥

अखण्ड - कौमार - निसर्ग - सौम्यैः
रूपैरचिन्त्यैः पुरि पूरितायाम् ।
निवेशिनां वीथिषु देशिकानां
स्याच्चाक्षुषी कांचन पारणाऽस्याम् ॥ ६३ ॥

लावण्य - कुल्याः प्रमदा इहत्या
हत्यासु दक्षा युवजीवनानाम् ।
सकृद् यदाभा - वशतामुपेता-
स्तृष्णोपतापैरनिशं व्यथन्ते ॥ ६४ ॥

व्यापाद्य कामं समवाप्तकामो,
वृथा महाकाल इह स्थितोऽसौ ।
कामोऽत्र तु प्राणयितोऽङ्गनाभिः,
कुले कुले केलिकलाः करोति ॥ ६५ ॥

कान्तेषु कान्तालक - कण्टकेषु,
संश्लिष्ट - हृद्भावशता विलासिनः ।
सरन्ति किं वा न सरन्ति यस्या
वीथिष्वसम्बाध - निराकुलास्वपि ॥ ६६ ॥

मर्मस्पृशो ये विषयाः कवीनां,
स्फुरन्ति तेऽस्यां वरवर्णिनीनाम् ।
अद्यापि वात्स्यायन - शिक्षकाणां
चारुण्वहो ! चाक्षुष - चेष्टितेषु ॥ ६७ ॥

बालोत्तमानां मदिरेक्षणानां,
चित्ताभिचारा मदिरालया दृशः ।
आचम्य यास्ते वशिनोऽपि दूरतो,
यस्यामकाण्डे मदयित्नवः स्युः ॥ ६८ ॥

दृष्ट्वैकदैवात्र वराङ्गनाङ्गं,
कविर्विराको जडिमानमाप्तः ।
चिरात् प्रबुद्धः पतितः प्रतोल्या-
मुद्विग्नं - पान्थैः परिवार्यमाणः ॥ ६९ ॥

लावण्यमस्यां ललनोत्तमानां
वीक्ष्याऽतुलं लोलविलोचनानाम् ।
अपक्वता - मुग्ध - मतेरवश्यं,
रिक्तो विधेः रूपनिधिः प्रपन्नः ॥ ७० ॥

स्वोऽमोचि यो वासवदत्तयाऽस्यां
सौन्दर्य - दायो नियतं तदीयाः ।
सौशील्य - सात्मीकृत - मुग्धलीला
इमा भवन्त्यंशहरा महीलाः ॥ ७१ ॥

वादित्र - मिश्रैः कलकण्ठगीतैर्
लास्योल्लसन्नूपुर - शिञ्जितैश्च ।
निशीह सौधोपरि - भूमिकासु,
प्रबोध्यते पञ्चशरः प्रसुप्तः ॥ ७२ ॥

कलान् कलाच्यां कटकान् दधाना,
कुमारिका काऽप्युपवीणयन्ती ।
बालैकलाऽत्र स्वयमेव तन्वी,
गीति-प्रवीणा प्रतिभाति वीणा ॥ ७३ ॥

अगण्य - पण्य - क्रय - विक्रयार्थं,
गतागतैर्देश - विदेश - जातैः ।
कोलाहलाऽऽध्मात - महापणाऽसौ,
रेरिच्यते नाऽपि च पूर्यते पूः ॥ ७४ ॥

संलक्ष्यते श्रीर्मुषिताऽङ्गनाभिर्
विलुण्ठितश्चाढ्यजनैः कुबेरः ।
कुतोऽन्यथाऽस्यां हि सुवर्णसम्पत्,
संदृश्यते सम्प्लववत् समन्तात् ॥ ७५ ॥

सन्मन्दहासा मृदु - चिह्नासा,
लवङ्गरत्नोल्लसित - प्रभांशुभिः ।
बाला वयस्यान् विहितान् वशेऽस्यां,
नस्योत - जन्तूनिव नर्त्तयन्ति ॥ ७६ ॥

गोणीष्वितो याति कुतोऽपि खाद्यं,
द्रोणीषु तैलासव - माक्षिकाद्यम् ।
आनीयतेऽन्यत्र च चैलजातं
चेचीयते वस्तु ततश्च लातम् ।। ७७ ।।

बद्धाः कुटाग्रे शकटे कटाहाः,
वाहाः खराः खेसर - भारवाहाः ।
फेनं वमन्तः समया मयाश्च,
स्ववाट - भाटं प्रतिपालयन्ति ॥ ७८ ॥

वीक्ष्याऽत्र वाजी बहुधा वराकीं,
स्वैरं सकाशाद् वडवां व्रजन्तीम् ।
पूर्वं सुशीलोऽपि च भग्नकीलकः
तां ब्रह्मचारी सहसाऽनुधावति ॥ ७९ ॥

प्रायो विपण्यो विशिखाश्च यस्यां,
विष्वग् व्रजद्भिर् वलिता वणिग्भिः ।
स्वैरं सरद्भङ्गुर - वाहिनीनां,
विडम्बयन्तीव पयः - प्रवाहान् ।। ८० ॥

सौधैः सिता सैनिक-सङ्घ - संस्थैः,
सीम्नां समीपे पटमण्डपैः सा ।
व्यूहस्थितैर्मण्डलिता समन्तात्,
सुधांशु - मूर्त्तिः परिवेषिणीव ॥ ८१ ॥

पादात - पङ्क्तेरिह पादनादैः,
पलायते कातरता खुरल्याम् ।
संहूतिभिर्विक्रम - दूतिकाभिः,
प्रतायते चाऽऽतुरता जयाय ॥ ८२ ॥

भ्रमन्ति भूतानपि भीषयन्तः,
भुजेषु भूयो भृतभीमभल्लाः ।
मृधेऽरि - मिथ्या - मद - मर्दनाय,
मुष्टिन्धमा मेदुरिताश्च मल्लाः ॥ ८३ ॥

विक्रान्त - घोषैर् उपबृंहितानि ।
ततः प्रभिन्न - द्विप - बृंहितानि ।
एषा च युद्धाभिगमार्थमेषा,
ह्लेषा तताऽधीश्वर - मन्दुरायाम् ।। ८४ ।।

शाक्तीका इह निर्भीका याष्टीका वीरमानिनः ।
धनुष्मन्तोऽतुला लोके वपुष्मन्तः पराक्रमाः ।। ८५ ।।

प्रासिका वर्मिणः क्रूराः शूराश्चर्मिण आसिकाः ।
समराय सदा सज्जाः सर्वे संशप्तक - व्रताः ।। ८६ ।।

जयं वा प्रलयं वाऽऽजावीहन्ते समितिञ्जयाः ।
आत्मयाजिन एवैतेऽभया वैरिषु निर्दयाः ।। ८७ ।।

वीरा विदन्त्यत्र यदुग्र - शस्त्रैर्,
भवन्ति राष्ट्राणि सुरक्षितानि ।
स्युरन्यथा मान्द्य - मलीमसानि,
अग्नध्वजानीतर - भक्षितानि ।। ८८ ।।

घर्षन्ति कौण्ठचोरद्धणाय बाणान्,
शाणात्र एकत्र तथा कृपाणान् ।
पाषाण - पट्टेषु परत्र पूजा—
परायणाः पुण्य - पटीर - खण्डान् ।। ८९ ।।

क्वचिद् वयस्य - द्वय - कोशपानं,
क्वचिद् बहिर्विग्रह - वीर - पानम् ।
पौरैः प्रशान्तैश्च परं परत्र,
विधीयते देव - पदाम्बु - पानम् ।। ९० ।

एकाग्रता क्वापि धनुर्धराणां,
लक्ष्येष्वभुग्न - स्थितिमच्छराणाम् ।
सायुज्य - लाभाय तथेष्ट - देवे,
क्वचिद् यतीनामचलन्मतीनाम् ।। ९१ ।।

सामग्र्यमग्र्यं　　कतिकालमस्याः,
निगाद्यमद्यापि　　गिरामगम्यम् ।
याऽऽस्ते　　नगर्यास्त्रिदिवेश्वराणां,
पुरी　　पृथिव्यां　　प्रतिमूर्तिरेव ॥ ६२ ॥

रङ्गे काममवेक्ष्यते बलवतां शस्त्रास्त्र - चर्याऽनिशं,
प्रत्येकं सदने च विक्रमकथाः सद्धर्मनिष्ठाजुषाम् ।
कारुण्य - क्रतु - दीक्षिता मृदुहृदोऽहिंसाव्रताः साधवः,
वाञ्छन्तीह समेऽपि हर्षमतुलं ते सार्वभौमं परम् ॥ ६३ ॥

इति श्री-वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा कविरत्नादि-
विविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव-पाराशरेण प्रणीते
'त्रिवेणी' इत्याख्ये महाकाव्ये, उज्जयिनी-
वर्णनाभिख्यो द्वितीयः सर्गः पर्यवसन्नः ॥

तृतीयः सर्गः

एकत्र देशे सकलाऽऽर्यजातिः,
प्रोता यया मौक्तिक - मालिकेव ।
वैयासिकी सूत्र - परम्पराऽसौ
समुद्धरेन्नो भवकूप - मग्नान् ॥ १ ॥

प्रदेश - पाल्या धुरि कीर्तनीयो,
राराज्यते पञ्चनदोऽत्र धन्यः ।
यस्योर्वरायां भुवि शौर्य - शौण्डा
गृहे गृहे मानधना युवानः ॥ २ ॥

अस्यैकदेशो बल - विक्रमाढ्यः,
पद्मांश इत्येव हि 'ला-लवा'ऽऽख्यः ।
संहूति - हुङ्कार उदायुधः सन्
सज्जः सदा सङ्गर - सङ्गमाय ॥ ३ ॥

राष्ट्रं विकीर्णं परितो विशीर्णं
प्रागेव जीर्णं विधि - दुर्विलासात् ।
बभूव चात्मम्भरिभिर्महीपैः
प्राज्येषु राज्येषु पुरा विभक्तम् ॥ ४ ॥

निर्वर्ण्य तां देश - दशां दुरन्ता-
ममर्ष - विस्फूर्जित - तेजसस्ते ।
व्यपोहितुं तत्तिमिरं त्वरातुरा-
स्तुरङ्गिणस्तूर्य - रवैः प्रतस्थिरे ॥ ५ ॥

दुर्दान्त - दुर्वृत्त - दलान् दलन्तो
दोधूयमाना दरितान् दिगन्तान् ।
सर्वङ्कषा स्वैर - विहारिणी च ते
सर्वत्र शास्ति विदधुर्जयिष्णवः ॥ ६ ॥

प्रवर्धमाना प्रलयाम्बुवाहा
वाहा पुरस्ताद् विषयेषु तेषाम् ।
प्रमिश्र - वित्रासन - रौद्रहेषाः
शौर्यावदानान्यलिखन् खुराग्रैः ॥ ७ ॥

ते खड्ग - खेट - प्रखर - स्वनेना -
ऽऽदेशं द्विषां दिक्षु निवेशयन्तः ।
यतस्ततोऽभ्येत्य जिति - श्रियाऽऽसन्
समाश्रिताः केसर - सूनवर्षैः ॥ ८ ॥

प्रत्यङ्गमाघात - विमुद्रितानि
किण - व्रणाङ्कोल्लिखितानि तेषाम् ।
प्रशस्ति - पत्राणि यथा जयानां
वपूंष्यभिख्यां बिभराम्बभूवुः ॥ ९ ॥

ते पत्रभङ्गान् ककुभां कपोल-
स्थलीषु शस्त्राग्र - रिपुक्षतास्त्रैः ।
शौर्येतिहासानथवा लिखन्त
उत्पातवातोपमितिं वितेनुः ॥ १० ॥

एतद्भटाटोप - घटाऽऽरटीभिर्
दिक्चक्रवाले मुखरान्तराले ।
विपन्न - विद्वेषि - बलाऽबलानां
विलापितोऽभूद् विपुलो विलापः ॥ ११ ॥

इत्थं प्रजानां परिपूरिताशैः
कथा - प्रथाभिश्च समाचिताशैः ।
तैरेकसूत्र - ग्रथितः स्वदेशो
विधूय बाधा विविधा व्यधायि ॥ १२ ॥

अनुक्रमं ते जगतीं जयन्तः
पञ्चाम्बु - वीरा समरेषु धीराः ।
चिकीर्षवः स्थास्नु दृढं च राष्ट्रं
मध्य - स्थितामुज्जयिनीमुपागुः ॥ १३ ॥

बलेषु नित्यं रणमित्वरेषु
विक्रान्त - बाहुल्य - विजित्वरेषु ।
अवार्य - वीर्यः सुभगः समेषा-
मेषामभूद् 'विक्रम' इत्यभिख्यः ॥ १४ ॥

नासीर - चारी रणचत्वरेषु
स सर्वदा सर्वपथीन एकः ।
युद्धोत्कटानां द्विषतां भटानां
धैर्याण्यबभ्भज्यत सिंहनादैः ॥ १५ ॥

तमायुधीया युधि मालवीयाः
आरम्भतोऽभीकमनीक - नायकम् ।
महाबलाऽऽजानुभुजं तितिक्षुम्
अमीमनन् देवमिवार्चनीयम् ॥ १६ ॥

अथैकमत्येन शुभे मुहूर्त्त
तमिष्ट - लग्नोदय - राशियोगे ।
तैर्थैः पयोभिस्त्वरयाहृतैस्ते -
ऽभ्यसीसिचन् याचक - कल्पवृक्षम् ॥ १७ ॥

तैः शीतपूतैः पतितैः पयोभिः
पङ्कानि पार्थस्य पराकृतानि ।
रोमोद्गमेनाऽथ सहैव तावत्
पुण्यानि चाऽप्यङ्कुरितानि तानि ॥ १८ ॥

भद्रासनं तत्र चतुष्पदं तद्
अध्यासितेऽस्मिन् श्रुत-शौर्य - शीले ।
दिशश्चतस्रोऽप्यनुभाव - भूम्ना
दोधूयमाना दमिता बभूवुः ॥ १९ ॥

छत्रेण तस्यातप - रेणु - वृष्टि -
व्याघात - बाधा बहुधा विधूताः ।
देवैरिताश्चापद ऊर्ध्वलोकाद्
विशाल - ढालोपमितेन रुद्धाः ॥ २० ॥

महीमघोनो मुकुटोऽस्य मौलौ
पुरोहितेन प्रथमं पिनद्धे ।
मनोज - मुख्या मतिमोह - मूला
द्विषोऽपि बद्धा वशगा बभूवुः ।। २१ ।।

दासीद्वयान्दोलित - चामरीभ्यां
संमार्जनीभ्यामिव तस्य तूर्णम् ।
ग्ररुन्तुदान्युद्धत - कण्टकानि
हृद्देश - निष्ठानि विशोधितानि ।। २२ ।।

पुरातनानां पृथिवी - पतीनां
प्रेष्ठः प्रजापालन - पेशलानाम् ।
पाप - प्रमाथाय स पुण्य - पण्यः
प्रायः प्रणुन्नः परमेश्वरेण ।। २३ ।।

स तस्थिवांस्तत्र जगद्धिताय
प्रिय - प्रजो 'हर्ष' इति प्रतिष्ठः ।
मानोन्नतो मानयिता गुणानां
शशास राष्ट्रं नृप - सार्वभौमः ।। २४ ।

स मेचकैः कुण्डलितैश्च केशैर्
विधूपमोद्वृत्त - लसल्ललाटः ।
प्रसन्न - पञ्चानन - चारुचक्षुः
श्मश्रुच्छटाच्छन्न - कपोल - पालिः ।। २५ ।।

निमग्न-जत्रुः कलहंस - कण्ठः
भेरुण्ड - शुण्डाभ - विशाल - बाहुः ।
विस्तीर्ण - वक्षा वृष - मांसलांसः
त्वष्ट्रा भृशं शात - कटि - प्रदेशः ।। २६ ।।

जयश्रियाः स्यात् परिरम्भणैः पुनः
पदे पदे पिच्चितमस्य वक्षः ।
यदेकलं कोट - कपाट - कल्पं
रूढान् रणाद् - राष्ट्र - रिपून् रुरोध ।। २७ ।।

क्लेशं विदेशाद् विषये विविक्षुं
विदूरतो वारण - वाञ्छयेव ।
विनिर्ममे व्यायत - बाहुयुग्मं
महार्गलाभं विधिना विशेषम् ॥ २८ ।

तद्व्यासचक्रे सुदृढे जयश्री
स्थास्नुर्निबद्धेव च राजलक्ष्मीः ।
सुमन्त्र - कारा - यमिते व्यमुञ्चतां
चाञ्चल्यमेत्याऽथ नु कान्त - सङ्गम् ? ॥ २९ ॥

सिंहासनं रत्नरुचाऽतिरम्यं
रौक्मं रमावासमिवाऽधितिष्ठन् ।
स राजसिंहः स्मित - मुग्धमाऽश्चर्यो
बभार सैंहीं सुतरामभिख्याम् ॥ ३० ॥

तस्मिंस्ततो दण्डधरे पटिष्ठे
लब्धप्रतिष्ठे कुहकोपमाने ।
आशान्त - विश्रान्त - बलाऽनुभावे
हस्तङ्गतोऽजायत भूत - सर्गः ॥ ३१ ॥

तच्छासने चैकपदे बभूवुर्
गावो घटोध्न्यश्च समांसमीनाः ।
प्रजाः पुनः पुण्य - पथे प्रवृत्ता
उत्सृष्ट - माध्वी - रस - मांस - मीनाः ॥ ३२ ॥

ववर्ष सम्यक् समये पयोदस् -
तत्याज भीतेव च राष्ट्रमीतिः ।
वसुन्धरा सस्यधराऽस्य चक्रे
चक्रे न किं माङ्गलिकी सुनीतिः ॥ ३३ ॥

आशाः प्रकाशा विमलं विहायः
सौम्यः समीरः समभूच्च सूरः ।
प्रतापरश्मि - प्रकरेण तस्य
न्यग्राहि नूनं सचराचरं तत् ॥ ३४ ॥

विशां पतिर्वांपि दिशां पतिः सः
शनैः शनैः शेष - नरेश - देशान् ।
द्राग् दण्डदानैर्दमयन् दविष्ठान्
नीत्या नवीनान् नमयाम्बभूव ॥ ३५ ॥

द्योती दिनेशो दिवि दूरदेशे
स्मेराणि साध्नोति सरोरुहाणि ।
एवं समेषां समभूत् सुखाय
स सिन्धुसीमाऽवधि सार्वभौमः ॥ ३६ ॥

प्रान्त - प्रजापीडन - पाटवेषु
चाटेषु चौरेष्वथ चाक्रिकेषु ।
उल्केव वेगी रिपु - घस्मराऽस्त्र-
श्चस्कन्द सद्यो जनवत्सलोऽसौ ॥ ३७ ॥

चण्ड - प्रदीपेऽप्रतिमे महीपे
द्वीपान्तरीपेष्वपि जाग्रतीह ।
प्रगल्भता - दीर्घदृशो न शालभीं
दशां द्विषन्तः क्व नु हन्त ! लेभिरे ? ॥ ३८ ॥

धरेश एवाऽऽस्त ततो हि देशो
देशोऽभवत् सङ्कुचितो धरेशः ।
देशस्य दौःस्थ्यं तत एव चाऽसौ
स्व - देह - दुःखादितरन्न मेने ॥ ३९ ॥

तस्मात् प्रजानां प्रतिभू - सरूपे
भूपेश्वरे छत्रतले निषण्णे ।
देशोऽप्यशेषो निषसाद चैक-
च्छत्रस्य नीचैः शमितोपतापः ॥ ४० ॥

मतान्तरे प्रान्तमशान्तमन्त -
श्चिकीर्षवः साऽसिकरा नृशंसाः ।
आस्कन्दनं चक्रुरिततस्ततो वा
विनाशकाः कारणतो विना शकाः ॥ ४१ ॥

आक्रम्यमाणा जनता वसन्ती
सीम्नः समीपेऽनिशमुल्लसन्ती ।
आक्रान्दितैर्व्यञ्जित - सर्वनाशा
हा ! ऽऽशा अपोपूर्यत वेपमाना ॥ ४२ ॥

दहन्निशान्ता दरिता अशान्ताः
भ्रान्ताः सतोकाः परितोऽपि लोकाः ।
कर्त्तव्य - मूढा गहने निगूढास्
तस्थुः शरण्यं प्रतिपालयन्तः ॥ ४३ ॥

शुष्यद् - गलानां भय - विह्वलानाम्
प्राणा अपीयुः शुषिकां जनानाम् ।
स्वेदेन गात्रेषु तु सिक्तताऽस्त्र-
रालोचि गल्लेषु च लोचनेषु ॥ ४४ ॥

ग्रस्ताञ्चलाभिः सममम्बिकाभी-
रोरुद्यमानाः शिशवो विशीर्णाः ।
स्वाऽम्बालिका एव समाह्वयन्तो
हा ! ऽरोदयन् स्थावर - जङ्गमानि ॥ ४५ ॥

जाताऽङ्ग - भङ्गा अभवन्नटङ्गा
द्रोतुं न लङ्गाः प्रभविष्णवो ये ।
नोनुद्यमाना इव तोदनैस्ते
वेगाद् ययुर्वेगतरं श्वसन्तः ॥ ४६ ॥

दोद्रूयमाणानवलोक्य लोकान्
द्विजा द्रुमेभ्यो वियति व्यसर्पन् ।
मत्वा च तच्छन्दमराति - धाटीं
ते कान्दिशीका न ययुर् न तस्थुः ॥ ४७ ॥

पद्भ्यां प्रणुन्नं पथि पांसु - पूरं
सेसिच्यमाना नयनाम्बुवाहैः ।
पश्चात् परावृत्य परं प्रियं वा
प्रैक्षिष्ट हा ! हा ! जनता न कञ्चित् ॥ ४८ ॥

सर्वेऽप्यहम्पूर्विकया मनोभिस्
तथा भयादाश्वदिधाविषंस्ते ।
यथा स्वगात्राण्यपि भारवन्ति
मत्वाऽमुमुक्षन् पदवीषु पश्चात् ॥ ४९ ॥

श्वासा अमीषामथ दण्ड - दीर्घा -
स्तेभ्योऽप्यहो ! तीव्रतरं त्रसन्तः ।
मन्ये मुहुर्निष्क्रमणाऽभिलाषाः
प्राक् तन्मनोभ्योऽप्ययतन्त यातुम् ॥ ५० ॥

पुनः स्खलन्तश्च समुत्पतन्तो
लघु - क्रमाः क्षुद्र - पदाश्च बालाः ।
उद्वेग - वेगान् द्विगुणानगत्या
दधुर्वराकाः पुरुषान्तरेभ्यः ॥ ५१ ॥

नतोन्नतेषु द्रु - नखाऽऽवृतेषु
लोष्टेष्टका - प्रस्तर - दन्तुरेषु ।
पथेष्वधावन् प्रमदा रुदन्त्यः
शिरीष - मृद्व्योऽह्ह ! शून्यपादाः ॥ ५२ ॥

बाला-क्षताऽङ्घ्रि - क्षतजाङ्किताना
मार्गोपलानामपि निष्ठुराणाम् ।
दीनां दशां तां हृदयानि दृष्ट्वा
दीर्णान्यभासन्त पदे पदेऽद्य ॥ ५३ ॥

स्मृत - प्रजापैरमिताऽभितापैस्
तासां विलापैरनुनादितानि ।
गेहानि यद्वा गिरि - गह्वराणि
प्रारोदिषुः किं न सहानुभूत्या ? ॥ ५४ ॥

सासज्यमाना वसनेषु चाऽऽसां
ते कण्टका द्राव - विलम्ब - मूलाः ।
आजन्मिवद्भ्यः शक - कण्टकेभ्यो
भूयस्तरां क्लेश - करा अभूवन् ॥ ५५ ॥

स्खलत्पदानां विपदास्पदानाम्
पश्चात् पुनः प्रेक्षण - तत्पराणाम् ।
शब्दाः स्व - गत्यैव समुद्भवन्तस्
त्रासं तदासां गुणयाम्बभूवुः ॥ ५६ ॥

द्विषां विरावैरसि - दीप्तिभिश्च
सद्योऽद्य शून्यीकृत - चेतनानाम् ।
विस्फूर्जितं वारिमुचां न विद्युद्-
विजृम्भितं भीतिकरं बभूव ॥ ५७ ॥

धूम्यामिषोन्नामित - दीर्घमस्तकाः
भूयश्च हिल्लोलित - हेति - हस्तकाः ।
गृहाश्चटत्कार - भयोच्चकैः स्वरैर्
उत्सादिता आजुहुवुर् धराधिपम् ॥ ५८ ॥

सोऽरुन्तुदं चार - मुखेन वृत्तं
निशम्य देशव्यसनं निशीथे ।
अरिन्दमः प्रागचिरात् प्रतस्थे
वरूथिनीनाथ - बलाऽनुयातः ॥ ५९ ॥

प्रयोज्यमानोऽपि स मन्त्रिमुख्यैः
प्रातः - प्रयाणाय न चानुमेने ।
खे स्फूर्जितैः किं नु घनाघनानां
दावेन दग्धासु वनस्थलीषु ॥ ६० ॥

लोके विनिद्रे स उपप्लवेन
नाऽलन्तमोऽभूत् सुखशायिकायै ।
कर्त्तव्यनिष्ठोऽनिश - जागरूकः
आस्थां भजेन्नेत्र - निमीलने कः ? ॥ ६१ ॥

सम्राट् कृत - स्वस्त्ययनः स साकं
तुरङ्गिभिः संङ्गर - सङ्गमोत्कैः ।
द्विष्टान्तकैः कौन्तिक - वीर - वर्यैर्
अवीविपद् गामपि तूर्यनादैः ॥ ६२ ॥

मोदाश्रुमग्नैरनिमेष - लग्नैर्
भक्त्या प्रजानां नयनैः कृतार्थैः ।
ग्रामाङ्गनाऽऽस्तीर्ण - सुमस्तरस्वी
मार्गेष्वविश्रान्त - भटश्चचाल ॥ ६३ ॥

उद्भावयन्त्यभ्रभर - भ्रमं सा
सेनोज्जिहानैः रजसां वितानैः
वपुष्मती दूरत एव काचिद्
उपद्रुतेभ्यो नृपसान्त्वनाऽभूत् ॥ ६४ ॥

अपूर्व - सर्वेश्वर - सादि - सेना
यथा यथाऽऽसन्नतरा बभूव ।
तथाऽन्तरालेन समं शकानां
जीवातु - कालस्तनिमानमागात् ॥ ६५ ॥

खुराहतीनां तुमुलैर्निनादैर्
भेरीभराणामथ भैरवैः रवैः ।
विक्षोभयन्ती लघु रोदसी चमूः
सा शाक - शौर्यं श्लथयाम्बभूव ॥ ६६ ॥

तमन्तकादेशमिवान्तिके ध्वनं
श्रुत्वैव शान्त - श्वसिताः शठाः शकाः ।
शरीर - शेषा अपि लज्जया मिथो
दिशो न भेजुर्विरता रणाऽजिरात् ॥ ६७ ॥

वेलेव विध्वंसक - वेग - वाहिनी
सा वज्रवद् विक्रम - वाजि - वाहिनी ।
विद्रोहिवृन्दे विपदां विधातरि
पपात कल्पान्तमुपानयन्ती ॥ ६८ ॥

श्येनाः शकुन्तेषु यथा मृगेन्द्राः
कुरङ्ग - सङ्घेषु यथा तथैव ।
शकेषु चक्रुर्द्रुत - झम्प - पातं
चमूचरा विक्रम - वाहिनीनाम् ॥ ६९ ॥

आजि - स्फुरद् - विक्रम - वाजि - राजि-
रध्यासिताऽनुत्तम - सैन्य - सारैः ।
शाकं दलं वेगवती विदित्वा
शाकं दलन्तीव पुरश्चचाल ॥ ७० ॥

प्रभोः पर - प्राणरसं पिपासन्
करे करालः करवाल - कालः ।
कृतान्त - जिह्वां क्षतजोक्षितां तां
विडम्बयामास विधूयमानाम् ॥ ७१ ॥

राजाधिराजो जनतार्त्ति - नाशकः
शत्रूनसङ्ख्यान् ग्रसिसाञ्चकार सः ।
सर्वत्र युद्धे समवेक्षितेन
तेनाहवेऽमोचि न कोऽपि ना शकः ॥ ७२ ॥

युद्धे स्फुरद् - विक्रम - सिंहनादै -
राक्रोश - वादैश्च भटोद्भटानाम् ।
विहाय हूता इव वैरि - कायान्
प्राणा भयार्त्ता बहिरभ्युपेताः ॥ ७३ ॥

शस्त्रेष्वमित्राः स्फुरित - प्रभेषु
बिम्बानि विश्वे वसुधाधिपस्य ।
आलोकमाना भय - भग्न - माना -
स्तं मेनिरे कालमिवाऽग्रतो विभुम् ॥ ७४ ॥

स्तब्धानि दर्पेण शिरांस्यरीणां
नतानि पार्थस्य पुरो न तानि ।
कृपाण - कृत्तानि पतन्ति पृथ्व्यां
स्वतः प्रणाम - प्रवणान्यभूवन् ॥ ७५ ॥

श्यामाऽस्रशोणैः शक-शत्रु - शीर्षैर्
लुठत्कबन्धैरपि विस्र - गन्धैः ।
कालाय सज्जीकृत - मुण्ड - माला
बभौ विशाला भुवि बध्यशाला ॥ ७६ ॥

ध्वस्तान्यहो ! द्वेषण - मस्तकानि
शूत्कारि - शस्त्राहति - भीति - हेतोः ।
शेषो धराधीश - चमूचराणां
यत्नो यथार्थं तु गतार्थ आसीत् ।। ७७ ।।

शस्त्रास्त्र - शीर्णोद्धत - शीर्ष - भालो -
द्वान्तैर्विशद्भिर् वदनेषु रक्तैः ।
फूत्कारिणोऽकारण - वैरि - वीरा
व्यधुर्वराकाः किमु वीरपाणम् ? ।। ७८ ।।

संघट्टमानायुध - सम्प्रसूता
बभुः प्रभूता नभसि स्फुलिङ्गाः ।
कोपाग्नि - लिङ्गाकृतयो भटानां
निस्साध्वसाऽव्याज - रणोत्कटानाम् ।। ७९ ।।

लङ्गैर्विहस्तैर् दलिताग्र - मस्तैर्
विशीर्ण - कर्णैश्च विदीर्ण - नासैः
सैन्यैः सदैन्यैः कलह - स्थलीयं
कीर्णाऽभवत् काचिदपाऽङ्गशाला ।। ८० ।।

द्वेष्यं कियन्मात्रमुपेक्ष्य गर्जन्
सम्राट् समुत्साहित - सादि - सङ्घः ।
सम्पूज्य सैन्यानथ साधुवादै-
रदीदिशद् वीर - वरूथनाथान् ।। ८१ ।।

विहाय शस्त्रमाश्रिताय विक्षताय शत्रवे
निरायुधाय वा रणाङ्गनात् पलायिताय वा ।
महोदयैर्दयामयैस्तितिक्षुभिस्तथाऽभयम्
अभीरु - वीरनायकाः ! भवद्भिरत्र दीयताम् ।। ८२ ।।

परं परोऽपकार - तत्परोऽथ सङ्गरोत्सुकः
क्षमां न भिक्षते क्षतौ न मन्युनाऽनुशोचकः ।
रुषारुणेक्षणोऽनतो न दीनतामितो यकः
शकः सको न हीयतां शिरस्तु तस्य दीयताम् ।। ८३ ।।

शकान्तका। शस्त्र - शयेन नामं
नामं समे श्रेणि - समाहिताङ्गाः
निशम्य लोकेश - निदेशमेवं
योधा। प्रवृत्ता अथ शत्रु - शोधे ॥ ८४ ॥

प्रभोर्वाहिनी वीरताया वहन्ती
तृणाभान् रिपून् धावतोऽग्रे वहन्ती।
युयुत्सून् ययौ कण्टकानुद्धरन्ती
प्रताप - प्रभावैस्तदाशा दहन्ती ॥ ८५ ॥

हेतिमत्या तयाऽकार्यसौ कोऽप्यनेहा।
हेति - निर्दग्ध - सीमाऽबल - ग्राम - गेहाः ।
हेति - शक्त्या शका भग्न - भूलुण्ठनेहाः
हेति-(हा+इति-) विच्छिन्न-वाचोऽभवन् मुक्तदेहाः ॥ ८६ ॥

प्रत्यर्थि - पाटच्चर - मण्डलेषु
सङ्ग्राम - भूमौ यमसात्कृतेषु।
गोमायु - गृध्र - श्वगणैः शवाऽशनैः
प्रारम्भि भूयः समरोऽपरो मिथः ॥ ८७ ॥

व्याप्ते खगैः खे मृत - मांस - लुब्धैः
प्रेतैः परीता समर - स्थली सा।
सान्द्राऽन्धकाराऽद्भुत - कालरात्रि-
क्रोडाञ्चलाऽन्तः पिहिता बभासे ॥ ८८ ॥

प्रागेधमानोद्धत - सिंहनादं
संख्य - स्थलं वल्गदसंख्ययोधम्।
प्रपञ्चयत् क्रूर - कृतान्त - शिल्पं
साक्षादभूत् सम्प्रति मृत्यु - चित्रम् ॥ ८९ ॥

प्रस्थान - काले समराय गेहाज् -
जानी - जनीभिः परिचुम्बितानि।
रक्तेन सिक्तानि शिवा अलिक्षन्
विक्रान्त - वक्त्राणि विचेतनानि ॥ ९० ॥

जिह्वा भटानां मुखरा महत्त्वं
विकत्थमाना युधि या अभूवन्
आः ! साम्प्रतं मूकिम - मुद्रितास्ता
गृध्रैरखाद्यन्त विकृष्यमाणाः ॥ ९१ ॥

महार्हं - मुक्तामणि - मण्डितानि
बलीयसां विक्रमिणां वपूंषि ।
मानेन मुक्तानि महीतले हा !
मृदा मृतानां मलिनीकृतानि । ९२ ॥

येऽनन्त - सम्पत्त्यधिकारभाजो
ऽभूवन् पृथिव्यां प्रथिता नृनाथाः ।
काया अमीषामधुनाऽसहाया
जाता अनाथा इव शेष - गाथाः ॥ ९३ ॥

गृध्रादिकान् द्रावयतां स - दन्त -
दर्शं मुहुर्योधयतां मिथश्च ।
शुनां कृत - व्यायत - घुर्घुराणाम्
महत्तमा खादतमोदताऽभूत् ॥ ९४ ॥

छिन्नैः प्रभिन्नैरथ लोहितेन
क्लिन्नैश्च गात्रैर्निचिता शकानाम् ।
बभावपूर्वा समर - स्थली पुं -
निर्माण - शालेव जगद्विधातुः ॥ ९५ ॥

लूनैश्च टङ्गैर्लघु - लाङ्गलाभैः
दन्तैर्गृहीतैः कृषका इवैके ।
तुष्टा रणक्षेत्रमिदं तरक्षा
वृका अकृक्षंश्च यथाभिलाषम् ॥ ९६ ॥

अत्रैव तावद् धरणौ रणस्य
सङ्कल्पितायां सुचिरात् प्रजाभिः ।
बीजं शुभं विश्वजनीनशान्ते-
रुप्तं सुगुप्तं विधिना बभूव ॥ ९७ ॥

द्विषां पालनार्हं - प्रजा - घातुकानां
स्वकैः पातकैर् नारके पातुकानाम् ।
अयं संपरायोऽभवद् दुर्विपाकः
क्व शिष्टो वराकः स योद्धाऽत्र शाकः ॥ ९८ ॥

आक्रामन् भुवनस्थलीं खरकरैर्लोकं समुत्तापयन्
प्राचण्ड्येन यतस्ततोऽनवरतं जैवं रसं शोषयन् ।
वैरी श्रीकरमण्डलानि बलवत् काष्ठासु च स्फोटयन्
आरोही स गभस्तिहस्त इव यो ध्वस्तोऽस्तमस्तं गतः ॥ ९९ ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा कविरत्नादि-
विविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव-शास्त्रिणा पाराशरेण
प्रणीते 'त्रिवेणी' इत्याख्ये महाकाव्ये, 'शकातङ्कान्तक-
वर्णनम्' नाम तृतीयः सर्गः सम्पन्नः ॥

चतुर्थः सर्गः

शिवाऽपि यस्य संसर्गात् संप्राप्ताऽभ्यर्हितं पदम् ।
शिवाय कल्पतां देवः कश्चित् पञ्चाननः स नः ॥ १ ॥

काश्मीर-देशे समयात् ततः पुरा
द्विड् - दाहनः कश्चन मेघवाहनः ।
बभूव यो भू - वलयस्य विश्व -
द्वीपाऽन्तरीपैः सहितस्य जिष्णुः ॥ २ ॥

प्रत्यर्थि - सार्थस्य रण - स्थलीषु
सामर्थ्य - याथार्थ्यमसौ प्रकाश्य ।
आशान्त - विश्रान्त - यशः - प्रकाशो
रेजे विवस्वानिव सार्वभौमः ॥ ३ ॥

स सौख्य - साम्मुख्यमुपेक्षमाणः
क्लैव्यं न वैक्लव्यमिहाऽऽललम्बे ।
वैदग्ध्य - दिग्धेन हृदा त्वजस्रम्
प्रजा ररक्षौरस - निर्विशेषम् ॥ ४ ॥

क्रमेण कुर्वन् द्विषतां दलानाम्
मुखान्यसौ म्लानिम - मीलितानि ।
अगाज् जुषाणो जनतां जयश्री -
कटाक्ष - पात - प्रथमाऽतिथित्वम् ॥ ५ ॥

आसिन्धु - रोधः सहसाऽऽव - रोधिनो
विरोधिनो देव - सखान् विधाय ।
स राजसिंहो लघु सिंहलादीन्
पराहतान् हस्तगतांश्चकार ॥ ६ ॥

निःशेष - देशेऽथ स वीक्ष्य विष्वक्
सत्त्वादिषु प्राणि - वधाऽतिरेकम् ।
सत्त्वानुकम्पी स्पृहणीय - चर्यो
वैकल्य - शल्यैर्विहतो बभूव ॥ ७ ॥

संत्यज्य सैन्याऽस्यसि - सम्परायान्
सर्वत्र सम्यक् स सुशील - शाली ।
क्षिति - क्षितः क्षान्तिमतो म्रदिम्ना
व्यधार्दहिंसा - व्रत - दीक्षितांस्तान् ॥ ८ ॥

पश्चात् प्रजासु प्रचुर - प्रचार -
प्राणि - प्रमाथ - प्रतिरोधनाय ।
प्रतिप्रदेशं पटहान् पटूंश्च
प्राताडयत् पुण्य - पथ - प्रवृत्तः ॥ ९ ॥

महार्णवाऽभ्यर्णमुपेत्य तेन
रतेन सायाह्न - बहिर्विहारे ।
निर्वर्णितोऽवर्ण - विवर्जितेन
देवालयः कश्चन कालिकायाः ॥ १० ॥

स तत्र देव्याः पुरतः कुमारं
दीनं नताऽऽस्यं शवराग्रगेण ।
जिघांसिनाऽऽभासि - खराऽसिना च
लक्षीकृतं लक्षितवान् कृपालुः ॥ ११ ॥

दृष्ट्वा द्रुतो दीन - दशां तदीयां
सोऽतर्जयत् तं शवराऽधिराजम्— ।
'रे ! गर्हितं मूढ ! विधित्सितं धिग् !
अमानुषं कर्म कुतस्त्वये'ति ? ॥ १२ ॥

तद् - धिक्क्रियाभिः शवरोऽवरोऽसौ
भूयो भयाद् वेपथु - विश्लथाङ्गः ।
खड्गं - विकोशं परिहृत्य जोषम्
भास्वन्मुखं भूभृतमाबभाषे ॥ १३ ॥

सूनुर्ममाऽग्रे कुल - मूलभूतो
व्यथामयेनैष तथाऽऽमयेन ।
चिरात् कुकूलानल - पच्यमानः
कालस्य कण्ठे तिलशः प्रयाति ॥ १४ ॥

ममाऽङ्गजेऽस्मिन् मरिमाणमाप्ते
सबन्धु - वर्गः सकलोऽन्ववायः ।
निष्प्राणवत्त्वं गमितो ध्रुवं द्राक्
कृशानुसाद् यास्यति दुःख - दूनः ॥ १५ ॥

राजन् ! रजन्यामिह निर्जरेण
स्वप्नेऽहमुक्तोऽस्मि कृपाकरेण ।
प्रदीयते यद् नृ - बलिस्त्वया चेद्
देव्यै भवेत् ते तनुजोऽरुजोऽयम् ॥ १६ ॥

सुस्थः सुतः स्यादिति साधु सर्वैर्
गवेषयद्भिर् गहनं गिरिं च ।
हीनो जनन्या जनकेन चाऽयं
दीनो मुमूर्षुः शिशुरापि सायम् ॥ १७ ।

एवं स्थितेऽस्मिन् भगवन् ! अनाथे
प्रजापते ! किं नु कृपां करोषि ? ।
उपेक्षमाणः श्वसितं कुलस्य
मरिष्यमाणं कृपणं सुतं मे ॥ १८ ॥

तन्मा स्म मेऽस्मिन् बलि-साधने भू-
स्त्वमन्तरायो दयया द्रुतात्मा ।
हितेन कालो च समीहितेन
पेप्रीयतां बालक - लोहितेन ॥ १९ ॥

कष्टेन नष्टेन तथा ह्यनेना -
ऽऽनन्दं प्रयास्यन्ति समेऽप्यमन्दम् ।
भूयस्तरां स्तूयत एव शस्तः
कृशस्य नाशेन भृशस्य लाभः ॥ २० ॥

बभाण भिल्लेन स भूभृदेवं
विज्ञापितो विश्वजनीन - वृत्तिः ।
वाढं वहद् - वाष्प - विलोचनेन
वध्येन वत्सेन विलोक्यमानः— ॥ २१ ॥

'किरात ! किं कातरताऽऽतुरत्वं
धत्से च किं वत्स ! वृथा व्यथां त्वम् ।
धुरीण - धर्मध्वज - धारकस्य
न क्लेश - लेशोऽपि ममाऽस्तु देशे ॥ २२ ॥

तत् ते तनूजोऽथ च वध्य - वत्सः
उभावपि श्रील - शुभौ भवेताम् ।
उपायनत्वेन मया स्वकीयः
कायः प्रदेयः किल कालिकायै ॥ २३ ॥

विधेहि तस्मादकुतोभयस्त्वम्
असिं समादाय मयि प्रहारम् ।
धर्मोऽयमित्येव तनुत्यजोऽद्य
प्रसीदतां मेऽपि तथाऽन्तरात्मा' ॥ २४ ॥

श्रुत्वेत्युदारां गिरमात्तसाराम्
महात्मनस्तस्य दयाम्बुराशेः ।
रोमाञ्चमञ्चन् कुतुकी किरातो
वाचंयमः प्राक् पुनरभ्युवाच ॥ २५ ॥

'अदृष्ट - पूर्वं किमपि त्वदीयं
कारुण्यमेतद्धि मही - महेन्द्र ! ।
व्यनक्ति लोके तु तवाऽतुलत्वम्
बुद्धेस्तथाऽल्पेतर - वातुलत्वम् ॥ २६ ॥

पराऽवधिं प्राप्य कृपा तवैषा
स्वात्मन्यलं निष्ठुरतामुपेता ।
शस्यं च रस्यं च तदेव मिष्टं
प्राज्य - प्रयोगे तु भवेदनिष्टम् ॥ २७ ॥

तत्किं वृथा पार्थिव - भोग - पात्रं
गात्रं लसद् - यौवन - लोभनीयम् ।
पुण्यैः पुराणैः प्रचुरैः प्रपन्नं
तुच्छस्य हेतोरसि लोप्तुकामः ? ॥ २८ ॥

धनानि धर्मानथ धर्म - दारान्
सम्बन्धिनः स्निग्धतमान् सुतांश्च ।
रिरक्षिषन्तः क्षितिपाः स्वसत्ताम्
उपेक्षमाणास् तृणवत् त्यजन्ति ॥ २९ ॥

तस्मात् प्रजापालक ! बालके त्वम्
बध्ये ऽधुनाऽस्मिन् बलि - कर्म - मध्ये ।
वृथा कृथा मा करुणां ममाऽयं
निरामयत्वं तनयोऽभ्युपैतु ॥ ३० ॥

भूलोक - भद्रङ्करणो भवांश्च
त्रास - व्युदासं जनयन् जनानाम् ।
स्पर्धार्ह - सौजन्य - सुधा - समुद्रः
सञ्जीवितः सम्भजतां सुखानि ॥ ३१ ॥

इमाः प्रजास्त्वद् - गत - जीविताश्च
पोपुष्यमाणा महसो महिम्ना ।
परत्र चाऽत्रापि सुखोद्भवानि
चिन्वन्त्वचिन्ता भव - वैभवानि' ॥ ३२ ॥

मृदु - स्मितैर् मृत्युमथाऽवजानन्
वाचो विलासैर् विकिरन् सुमानि ।
दुर्गार्चिषाऽर्चन्निव चण्डिकां च
बलिं विधित्सुः स्वमुवाद देवः ॥ ३३ ॥

'न मर्म धर्मस्य भवान् जडात्मा
जानाति शौवापद - शीलशाली ।
गीताऽमृताऽऽस्वादन - कीर्त्तनेषु
क एड - मूकः प्रभवेद् वराकः ? ॥ ३४ ॥

आः ! गुण्य - पुण्यं परिणतुं प्रवृत्तं
कलेवरेण क्षण - नश्वरेण ।
मां वारयन् बर्बर ! खर्व - बुद्धे !
मुक्तोऽसि मन्ये त्रपयाऽपि तावत् ॥ ३५ ॥

उत्पन्नमेतच्च भवद् विपन्नं
गात्रं सुलभ्यं भुवि भस्म - मात्रम् ।
नैवंविधं चाऽवसरं तु दैवं
सदैव दातुं करुणोन्मुखं स्यात् ॥ ३६ ॥

अनाथताया विषये त्वया प्राग्
वध्यस्य बालस्य यदप्यवादि ।
अलीकमेतद्धि भवेदनाथः
को विद्यमाने मयि लोक - नाथे ? ॥ ३७ ॥

देवं च देवीं प्रति यन्न्यगादीर्
अनर्हतामेति च गर्ह्यतां तत् ।
देवाश्च देव्यो हि दयादि - दानाद्
एकान्ततोऽन्वर्थ - शुभाऽभिधेयाः ॥ ३८ ॥

संरक्षिणः प्राणभृतां स्वयं चेत्
स्युर् भक्षिणो हिंसन - पक्षिणश्च ।
क्रव्याद - हव्याद - पदाऽभिधानां
किमन्तरं शेक्ष्यति धातृ - सर्गे ? ॥ ३९ ॥

पीयूष - पानैर् हृत - हृत् - पिपासा
भवेन्नु देवी कथमस्रपा सा ।
तत् पूजनीयामपभाषणैः किं
कलङ्कयन् दौष्ट्यमिवाऽऽतनोषि ॥ ४० ॥

एकस्य चेत् प्राणभृतः प्रदाय
प्राणान् परः जीवनमभ्युपेयात् ।
तथाऽपि वाणिज्य - विदां मतेन
लाभाय नायं कृपणः पणः स्यात् ॥ ४१ ॥

वितीर्य मूल्यं शिशु - मृत्यु - रूपं
क्रयाऽभिलाषं पर - जीवनस्य ।
महार्मणि पाणि - गतं विहाय
श्वस्तद् - द्वयाऽऽशंसनमेव मन्ये ॥ ४२ ॥

सत्कर्मभिर् जीवन - मङ्गलाऽऽप्तिर्
न पातकै रौरव - पातकैश्च ।
हिंसाऽपि सत्कर्मतयेष्यते चेज्-
जघन्यमन्यत् कलुषं किमाहुः ? ॥ ४३ ॥

एवंगते ऽप्याग्रहवान् भवांश्चेत्
सङ्कोचमायासि मयि प्रहर्तुम् ।
तन्मोक्यमातिष्ठ न किं ममासिः
समीहितं साधयितुं समर्थः ?' ॥ ४४ ॥

इत्येवमालप्य निरूपिताऽर्थः
पार्थः स्व - मुण्डस्य विखण्डनाय ।
यावद् विकोशं कृतवान् कृपाणं
तावत् किमप्यद्भुतमाविरासीत् ॥ ४५ ॥

विकीर्ण - पुष्प - प्रकरा वराङ्गे
काचित् करं तस्य रुरोध शक्तिः ।
तिरोबभूवाऽथ किरात - काली -
बाल - द्वयादेः सहसैव दृश्यम् ॥ ४६ ॥

स्वस्थस्ततोऽसौ नृप आत्म - यार्जः
कौतुहलोन्मुद्रित - लोचनः सन् ।
दिव्याकृतिं कञ्चन भव्य - रूपं
स्तूपं कृपायाः पुरतो ददर्श ॥ ४७ ॥

स दिव्य - कायस्तमुवाच तावत्-
'सत्त्वेन जानीहि वशीकृतं माम् ।
अपां - पतिं ते करुणामभार -
व्रतं च जिज्ञासितुमभ्युपेतम् ॥ ४८ ॥

दयामयेयं निरमायि माया
मया, त्वयाऽतारि तथा परीक्षा ।
तत् त्वं यथाकाममुदार - बुद्धे !
विकल्पमुत्सृज्य वरं वृणीष्व' ॥ ४९ ॥

गत - स्पृहश्चापि स चक्रवर्ती
प्राणत् - प्रियो दान - मतिः प्रकृत्या ।
बद्धाञ्जलिः प्राञ्जलतां विवृण्वन्
विनीत - वाचा वरुणं बभाषे— ॥ ५० ॥

'नाऽदेयमाभाति तवाऽत्र किञ्चित्
नाऽऽदेयमस्तीह ममाऽपि किञ्चित् ।
तथाऽपि चेद् दित्ससि वत्सलस्त्वं
लाभाय लोकस्य परं प्रसीद ॥ ५१ ॥

आप्लावयेत् ते करुणाऽम्बुराशिर्
देशानशेषान् भुवनेश ! चैषः ।
येनाऽञ्जसा शाम्यतु चेतनानां
हिंसैक - हेतुस्त्रिविधोऽपि तापः ॥ ५२ ॥

न कर्मणा नो मनसा न वाचा
व्यापाद आसज्जतु कश्चनाऽपि ।
परस्परं प्रेम - परायणत्वाज्
जीवन्तु जीवाः सकलाः सुखेन' ॥ ५३ ॥

इत्येवमुक्तः पयसां परेशः
सत्त्वात्मना सत्त्व - सुखङ्करेण ।
स्मेरोऽभिवर्षन्निव शीतिमानम्
प्रसाद - सौम्यं वचनं बभाण— ॥ ५४ ॥

'नैःस्पृह्यमेतन्ममता - विहीनं
दृष्टं श्रुतं वा न कुतोऽपि पूर्वम् ।
औदार्य - चर्यावर ! त्वयाऽहो !
यन्नार्थितं किञ्चन याचताऽपि ॥ ५५ ॥

यथा भवानाह तथा तदस्तु
स्यात् ते यशः स्थास्नु तथाऽऽयुगान्तम्' ।
वरं वितीर्येति वियद् - विभासो
विद्युद् - विलासो वरुणो विलिल्ये ॥ ५६ ॥

सर्वेश्वरः प्राप्त - वरः स चैवं
देशेष्वनुल्लङ्घित - सन्निदेशः ।
हिंसा - विरामाद् वसुधामभीमाम्
द्वीपान्त - सीमां सुचिरं शशास ॥ ५७ ॥

तस्मिन् नरेशे सति नाम - शेषे
सास्मर्यमाण - प्रगुणाऽवदाने ।
प्रजा अनाथा हृदयाऽभितापम्
अजस्रमस्रैः शमयाम्बभूवुः ॥ ५८ ॥

तस्यात्मजः 'प्रवरसेन' इति प्रसिद्धो-
पाधिर्विपत्पतित - तापहरः प्रतापी ।
पूर्वं - प्रजाप - पदवी - पथिकः प्रवर्ष-
न्माङ्गल्य - वैभव - सुधां वसुधां जुगोप ॥ ५९ ॥

नयेन चैवं विनयेन राज्ये
पराऽविभाज्ये जनयन् स वृद्धिम् ।
प्रजा - जनानां वृजिनैर्धरित्रीं
विसृज्य यातो द्युनिवासभूयम् ॥ ६० ॥

हिरण्य - नामा तनयोऽदसीयः
कुल - क्रमेणात्त - नयोऽनुजातम् ।
श्री-'तोरमाणम्' सहसाऽनिमित्तं
चकार कारा - गृह - संनिरुद्धम् ॥ ६१ ॥

अत्रान्तरे प्राणसमाऽऽत्त - गर्भा
श्री - तोरमाणस्य कुलाल - गेहे ।
प्रासूत सूनुं विदिताऽवदानं
सम्पत्स्यमानं भुवि राजराजम् ॥ ६२ ॥

तन्नाम साऽथ च घटेन्धम - धर्मपत्नी
सम्प्रेरिता जनिकया शिशुकस्य लोके ।
पैतामहं 'प्रवरसेन' इति प्रगीतम्
प्राख्यापयत् प्रथमतः प्रथितं पृथिव्याम् ॥ ६३ ॥

स लाल्यमानो निलये कुलाल्या
मात्रा सुगुप्तं परिपाल्यमानः ।
लोकम्पृणत्वं यशसा गमिष्यन्
फलीव शाखी ववृधे क्रमेण ॥ ६४ ॥

वीर्ये कुमारं लवणिम्नि मारं
तं तर्जयन्तं जनता कुमारम् ।
आश्चर्य - चर्यं पटु - सङ्गि - वर्यं
शौवस्तिकं शासकमेव मेने ॥ ६५ ॥

खेलासु वेलासु मृषा रणानां
नेता गणानां प्रतिपक्ष - जेता ।
सञ्चारकः सन् सखिभिः समं स
वत्सो व्यहार्षीद् वन - वाटिकासु ॥ ६६ ॥

व्यायाम - वृत्त्या सुदृढाङ्ग - संस्थो
दीने च दूने दलिते दयालुः ।
सौम्य - स्वभावेन स संनिधातॄन्
स्मेरः समस्तान् स्व - वशीचकार ॥ ६७ ॥

स राज - बीजी घटकृत्कुलेऽपि
शुचि - व्रतः प्राक्तन - पुण्य - पुञ्जैः ।
राजायमानोऽपि सम - स्वभावात्
सखीन् स्वकीयान् सुखयाञ्चकार ॥ ६८ ॥

द्रव्य - प्रदानैर् महयंश्च मानैर्
दुःखायमानान् सुकुमार - चेताः ।
अदृष्ट - पूर्वाश्चकृवान् स चेष्टाः
सौख्यानि सर्वैः सह संविभेजे ॥ ६९ ॥

यावद् हिरण्येन यदृच्छयैव
बन्धाद् विमुक्तोऽहह / तोरमाणः ।
कायं विहायाऽथ च बन्धु - वर्गं
स्वर्गं सदाचार - फलं जगाहे ॥ ७० ॥

ततोऽनपत्यो जगतीपतिश्च
सन्तापितानां स पिता शरण्यः ।
हिरण्य - वर्षी नियतं हिरण्यः
प्राक्पाप - पुञ्जैः प्रलयं प्रपन्नः ॥ ७१ ॥

लोकेऽपि कीर्त्याऽमरतां प्रयाते
गुणाऽवदाते पितरि स्वकीये ।
गतेऽस्तमर्केऽम्बुजवत् कुमारो
मम्लौ शुचाऽसौ सहसाऽचिराय ॥ ७२ ॥

परं प्रकृत्याऽविकलो द्रढिम्ना
तस्थौ महात्माऽविचलः स धीरः ।
वज्राऽभिघातेऽपि महामहीध्राः
कदाऽपि नैवाऽऽत्मपदाच्चलन्ति ॥ ७३ ॥

बृहद् - विपद् - वज्र - विघात - विघ्नां
जनीं निवार्यात्म - वधात् तदाऽसौ ।
उद्भिन्न - कौमार - मनोहराऽङ्ग -
स्तीर्थोत्सुको याम्य - दिशामयासीत् ॥ ७४ ॥

अस्तोक - शोकान् अपहाय लोकान्
उपेयुषि स्वामिनि चोर्ध्वं - लोकम् ।
काश्मीर - धात्री समभूद् अनाथा
हिरण्य - हीनाऽतितमां च दीना ॥ ७५ ॥

व्योमाऽश्म - घूर्णन - विघट्टन - घृष्ट - रश्मेर्
भानोः स्थितस्य शिखरे चरमाचलस्य ।
प्राची कपोल - मुकुरे प्रतिबिम्ब-कल्पस्
तावच्छनैः समुदियाय सुधामयूखः ॥ ७६ ॥

यावत् पश्चिम-पर्वतस्य शिखरात् सन्ध्या-वधू-प्रेरितः
साक्षी संसृति-सूत-भूत-सदसत्-कृत्या-कलापस्य यः ।
अन्यस्मै रहयन् पदं किमथवा स्वं राजराजाय स
निर्मग्नः सहसोदयाय च पुना रत्नाकरे भास्करः ॥ ७७ ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि-
विविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव-शास्त्रिणा पाराशरेण
प्रणीते 'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये, 'प्रवरसेन-पूर्वज
वर्णनम्' नाम चतुर्थः सर्गः परिणतः ॥

पञ्चमः सर्गः

सच्चाऽसच्च गुणातिगं च सगुणं लोकम्पृणं तैजसं
त्रैकाल्येऽपि यदस्ति यत्र च यतः सर्वं प्रपञ्चात्मकम् ।
वाचां चानुमितेरगोचरमथो तर्काद् दवीयः स्थितं
शस्तं वस्तु तदस्तु वस्तु सततं शौवस्तिकस्वस्तये ॥ १ ॥

कन्दर्पोद्धतशासनः प्रतिदिशं माद्यन्मिलिन्दोत्सवः
पीतामन्द - मरन्द - मन्थर - परिश्राम्यत्समीरोर्मिलः ।
कूजत्कोकिल - काकली - कलनया कुञ्जेषु वाचालितः
पुष्यत्पुष्प-परम्परा-प्रहसनः कालो जजृम्भे ततः ॥ २ ॥

शान्तेऽपि शत्रौ दलिते दरेऽपि
प्रान्त - प्रजा नैव परं प्रसेदुः ।
व्याधौ हि वैद्येन विनाशितेऽपि
बलाढ्यतामेति किमामयावी ? ॥ ३ ॥

वैदेशिकैर्बर्बर - वैरि - वृन्दैर्
विप्लाव्यमाना बहुशो वराकाः ।
विसीम - वासा विभवैर्विहीना
विद्राविता व्याकुलिता विलेपुः ॥ ४ ॥

युग्मकम्

निर्बन्धु - निर्दग्ध - निकेतनानां
निर्घात - निर्लुण्ठन - निर्धनानाम् ।
नितान्त - नैराश्य - निराश्रयाणां
निशम्य नष्टिं निपुणं नृनाथः ॥

पेपीड्यमानाः परिश्रुत्य पूर्वं
पुनः प्रजापः परिचारकेभ्यः
प्रान्ते प्रजानां परिदेवितानि
पप्रच्छ पूज्यान् प्रकृति-प्रधानान् ॥ ५-६ ॥

ततस्तदात्वे तरुणानतृष्णा-
स्तेजस्विनस्तीक्ष्णतरांस्तितिक्षून् ।
त्रासात्तथा तर्जक - तस्करेभ्य-
स्त्राणाय तेषां त्वरयाम्बभूव ॥ ७ ॥

संसार - सौमङ्गल - सूत्रधारः
सर्वत्र सम्राट् स्पृहयन् सुखानि ।
सौहार्द - सद्धर्म - समीहितानां
सतां सहस्राणि समायुयोज ॥ ८ ॥

यैर् यातना योधनजा यतो यतो
याप्यत्यमानैर् यतमाऽपि यायिभिः ।
यशस्य - यादृच्छिक - योजनाभिर्
यथोक्त - युक्त्या यमिता यथायथम् ॥ ९ ॥

दृष्ट्वाऽथ दुःखैर् दलितान् दवीयो-
देशेषु दासान् दमितान् दयालुः ।
दूनो दृढं दक्षिण - दीर्घदर्शी
द्राग् देशिकं दूत - दलं दिदेश ॥ १० ॥

एकान्ततः प्राणभृतां प्रियेण
कृपालुनैवं विहिते विधाने ।
देशान्तरे स्वर्ग - सुखं समृद्धि
देशान्तरे चापि समाससाद ॥ ११ ॥

युग्मकम्

शीर्ण - श्रियः शातित - पत्र - पुष्प-
प्रवाल - पुञ्जा द्रुलतादि - कुञ्जाः ।
शुष्यच्छिखा - शोच्य - शरीर - शाखाः
शीतेन शून्ये शिशिरावसाने ॥

रसायने स्थावर - जङ्गमानां
सर्वर्तु - चक्राधिपतौ समन्तात् ।
आमोद - दानेऽन्तरुपंधमाने
विकास - हासोत्सव - भाजिनः स्युः ॥ १२-१३ ॥

युग्मकम्

तथैव तत्तेजसि तायमाने
सद्भावना - सौष्ठव - सान्त्वितानाम् ।
महीतले मानव - मानवीनां
म्लानानि मान्द्येन मलीमसानि ॥

दैन्येन दूनानि दरोदराणि
मुखानि मित्रेतर - मुद्रितानि ।
नैश्चिन्त्य - हेतोः पुपुषुस्तदानीं
फुल्लोत्पलानीव परं प्रसादम् ॥ १४-१५ ॥

विद्या - विसारे विहिते च वेगाद्
दयास्पृशा दूरदृशाऽधिपेन ।
लोका विलुम्पत्तिमिरा क्रमेण
चक्षुष्मतां श्रेणिषु सन्निविष्टाः ॥ १६ ॥

श्लाघ्य - श्रियः शिक्षित - शेमुषीका
शिष्टा अशोभन्त पदे पदेऽत्र ।
न पाप - सङ्कल्पकरा नराश्च
शिष्टा न ते शील - बहिष्कृता ये ॥ १७ ॥

लोकाः सतोका मुदिताश्च पुण्य-
श्लोकाऽधिराजेन कृता विशोकाः ।
सुपुण्य - सोपान - मुखेन पुण्य-
लोकाऽऽप्तये ऽनारतमायतन्त ॥ १८ ॥

स्वभावतो येऽत्र च राक्षसा यथा
प्रजाजनोद्वेगकरा अरुन्तुदाः ।
क्षिप्रं विपर्यासमिता विनीता-
स्ते साक्षराः सच्चरिता बभूवुः ॥ १९ ॥

व्यमोचि दुष्टैरथ दानवत्वम्
अलाभि चौरैरपि दान - वत्त्वम् ।
अग्राहि गर्ह्यैरपि मानवत्वम्
मर्त्यैः पुनः प्रापि च मान - वत्त्वम् ॥ २० ॥

एवम्प्रकारेण स कोऽपि भूभृद्
बुद्धया बलेनाऽथ बलेन बाह्वोः ।
वैदेश्य - वैर्याक्रमण - प्रजातम्
उत्पात - वातं सहसा रुरोध ॥ २१ ॥

प्रताप - राशेस् तपताम्पतेर्वा
तेजिष्ठ - वक्त्रस्य महामहिम्नः ।
ताप - त्रयी त्वस्य तिरस्कृतेव
प्रशासनं नाश्रयितुं शशाक ॥ २२ ॥

लोकं यथावत् सदसच्च तेन
वेविद्यमानेन प्रिय - प्रजेन ।
स्थितिः कृताऽस्मिन् कृतिना कृताख्य-
युगस्य देशे सुकृत - व्रतेन ॥ २३ ॥

तेनाऽर्थि - चिन्तामणिना तदानीम्
अकारि दानं विगताऽनुमानम् ।
येनाऽर्थिनोऽप्येकपदे सुभागा
अबोभवन् भाविनि दान - शौण्डाः ॥ २४ ॥

तस्य प्रदित्सोः करुणा - पयोधे-
रनल्प - सङ्कल्प - जलस्य धारा ।
देशस्य दैन्याय दिवङ्गताय
प्रदत्त - तोयाञ्जलितां जगाम ॥ २५ ॥

स देहि देहीति गिरोऽधनानां
द्विरुक्त - दुःखा विनिशम्य दूनः ।
द्राग् देहि देहीति चुचोद कोशा-
ऽध्यक्षं तदिष्टाद् द्विगुणं प्रदातुम् ॥ २६ ॥

गां मे प्रयच्छेति कदाचिदुक्तः
स धेनु - कामेन यथेष्टदायी ।
उदारधीरेकपदे बभूव
समुद्यतोऽशेष - धराऽर्पणाय ॥ २७ ॥

दिवानिशं याचक - पारिजातो
यत्तद् ददानोऽभिमताऽतिरिक्तम् ।
शशाक निर्वर्णयितुं प्रदाता
दीनस्य पाणि प्रसृतं न रिक्तम् ॥ २८ ॥

धनं धनीयन्नथ गां च गव्यन्
लेभे न कोऽन्यच्च ततः प्रदातुः ।
स घातुकायाऽप्यरये तितिक्षुर्-
अभीति - दानेऽपि न संचुकोच ॥ २९ ॥

घटचोऽरघट्टस्य यथैव रिक्ता
निर्यान्ति कूपाद् भरिता पयोभिः ।
तथार्थिनोऽभ्येत्य दयानिधिं तम्
आप्यायिताः प्रत्यगमन् समेऽपि ॥ ३० ॥

ये याचका आगमकाल आसन्
दौर्बल्य - दैन्यादि - भरेण भुग्नाः ।
निवर्तमाना निकटान्नृपस्या-
ऽदृश्यन्त ते द्रव्य-भरेण भुग्नाः ॥ ३१ ॥

महीभृतस्तस्य मतेन सत्यं
करः कृतार्थस्तु स एव पुंसः ।
दूनाय दीनाय दयाकरः सन्
दिने दिने दानकरो भवेद् यः ॥ ३२ ॥

दानेऽङ्गकस्याऽपि सदोद्यतेन
तेनोदितं नैव कदापि नेति ।
तस्मै किलाऽरोचत दान - शब्दे-
ऽपि निष्ठितोऽयं नतमां नकारः ॥ ३३ ॥

अकिञ्चनत्वेन कदर्थितानां
मुखान्यपि म्लानिम - मुद्रितानि ।
विकासभाञ्जि प्रतिपादयन्नलं
रराज दानेन स राज - कुञ्जरः ॥ ३४ ॥

स आह — लोकादनिशं स्वयं करा-
ऽऽदानाय स त्वेष करः प्रसार्यते ।
मयाऽपि लोकस्य करे प्रसारिते
न्यधायि किञ्चिद् यदि किं विचित्रम् ॥ ३५ ॥

लोकेऽधमर्णेन वितीर्यते स्वं
यदुत्तमर्णाय गृहीतपूर्वम् ।
प्राचां मतेनापि यथार्थवाचां
दानं न तत्स्यान्न तथाऽवदानम् ॥ ३६ ॥

रहः स्थितोऽसौ विममर्श चैवं
कल्याण - कीर्त्तिर्बहुधा प्रजापः ।
लोकस्य - नार्ति यदि संहरेयं
कथं नु कथ्योऽर्थपतिर्वृथाऽहम् ॥ ३७ ॥

स्वामिन् प्रभो नाथ महेश्वरेति
सम्बोधयन्त्यो विहिताभिवादाः ।
प्रजा मया दीनमुखा विपत्ता-
वुपेक्षणीया कृतवेदिना किम् ? ॥ ३८ ॥

मां राज्यनिष्ठाः सरलस्वभावाः
नैजं विजानन्ति पृथङ् न लोकाः ।
आत्मम्भरिः किं परिवञ्चयंस्तान्
कृतघ्न - कोटौ गणनां भजेयम् ? ॥ ३९ ॥

उत्सृज्य सम्पत्स्वजनादि - मोहं
मद्राज्यहेतोरिह भक्ति - भाजः ।
धीराः शरीराण्यवधीर्य वीरा
एते मृधे मृत्यु - मुखं विशन्ति ॥ ४० ॥

एषामहं चेद् व्यसनोपतापे
न सम्भवेयं सुतरां सहायः ।
कोऽसौ जघन्यो भविता मदन्यो
विलुम्पकः पार्थ - परम्पराणाम् ॥ ४१ ॥

चिकीर्षता क्षेममिह प्रजाना-
मास्थीयते यच्च मयाऽत्र साह्यम् ।
तत् तत्कृतानामभिवन्दनानां
न मूल्यमप्यस्त्युचितं यथार्थम् ।। ४२ ।।

नीचैः स्थिताभिः प्रणत - प्रजाभि-
रारोपितेनोच्चपदे नृपेण ।
यदा कदा यद् विहितं हितं स्याद्
आचार - मूलः स तु धन्यवादः ।। ४३ ।।

अज्ञान-जाड्यं तु हृतं प्रजानां
तीव्र - प्रतापोत्थ - करच्छटाभिः ।
आडम्बरोऽभासत विक्रमस्य
यत्नो व्यवस्थान्तर - संविधाने ।। ४४ ।।

ततो यथापूर्वमशेष - देशो
भुज - द्वयेनाऽर्गलितो नृपस्य
स्वप्नेऽपि चाऽशक्य - परप्रवेशो
लीलासु लीनो लघु लौकिकीषु ।। ४५ ।।

युग्मकम्

मान्यैर्वदान्यैः सहितेऽर्हणीये
सत्त्वस्य सत्त्वान्न विगर्हणीये ।
प्राज्ये वणिज्यार्ऽजित - वैभवाढ्ये
राज्येऽभितः सन्ततमेधमाने ।।

विद्याविहीनः सुलभो न दीनः
क्रौर्ये प्रवृत्तो न च कोऽपि चौर्ये ।
क्रोधी बभूवाऽत्र न वा विरोधी
प्रकृत्यमित्रः क्व नु दुश्चरित्रः ।। ४६-४७ ।।

जिताऽरि - षड्वर्गं इहाऽखिलोऽपि
जितेन्द्रियश्चास्त सतां समाजः ।
जैत्रे जगत्याः सति सार्वभौमे
तदोज्जयिन्यां जय - राज्यमासीत् ।। ४८ ।।

युग्मकम्

ततः प्रजापालन - जागरूको
न्यस्ताऽस्त्र - शस्त्रोऽपि च चार - चक्षुः ।
त्यागी सुपात्रेषु गुणानुरागी
लब्ध - क्षणोऽलौकिक - साहसाङ्कः ॥

प्रजा - प्रसादाय द्विषद्दमाय
लेभे रणे विक्रम - दर्शनेन ।
आदित्य - संस्पर्धि - महाप्रतापः
स 'विक्रमादित्य' इति प्रतिष्ठाम् ॥ ४९-५० ॥

कालत्रयेऽभूद्गहो ! दुरापः
क्ष्मापः पृथिव्यामतुल - प्रतापः ।
इतीव तस्य स्मृतयेऽमरस्य
संवत्सरः स्थास्नुरयं प्रवृत्तः ॥ ५१ ॥

स चक्रवर्ती नियतेर्नियन्ता
महीभृतां हर्ष - निकर्षयोर् वा ।
क्रमेण चाप्यायित - विक्रमेण
निष्कण्टकं राष्ट्रमिदं शशास ॥ ५२ ॥

आकर्षकल्पेऽप्युरुविक्रमेऽस्मिन्
स्थास्नावपि - स्वप्रभुतानिमित्तात् ।
आकृष्टिमानं विषयान्तरेभ्यो
वसून्यहम्पूर्विकयेव भेजुः ॥ ५३ ॥

यथा नगादेरवतीर्य निम्नगा-
वेगाः स्वतो वारिधिमाविशन्ति ।
तथा विनम्रं प्रदिमाणवं तं
गुणाः समस्ताश्च सतामशिश्रियन् ॥ ५४ ॥

सर्वेश्वरेऽस्मिन्नथवा स्वभावात्
साद्गुण्य - सम्पत् स्फुटतां प्रपेदे ।
सञ्चार्यते कैः कुसुमे कदा वा
सुवर्ण - सौरभ्य - मरन्द - सारः ॥ ५५ ॥

सौराज्य - तुष्टाश्च सुभिक्ष - पुष्टाः ।
प्राज्यं प्रजा ऐधिषताऽस्त - दुष्टाः ।
तृप्तालिमालास्ततयो लतानां
मधौ स्वतो मञ्जुल - गुञ्जिताः स्युः ॥ ५६ ॥

अगर्धनो लोक - समर्धनोऽसौ
भूपस्तथात्वेऽप्यनवाप्त - कामः ।
तथाऽमितः संजगृहेऽत्र सारं
मन्था कलश्या इव तक्रसारम् ॥ ५७ ॥

तेन क्रमाद् याचक - मन्दरेण
नानागुणाढ्यं नर - रत्नजातम् ।
आनायि देशाम्बुधि - मध्यगुप्तं
सभाजनायेव सभा - जनानाम् ॥ ५८ ॥

सोऽग्रणीः करुणाकराणाम्
अर्चको रचनाकराणाम् ।
सोदराऽऽदरदोऽदराणां
सत्क्रिया - कुशलः कलानाम् ॥ ५९ ॥

पोषकः प्रिय - साहसानां
सेवकोऽभूत् सत्कवीनाम् ।
संग्रहीता नर - मणीनां
संयतात्मा न रमणीनाम् ॥ ६० ॥

युग्मकम्

विज्ञान - वारानिधि - कर्णधाराः
शिष्येषु सञ्चारित - शास्त्रसाराः ।
वेलाभसर्वङ्कष - कीर्तिधाराः
नैकेऽतलस्पर्श - मतिप्रसाराः ॥

श्रीकालिदास - प्रमुखाः प्रभूताः
नाकादुपेता इव देवदूताः ।
स्वे स्वे बभूवुर्विषयेऽद्वितीयाः
धुर्यास्तदीया अपि सार्वभौमाः ॥ ६१-६२ ॥

तारातत्तीनां गणने गतीनां
वाचस्पतीनां निविशन्मतीनाम् ।
श्रेष्ठाश्चिकित्सा - चतुरा अलभ्याः
बभासिरे भूमिभृतोऽस्य सभ्याः ॥ ६३ ॥

महीप - मौलौ महिते मणीभिस्
ते विम्बिता मन्त्रकृतो महान्तः ।
गुणान् स्वकीयानिव तस्य मत्वा
सञ्चारयन्तोऽभ्युपगम्य तस्थुः ॥ ६४ ॥

रोरुच्यमानैः रमणीय - रत्नैस्
तैश्चातिगम्भीर - कुशाग्रधीभिः ।
अस्मादृशां स्वल्पदृशां सुखोऽसौ
चकास्यते ज्ञानपथोऽधुनापि ॥ ६५ ॥

ते मूर्तिमन्तो निधयोऽभ्युपेता
दैन्याऽपहारार्थमितो नवत्वम् ।
धियां दधाना अतुलं नवत्वं
राष्ट्रस्य नूनं विभवा बभूवुः ॥ ६६ ॥

प्रजोदयाऽपाय - नियन्त्रणाय
तेऽलन्तमा विश्वजनीन - चिन्ताः ।
दधुः स्थितिं विस्तृत - राष्ट्रचक्रे
यथा ग्रहा मानव - राशि- चक्रे ॥ ६७ ॥

स चक्रवर्ती चकमे प्रजानां
हिताय यद् यत् सदसद्विवेक्ता ।
साचिव्यमेषामधिगम्य तत्तद्
निःसंशयं साधयितुं शशाक ॥ ६८ ॥

नित्यं यथान्यायमुपात्तमन्त्रे
व्यवस्थिते साधु च राष्ट्र-तन्त्रे ।
स लब्धवान् वीतजनापवादः
सङ्कल्पितार्थं विगत - प्रमादः ॥ ६९ ॥

उपेयुषां ब्रह्मणि चैकरूप्यं
तपस्विनां शैल - वनाश्रमेषु ।
न श्वापदेभ्यो जनितापदेभ्यो
भयं तनीयोऽपि बभूव तत्र ॥ ७० ॥

देशे समुत्खात - समस्त - कष्टे
विश्वग् विशेषाद् ववृधे वणिज्या ।
मोमुद्यमाना मनुजा ममज्जुर्
मखेषु मेलासु महोत्सवेषु ॥ ७१ ॥

धरा - धवे धारित - धुर्य - धर्मे
हितेहया चाऽवहितेऽविरामम् ।
कला - कलापा निरवद्य - विद्याः
प्रत्तावलम्बा अभजन् समृद्धिम् ॥ ७२ ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि-
विविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव-शास्त्रिणा पाराशरेण
प्रणीते 'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये, 'प्रजा-प्रसादनं'
नाम पञ्चमः सर्गः परिणतः ॥

षष्ठः सर्गः

स्तुत्यः सर्वं - समर्थं एष गिरिशो यस्यादिकालादियं,
चूडा-चन्द्रक-विच्युताऽमृत-झरी-सेकेन जञ्जन्यते ।
जूट - प्रस्रुत - जाह्नवी - जल - लवैः पोपुष्यते संसृतिः,
ज्वाला-जाल-कराल-भाल-दहनाऽऽलेहैश्च लेलीयते ॥ १ ॥

अथो गुण - ग्राहितयाऽऽप्त - कीर्तिम्
आस्थान - संस्थं वसुधाऽधिनाथम् ।
उपेयिवान् कश्चन मातृगुप्त -
नामा कविश्चेतसि सञ्चिताशः ॥ २ ॥

अदृष्ट - पूर्वं स निरूप्य तेजो
राजाधिराजस्य तथाऽनुभावम् ।
सकौतुकाऽऽह्लादित - मानसः सन्
चिराय दध्यो स्वगतं महात्मा ।। ३ ।।

पुण्यानि गुण्यानि पुराकृतानि,
फलेग्रहित्वं समुपागतानि ।
सायास एषोऽपि मम प्रयासो
नूनं शुभोदर्कं इह प्रपन्नः ।। ४ ॥

उदारचेताः स्मितपूर्वभाषी
मनोगताऽर्थाधिक - सम्प्रदायी ।
सम्प्रापि यत् कारुणिको यशस्वान्
सौम्यो गुणोपासक एष पार्थः ॥ ५ ॥

अद्यापि सङ्कल्पित - लाभ - लोभिना
ये पार्थं - सार्थाः समुपासिता मया ।
ते लेशतोऽप्यस्य न यान्ति तौल्यम्
महामणिः क्व क्व शिला-लवाश्च ॥ ६ ॥

कलाविदो वा कवि-कोविदा वा
यद्वाऽग्रगण्या गुणिनां गणेषु ।
संसेवमाना गुणगृह्यमेनम्
प्रयत्नतो मान-धनार्चिताः स्युः ॥ ७ ॥

सर्वेश्वरस्याऽस्य सभामुपेताः
पुरस्क्रियां काञ्चन लिप्समानाः ।
नाऽलीक - वादैर् गुण - कीर्तनैश्च
विकत्थमानाः पुटयन्ति पाणी ॥ ८ ॥

परीक्षकस्याऽस्य पुरः प्रपन्ना
माहार्घ्यभाजो मणयो महान्तः ।
यथार्थ - दृग्भाजनतामुपेता
अतर्कितं गौरवमाश्रयन्ते ॥ ९ ॥

विवेक - दृश्वैष हि राजहंसः
शुश्रूषणार्थं शरणाश्रितानाम् ।
मन्येऽवतीर्णस् त्रिदिवाद् वपुष्मान्
कल्पद्रुरेवाऽभिमतार्थं - दाता ॥ १० ॥

नियुक्ति - भाजो गुणिनोऽत्र धीराश्
चिरात् कृतार्था अकुतोभयाश्च ।
नैराश्य - निघ्ना न विपत्ति - विघ्ना
जाताऽनुतापाश्च न सम्भवन्ति ॥ ११ ॥

महामहिम्नोऽस्य महीश्वरस्य
सर्वेऽपि सभ्या धरणावलभ्याः ।
नैजं विजानन्ति निषेवणं नो
बीजाकृतं वन्ध्यमनुर्वरोर्व्याम् ॥ १२ ॥

छायामुपेतः फलदस्य चाऽस्यो-
त्तप्तः प्रवासी विगतावसादः ।
सुखेन सुप्तः सुभगम्भविष्णुर्
न मन्यते कञ्चन कार्यं - शेषम् ॥ १३ ॥

अस्य प्रसादाङ्कमधिष्ठितानां
श्वःश्रेयस - श्री - परिरम्भ - भाजाम् ।
पाप - प्रलोपात् सुकृत - प्रवृद्धैर्
इतोऽमुतो वा न कुतोऽपि भीतिः ॥ १४ ॥

अत्राऽऽश्रितानां परिषज्जनानां
लोकोत्तर - स्पर्श-मणि - प्रभाणाम् ।
संसर्ग - लाभः समुपागतस्य
कालं नु कस्याऽन्यथयेन्न जन्तोः ? ॥ १५ ॥

शिष्टैरिमं मण्डलितं विशिष्टैर्
उपास्य राजेश्वर - रत्नराशिम् ।
यशो - धनाद्यैः सममेव धन्यैर्
नाऽवाप्यते कैर्गरिमाऽद्वितीयः ? ॥ १६ ॥

सदैव लज्जाकर - कर्म - सज्जा
नाऽसत्य-सारा इह चाटु - काराः ।
न सन्त्यसन्तोऽस्य तथा सभायां
कर्णेजपाः कर्ण - कदर्थनाय ॥ १७ ॥

रारक्ष्यमाणं प्रभुणाऽत्र कञ्चित्
सभा - जनं तं न विलोकयामि ।
नाऽवाप्यते येन यतस्ततो वा
सभाजनं स्वर्ग्य - सुखाऽतिरिक्तम् ॥ १८ ॥

सम्प्राप्य सम्बन्धमनेन केऽपि
त्रपा - नताक्षा न चरन्ति लोके
कुटुम्बिनां कुञ्चित - नासिकानां
न लक्ष्यतां यान्ति च तर्जनीनाम् ॥ १९ ॥

प्राप्तो गुणी संसदि यस्य बाह्यो
लब्धाऽधिकारोच्च - पद - प्रतिष्ठैः ।
मात्सर्य - मिश्रैः कुटिलैः कटाक्षैर्
न वीक्ष्यते चेतसि जात - शूलैः ॥ २० ॥

न विद्यते कोऽप्यपवाद - शीलो
न खिद्यतेऽत्राऽपर - साध्य - सिद्धचा ।
न नर्म - वाग्भिः पर - मर्म - वेधी
विधर्म - मग्नो न कुकर्म - लग्नः ।। २१ ।।

बैडाल - वृत्त्याऽथ बक - व्रतेन
क्षुद्रान् बलेनेह कदर्थयन्तः ।
मिथ्या - क्रियाः कापटिकाश्च धूर्त्ता-
वार्तास्वपि श्रोत्र - पथं न यान्ति ।। २२ ।।

पाकात् पटीयानिति राजसिंहो
ऽयं सर्वथा पाशयितुं न शक्यः ।
वाग् - वागुरायां हि 'लपोट - शङ्खैः'
पटिष्ठ - धी - भण्ड - तपस्विभिर् वा ।। २३ ।।

अभ्यर्हणीयत्वमथाऽऽत्म - मानं
सर्वेऽत्र सेवा - व्रतिनोऽधिगम्य ।
प्राप्ता इवैन्द्रं पदमद्वितीयम्
पद्भ्यां धरित्रीं विरलं स्पृशन्ति ।। २४ ।।

अङ्गीकृतोऽनेन नरेश्वरेण
विद्वद्वरस्त्वेकपदे वृतः स्यात् ।
अहो ! अहम्पूर्विकया प्रसत्ति-
कीर्ति - प्रतिष्ठा - कमला - वधूभिः ।। २५ ।।

देवेन येनाऽथ च साहचर्यं
प्राप्ता महीमण्डल एव मन्ये ।
प्राग् देह - पातात् प्रतरां प्रसन्नाः
स्वर्गीय - सौख्यं तृणयन्ति तावत् ।। २६ ।।

तुतोदिषन्तोऽत्र मनः परेषाम्
अशिष्ट - वाग्भिर् न भवन्ति केऽपि ।
सुशील - शून्या अथ पैशुनैः शनैः
सतां न शूलाकरणे धृत - व्रताः ।। २७ ।।

संश्रित्य सात्मीकृत - सत्यमेनं
सन्ताप - दीर्घं श्वसताऽत्र शश्वत् ।
धिक्कार - वाचा स्वयमेव नूनं
न गर्हणीयो भविता मयाऽऽत्मा । २८ ॥

सर्वात्मनाऽऽवेदयतः स्वमस्मै
सम्पत्स्यते जीवनमर्थवन्मे ।
द्वाराणि दैवस्य शुभानि यस्माद्
अपावृतानीव पुरो विभान्ति ॥ २९ ॥

सौजन्य - सीमा समवाप्यचिन्त्यश्
चिन्तामणिश्चैष करे स्थितो मे ।
त्यागोऽस्य पादेन निपातनं स्यात्
पात्रस्य पीयूष - परिप्लुतस्य ॥ ३० ॥

पूर्वार्जितैः पक्त्रिम - पुण्य - पूगैर्
एनं तथेनं सुखमेव साक्षात् ।
आसाद्य सद्यो निरवद्यमद्य
सङ्कल्प - सिद्धो मम को विकल्पः ? ॥ ३१ ॥

न क्लेश - लेशोऽपि सुखैषिणो मे
वैराग्य - हेतुर् भविता हिताऽन्तः ।
किं वेधनं नो मधु - मक्षिकाणां
सासह्यते सारघ - संजिघृक्षुः ? ॥ ३२ ॥

अदूर - दर्शित्वमिदं स्फुटं चेद्
भविष्णु - बाधा - विकलो भवेयम् ।
उपेयुषीं तन्न तिरस्करिष्ये
रमामिदानीं गलहस्त - दानैः ॥ ३३ ॥

एवं स सम्यक् स्वगतं वितर्क्य
निर्णीय चान्ते प्रभुणा नियुक्तः ।
लब्ध - प्रवेशो न पराधिकार -
[illegible] व्यधात् सर्वं [illegible] सभायाम् ॥ ३४ ॥

गोष्ठ्यां निषीदन् प्रतिभाऽन्वितोऽसौ
कलाविदां वा गुणिनां कवीनाम् ।
स्नेहाऽतिरेकैः सुख - सूक्ति - सेकैः
मनांस्यमन्दं अदयाम्बभूव ।। ३५ ।।

वर्षन् सुमानीव मृदु - स्मितैस् तैर्
वीताऽस्मितैर् वाङ्मधुभिः कृताऽर्घः ।
सच्चेष्टितैश् चन्दन - भक्ति - वेष्टितै
राजाधिराजं स्व - वशे चकार सः ।। ३६ ।।

स सार्वभौमः प्रथयन्तमेवं
सर्वङ्कषं स्वं प्रतिभानवत्त्वम् ।
मोमुह्यमानो मनसैव मेने
तं सर्वथाऽदृष्टचरं गुणाढ्यम् ।। ३७ ।।

तथा सदाचार - कुशाग्र - बुद्धि
सभासदानां गुणिनां सदाऽग्र्यम् ।
महार्हं - मुक्ता - मणिवन्महीपो
विवेकवान् ग्राह्यमिमं विवेद ।। ३८ ।।

व्यचीचरच् चेतसि चाऽधिराजो
न भक्तिमानेव कुलीन एषः ।
गाम्भीर्यमस्याऽद्भुतमद्वितीयं
सम्मान - पात्रत्वमभिव्यनक्ति ।। ३९ ।।

इत्थं विमृश्याऽवनिपस् तदीयां
मनः - स्थितिं वास्तविकीं विवित्सुः ।
तिष्ठन्नुदासीन इवाऽस्य चक्रे
मानाय नाऽप्यभ्युदयाय किञ्चित् ।। ४० ।।

सोऽप्यस्य माहात्म्यमुदारतायां
धीमद् - धुरीणोऽधिपतेर् विदित्वा ।
संसेव्यमानोऽप्यकृतोपचारः
प्रीत्या स्वमात्मीकृतमेव मेने ।। ४१ ।।

इत्थं नृनाथेन तथैव सम्यग्
उपेक्ष्यमाणोऽप्यचलात्म - वृत्तिः ।
नित्यं स्व - कृत्यं विदधत् स लेभे
न ग्लास्नुतां कांचन लेशतोऽपि ॥ ४२ ॥

दिष्टं शुभोदर्कमुदीक्षते तान्
उत्कण्ठयाऽलं परिरिप्सते श्रीः ।
श्वःश्रेयसं सत्कुरुते च धीराः
वीरा न ये स्व - क्रिययोद्विजन्ते ॥ ४३ ॥

उपाचरन् देवमनन्य - वृत्त्या
शनैः शनैः पाकिम - पुण्य - राशिः ।
तस्य प्रभोः स्नेहमयः सुधीः स
सुकोमलाऽन्तःकरणे विवेश ॥ ४४ ॥

गुञ्जोपासन - मन्त्रेण, भ्रमतः परितोऽलिनः ।
सारसं सारघ-स्यन्दि, क्रमशः स्याद् विकस्वरम् ॥ ४५ ॥

सेवा - श्रमेणाऽस्य ततः क्रमेण
चेचीयमानेन मही - महेन्द्रः ।
चक्षुष्मतां चित्त - चकोर - चन्द्रो
भेजे मनागप्यरुचिं न तावत् ॥ ४६ ॥

न तस्थुषाऽल्पाय न पुष्कलाय
कालाय तेनाऽथ च नाथ - पार्श्वे ।
आढ्यम्भविष्णुस् त्वरयाऽत्र नून-
मनून आत्मैव पणीकृतोऽभूत् ॥ ४७ ॥

ऋतं मितं स्वादु हितं च सस्मितम्
पार्थेन पृष्टः प्रतिवाक्यमाह सः ।
वाचालतां वा प्रतिकूलतां वा
विनीति - मूर्त्तिर् नतमां व्यतानीत् ॥ ४८ ॥

स्थिते समीपे महिते महीपे
स प्राप्त - कालं वचनं ब्रुवाणः ।
हंसश्च नोच्चैर् हृदयाऽनुवर्ती
माहात्म्यमेकं प्रथयाम्बभूव ॥ ४९ ॥

जजल्प नाऽल्पामपि कण्ट - कल्पां
कट्वीं कठोरां कुटिलां च वाचाम् ।
कुतोऽपि तावत् कुपितं स भूपतिं
विनोद - वृत्त्याऽनुनिनाय चाऽनिशम् ॥ ५० ॥

निरीक्ष्य नारीर् निभृता नृपस्य
नते नितान्तं निमिमेष नेत्रे ।
सङ्गं विवादं कलहं च ताभिर्
दुरन्तमित्येव जहौ स दूरात् ॥ ५१ ॥

अम्बां कुमारं महिषीं महीक्षितो
मुख्यान् महामात्र - पुरोहितांस्तथा ।
वयस्य - बन्धून् सुभगम्भविष्णुस्
समान् समान् भूमिभृता स मेने ॥ ५२ ॥

विपत्प्रतीकार - परोऽधिपस्य
हिताय कष्टं चकवांश्च कार्यम् ।
प्र - ख्यापयन् सिन्धु - गभीर - चेता
ह्री - मुद्रिताऽऽस्यः समयाकरोत् सः ॥ ५३ ॥

राज्ञोऽपकारं च कुतोऽप्यनिष्टं
सेहेऽल्पमप्येष न पार - दृश्वा ।
नाऽपुण्य - वैगुण्यमथाऽस्य हास्यं
किञ्चिद् रहस्यं प्रकटीचकार ॥ ५४ ॥

समर्प्य सम्राट् गुरु कार्यमस्मै
नैश्चिन्त्य - निद्रा - सुखमभ्युपैषीत् ।
तत्पूर्त्तये सोऽपि तथा मनोवाक्-
क्रियाभिरेकाग्रतया प्रयेते ॥ ५५ ॥

छन्दानुवर्ती पृथिवीपतेः स
प्रेष्ठं द्रढिम्ना स्वकमेव जानन् ।
कृच्छ्रेषु कण्ठागत - जीवितोऽपि
सद्वृत्त - सीमां नतमाम् अलङ्घीत् ॥ ५६ ॥

कैङ्कर्य - वैदग्ध्य - विमोहनाऽस्त्रैस्
स सज्जितस् सज्जन - सार्वभौमः ।
द्विष्टं व्यजानाद् नृपतेररिष्टम्
इष्टं च मिष्टं व्यवहार - काले ॥ ५७ ॥

सम्पत् - प्रसादं च विपद् - विषादम्
पैशुन्य - शून्यो हृदि गूहमानः ।
असावनुक्तोऽप्यहितं नृपस्य
निवारयामास सुखं परणायन् ॥ ५८ ॥

स शास्त्र - शस्त्राऽस्त्र - कला - प्रवीणो
धीमद् - धुरीणोऽचल - चेतनः सन् ।
माने न मानं न तथा विमाने
व्रीडां स पीडां भजते स्म काञ्चित् ॥ ५९ ॥

अमर्ष - हर्षौ नृपतेर् विदित्वा
व्यापारयन् कर्माणि चेन्द्रियाणि ।
नाऽपीड्यताऽसौ शयनाऽशनाऽऽशा-
शीताऽऽतपाद्यैः सुतरां सहिष्णुः ॥ ६० ॥

पुरः स पार्थस्य कदाऽप्यपृष्टो
न प्रावदत् पेशल - पारिषद्यः ।
दुरुक्त्ययुक्ताऽऽचरणेऽपि चाऽस्य
न चिन्तयामास हृदाऽप्यनिष्टम् ॥ ६१ ॥

दत्तानि दासेर : दरिद्रितेभ्यो
वसूनि वासांसि विभूषणानि ।
पुनः प्रशंसन् परितः प्रजासु
पार्थ - प्रभावं प्रथयाम्बभूव ॥ ६२ ॥

शौर्यविदानं श्रुतवान् स किञ्चित्
साङ्ग्रामिकं भूमिपतेः पुरस्तात्
प्रसन्न - मुद्रः सततं निदेशम्
प्रत्यैक्षनोत्कन्धर एतदीयम् ॥ ६३ ॥

विवेद वीरः शरणं रणं स
तथा प्रवासं नगराऽधिवासम् ।
राजोपसेवैव सु - खाद्यमस्य
पेयं च यद्वाऽपि सुखाद्यमासीत् ॥ ६४ ॥

भक्तश्च शक्तः स्व - नियोग - सक्तो
नक्तं - दिनं राज्य - हिताऽऽनुरक्तः ।
आकर्षणं किञ्चिदसावकार्षीद्
अमन्त्र - यन्त्रेण धियः पटिम्ना ॥ ६५ ॥

स लोक - यात्रामवधीर्य योग-
क्षेमं च विस्मृत्य कुशाग्र - बुद्धिः ।
न वाच्यतामध्यगमन्नृनाथम्
अनुप्रविश्याऽऽत्म - वशं निनीषुः ॥ ६६ ॥

अनेड - मूकत्वमिवाऽभ्युपेतो
ऽधिकारिणां वाक्कलह - क्रियासु ।
मितङ्गमो धर्म - पथेऽचरत् स
ऋतम्भरो हा ! व्रतमासिधारम् ॥ ६७ ॥

स द्योतयन् स्वामनवद्य - विद्यां
गायन् गरिम्णश्च गुणान् गुरूणाम् ।
गिराऽमृतानीव किरन् समन्तात्
सौम्यः समेषां हृदयङ्गमोऽभूत् ॥ ६८ ॥

रीत्याऽनया सोऽथ नयाऽनुयायी
राज्ञोऽनुकूलं द्यु - निशं व्यवस्यन् ।
तन्मन्यु - मूलं प्रतिकूलमुज्झन्
स्व - साध्य - सिद्धेः समवाप कूलम् ॥ ६९ ॥

समाधि - निष्ठेन तपस्विनेव
स्व - लक्ष्य - सारूप्यमुपागतेन ।
स्फीता उपासा - प्रचुर - प्रयासा
नीता अहो ! द्वादश तेन मासाः ॥ ७० ॥

आराधितः सन् भगवांश्च तेन
भक्त्याऽनुरक्त्या च गत - क्लमेन ।
शालीनता - शोभन - शील - शाली
वर - प्रदित्साऽभिमुखो व्यभासीत् ॥ ७१ ॥

युग्मकम्

ततः कदाचिज् जगती - विजेता
विद्विड् - विनेता स बहिर्विहारी ।
श्री - विक्रमो लोक - दशां दिदृक्षुर्
यदृच्छयाऽऽलोकत मातृगुप्तम् ॥

कारुण्य - पात्रं कृश - सर्व - गात्रं
कङ्काल - मात्रं प्रतिभासमानम् ।
सुजीर्ण - चीरं पथि तत्र धीरं
सञ्चारिणं पाण्डिम - पुत्तलं वा ॥ ७२-७३ ॥

तथा कथां कारुणिकीं व्यथायाः
संश्रावितो भूमिपतिर् दृशैव ।
दया - बहिःप्रेरित - वाष्प - बिन्दुर्
दध्यौ हतो हा ! ऽशनिनाऽशनैः सः ॥ ७४ ॥

युग्मकम्

विदेश - वासी शरणेन शून्यो
विवर्जितो वंशज - बन्धु - वृन्दैः ।
सौमुख्य - सौशील्य - सुसंस्कृतात्मा
गण्यैर् गुणैर् गौरवितो गभीरः ॥

जिज्ञासमानेन मया स्वभावं
गाढं तथाऽन्तर्द्रढिमानमेषः ।
आयासितो हन्त ! चिरं तपस्वी
स्वर्णो मुधौ तर्कयतेव दोषम् ॥ ७५-७६ ॥

अहो ! मम स्वार्थ - परायणत्वं
धिग् राज्य - तन्त्रं करुणा - विहीनम् ।
दुःखासिका हा ! जगतो यदग्नौ
सन्तीह सन्तोऽपि परीक्षणीयाः ॥ ७७ ॥

युग्मकम्

किं खाद्यतेऽजस्रमतन्द्रितेन
किं छाद्यते कीदृगनेन वासः ।
सम्पाद्यते कुत्र कथं च वासः
आसाद्यतेऽन्यच्च कदा कुतश्च ॥

एतन्महैश्वर्य - मदाऽन्धितेन
विनोद - कर्त्रा पर - जीवितेन ।
न चिन्तितं हन्त ! मया नितान्तम्
अयोमयेनेव हृदाऽदयेन ॥ ७८-७९ ॥

सुखंकर - स्वार्थ - परायणत्वं
संत्यज्य धर्मान्नितमां प्रमाद्यन् ।
शीताऽऽतपाद्यैः क्षुपवत् तपस्वी
शुष्यन्नयं शोच्य - दशां प्रपन्नः ॥ ८० ॥

अद्यापि नाऽऽकाङ्क्षितमस्य भद्रं
कृपा - कटाक्षेण न वीक्षितोऽयम् ।
सौहार्द - सिक्तैर् मधुरैर् वचोभिः
प्रोत्साहितो नैष च साधुवादैः ॥ ८१ ॥

न पाणिना प्रीति - परिप्लुतेन
पुनः परामृश्य पुटीकृतेन ।
प्रसादितोऽयं परिषत्सु पूज्यो
न सत्कृतो नाऽपि पुरस्कृतो हा ! ॥ ८२ ॥

अयं पुमान्, पुंसु विदग्ध - बुद्धिः
विदग्ध - वृन्देऽपि विशेष - विद्यः ।
ज्ञातोऽकृतज्ञेन मयाऽधमेन
न विप्र - वर्यः पशुनाऽपि तुल्यः ॥ ८३ ॥

कैर् व्याधितः सन्नुपचर्यतेऽयं
भजंस्तथा म्लानिम - मूकिमानम् ।
विनोद्यते चैष विषण्ण - चेताः
ग्राः ! केन सम्पत्ति - सहाय - हीनः ॥ ८४ ॥

चिरोपचारैर् मुदितोऽपि नाऽस्मै
लोकोत्तरं किञ्चन दातुमीशः ।
तत्किं मुधा मुग्ध - धिया मयाऽयं
परीक्ष्यते कश्चन पातकीव ॥ ८५ ॥

तदस्य सेवा - व्रत - तीव्रताया
वैदुष्य - वैदग्ध्य - विशेषतायाः ।
को वाऽनुरूपो भुवने पदार्थः,
स्याद् यत्प्रदानेन कृतार्थता नो ॥ ८६ ॥

सेवा - बृहद् - भार - विकुञ्चितेऽस्मिन्
सङ्कल्प्यते यद् हृदये मयाऽद्य ।
ग्रस्मै महिष्ठाय वशंवदाय
तद् दित्सितं स्वल्पतरं विभाति ॥ ८७ ॥

मयाऽस्य सेवा विनिमीयते चेत्
कैङ्कर्यमावर्षमुपाश्रितेन ।
ग्रानृण्यमेष्यामि यथार्थतोऽहम्
ग्रामुष्मिकं मङ्गलमीहमानः ॥ ८८ ॥

एवं चिरं चिन्तन-चेष्टकोऽपि
धराधवोऽसौ सुतरां कृतज्ञः ।
देयं प्रसादोचितमत्र यद् वा
तद् वा न निर्णेतुमलन्तमोऽभूत् ॥ ८९ ॥

ग्रनन्तरं साधित-कृत्यजातो
विसर्जिताऽमात्य-नियोज्य-वर्गः ।
भूभृद् भरं कञ्चन विभ्रदन्तः
सिंहासनं स्वं [illegible] ॥ ९० ॥

क्षात्रं पुरस्कृत्य सदैव धर्मम्
प्रेष्ठ - प्रजा - पालन - जागरूकः ।
श्रान्तः सुषुप्सुः स ततस्तदाऽन्तः-
पुरं दिनान्ते प्रविवेश पार्थः ॥ ९१ ॥

क्रिया-कलापं स समाप्य सान्ध्यं
चतुर्विधास्वाद्य-निगाद्य-खाद्याम् ।
सग्धिं महिष्यादि-वधू-कुमारैश्
चक्रे ततो हास-विलासकारैः ॥ ९२ ॥

देवो यथाचारमथो कृताशीर्
विसर्जिताऽशेषजनस् ततोऽसौ ।
अन्वीयमानो महिषी-मणीभिर्
विलास-वासं विहसन् विवेश ॥ ९३ ॥

तं तस्थिवांसं तत-तूल-तल्पे
रत्न - प्रभा - तारकिताऽभ्र - कल्पे ।
प्रीत्या परीता विविधैर् विनोदैः
राज्योऽररञ्जन् रमणीय-रूपाः ॥ ९४ ॥

शुच्यम्बुधारा - श्लथहारभाजा
सुवर्ण - कुम्भ - स्तन - युग्मकेन ।
नता नृपस्योपरि मालवी किं
राज्याभिषेकं पुनरस्य चक्रे ? ॥ ९५ ॥

अर्धाङ्गमाहुः सकलाः कलत्रम्
परं कला - कौशल - कीर्तनीया ।
आत्मैव भूभर्त्तुरभूद् बहिःस्था
सा प्राणधारा यदि वाऽपि साक्षात् ॥ ९६ ॥

प्रत्यग्र - लावण्य - परिष्कृताङ्गीं
निर्माय नूनं निपुणो विधाता ।
दिदृक्षयेमामभितोऽष्टनेत्रस्
तुष्टूषमाणश्च चतुर्मुखोऽभूत् ॥ ९७ ॥

काश्मीरिका काचन काच - कूपी
कादम्बरी - स्वादिम - सार - सम्भृता ।
उन्मादनोद्दाम - चलाक्षि - विभ्रमैर्
विहस्तितं हस्तकितं चकार तम् ॥ ९८ ॥

जिष्णोः सदा सङ्गर-नायकस्य
विपक्ष - विध्वंसक - सायकस्य ।
स्मारीव साक्षाच्छर-यष्टिरेषा
प्रागेव राज्ञी हृदये विवेश ॥ ९९ ॥

अङ्गेषु लग्नेन्दु - कला - कलापा
शरीरिणी मन्मथ-शासनाज्ञा ।
आन्ध्रीश्वरस्योर्जित - शासनस्य
हृदा सहाऽशादवरोध - राज्यम् ॥ १०० ॥

अनन्य - सामान्य - शरीर - शोभया
विस्मापनी स्रष्टुरहो ! विधेरपि ।
पीयूष-वृष्ट्या वदनेन्दुना स्मर-
द्रुमं जगत्यङ्कुरयन्त्यभात् सा ॥ १०१ ॥

कर्णाटजा मन्मथ - मोह - मन्त्र -
विद्येव मूर्ता त्रिजगद्-विजेत्री ।
विनोदिनी मानस - मोदिनी च
पार्थं पराजेष्ट कटाक्ष - बाणैः ॥ १०२ ॥

विघूर्णमाना नव - यौवनेन
वातेन तन्वी ललिता लतेव ।
कान्त्यैव लोके कृत - कौतुका या
प्रथाऽनुरोधादिव संस्कृताऽभूत् ॥ १०३ ॥

गान्धार - गौरी नत - केशजाला
बाल - प्रवालाऽधर - लोभनीया ।
गेया गरीयो - गुण - गुम्फितेत्यहो !
चेतश्चमत्कृं नृपतेरपाशयत् ॥ १०४ ॥

सविभ्रम - प्रौढिम - रञ्जितेव
विद्योतयन्ती ककुभः - स्व - कान्त्या ।
सौधेन सार्धं क्षितिपं सुधाभि-
रवाकिरन्मूर्त्तिरिवैन्दवी या ॥ १०५ ॥

सा पारसीक - प्रभवा च राज्ञी
गताऽतिभूमिं लवणिम्न आसीत् ।
यत्पीयमानाऽपि दृशाऽधिराजस् -
तृष्णां क्रमेण प्रचुरीचकार ॥ १०६ ॥

मही - महिष्ठस्य मनो - मृगो मा
धावीच् चतुर्दिक्कमितीव धात्रा ।
रूप - श्रिया वागुरयेव सज्जा
लज्जावती सा रचिता विचित्रा ॥ १०७ ॥

सर्वातिशायिन्यथ सैन्धवी वधूः
सौन्दर्य - सर्वस्व - समृद्ध - सौभगा ।
स्वःसुन्दरीणामपि साहचर्यं
स्वप्नेऽपि भर्तुर् मनसो ममार्ज ॥ १०८ ॥

आत्मानुरूपाऽत्र च साऽतिरूपा
पद्माननेनैधित - माननेन ।
तच्चक्षुषी चञ्चल - चञ्चरीकौ
कर्तुं मधूत्कौ प्रभविष्णुरासीत् ॥ १०९ ॥

सुहासिनी सिंहल - वासिनीह
सिंहस्य सिंहीव सुलासिनी सा ।
आदित्य - रूपस्य . सरोजिनीव
दूरेऽस्य तिष्ठन्त्यपि पुष्पितासीत् ॥ ११० ॥

तं राजसिंहं जघनं घनं तत्
तस्या मुहुः कुञ्जर-कुम्भ-कल्पम् ।
काञ्च्याः क्रमे किङ्किणिका - क्वणस्य
[illegible]ऽऽह्वयत् किं स्मर-सङ्गराय ? ॥ १११ ॥

परस्पर - स्पर्धि - गुणैरुपेत-
मेतद् विलोक्याऽद्भुतमत्र यौवतम् ।
महीमहेन्द्रस्य सुरत्न - कोषं
स्युर् निर्निमेषाः किमु ताः स्वरङ्गनाः ? ॥ ११२ ॥

एता महिष्यो हृदये महीपतेर्
दत्तावधाना द्युनिशाववस्थिताः ।
शृङ्गारिणी - पौरुष - लम्पटाभ्यस्
तद्रक्षणं चक्षुरिवाऽङ्गगोपिकाः ॥ ११३ ॥

नीत्वा मिताः कालकलाः स तत्र
कलत्र - काक्षैः कल - केलिकारः ।
भटैर् भवत् - सर्वपथीन - रक्षं
स्वं स्वप्न-कक्षं क्षितिरक्षकोऽगात् ॥ ११४ ॥

दाराश्च दासीः परिवर्त्य पश्चात्
प्रणम्य पार्थः पृथिवीं पुरस्तात् ।
ततो निमीला - मुकुलीकृताक्षः
पर्यङ्किकाऽङ्के निममज्ज तस्मिन् ॥ ११५ ॥

सा शायिना जागरिणाऽप्यजस्रं
तेनाधिराजेन रराज शय्या ।
निमीलिताब्जा सरसीव शुद्धा
शिलास्थली केसरिणेव हैमी ॥ ११६ ॥

स्फीताच्च शीतात् तपनोऽतिभीतो
वेगी बभूवाऽन्तरितोऽस्त - कुक्षौ ।
यातोऽथवा तापयितुं स्वमङ्गम्
मन्ये पयोधावुपवाडवाग्नि ॥ ११७ ॥

इने निमग्ने क्षितिजे रुवत्सु च
नीडेषु विष्वग् विहगा विलिल्यिरे ।
मिथो विविक्ते मिथुनानि यूनाम्
एकत्वमापुश्च भुजान्तरेषु ॥ ११८ ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि-विविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - शास्त्रिणा पाराशरेण प्रणीते 'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये, 'मातृगुप्तोपचार-वर्णनम्' इत्यभिधेयः षष्ठः सर्गः पर्यवसितः ॥

सप्तमः सर्गः

यातो यत्करुणा - कटाक्ष - विषयं रङ्कोऽपि राजायते,
दुर्लक्ष्यः कृपणः कणोऽपि सहसा भूभृच्च जाजायते ।
मार्जारः प्रभविष्णुतां च कलयन् सद्यो मृगेन्द्रायते,
तिग्मांशोस्तुलनां दधत् किमपि तत् तेजोऽस्तु भद्राय ते ॥ १ ॥

अथ प्रदोषे प्रसृतं पृथिव्या
तिरश्चिकीर्षुस्तिमिरं सुधांशुः ।
पूर्वाद्रि - पृष्ठाच्छनकैर् उदञ्चन्
ऐक्षिष्ट काक्षेण तनु - प्रकाशः ॥ २ ॥

समुच्छलद् - यौवन - चापलानां
स्निग्धैः कराग्रैः कुतकूतयित्वा ।
कण्डूलमन्तःकरणं विधित्सुः
रोहाऽऽनुपूर्वीमभजत् सितांशुः ॥ ३ ॥

नभोऽङ्गनाऽन्तर्विशतैव तेन
संमार्जनी - स्पर्धि - गभस्ति - गुच्छैः ।
तमस्ततिः कोकिल - धूलि - कल्पा
प्रास्ता प्रतीचीन - गिरेर् गुहायाम् ॥ ४ ॥

प्राची - वधू - केलिकया प्रणुन्नः
तुषार - संपिण्डित - कन्दुकाभः ।
व्योमाजिरेऽसौ विलुठन्निवेन्दुः
शनैः प्रतीच्यङ्कमभिप्रतस्थे ॥ ५ ॥

अनुव्रजन् लम्पटवद् दिन-श्रीं
दराद् विदूरं दिवि विद्रवन्तीम् ।
स्रस्तस्य तस्याः किमु नूपुरस्य
लेभे न साम्यं स्वयमेव सोमः ? ॥ ६ ॥

उपाव्रजन्तं द्विजराजमेनम्
अन्तःस्थ - संकल्पित - बिम्ब - रूपः ।
हिण्डीर - हुङ्कार - हसा सरस्वान्
सभाजयामास महोर्मि - माल्यैः ।। ७ ।।

छायामिषात् संनिहितं सुधांशुं
रत्नाकरस् तात इवाऽऽत्मजातम् ।
बाहूपमोत्तुङ्ग - तरङ्ग - भङ्गैः
परिष्वजन् नैव पुनर् व्यरंसीत् ।। ८ ।।

स्मेरैर् मुखैश् चन्दिरमुत्पतिष्णुं
सभाजयद्भिः सहसा समीनम् ।
पूजार्थमात्मैव सितैः सरोजैर्
व्यधायि दीनैः प्रणयोपहारः ।। ९ ।।

अजङ्गमाश्चैव शिरीष - मुख्याः
पुटीकृताऽशेष - पलाश - हस्ताः ।
स्रवत्प्रमोदाऽस्र - तुषार - धाराः
सम्भावयामासुरिवौषधीशम् ।। १० ।।

युग्मकम्

दूरात् स्फुटचञ्चु - पुटैश् चकोरैः
पेपीयमानं, युव - दम्पतीभिः ।
औत्सुक्य - निःस्तब्ध - दृशाऽथ चन्द्र-
शालासु दूरं प्रतिपाल्यमानम् ।।

वत्स - प्रियं वस्तु विलोभनीयम्
अज्ञातमन्यैर् मदनस्य मित्रम् ।
नभः - सरोजात - सिताऽरविन्दं
विदिद्युते सुन्दरमिन्दु - बिम्बम् ।। ११-१२ ।।

सूची - सहस्रोपमितैर् मयूखैः
प्राणंददं किञ्चन सत्त्व - तत्त्वम् ।
संचारयन् स्थावर - जङ्गमेषु
सार्थामभिख्यामभजत् सुधांशुः ।। १३ ।।

ख-चत्वराऽन्तर्विशताऽथ विष्वक्
चङ्क्रम्यमाणेन सुधाकरेण ।
सुधा - सुधौतो वसुधा - महल्लो
मरीचि - कूर्चैर् अचिराद् व्यधायि ॥ १४ ॥

अख्यातमस्त्वं मदनस्य किञ्चिद्
द्यु - देवता - पिष्ट - पुटाऽनुरूपम् ।
प्राची - वधूट्याऽखिल - मोहनाया -
ऽभिचारितं प्रास्तमिदं प्रसूनम् ॥ १५ ॥

प्रियापराधैः पुनराप्त - पोषो
रोषो दिवा मानभृतां वधूनाम् ।
अस्थास्नुना सन्तमसेन साकम्
अतर्कितं हन्त ! तिरोबभूव ॥ १६ ॥

भिन्नं तदा मेदुर - मान - मूलम्
मौनं तथाऽऽसां हृदयं कठोरम् ।
शीतांशु - कान्तोपलवद् द्रुतं सद्
द्रुतं व्यतानीन् मृदुतामपूर्वाम् ॥ १७ ॥

समन्ततः सन्तमसं सितांशोः
सन्त्रासतः सङ्कुचित - स्वरूपम् ।
शिश्राय शीघ्रं शरणाऽभिलाषि-
च्छाया - छलेनाऽद्रि - दरी - द्रुमादीन् ॥ १८ ॥

कुञ्जेषु मूका निभृतेषु घूकाः
कक्षेष्वथो कन्दर - मन्दिराणाम् ।
चान्द्रीं प्रभामातपमेव मत्वा
नीडानहो ! नोदसहन्त मोक्तुम् ॥ १९ ॥

द्यु - देवताऽऽदाय शशाङ्क - दीपं
चङ्क्रम्यमाणाऽम्बर - चक्रवाले ।
नष्टं निचोलं तिमिर - स्वरूपम्
अद्याऽप्यभासिष्ट गवेषयन्ती ॥ २० ॥

निरीक्ष्य तं शीत - सुधानिधानं
दीनोऽध्वनीनः स्मृत - वल्लभाऽऽस्यः ।
वेविध्यमानः खर - कण्टकाऽग्रैर्
अभूत् कुकूलानल - पच्यमानः ॥ २१ ॥

निमेष - वर्जं विधु - दर्शिनोऽस्य
वियोगिनो वाष्प - पयः - प्रवाहे ।
वाचंयमानां मृदु - मानसानां
नेत्रे परेषामपि हा ! निमग्ने ॥ २२ ॥

केदारमुत्सृज्य तथाऽर्धं - कृष्टं
स्मरन् प्रियामिन्दुमुखीं कृषाणः ।
वृष - श्रम - व्याजमहो विधास्यन्
चचाल जङ्घाल - जवोऽभिगेहम् ॥ २३ ॥

सद्यः समास्वादित - यौवनानां
विधेर्विलासेन वियोगभाजाम् ।
सङ्कल्प - लीला नवदम्पतीनां
विनिद्रयामास करैः कलावान् ॥ २४ ॥

उत्कण्ठयाऽऽलोडित - चेतनानां
विलम्ब - वर्जं विहिताऽऽह्निकानाम् ।
चक्रे स चन्द्रो मिथुनानि यूनां
विलास - वाटी - वलभी - प्रियाणि ॥ २५ ॥

कोक - द्विकानां स दिदृक्षमाणः
सङ्गं, तथा शाश्वतिकं जिहीर्षुः ।
शोकं शशी बिम्बमिषात् तटिन्या-
मवातरच्चन्द्रिकयोपगूढः ॥ २६ ॥

सम्प्राप्त - नैसर्गिक - सङ्गमानि
स्युश्चक्रवाक - द्वितयानि विष्वक् ।
इतीव सोऽभूत् तिमिराऽपहारी
प्रज्वालितः कोऽप्यपरः प्रदीपः ॥ २७ ॥

युगायमानान् गमयन् निमेषान्
युवा न जाने विमृशन् किमन्तः ।
निःश्वास - बाष्पैर् मुकुरेऽन्धितेऽपि
चुचुम्ब बिम्बं शशिनोऽनुवारम् ॥ २८ ॥

केन्द्रं कवेः कोमल - कल्पनानाम्
मेरुर् महांस्तारक - मालिकायाः ।
राजा रजन्या उपमान - नेता
द्योरङ्क आभात् स शिशोर्मुखाभः ॥ २९ ॥

श्रान्तान् नितान्तं श्रमिकान् दिनान्ते
कर्पूर - मिश्रैर् नवनीत - लेपैः ।
आप्याययन् चन्दन - चर्चया वा
सोऽवाकिरच् चन्द्रिकया दिगन्तान् । ३० ॥

आघात - हेतोश् चरमाऽचलस्य
सन्ध्या-श्रियो हस्ततलाच् च्युतं सत् ।
व्यलोकि तारा - युतमिन्दु - बिम्बं
तद् राजतं स्थालमिवाऽस्त-मुक्तम् । ३१ ॥

चान्द्री प्रभा केलिक - दम्पतीनाम्
अधिष्ठितोत्तुङ्ग - शिरो - गृहाणाम् ।
मुखेषु पिष्टेन विनैव काञ्चिद्
अलङ्क्रियां साहजिकीं चकार ॥ ३२ ॥

स दन्तुरेण क्रकचेन तौल्यं
विधुर् वहंश्चक्र - वर्तुलेन ।
व्यापारयन् शूल - शतानि पान्थ -
स्वान्तेषु तिग्मांशुरिवाऽभ्यनैषीत् ॥ ३३ ॥

अयाद् यथा दन्तुरमिन्दु - चक्रं
करानराऽऽभान् निखनन् दिवोऽङ्गे ।
तोदस्तथाऽभूद् विधवाऽक्षि - युग्मे
शीतांशुरेवाऽजनि हा ! शितांशुः ॥ ३४ ॥

रेजे यथाऽपास्त - जनोपतापो
महीभृतां संसदि साहसाङ्कः ।
चराऽचरं शीतलयन् नितान्तं
तथैव तारा - वलये शशाङ्कः ।। ३५ ।।

बिभ्रद् विभां कामपि कामधेनोर्
बाणस्य कुक्षि - स्थित - दुग्ध - सिन्धोः ।
गां प्लावयत् पायस - कौमुदीभिर्
बिम्बं बृहद् व्योम्नि विधोर् बभासे ।। ३६ ।।

कलावतः कौतुक - कारि किञ्चित्
कूट-क्रिया-कार्मण-कौशलं किम् ? ।
यच्चन्द्रिमा - चन्दन - चुम्बिताङ्गी
श्यामाऽपि गौर्या गुरुतां जगाहे ।। ३७ ।।

वृन्दार - बाला - वदनं बभौ तद्
वृथैव बालैर् विधु - बिम्बमुक्तम् ।
नाऽसौ कलङ्कः किल कालिमाऽङ्कः
कुदृष्टि - दोषोपशमाऽभिचारः ।। ३८ ।।

कवीश्वरैः कीर्तित - मञ्जिमानि
विधुर् वधूनां वदनान्यजैषीत् ।
ताभिर् हृतं तद् हृदयं निशातैः
कार्श्यैर् ध्रुवं येन स रिक्त - मध्यः ।। ३९ ।।

दोषाऽऽदिभिर् दुष्ट - पदैस् त्रियामां
मुधैव मुग्धा इह दूषयन्ति ।
शीतं निपीतं नयनैर् न यैः स्यात्
सुधाकराऽऽख्यं वदनं तदस्याः ।। ४० ।।

त्रिकम्

मञ्जीर - मुख्यानि विभूषणानि
विमुच्य शुक्लाऽम्बर - संवृताङ्गी ।
काऽपीक्षमाणा परितोऽपि पृथ्वीम्
पद्भ्यां स्पृशन्ती यदि वाऽस्पृशन्ती ।।

छायां विलोक्याऽध्वनि वेणु - पार्श्वं -
प्रशाख - जातां भुजग - भ्रमेण ।
उल्लङ्घयन्ती कृत - झम्प - पातं
निशाचरी पीन - नितम्ब - विम्बा ॥

वात्योपमर्द् भाव - शतैः प्रणुन्ना
दिवान्ध - घूत्कारमुपेक्षमाणा ।
विलासिनी वामनतामुपेत -
च्छायाऽभिसङ्केत - निकेतमागात् ॥ ४१-४३ ॥

उच्चावचाऽऽभा - निचयैश्चकासत्-
तारावली - मण्डलितेन्दु - मूर्त्तिः ।
वधूरिवाऽभासत शुभ्र - चोला
वृतालिभिः कौतुक - केतनस्था ॥ ४४ ॥

संहृत्य सारं सकलं सुधांशोर्
वक्त्राणि वेधा विदधे वधूनाम् ।
मध्यं यदद्याऽपि हि तस्य रिक्तं
सुधा च तिष्ठत्यधरेषु तासाम् ॥ ४५ ॥

वामा - मुखानाम् उपमान - मानं
प्राप्य क्रमात् पाद-नखैश्च साम्यम् ।
लप्स्येऽधुना कस्य तुलां खलस्ये—
त्येवाऽति दूरात् प्रचचाल चन्द्रः ॥ ४६ ॥

चकोर - चन्द्रातप - चुम्बनानि
रहश्चिरेणाचरितानि चौर्यात् ।
वृथा व्यमृश्यन्त भृश - प्रलापैः
कर्णेजपैष्टिट्टिभ - दम्पतीभिः ॥ ४७ ॥

ध्रुवं हिमांशो हरिणं विलोक्य
कुतोऽप्यबुक्कत् कुकुरः किलैकः ।
क्रमाद् यदग्रे भषणं दिगन्ते—
[illegible] दूरम् - सञ्चाल्य - सङ्घैः ॥ ८४ ॥

प्राचीन - लाम्पटच - कलङ्किताऽङ्गः
प्राचीं पुरस्तात् परिचुम्ब्य पश्चात् ।
प्रायात् प्रतीचीं परिरिप्सुरिन्दुर्
दुर्वार - वीर्या मदनस्य माया ॥ ४९ ॥

स्थिते तदानीं निभृते निशीथे
ज्योत्स्नांऽशुकेनाऽन्तरिता 'विशाला' ।
सूत्कारिणी स्वप्नमवेक्षमाणा
साऽङ्के विलिल्ये सुखशायिकायाः ॥ ५० ॥

मूकिम्नि मज्जन्मणितेषु तस्या
पराङ्मुख - स्वप्तृ - वधूवरेषु ।
कासः क्वचिद् वेश्मसु कुत्रचिच्च
वत्स - प्रलापः श्रुति - गोचरोऽभूत् ॥ ५१ ॥

विवर्तमानाः शयनेषु योग—
निद्राभृतोऽस्थास्नु - हृदश्च केचित् ।
विजृम्भमाणा घुरिका - जुषश्चो -
त्स्वप्नायमाना बहवो बभूवुः ॥ ५२ ॥

स्नातं सुधा - चन्द्र - रुचा तदानीं
हर्म्यं शकारेस्तुहिनाऽवदातम् ।
तदीयमेवाऽनुपमं वपुष्मत्
सम्पिण्डितं सच्चरितं बभासे ॥ ५३ ॥

हर्षो यथाऽनन्य - गुण - प्रकर्षो
विख्यात - नामा भुवनेश्वरोऽसौ ।
प्रासाद एषोऽपि तथैव वास्तु-
विद्या - स्वरूपो भवनेश्वरोऽभूत् ॥ ५४ ॥

धुर्यं धराऽधीश्वर - धाम धौतं
पवित्रितं पार्थ - पद - प्रसङ्गात् ।
सम्मान - शीलः सकलोऽपि लोको
मनोहरं मन्दिरमेव मेने ॥ ५५ ॥

सौरभ्य - संवासित - पत्र - पुष्पैर्
महीरुहैर् मण्डलितं मनोज्ञैः ।
सैन्यैरिवाऽहर्निश - सावधानैः
रारक्ष्यमाणं रुरुचेऽभितस्तत् ॥ ५६ ॥

स्थापत्य - कौशल्य - निदर्शने तद्-
द्वारे द्रुमा माङ्गलिका लसन्तः ।
दण्डायमाना इव पार्श्वयोश्च
दौवारिकाणां व्रतमन्वतिष्ठन् ॥ ५७ ॥

प्रसून - जालैर् मुकुलैः प्रवालैः
प्रसाधिता मालिक - कल्पनैश्च ।
लता भुजिष्या इव यस्य कान्तिम्
अनेक - रूपा गुणयाम्बभूवुः ॥ ५८ ॥

रक्षा - निमित्तं परितः पदव्या
यदावृतं लक्ष्मण - लेखयेव ।
राजाधिराजस्य महो - महत्त्वाद्
आ सिन्धु - कूलाज् जगतीं जुगोप ॥ ५९ ॥

चैतन्य - धन्यश् चर - चारु - चक्षुर्
जगज्जनारक्षण - जागरूकः ।
पल्यङ्कमाश्रित्य सुपेशलाङ्कं
शिश्येऽत्र भव्ये भवनेऽवनीशः ॥ ६० ॥

अध्यासितं केसरिणेव कन्दरं
विष्वक् परेषां तनुतेऽमितं दरम् ।
स्वाऽभिख्यया निन्दित - पूर्ण - चन्दिरं
तद् विक्रमेणाऽपि तथैव मन्दिरम् ॥ ६१ ॥

तात्कालिकाऽल्प - क्षुप - पालिकाभिः
संलालिता मालिक - बालिकाभिः ।
विलोक्य तत्तोरण - सिंह - मूर्त्ती
कुरङ्गिका दूर-दिशो व्यधावन् ॥ ६२ ॥

तदाऽटवी - वाटक - वाटिकासु
पदे पदे श्वापद - मण्डलानि ।
नादैर् मिलन्मान - मनः - प्रसादै-
राध्मापयन् मूक - दिगन्तराणि ॥ ६३ ॥

स्व - यूथनाथस्य निशम्य दीर्घ-
रावं कुटुम्बानुगतस्य पश्चात् ।
शृगाल - बालास् तनु - कण्ठनालाः
क्रोशाऽवधि क्रोशमहो ! वितेनुः ॥ ६४ ॥

अत्रान्तरे चैकपदे समस्ताः
प्राणानिवाऽऽयम्य दिशो निषेदुः ।
मौक्यं गते खे जडिमानमाप्ता
तारा - ततिस् त्राटकिनीव तस्थौ ॥ ६५ ॥

नूनं गलेष्वर्गलितानि तानि
शान्तान्यलं श्वापद - शब्दितानि ।
यथार्थतो नैङ्गत तस्थुषो च
धराऽभितः स्तम्भित - जीवजाता ॥ ६६ ॥

विष्वक् परं वायस - वाशितानि
विजृम्भमाणानि च रम्भणानि ।
उद्वीक्षमानस्य गवां गणस्य
न्यवेदयन् भावि किमप्यपूर्वम् ॥ ६७ ॥

युग्मकम्

ततो दिनाऽर्क - ज्वलित - प्रतीची-
धूमेन नूनं तरसाऽऽगतेन ।
यतस्ततोऽन्तर्हित - निःसृतेन
दुध्रुक्षुणा वा तमसाऽहितेन ॥

यद्वाऽब्द - रूपेण पयोधिनेन्दुं
स्व - दारकं द्रष्टुमुपाश्रितेन ।
अनुक्रमं छन्न - पदार्थ - जालं
दिक् - चक्रवालं प्रलयं प्रपेदे ॥ ६८-६९ ॥

यथा विवाहेष्विह होम - धूमो
वरस्य वक्त्राऽभिमुखं प्रयाति ।
तथाऽसरीसृप्यत वेग - वाही
स पश्चिमः श्यामलिमाऽभिचन्द्रम् ॥ ७० ॥

तदाऽसितिम्नेत्य मनाग् धृतः खे
गजेन्द्र - दन्तोपमितिं प्रपन्नः ।
अकाण्ड एवैष च शीतभानुः
स्वर्भानुनाऽऽक्रान्त इवाऽऽबभासे । ७१ ॥

मुहुर् महीं काण्ड - दलैः स्पृशद्भिर्
नन्नम्यमानेन दराद् द्रुमाद्यैः ।
प्रासार्यताऽऽन्ध्यं परितः करीष-
ङ्कषेण रौद्रेण समीरणेन ॥ ७२ ॥

अरण्य - वाटीषु शरण्य - भूतान्
प्रियानिवाऽऽसन्न - तरांस्तरूंस्ताः
दोधूयमानाः कृपणा व्रतत्यः
परामृशन् हन्त ! वृथाऽसहायान् ॥ ७३ ॥

लता - द्रुमाः शीतलतामिवाप्ताः
प्रवेपमाना विपिनेऽपि विष्वक् ।
आच्छादयन् ध्वान्तमिषात् स्वदेहान्
स्थवीयसा कालिम - कम्बलेन ॥ ७४ ॥

काष्ठा - कडत्कार - महोत्कटानि ।
टङ्कार - ठात्कार - कठोरितानि ।
धूत्कार - धूतानि वियत्तटानि
जातानि चीत्कारज - चण्डिमानि ॥ ७५ ॥

हुङ्कार - गर्भो निरवग्रहोऽग्रे
प्रधर्षयन्नेव चराऽचरांस्तान् ।
संरोधिनो द्वन्द्व - नियुद्ध - हेतो-
श्चक्रन्द मन्ये भुवि चक्रवातः ॥ ७६ ॥

भूकम्प - भीत्या बहिरभ्युपेता।
सङ्घट्टमाना रमणी - मणीभिः।
आम्रेडयन् वेश्म - मुखे जरन्तो
रामेति रामेति मुखेन दीना। ॥ ९१ ॥

उत्पात - भी - विह्वलया तरुण्या
भर्त्तेति मत्वा सहसोपगूढः।
सौभाग्यभाजामधिपो युवैको
ननाम वात्यां मनसैव मौनी ॥ ९२ ॥

झञ्झा नगर्या ध्वज - हस्त - कम्पैर्
आपृच्छ्यमानाऽम्बु - कणान् किरन्ती।
वाष्पोष्म - गन्त्रीव जगाम विद्युद्-
वर्ति समादाय ततोऽन्य - देशान्। ९३ ॥

एवंगते प्राणभृता समस्ता
प्रस्तात्म - देहाः शयनेषु लीनाः।
कोलाहलोऽपि क्लिशितः क्रमेण
मूर्छिम्न्यमाङ्क्षीत् सह सम्भ्रमेण ॥ ९४ ॥

सपदि पिहित - काये विप्रलीनेऽन्तराये
पुनरुपहित-रूपः कोऽपि पीयूष-पूपः।
नियमित-भ-समाजोऽभ्यर्चितो राजराजो
जगति जनित-नन्दः खे चकाशे स चन्द्रः॥ ९५ ॥

रजनि-जनिकयाऽन्ते प्राणि-जाते प्रशान्ते
त्वरितमवनि-वत्सा गोपनीयाऽङ्गवत् सा।
भपति - रुचि - पटेन श्वेतिमाऽब्धिच्छटेन
पवन-हति-विमूढा प्रागिवाऽभून्निगूढा ॥ ९६ ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि-
विविध-विरुदभाजा, डॉ॰ श्यामदेव - शास्त्रिणा पाराशरेण
प्रणीते 'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये, चन्द्रोदयादि-
वर्णनम्' नाम सप्तमः सर्गः समाप्तः॥

अष्टमः सर्गः

अद्यापि धाम्नो ध्वज-वस्त्र - हस्त-
संज्ञा - सहस्रेण निमन्त्र्यमाणाः ।
प्रधावनाच्छ्रान्त - नितान्त - शान्त-
वात्योर्मयो जातु पुरीमधुन्वन् ॥ १ ॥

शिखाऽवशेषाणि शिरांसि नामं-
नामं द्रुमाः शून्य-विशीर्ण-शाखाः ।
यातं प्रवातं पुनरागमिष्णु
मत्वेव मन्येऽन्वनयन् वराकाः ॥ २ ॥

ततो निशान्ते नृपतिः हसन्त्या
सन्ताप्यमाने ससुखं शयानः ।
खडक्किकाऽऽघात - रवं निशम्या-
ऽकस्माज् जजागार महानिशायाम् ॥ ३ ॥

स लोकपालो भवने प्रदीपान्
प्रवेपमानान् पवन - प्रहारैः ।
निर्वापितान् वाऽपि तदा प्रभूतान्
खद्योतवच्च स्फुरतो लुलोके ॥ ४ ॥

ततः स तान् दीपयितुं महीपः
संलक्ष्य पार्श्वानुचरान् अगादीत् ।
"कक्ष्यागतस् तिष्ठति यामिकेषु
सज्जोऽथवा रक्षिषु कोऽधुने"ति ॥ ५ ॥

सुखं समस्तोऽप्यनुजीवि - वर्गो
निद्रा - निमग्नः समभूत् तदानीम् ।
व्यबुध्यतैकः स परन्तु बाह्य-
कक्ष्या - गतः पण्डित - मातृगुप्तः ॥ ६ ॥

सौधे नियुक्तेषु स यामिकेषु
दत्ताऽवधानः शित - हेति - हस्तः ।
प्रमाद - वर्जं नियताऽधिकारे
स्थूणेव तावत् स्तिमितोऽवतस्थे ॥ ७ ॥

निशम्य नाथस्य निदेशमेष
कर्त्तव्यनिष्ठो विनयं विवृण्वन् ।
"इहैष सर्वेश्वर ! मातृगुप्तः,
कक्ष्यान्तराऽन्तेऽस्म्यह'मित्युवाच ॥ ८ ॥

इत्येवमुक्ते प्रविशेति सद्यो
दत्ताऽभ्यनुज्ञः प्रभुणा स्वयं सः ।
लावण्य - लक्ष्मी - सुख - संनिधानं
स्थानं विवेशाऽन्यजनैरदृष्टः ॥ ९ ॥

"मन्दानिमान् साधय दीप - वृक्षान्
दृष्ट्वा दशां चाऽत्र दशा-मुखानाम् ।
तैलादिना प्रोज्ज्वलय प्रदीपान्"
इत्यादिदेशाऽथ महीपतिस्तम् ॥ १० ॥

ततो यथाऽऽदेशमसावशेषं
प्रकाश - भूम्ना परिपूरिताशान् ।
सम्पाद्य तान् प्राक् चिलिमीलिकाभान्
सज्ज-क्रमः शीघ्रतयाऽधियासत् ॥ ११ ॥

"तिष्ठ क्षणम्" तावदितीश्वरेण
प्रोक्तो भियाऽऽप्त - द्विगुणाङ्गकम्पः ।
किंनु ब्रवीतीति विचिन्तयन् स
नम्रो न्यषीदन्निकटे नृपस्य ॥ १२ ॥

एवं स्थिते ऽसाववनीश्वरेण
"निशाऽस्ति शेषा कियती"ति पृष्टः ।
"सार्धोऽवशिष्टः प्रहरः क्षपायास्"
तदेति सप्रत्ययमाह वाक्यम् ॥ १३ ॥

जगाद भूयो जगदेकनाथः
"कथं यथार्थः समयो रजन्याः।
ज्ञातस्त्वया केन च हेतुना त्वं
निद्रा - दरिद्रो न सुखं प्रसुप्तः ?" ॥ १४ ॥

ततो दशां वास्तविकीं निवेद्य
संत्यक्तुकामोऽधनतां स्पृहां वा।
सद्यः स पद्ये हृदयेऽनवद्ये
निर्माय निर्माय्यमिदं चचक्षे ॥ १५ ॥

"यदुच्यते नाथ ! कुतोऽस्म्यसुप्तः
तन्न्यायिनः कस्य नु कौतुकाय।
को धर्मभीरुः प्रथयन् प्रमादम्
पतेद् विजानन् निरये रयेण ॥ १६ ॥

आसादयन् 'किञ्चन' राजकोशाद्
नियोजितो वैतनिकोऽत्र हर्म्ये।
नाऽनुग्रहीतुं नरनाथ ! कञ्चिद्
निर्निद्रतायां गमयामि यामान्" ॥ १७ ॥

विशांपतिस्तां विनिशम्य वाचं
वशंवदस्याऽस्य विदांवरस्य।
भूदेवमादर्श - चरित्रमेनम्
विवेद साक्षाद् भुवि देवमेव ॥ १८ ॥

पद्ये निशम्याऽस्य तु 'किञ्चनेति'
पदं, विचार्याऽस्य च गौरवं तत्।
लघिष्ठमात्मानमथाऽगुणाज्ञम्
प्रीतोऽपि पार्थैस्तुलयन् ललज्जे ॥ १९ ॥

स दीर्घ - दर्शी कवि - कोविदोऽथ
विलोक्य विग्नं नृपतिं नताक्षम्।
पुष्णन् पुनः पद्यमयं स्व-पक्षम्
विपद्दशा - व्यञ्जकमित्युवाच ॥ २० ॥

"आकीर्णं वलिमण्डलैर् मम मुखं दौःस्थ्यस्य चिन्नैरिव
दारिद्र्योत्कषितस्य पाकिम - विशुष्यत्कारवेल्लोपमम् ।
शीत-स्फीत-विपादिका-वलयितं यत् पाणिपादं स्फुटद्
व्याचष्टे विगुणं विधेर्विलसितं तद् व्यात्त-वक्त्रं ध्रुवम् ।। २१ ॥

कक्ष्यायां भ्रमणं करोमि च तथा कालस्य संसूचको
देवाभं परितो ध्रुवं चरति खे सप्तर्षि - सङ्घो यथा ।
प्रत्यूषाऽवधि धर्मपाल ! दरितो दण्डात् प्रचण्डात्तथ
स्वापो नैति सदोषवन्नयनयोः पापो न पार्श्वेऽपि मे ।। २२ ॥

जाड्येनेव जडीकृता न रजनी राजन् ! तथा क्षीयते
चिन्ता चेतसि सञ्चिता च सुचिरात् काचिन्ममाशा यथा ।
प्रोद्बोधः परतस्तथा च नतमां तापाय मे कल्पते
दत्तो योग्यतमाय साधुपुरुषायो"च्चोऽधिकारो" यथा ।। २३ ॥

आचम्य वाचो वदतांवरस्य
प्राचोऽस्य सारस्वत - सार - सौम्याः ।
विनाऽपि शीतं पुलकी प्रसादात्
तं साधुवादैः प्रशशंस पार्थः ॥ २४ ॥

प्रायः प्रमोदाऽश्रु - परिलुप्ताभ्याम्
विलोचनाभ्यां पुरतोऽभिषिञ्चन् ।
तं सन्दिहानं हृदयेऽधुनाऽपि
सम्प्रेषयामास स बाह्य - कक्षाम् ।। २५ ॥

ततो विविक्ते व्यथितः स नूनं
वैलक्ष्य - वश्यो वसुधां विविक्षन् ।
नरेश्वरो निश्चल - निम्न - नेत्रो
व्यचीचरच्चेतसि चाऽचिराय ॥ २६ ॥

अनोपदेशिकं तत्त्वं काव्ये स्वारसिकेऽद्भुतम् ।
प्रातिभं व्यञ्जयत्यस्य बन्ध - कौशल्य - शालिनः ॥ २७ ॥

देहे दर्शयता दूरं दीनतां हर्षं - हीनताम् ।
आशा - नाशाऽमुनाऽऽख्याता [illegible] ॥ २८ ॥

शिरोऽमुना गालित - नाग - तुल्याः
प्रवेशिता यद्यपि कर्णयोस्ताः ।
तथाऽप्यजात - व्यथ एव वर्ते
हा ! शोचनीयो जडिमा हृदो मे ॥ २९ ॥

वैदुष्य - वैदग्ध्य - विभूषितस्य
खिन्नं विवर्णं वदनं विलोक्य ।
विलोचने विप्लुत - बाष्प - बिन्दु -
विस्रावणे मेऽद्य कुतो न जाते ॥ ३० ॥

नाऽमुष्य शीतैः श्वसितैः, सतापैः
पदैर् न वा यद् हृदयं द्रुतं मे ।
ततो गरीयानुपलो द्रुतः स्याद्
विधौ रवौ वाऽपि य उज्जिहाने ॥ ३१ ॥

आर्त्तोदितैस्तोदितमस्य पद्यैः
पुण्यस्य गुण्यस्य महामहिम्नः ।
अद्याऽप्यनासादित - वेदनं मे
धिगाश्मनं मानसमस्तु भूयः ॥ ३२ ॥

रवेः रुचा काञ्चन - चारु - रूपो
यो दृश्यते दूरत एव रम्यः ।
भूभृत् स वन्ध्यश्च महीरुहोऽस्मि
कोऽद्यान्यवादी तुलितो मया स्यात् ॥ ३३ ॥

व्यर्थान् विदन् वाचिक - साधुवादान्
सामान्य - लोकेन कथास्विवोक्तान् ।
किन्त्वस्ति चित्तेऽद्य ममेत्यजानन्
नूनं बहिस्तिष्ठति खिन्न एषः ॥ ३४ ॥

हिरण्य - भारैर् वसनोपहारैस्
तारैश्च मुक्तामणि - मञ्जु - हारैः ।
उच्चैरगारैरथवाऽग्रहारैर्
अर्चोचितैः क्वाऽपि च नाऽस्य याति ॥ ३५ ॥

निर्णीयते मे मनसा यदद्य
सभाजनायाऽस्य पदार्थ - जातम् ।
एतन्महिम्ना तुलनामगच्छल्
लज्जावहं भाति च तल्लघीयः ॥ ३६ ॥

अस्तु, स्मृतं यत् करणीयमस्मिन्
आनृण्यमाप्येत मया च येन ।
हाप्येत दैन्यं द्रुतमेतदीयं
स्यात् किं तया सन्तत - चिन्तया मे ॥ ३७ ॥

अस्यैव पद्ये चरमेऽतिहृद्ये
'उच्चाऽधिकारस्य' निदर्शनेन ।
मुग्धस्य मेऽकारि पथोपदेशो
दीनाऽध्वनीनस्य घने वने वा ॥ ३८ ॥

कश्मीर - नाम्ना प्रथिते प्रदेशे
लावण्य - लक्ष्म्या इव सन्निवेशे ।
प्रजा - हितानां परिरक्षणाय
न विद्यते कोऽपि नरेश्वरोऽद्य ॥ ३९ ॥

मुहुर्महीपैरपरैः प्रसिद्धैः
सम्प्रार्थितोऽप्येष महाप्रदेशः ।
उपेक्ष्य तान् पात्रतराय चाऽस्मै
प्रदीयते प्राभृतवत् प्रसादात्" ॥ ४० ॥

इति स्व - चित्ते कृत - निर्णयो द्राग्
औदार्य - मूर्त्तिः स निशीथ एव ।
"दूतानिदानीं त्वरयाऽऽनयेति"
कञ्चिच्छनैर् द्वारिणमादिदेश ॥ ४१ ॥

तथा कृतेऽसौ विहित - प्रणामान्
वार्त्ताहरानेवमचोदयत् तान् ।
"कश्मीर - देशं समुपेत्य तत्र
वाच्या रहो मद्वचनानामा ॥ ४२ ॥

यो 'मातृगुप्ते'त्यभिधो महात्मा
प्रदर्शयेद् वो मम शासनं सः।
अपास्त - शङ्कैः सकलैर् भवद्भिः
सङ्गत्य राजेत्यभिषेचनीयः' ॥ ४३ ॥

इत्येवमाज्ञाम् अधिगम्य राज्ञो
दूताः प्रदत्त - प्रणिपात - पुष्पाः।
स्तोकं स्पृशन्तः पृथिवीं पथेषु
प्रतस्थिरेऽश्वेषु यथानिदेशम् ॥ ४४ ॥

तं लेखयित्वा स ततो निदेशं
भारावताराल् लघुतामिवाप्तः।
पार्थो महीयान् नितरां कृतार्थो
निशामनैषीत् प्रतरां प्रसन्नः ॥ ४५ ॥

तदाऽप्यसुप्तः स च मातृगुप्तः
परत्र चिन्ताम्बुनिधौ विलुप्तः।
मेने महीपं मुखरं च मोघं
सम्भाषणं तेन कृतं प्रलापम् ॥ ४६ ॥

प्रच्छिन्न - पाशो यदि वा निराशो
ऽसौ सौम्य - सौशील्य - सभाजितात्मा।
स्व - दीनता - सत्य - दशाऽभिधानात्
कृताऽन्तिमाऽऽयास इवाऽऽबभासे ॥ ४७ ॥

व्यतर्कयत् सोऽथ रहोऽधिराजो
न तादृशोऽश्रूयत यादृशोऽयम्।
कष्टं मुधैवाऽन्धपरम्परायां
नष्टं जनुर् दीर्घमियन्मदीयम् ॥ ४८ ॥

पिपीलिका - धर्ममनुव्रजन्तो
न वेद्मि मुग्धाः कृपणाः कियन्तः।
आकृष्यमाणा मृगतृष्णयाऽत्र
वैशङ्कवीं हन्त! दशां प्रपन्नाः ॥ ४९ ॥

तृषातुरो लोभ - वशंवदो यम्
प्रवेदिषं क्षीरधि - रत्नराशिम् ।
हा ! ऽनिष्ट - दिष्टेन स एव मेऽद्य
क्षारोदधित्वं सहसाऽभ्युपेतः ॥ ५० ॥

अमङ्गले भीषण - जङ्गलेऽहं
प्रास्तोऽस्मि पापैस्तपनाय तत्र ।
यत्राऽभितोऽत्यन्त - तिरोहिताऽऽशा
सुव्यक्त - नाशा वसुधा विभाति ॥ ५१ ॥

किं कान्दिशीकेन मया क्रियेत ?
निरापदा का पदवी व्रियेत ? ।
कथा व्यथाया उपसंह्रियेत
कथं तथाऽन्तर्द्रढिमा ध्रियेत ? ॥ ५२ ॥

लोकाय येयं रजनी प्रभाता
सा शाश्वती मे तु कुहूः प्रजाता ।
पृथ्वी परा पाद - तलात् प्रयाता
धाताऽपि नाभाति ममाऽऽह ! पाता ॥ ५३ ॥

दीपस्य दीप्त्याऽऽह्रियमाण - चेताः
सन्तापमेवैति यथा पतङ्गः ।
तथैव कीर्त्याऽस्य मयापि हन्त !
पादे कुठारेण कृतो ऽभिघातः ॥ ५४ ॥

सज्य - क्रमं केसरिणं कुरङ्गः
क्वचित् तपस्वी तिमिराऽन्धितश्चेत् ।
गुल्मं विदन् केलिकलोऽत्र वल्गेत्
कालस्य माहात्म्यमिदं वदन्ति ॥ ५५ ॥

शब्दं शिरीषस्य शुभं शमीनां
प्रीत्याप्लुताहूतिमिवाऽभिजानन् ।
छायां हरित्त्वस्य गतोऽध्वनीनः
शिरोर्तिमेवाऽऽप सुमाऽधिवासैः ॥ ५६ ॥

पुष्पाऽरुणिम्ना दमितो विदूराद्
बुभुक्षितः शल्मलिमुच्च - कायम् ।
संसेव्य मुग्धः सुचिरादवेदीत्
सारेण राहित्यमलं फलानाम् ॥ ५७ ॥

लोक - प्रवाद - प्रबल - प्रवाहे
पाताद् विपर्यासित - चेतनेन ।
कुतो मयाऽवेदि महीभुगेष
न सेवनीयोऽपि निषेवणीयः ? ॥ ५८ ॥

केनाऽपि किंस्वित् पिशुनेन पार्थो
ऽपार्थोदितैर् मे विहितोऽहितोऽयम् ? ।
विचारयन्नप्यहमत्र कञ्चिद्
न त्वीदृशं नीच - नरं निरीक्षे ॥ ५९ ॥

प्रलक्षिता हन्त ! मयाऽथवाऽस्य
निषेवणे काचिदपूर्णता स्यात् ।
नो चेत् कथं कारुणिकस्य साधोर्
मनोऽश्मनो निष्ठुरतामतानीत् ॥ ६० ॥

पुरातनानां मम दुष्कृतानां
स्यान्निष्कृतिः सम्प्रति सम्प्रजाता ।
यद्वा गृहीतस्य भवान्तरेऽस्माद्
ऋणस्य शुद्धिर्युगपत् प्रपन्ना ॥ ६१ ॥

शुश्रूषणं नास्ति यदीय - चित्ते
वाचोऽर्दितानामपि भक्ति - भाजाम् ।
शुश्रूषणं तस्य भवेत् समानम्
आम्रेच्छयाऽर्कस्य निषेचनेन ॥ ६२ ॥

परं प्रभोरस्य कृपामुपेता
उपेयिवांसो भुवि दौर्मनस्यम् ।
प्रियङ्कराः किङ्करता - रताश्च
कुर्वन्ति केलिं कमलाऽङ्कलाऽङ्के ॥ ६३ ॥

धात्राऽधनानां लिखितश्च भाले
यो ऽमङ्गलः 'श्री-क्षय'-शब्द आसीत् ।
सोऽनेन भर्त्रा धनदेन 'यक्ष-
श्री' - रूपतायां परिवर्तितोऽत्र ॥ ६४ ॥

नितान्त - निष्ठेन मयाऽचिरेण
याऽपैक्ष्यताऽस्मान्नृपतेर् बिभूतिः ।
अनिष्ट - दिष्टस्य विभुग्न - दृष्ट्या
भूता कुतः संकपदे विभूतिः ? ॥ ६५ ॥

सद्योऽद्य पद्यानि निशम्य मे ये
दत्ता नृनाथेन च साधुवादाः ।
विनोद - वादाः किमु तेऽप्यभूवन्
विडम्बिनो वाऽपि ममाऽपवादाः ? ॥ ६६ ॥

पाषाण - कार्कश्य - हृदो विदूरतो
रम्या निसर्गाद् विषमा महीभृतः ।
ये कण्टकैराकुलिताः सकूटाः
दुःखासिकायै स्युरुपास्यमानाः ॥ ६७ ॥

तुङ्गोत्तमाङ्गेन ततातपत्र-
पत्रेण तालाख्य - तृण - द्रुमेण ।
कोऽर्थः पथे यस्य वृथा स्थितस्य
च्छाया - फलाद्यं पथिकेन नाप्तम् ॥ ६८ ॥

प्रेङ्खोलितैस्तुङ्ग - तरङ्ग - हस्तैस्
तृषातुरं शश्वदुपाह्वयन्तम् ।
कुर्वन्तमेतं च कषायितास्यम्
मन्येत को वारिधिमातिथेयम् ॥ ६९ ॥

देवं चिरात् सेवयतोऽपि यस्य
न याचितं याति फलेग्रहित्वम् ।
तस्मै तु दैवी प्रतिमा शिलैव
न वर्तते चेत् किमु मन्दिरेऽन्यत् ॥ ७० ॥

धात्राऽथवा मे लिखितानि भाले
सौभाग्य - शंसीनि शुभाक्षराणि ।
टङ्केन पूर्वापर - पाप - नाम्ना
तष्टानि नष्टानि हहा ! विभान्ति ॥ ७१ ॥

योऽसौ वितर्को मम दुष्ट - दृष्टेः
स्याद् वा स मिथ्या विषये नृपस्य ।
आलोकतेऽलं तिमिराकुलाक्षः
कलापतिं कालिम - बिन्दु - कल्पम् ॥ ७२ ॥

कैङ्कर्य - कार्ये व्यवहार प्रायें
वाचः प्रयोगे च कृते नियोगे ।
न मेऽस्ति दोषो न नृपस्य रोषो
हा ! तद् विघातः क इह प्रजातः ? ॥ ७३ ॥

युग्मकम्

सोस्त्रोति धारा मुदिरो हिमाद्रौ
महोदधौ वा पयसाप्लुते प्राक् ।
धन्ये कृतान्तः करुणां करोति
श्रीः श्रीलमेवंत्युपगूहनाय ॥ ७४ ॥

तथा महिष्ठोऽपि तमेव मन्ये
सम्मान - पात्रं मनुते महीशः ।
अवाप्त - कामः प्रथमं वदान्यैः
कटाक्षितो यः क्षितिपाऽन्तरैः स्यात् ॥ ७५ ॥

महीक्षिता गड्डरिका - प्रवाहे
भ्रष्टेन कष्टेन कदर्थितस्य ।
हा ! जीवनं मेऽपि तृणेन तुल्यं
न्यपाति नैराश्य - नद - भ्रमान्तः ॥ ७६ ॥

एवं कदाचित् स्वमधीश्वरं वा-
ऽप्यसमन्यतां वा भवितव्यतायाः ।
प्रेष्यत्वमन्तः कतिशोऽथवाऽसौ
निक्षिप्त नौस्नेह - वशो न जाने ॥ ७७ ॥

व्रजन् विरक्ति स मही - महेन्द्रे
भजन् विचारैर् युगपच्च भक्तिम् ।
भूयोऽर्दितोऽसाध्य इवामयावी
जिजीविषुर् नापि मुमूर्षुरासीत् ॥ ७८ ॥

विकल्प - वैक्लव्य - बल - प्रणुन्ना
उच्चाश्च नीचा लघवश्च लम्बाः ।
उच्चावचा वीचि - विचार - धारास्
तन्मानसे क्वाथ - विधि वितेनुः ॥ ७९ ॥

तत्कल्पनानामथ रम्य - हर्म्यं
ध्वस्तं गतं भावि सुखं तथाऽस्तम् ।
तृप्तिः सदाशा - मधु - मोदकैर् या
साऽप्यस्य लुप्तैकपदे बभासे ॥ ८० ॥

अत्रान्तरेऽन्तस्तमसाकुलत्वान् -
म्लाने मुखे पूर्वज - पर्वतस्य ।
विच्छायतां मन्दमपोह्य मोद-
प्रपञ्चको लोहितिमा वितेने ॥ ८१ ॥

कोकं शोक-निराकुलं कल-रुतोल्लासं व्यवस्यंस्ततो
दिग्देशेषु निशोद्भवं विधुरयन् स्वाभाविकं साध्वसम् ।
उत्फुल्लं कलयन्नलं च कमला - केलिस्थलीमुत्पलम्
पूर्वाशामभिकाशयन् दिनकरो द्यामारुरोह क्रमात् ॥ ८२ ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि-
विविध - विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - पाराशरेण प्रणीते
'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये महीप-मातृगुप्त-व्याकुलता-
वर्णनं नामाष्टमः सर्गः सम्पूर्णः ॥

नवमः सर्गः

पद्मालया सौभग - मालयाऽलं—
करोति दीनानपि यत्प्रसादनात् ।
बिभ्रत् समस्याऽप्यसमाः समस्या
हरिः स वः स्याद् व्यसनार्णवे तरिः ॥ १ ॥

तमो - विषेऽभ्यर्चन - होत्र - मन्त्रैर्
उन्मूलिते नूनमिला - तलस्य ।
विराविभिर् वन्दि - विहङ्ग - वृन्दैस्
तोष्टूयमाना रजनी प्रभाता ॥ २ ॥

अथ प्रसन्नानन - पुण्डरीक
आस्थान - संस्थः प्रणयी प्रजानाम् ।
पार्थः - कृतार्थी - भवदर्थि - सार्थो
व्यलोकयताऽद्योत्कलिकाऽऽकुलात्मा ॥ ३ ॥

कृपा - कटाक्षैः कुशलाऽभिवर्षी
स राष्ट्र - कार्यस्य महीप आदौ ।
"आहूयतां सम्प्रति मातृगुप्तः"
शनैरिति द्वारिणमादिदेश ॥ ४ ॥

कृतानतिः सोऽपि बहिर् विषाद-
वैवर्ण्य - खिन्नं वदनं वहन्तम् ।
वाचंयमं वेगितया व्रजित्वा
प्रावेशयत् तं नृपतेः पुरस्तात् ॥ ५ ॥

ततो यथाचारमसौ सदात्मा
प्रणम्य पार्थं नितरां नताक्षः ।
पाणी पुटीकृत्य वितर्क - मूढः
प्रत्यैक्षताऽऽदेशममुष्य चित्रम् ॥ ६ ॥

तस्मै तथा संसदि संस्थिताय
सोद्वेगमन्यैरभिवीक्षिताय ।
प्रीत्या प्रजापः प्रददौ स पत्नीं
दैन्यापहां जायु - पुटीमिवैकाम् ॥ ७ ॥

प्रेष्यं पुनः प्राह — "सुरम्यमङ्ग !
कश्मीर-देशं श्रुतवान् भवान् किम् ? ।
अमुत्र मित्राऽभ्युपगम्य पत्रम्
राज्याधिकारिभ्य इदं प्रदेयम् ॥ ८ ॥

शप्तः शरीरेण स मे पदव्याम्
एतत् पठेद् योऽपि रहस्य - पत्रम् ।
नेदं स्मृतेर् यातु च जातु दूरे
प्रेयन् ! प्रतिज्ञा प्रतिपालनीया" ॥ ९ ॥

तथेति वाचं प्रतिपद्य भर्तुः
सम्प्राप्त - पत्रः प्रणिपात - पूर्वम् ।
सोऽद्याप्यभूच्छङ्कितयोन्मनस्को
न कं विषादो विकलीकरोति ॥ १० ॥

चिरादपोस्फूर्यत हन्त ! तस्य
विपुष्ट - वामेतरमङ्गजातम् ।
शिरोऽपसव्यं सविशेषमद्य
शोवस्तिकानीव शुभानि शंसत् ॥ ११ ॥

यथार्थतो भाविनि भूरि - भूमि-
भारस्य धार्यस्य च राज - मौलेः ।
संत्रासतोऽदृष्ट - लसद् - विपाकं
शिरो वराकं बहुशो विवेपे ॥ १२ ॥

ततो यथाज्येष्ठमसौ वयस्यान्
यथाधिकारं सचिवांश्च सभ्यान् ।
कृत्वा करौ कुड्मलितौ प्रणाम-
पुष्पोपहारै रमयन् प्रतस्थे ॥ १३ ॥

दत्ताभ्यनुज्ञेऽथ च मातृगुप्ते
रीत्या बही राजकुलात् प्रयाते ।
भूभृत् स्थिरोऽव्यञ्जित - चित्तवृत्तिश्
चक्रे क्रिया नीरधिवद् गभीरः ॥ १४ ॥

परस्परं प्रेक्ष्य पिपृच्छिषद्भिः
पट्टाधिकारि - प्रकृति - प्रधानैः ।
पुरोहिताद्यैर् न च पारिषद्यैः
प्राज्ञायि पार्थं - प्रतिपाद्यमानम् ॥ १५ ॥

तं मातृगुप्तं च विलोक्य यान्तं
तान्तं निशोन्निद्रतया नितान्तम् ।
क्षामं चिरोद्वेग — वशान्निकामं
नो को नु लोको नृपतिं निनिन्द ॥ १६ ॥

''सूक्ष्मेक्षिका - शून्यतयाऽधिराज
एषोऽविचारः किल कामचारः ।
हा ! हा ! महात्मानमयं प्रसक्तं
भक्तं य ईदृक् - करणे न्ययुङ्क्त ॥ १७ ॥

यः कोऽप्यलम्भूष्णुरिदं विधातुम्
अत्रत्य - भृत्यः खलु दौत्य - कृत्यम् ।
आज्ञापि तत्किं गुणवत्तरोऽयम्
अहो ! धिगेतामविमृश्यकारिताम् ॥ १८ ॥

भाराय नेयाय खरेण चेदा—
जानेयमन्योऽल्प - मतिर्नियुङ्क्ते ।
दीनस्य मन्येत न तस्य मन्तुर्
जन्तुर् नियोक्ता वचनीय एव ॥ १९ ॥

दुन्वन्ति दुःस्थं दमयन्ति दीनं
क्षतं प्रहारैः क्षपयन्ति लोकाः ।
रीत्याऽनया चेदनयाऽनुयायी
लोकेश एषोऽपि तथैव वाच्यः ॥ २० ॥

ऐकाग्र्यमासाद्य तपस्विनाऽलम्
आराधितस्याऽस्य महेश्वरस्य ।
साऽनुग्रहो नैव वरो वरोऽयम्
पापोऽभिशापस्तु सनिग्रहः स्यात् ॥ २१ ॥

स्वमानमात्मम्भरितां च मुक्त्वा
क्व श्रद्धयाऽनेन कृतोपसेवा ।
क्व कामचारेण च भूभृतेयं
प्रत्ताऽभिभूतिर् न परं विभूतिः ॥ २२ ॥

सोढ्वाऽसुखं सेवन - सक्तिमन्तम्
आशा - पिशाची - विवशं किलैनम् ।
मेने महीपोऽप्यसुखार्हमेव
कृशं भृशं हन्त ! निहन्ति लोकः ॥ २३ ॥

गुणाऽगुणज्ञो न नरेश एष
भेदं च गोगर्दभयोर् न वेद ।
हा ! योऽसहायं निरुपायमेनं
न्ययुङ्क्त कार्येऽद्य पृथग्जनस्य ॥ २४ ॥

स्वं सद्गुणानां गणयन् गरिष्ठं
वेदी वराको गुण - गृह्यमीशम् ।
श्री - कोशलार्थी शरणं श्रितोऽयम्
आकस्मिकं प्राभृतमापदीदृक् ॥ २५ ॥

कायेन वाचा मनसा च सेवा
याऽकारि काल - त्रितयेऽप्यपूर्वा ।
श्रमस्य पारिश्रमिकं हि तस्य
प्रादायि पार्थ - प्रवरेण दूर्वा ॥ २६ ॥

'प्रिये'ति सम्बोधन - वीप्सयाऽलं
संशुष्क - कण्ठाय स चातकाय ।
स्तोत्रेऽम्बुदो यां करिकां ददाति
कण्ठोपचारम्, न साऽर्थदेति ॥ २७ ॥

तथ्याऽनभिज्ञा जनताऽद्य पार्थं
प्रत्याह किं किं न वचोऽनुदारम् ।
जानन् फलैर् वर्जितमित्यपार्थं
रथ्याजनो निन्दति गन्धसारम् ॥ २८ ॥

निर्वोढुमादेशमधीश्वरस्य
प्रस्थातुकामोऽथ स मातृगुप्तः ।
शून्याशयत्वाल् लघुरश्वसादी
नाऽभूत् प्रसादी यदि वा विषादी ॥ २९ ॥

माङ्गल्य - मूलानि स मार्ग - मध्ये
नाना निमित्तानि निरीक्षमाणः ।
दुद्राव दूरं गुणवान् सुगुप्तं
सौभाग्य - लक्ष्म्येव विकृष्यमाणः ॥ ३० ॥

नैराश्य - निस्त्रिंशनिविद्धमद्धा
विहस्तता - हस्तगतं मनोऽस्य ।
सुलक्षणान्यद्य विलक्षणानि
निरामयत्वं गमयाम्बभूवुः ॥ ३१ ॥

निवास - वासाद् बहिराव्रजन् स
प्रैक्षिष्ट पूर्वं प्रमदां प्रसन्नाम् ।
पानीय - पूर्णं प्रणिधाय पाणौ
पात्रं प्रतोल्याः पुरतः प्रपन्नाम् ॥ ३२ ॥

युग्मकम्

सितैः सुमैः सौरभ - सम्भृतैश्च
पिष्टैः प्रलेपैश्च परिष्कृताङ्गी ।
शुचि - स्मिताऽसौ कलशं वहन्ती
गौरी चरिष्णुर् हिम - मूर्त्तिरेका ॥ ३३ ॥

देवाऽभिषेकाय सहास्थयाऽन्तर्-
उपासना - वासमभिप्रयान्ती ।
मृदु - क्षमाऽकाण्डमितोऽभ्युपेता
साक्षाद्य - लक्ष्मीर् मुदिता बभासे ॥ ३४ ॥

पल्यङ्किकायां पुरुषैः परेद्युः
पर्युह्यमाणं प्रथमं पदव्याम् ।
शुभ्र - श्रियं शेखर - शालि - शीर्षं
व्यलोकयद् बाल - वरं विभाते ॥ ३५ ॥

छत्त्रच्छटाच्छादित - सर्वगात्रो
यो वीज्यमानो मृदु - चामरेण ।
टङ्कध्वजोच्छिन्न - विपद् - विघातो
राजेव जन्याऽनुगतो विरेजे ॥ ३६ ॥

स केकया कानन एकयोच्चैः
स्वस्तीति वाचेव पुनः प्रशस्तः ।
निद्रा - निमग्नो निशि मातृगुप्तः
कूटं हिमाद्रेः सहसाऽऽरुरोह ॥ ३७ ॥

श्वःश्रेयसं श्वस्तनमुद्दिशद्भिः
पदात्पदं साक्ष्यमुपाश्रयद्भिः ।
उड्डाप्यमानं शकुनैरनेकैर्
मनोऽदसीयं श्लथतां मुमोच ॥ ३८ ॥

विस्फोटकल्पेषु धरा - शरीरे
शैल - स्थलीनां ककुदेषु गच्छन् ।
स दूरतो वेष्टित - पट्टिकाभान्
व्यलोकयत् कुञ्चित - कुञ्ज - मार्गान् ॥ ३९ ॥

समीर - सूत्कारि - लता - द्रुमाद्यैः
समन्ततः सन्तत - साध्वसानि ।
बहुन वर्त्मानि स सङ्कटानि
समुल्ललङ्घे ऽजगर - प्रभाणि ॥ ४० ॥

वरं - विवाहे तुरगाधिरूढं
श्याल्यो विनोदाद् मुचुटी - विदंशैः ।
यथा तुदन्तीह तथा पथे तं
वल्लपोत्थ [illegible] व्यथयाम्बभूवुः ॥ ४१ ॥

शिताग्र - शाखा - शय - शूक - शूला
वल्ल्यो विलासाद् बहुला बलेन ।
चलानि वातेन तदञ्चलानि
धृत्वा वरं तं रुरुधुः प्रयाणात् ॥ ४२ ॥

खरैः खुराग्रैस्तुरगस्य तस्य
समुत्पतद् - धूलिमिषेण मार्गे ।
प्रत्युद्गतेवाऽनुपदं धरित्री
भवितृ - भर्तारमिहाऽभ्यनन्दत् ॥ ४३ ॥

वातेन वार्ता विदधेऽस्य वीतिः
वेगी च वातः श्रवणानुनादी ।
प्रोत्साहनायाऽस्य गुणाऽनुवादं
वाटेषु वैतालिकवद् व्यधत्त ॥ ४४ ॥

अजीजिवद् ह्रेषित - मन्त्र - जातैर्
वाजी विपन्नाऽऽशमहो ! मनोऽस्य ।
तस्याऽप्यसोसूच्यत वल्गितं च
मूलाद् विपन् - नाशमिवाऽदसीयम् ॥ ४५ ॥

दैन्यावसानस्य तथा स सप्तिः
सुमङ्गलानां समयस्य सीमाम् ।
खुरैः समाकृष्य नतैः प्लुतेषु
प्रतिक्षणं नेदयति स्म नूनम् ॥ ४६ ॥

पुट - प्रणुन्नैरथ पांसु - पूरैः
प्रच्छाद्य सादि - व्यसनाऽवसादान् ।
हर्षं हयो हेषित - कैतवेन
प्रादुश्चकाराऽनुपदं पदव्याम् ॥ ४७ ॥

स्व - घोरितेनाऽधरयन्निवोल्का
क्रामंश्च कालादपि पूर्वमेव ।
हेषा - मिषान्न्यक्कृत - सप्त - सप्तिः
ध्रुवं व्यतीयाय स देश - कालौ ॥ ४८ ॥

खं खण्डयित्वा प्रखरैः खुराग्रैर्
घासस्य पूलानिव दात्र - यन्त्रम् ।
स क्षेपिमाणं प्रथयन्नपूर्वम्
मुमोच दूरं न विदूरतां किम् ? ॥ ४९ ॥

उच्चैःश्रवोभ्यां स पुटीकृताभ्याम्
पीत्वा प्रवेगात् पवन - प्रवाहम् ।
नासा - नलाभ्यां पदवी - प्रयासम्
प्रायः प्रचिक्षेप पुनः परस्तात् ॥ ५० ॥

स स्वामिनः स्वेन सहैव गामिनः
कालान्तरीयोन्नतिमेव केतयन् ।
प्लवङ्गमत्वाश्रयणेन गत्यां
नूनं ततो नर्तनमाततान ॥ ५१ ॥

गुणैस्तथोच्चैःश्रवसो गरिम्णा
पास्पर्ध्यमानोऽम्बुनिधेः समाने ।
स त्वन्तरिक्षे सुतरां तरस्वी
प्रतीयते स्म प्रतरंस्तुरङ्गः ॥ ५२ ॥

लोलोल्ललल्लाङ्गुल - चामरेण
संवीजयन् श्वस्तन - राजलक्ष्मीम् ।
आरोहिणो दुर्गतिमेष गत्या
साकं सरण्या विससर्ज पश्चात् ॥ ५३ ॥

अधिष्ठितस्तं त्वरितं तुरङ्गं
धीरः शरीरेण स मातृगुप्तः ।
अनल्प - सङ्कल्पज - कौतुकेन
ततोऽपि पूर्वं मनसा दधाव ॥ ५४ ॥

प्रदीर्यमाणां पुरतो धरां रयाद्
नगांश्च पश्चाद् द्रवतोऽस्य पश्यतः ।
श्रुती वमन्त्यो मधु किञ्चिदुच्चैर्
व्यधुर्विनोदं मरुदूर्मिमालाः ॥ ५५ ॥

वनेषु देवो विजनेषु वाजिना
मनोजवेनोच्चल - पाणिपादः ।
सादी स सन्देशहरः सदात्मा
व्रजन् बभासे दिवि डीयमानः ॥ ५६ ॥

एवं स सन्ताप - समाकुलानि
विवर्जयन् विप्लव - वेदनानि ।
स्वान्ताति - सन्तोषण - सौभगानि
स्थलान्यभीयाय सुशीतलानि ॥ ५७ ॥

पद्यासु कान्तार - शिलावलीनाम्
मरुस्थली - प्रान्तर - काननानाम् ।
उच्चावचाकुञ्चित - विस्तृतानाङ् -
कापि चक्रविस्तं रमयाम्बभूव ॥ ५८ ॥

अध्यासितत्वाद् विबुधेन तेन
प्रधावतस्तत्तुरगस्य मन्ये ।
स्पृष्टा शफैः शाद्वल - शष्प - शोभा
रोमाञ्चितेवैकपदी बभासे ॥ ५९ ॥

जाते प्रभाते पदवी च भक्त्या-
ऽवश्याय - पाद्यस्य समर्पणेन ।
आजग्मुषस्तत्र हयस्य यस्य
प्रक्षालयामास पदानि नित्यम् ॥ ६० ॥

युग्मकम्

शिलीमुखाली - कलगुञ्जिताभि -
रामोदिनी मञ्जुल - मञ्जरीभिः ।
प्रदीप - लीलां च विडम्बयद्भिः
पीतैः सुमैः शोणिम - सम्परीतैः ॥ ६१ ॥

परिप्लुताऽन्तर्विपिनस्थलीयम्
आरात्रिकत्वं स्वयमभ्युपेता ।
देवस्य साक्षादिव सत्त्वमूर्ते-
रस्य वर्या विदधे सपर्याम् ॥ ६२ ॥

विष्वग् विरूढास्ततयस्तरूणां
विहङ्गमानां मधुरैर्विरावैः ।
प्रायः परिश्रान्तमिमं चिरेण
न्यवेदयन् किञ्चन विश्रमाय ॥ ६३ ॥

फलावलीभिः प्रणत - प्रशाखाः
पुरस्कृत - प्रीति - परोपहाराः ।
ते तस्थिवांसः परितोऽपि पाल्याम्
पलाशिनस्तं पुरतः प्रणेमुः ॥ ६४ ॥

क्रमेण चाशीतकरे खमध्य -
मध्यासमाने क्लिशितः स किञ्चित् ।
न्यग्रोधमूले पथिकानुकूले
पूत्कार - वाचैव हयं रुरोध ॥ ६५ ॥

शिलास्थलेऽवैक्षत सन्निषण्णः
प्रोञ्छन् स घर्मं कट - कायमाने ।
प्रपां च तां पाञ्चशरीं च मायां
शरीरिणीं काञ्चन काञ्चनाङ्गीम् ॥ ६६ ॥

कूटे स्थिताऽसौ नव - यौवनस्य
गौरी प्रपायाः पथि पालिकाऽस्मिन् ।
एकां पिपासां व्यपनीय चान्यां
सन्धुक्षयामास हहा ! ऽध्वगानाम् ॥ ६७ ॥

अनर्घ - लावण्य - विभूषितत्वात्
तां सन्ततं नेत्र - शतेक्षणीयाम् ।
मत्वा कुभाग्यं च विधेश्च मोहं
सर्वे स्वकं नेत्र - युगं निनिन्दुः ॥ ६८ ॥

सौम्या हिमानीति चिराय सेयं
किशोरिका यात्रिक - कर्णपेयम् ।
दधार नाट्येऽपि तदाऽभिनेयं
प्रायेण येयं मधु नामधेयम् ॥ ६९ ॥

हिता च माध्वीत्यथ नीरजाङ्गी
पद - त्रयाद्याक्षर - योजनेन ।
विनिर्मितं नाम जगुर्यदीयं
सिद्धं स्मरोज्जीवन - बीजमन्त्रम् ॥ ७० ॥

वशीकृतं मञ्जिम - माययाऽस्या-
श्चराचरं मन्मथ - पिच्छिकायाः ।
वटो ऽप्यतो लम्बित - वात - धूत-
जटा - करैस्तां परिरिप्सुराभात् ॥ ७१ ॥

विलोक्य तल्लोचन - चारिमाणं
विलज्जिता वा विजिता कुरङ्गाः ।
प्रिया - सहायाः सविधे प्रपायाः
काराऽवरुद्धा इव हन्त ! तस्थुः ॥ ७२ ॥

अतौल्य - तारुण्य - तरङ्गिणीव
रस्या रुची रूपक - रत्नराशेः ।
मारीयमन्याऽविदितं महास्त्रम्
मारीयमध्वन्य - जनस्य नारी ॥ ७३ ॥

सुसंहितोरूः स्मर - सागरस्य
वेलेव बिम्वाधर - लोभनीया ।
अपाययत् साऽपि हि मोहनीव
ध्रुवं दृशाऽम्बून्यभिमन्त्रितानि ॥ ७४ ॥

सङ्केतभूः सा स्मर - सौभगानां
स्रोतस्विनी सुन्दरता - सुधायाः ।
यद्यप्यभूत्, किन्तु तया वितीर्णं
[1]विषं यथार्थामभिधामुपैषीत् ॥ ७५ ॥

आसाद्य सद्योऽङ्गुलिनाऽपि नैके
संस्पर्शमस्या क्वचिदप्यबुद्धया ।
विप्रोषिताः कण्टकिता विरेजुस्
साक्षादिवाऽनङ्गशरैर्निविद्धाः ॥ ७६ ॥

---

१. विषं=जलम्; गरलम् ।

पीत्वोदधारां पथिका वराका
सद्यः शमं चाप्यनवाप्य शैत्यम् ।
अन्तर्निविष्ट - ज्वलदस्त्रधारास्
तातप्यमाना न ततोऽयियासन् ॥ ७७ ॥

अमोघ - काक्षेक्षित - पाश - बद्धा
नीताः परे जीवित - संशयं च ।
विवर्तनोद्वर्तन - दुःख - शय्याः
नक्तं स्थले मत्स्य - दशामवापुः ॥ ७८ ॥

यथार्थतोऽभून्मदिरेक्षणाऽसौ
काऽप्यद्भुता मादकता सुरायाः ।
कुतोऽन्यथा पादविका दृशा तां
पीत्वैकदोद्दाम - मदत्वमीयुः ॥ ७९ ॥

तद्दृष्टिपातं सहजं च तारा-
मैत्रीति केचिद् हृदि कल्पयित्वा ।
पापच्यमानाः पुटपाक - गर्भे-
ष्वोन्निद्र्यमायन् रजनीषु पान्थाः ॥ ८० ।

प्रतिष्ठमाना हृदयेषु पाणीन्
प्रवासिनोऽन्ये प्रणिधाय दीनाः ।
कथञ्चिदुत्थाय तता प्रयाता
विवर्तिताक्षा असकृद् विचेलुः ॥ ८१ ।

युग्मकम्

कीराभनाः साञ्जन - खञ्जनाक्षी
पद्मि - प्रतीकाश - कटाक्षपाता ।
कोक - स्तनी कोकिल - वाग्विलासा
मराल - चाला शिखि - केशपाशा ॥ ८२ ॥

कर्पूर - काया तरुणी प्रपायाः
सम्पत्स्यमानाऽद्य दृशोर्विदूरे ।
हृत्पञ्जरान्नोत्पतिताऽस्तु सेति
व्यस्याऽस्त्रलताम् हृदयेष्वयुस्ते ॥ ८३ ॥

मध्येपथं सारणिकास्तथैतान्
दण्डायतं चोच्छ्वसतो निरीक्ष्य ।
मन्दा अपीमेऽत्र किमुच्छ्वसन्ती-
त्यन्ये ऽध्वगा कौतुकमभ्युपेषुः ॥ ८४ ॥

स्वाम्याय धात्रा वरवर्णिनीनां
विनिर्मिता स्याद् बहुदृश्वनाऽसौ ।
महार्हं - लावण्य - निधिं यदीयं
वेणी - फणी सन्ततमाररक्ष ॥ ८५ ॥

मध्येन सा मुष्टि - मितेन धन्या
कामस्य कोदण्ड - लतैव कन्या ।
लक्षाऽच्युतैः काक्ष - विलास - बाणैर्
जेतुं त्रिलोकीमलमेकिकैव ॥ ८६ ॥

सांसारिकी सुन्दरता समस्ता
सर्वस्व - सम्पत् समभूत् तदीया ।
द्रव्येषु भव्येष्वत एव तस्या
यत्रापि कुत्रापि च [1]झल्लिकाऽभात् ॥ ८७ ॥

सामान्यतोऽमन्यत तां जितात्मा
स जङ्गमां काञ्चन शालभञ्जीम् ।
स्खलन्ति सांसारिक - पङ्किलेषु
नास्थां भजन्ते विषयेषु धीराः ॥ ८८ ॥

ततः परं क्रोश - युगं स यायी
भुवं तथा व्याप्य दिवं विकीर्णाम् ।
व्यलोकयद् भैरव - मूर्तिमानां
श्यामायमानामटवीं पुरस्तात् ॥ ८९ ॥

तमिस्र - गर्भास्तरवोऽत्र चीरी-
चीत्कार - तारं रुदितं वहन्तः ।
वातालि - वेगैर् बहु - वेपमानाः
प्रत्यक्षतः साध्वसमभ्यनैषुः ॥ ९० ॥

---

१. झल्लिका = झलक ।

घूकैश्च मूकैरथ वावदूकैर्
जम्बूक - भल्लूक - गणैर्दिवाऽपि ।
द्वीपि - द्विप - श्वापद - पन्नगादेः
समीपताऽसूच्यत सर्वतोऽत्र ॥ ९१ ॥

व्राताः मृगाणां च वृकानुयाताः
ग्रस्ताऽस्त - शष्पाः करुणं रुवन्तः ।
विलङ्घ्य वत्सानपि दिक्षु दूरम्
उत्पुच्छयन्तः खमिवोदपित्सन् ॥ ९२ ॥

शुण्डैश्च मुण्डैश्च रदैः पदैश्च
वृक्षांश्च वप्रान् विषमांश्च विष्वक् ।
दृढं दलन्तो नभसोऽवतीर्णा
इभा हि खण्डाभ्र - निभा विचेरुः ॥ ९३ ॥

मदोरुता - जङ्गम - मूर्तिभाजो
नागस्य दिग्भेदन - बृंहितेन ।
नगः प्रतिध्वानमिषाऽऽह्वयत् तम्
प्राकार - भेदेऽप्यसहिष्णु - शीलः ॥ ९४ ॥

विरोचनोच्चण्ड - मरीचि - दग्ध-
लोकोत्थ - धूम्या तमसां ततिर्वा ।
कुञ्जेषु सान्द्रेष्विह च द्रुमाणां
पुञ्जेषु नित्यं निभृतं निलिल्ये ॥ ९५ ॥

लेलिह्यमानानि मिथो निकुञ्ज-
च्छाया - निषण्णानि स विश्रमाय ।
मार्गे मृगाणां मिथुनानि तत्रा-
ऽपश्यन्मुदा कुड्मलितेक्षणानि ॥ ९६ ॥

अश्वत्थमूले स्थितया करिण्या
कराग्र - कोटचा कलभोऽभिमृष्टः ।
प्रविश्य पश्चात् प्रपिबन् पयांसि
पुनस्तदूधः प्रजघान मूर्ध्ना ॥ ९७ ॥

व्याधा विराधा धृत - विश्चकद्रु-
दोरा सुघोरा विविधैर्विरावैः।
विद्राव्य जीवान् प्रलयं नयन्तः
कृतान्त - साचिव्यमिवाऽत्र चक्रुः ॥ ९८ ॥

सन्दानितकम्

समालुलोके सरणी - सकाशे
सूत्कारिणः संहृत - सूकरान् सः।
क्रुद्धोद्धतोन्नद्ध - नियुद्ध - सिद्धान्
चरिष्णु - लोष्टांशिचकिलोपलेपात् ॥ ९९ ॥

सघुर्घुरा - घोषण - घोर - घोणा-
घर्षैः पुरः पातित - पांसु - पूरान्।
गवेषिणः कोमल - कन्द - मूलान्-
उपेक्षित - श्लेषित - शल्य - शूलान् ॥ १०० ॥

भूः पूर्वजेनादि - वराह - नाम्ना
समुद्धृता नः प्रलयाम्बुराशेः।
इत्यादि - वृत्तं लिखतोऽथवाऽत्रा-
ऽऽरात् क्षेत्र-पत्रेषु परान् स्व-पोत्रैः ॥ १०१ ॥

गज - व्रजैरूर्जित - गर्जितैस् तैर्-
मृगाधिराजैरथ तर्जिताशैः।
उद्भिन्न - शष्पाङ्कुर - रोम - राजिः
संत्रासिताऽभादटवी स्वयं सा ॥ १०२ ॥

सौरभ्य - सौम्येन समीरणेन
महीरुहाणां मृदु - मर्मराणाम्।
सुसंहृतत्वं सततं सखेदं
स्वेदं निरस्यत् सुखयाम्बभूव ॥ १०३ ॥

सेसिच्यमानानि सुधा - सुखानि
विहङ्गमानां फल - कूजितानि।
मुहुर्मुमूर्छुर् मद - मोहनानि
कुलाय - कोलेषु च कोटरेषु ॥ १०४ ॥

केका क्वचित् कोकिल - काकली च
कुञ्जेषु कोणेषु च काननस्य ।
उद्घोषयामास रहः - स्थलानि
शरारु - शार्दूल - निषेवितानि ॥ १०५ ॥

प्रैक्षिष्ट पश्चादचिरेण चारी
सन्देशहारी सुभगोदयाय ।
विज्ञापितां दूरग - वुक्कनेन
पार्श्वे पदव्याः स पुलिन्द - पल्लीम् ॥ १०६ ॥

रोमन्थनाध्यासित - वीथिकाया
इहैव मातुर् दर - मुद्रिताक्ष्याः ।
तर्णस्तताङ्गः प्रचलाग्र - पुच्छ-
श्चुचूष कर्णं बहु - फेनिलास्यः ॥ १०७ ॥

तुच्छं च पुच्छं श्रवणे तथाऽन्यः
समुच्छ्रयन्नुच्छलितोऽनुवारम् ।
उपेत्य [1]मां वत्स इवोन्मदिष्णुः
पश्चात् पदाभ्यां समताडयत् खम् ॥ १०८ ॥

धातृ - स्मराभ्यां पिहिते मिलित्वा
लावण्य - कोषेऽथ स वन्य - घोषे ।
न्यरूपयद् यौवन - सागरस्य
महोर्मिमाला इव तत्र बालाः ॥ १०९ ॥

कुलकम्

तृण्या - तुलानां युव - मानसानां
वातूल - वीचिर्ममताऽऽत्मयोनेः ।
पारं प्रयाता कवि - कल्पनानां
कौमारमङ्गेन विभूषयन्ती ॥ ११० ॥

वपुष्मती काचन भिल्ल - पल्ल्या
सौभाग्य - लक्ष्मीरधिदेवता वा ।
स्मरस्य सर्वंकषतां समन्ताद्-
उदघोषयन्तीव दृशोर्विलासैः ॥ १११ ॥

१. मां = मातरम् ।

पुनः पतन्तं कुच - कुम्भ - कूटाच्-
चेलाञ्चलं किञ्चन साधयन्ती।
मञ्जीर - शिञ्जा - मृदु - मूलमन्त्रैर्
जडांश्च जीर्णानपि जीवयन्ती ॥ ११२ ॥

जम्बाल - जालाल्लघु - पल्वलस्य
कुमुद्वती - कुद्मल - कन्दलीव ।
निश्चक्रमे यौवनमूर्त्तिरेका
कुटीर-वासात् कट-कूट-कल्पात् ॥ ११३ ॥

मौग्ध्यस्य माया मधुराऽङ्गलीला
काचित् किशोरी भ्रमि - लासशीला ।
चञ्चल्यमानानि चकार चक्रे
चक्षूंषि चेतांसि च चेतनानाम् ॥ ११४ ॥

अन्या विलासेन किरात - बाला
समुल्लसन्मन्मथ - दाममाला ।
आवर्तयन्ती तनुमत्र तन्वी
विलोडयामास मनो न केषाम् ॥ ११५ ॥

भिल्ली परा श्यामल - पेशलाङ्गी
भल्लीव काचित् कुसुमायुधस्य ।
प्रविश्य सा नेत्र - पथेन सद्यः
उत्खाय निन्ये हृदयानि यूनाम् ॥ ११६ ॥

प्रतीक्षमाणं सुभगं सुपात्रम्
मदाप्लुतं यौवन - पानपात्रम् ।
समुद्वहन्ती शुशुभे प्रफुल्ला
स्थलेऽपि नीला नलिनी चरिष्णुः ॥ ११७ ॥

सञ्जीवनीं कामपि मीनकेतो-
श्चमत्कृतिं तां विधि - चातुरीणाम् ।
निर्वर्ण्य को नोत्पुलकैर्निजाङ्गै-
रालिङ्गनेच्छां कथयन्निवासीत् ॥ ११८ ॥

कापीह नीलाब्ज - सवर्ण - गात्री
वाचा किरन्तीव मधूनि बाला ।
पात्रीकृतान् काक्ष - निरीक्षितानाम्
मिलिन्द - सङ्घानिव संचकर्ष ॥ ११९ ॥

निसर्गतः किंचन कृष्णिमाङ्गी
कस्तूरिका - केसर - चर्चितेव ।
त्रिनेत्र - दग्ध - स्मर - धूम - सक्त्या
श्यामीकृताऽऽसीद् रतिरेव साऽन्या ॥ १२० ॥

विप्रोषितानां विधुरीकृतानाम्
विधेर्विलासेन वनान्त - वाटे ।
व्यपोहनीयं व्रण - वेदनानाम्
वल्लीव बाला विकचा बभासे ॥ १२१ ॥

सिंहीव कट्या कुटिलान् कटाक्षान्
भ्रू-लासिनो व्याघ्र-नखान् दधाना ।
कट्टारिका शाणित - कोटिरेका
निःशेषयिष्यन्त्यलसद् वियुक्तान् ॥ १२२ ॥

सहसा देहिनी शक्तिः
स - हसा काम - कन्दली ।
सहसाऽशिश्रियत् कुञ्जं
सह सा स्व - सखीजनैः ॥ १२३ ॥

उपेक्ष्य तच्च प्रतिमोच्य दृष्टिं
त्वरातुरः कार्य - वशाद् वशीतः ।
प्रातिष्ठताऽसो प्रगुण - प्रवीरः
कण्टालु - कुञ्जादिव कुञ्जरेन्द्रः ॥ १२४ ॥

क्रोशान् क्रमित्वा कतिचित् कृपालुः
शुश्राव दूरात् सहसाऽबलायाः ।
प्रार्त्तं - स्वरं चीत्करणाऽनुयातं
"त्रायस्व सिंहात् लघु विक्रमे"ति ॥ १२५ ॥

दिवैव सोत्कम्प - शिखा - कराणां
संज्ञाभिराहूत - तमो - वृतेभ्यः ।
द्रुम्यो द्विजा वायस - सारिकाद्या
नीचैः प्लवन्ते स्म पुना रुवन्तः ॥ १२६ ॥

गोमायु - वातायु - मुखाश्च भूयः
क्रोशत्स्वरणा दिक्षु दराद् द्रवन्तः ।
साहाय्य - सम्प्राप्ति - समीहया ते
वेगाद् व्यचिन्वन्निव दाव - देवान् ॥ १२७ ॥

तातायमानं तुमुलं तिरश्चाम्
प्रतिध्वनद् दिक्कुहरान्तरेषु ।
उपेयुषीणां वनदेवतानाम्
प्रत्युत्तरं सान्त्वकरं बभासे ॥ १२८ ॥

अमन्दमाक्रन्दमिमं निशम्य
निर्वर्ण्य हिंसां च करिष्यमाणाम् ।
सन्तापितः सन् भृगुपातमिच्छुः
सूरोऽक्षमोऽस्ताद्रिमभिप्रतस्थे ॥ १२९ ॥

तीर्त्वा तत् तपतां - पतिस्त्वरितवत् तारापथाभ्यन्तरं
लीला-लोहित-लोष्टवल्लघुतया लेटचन् लुठन् लम्बितः ।
पाश्चात्ये पयसां पतौ प्रपतन - त्रासात् प्ररूढैः करैः
शाखि-श्रेणि-शिखाश्च शैलशिखरान् शिश्लेष शर्मप्रदः ॥ १३० ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि - विविध-
विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - शास्त्रिणा - पाराशरेण प्रणीते
'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये 'मातृगुप्त - यात्रावर्णनं'
नाम नवमः सर्गो निर्वृत्तः ॥

दशमः सर्गः

चातुर्वर्ण्यं - हितेच्छयेव हि चतुर्वर्गं करैश्चेतयन्
वात्सल्याच्चतुराश्रमिष्वथ स चातुर्विद्यमुद्योतयन् ।
चिन्ताऽभिख्यमिदं चिरेण चलितं चक्रभ्रमं चूर्णयन्
सर्वात्मा स चतुर्भुजो भुवि चतुर्दिक्कं दिशेन्मङ्गलम् ॥ १ ॥

स स्वामिनो नाम निशम्य तावत्
कर्तव्य - निष्ठां प्रति जागरूकः ।
पार्ष्णि - प्रहारैस्त्वरयंस्तुरङ्गं
स्वरानुसारी तरु - षण्डमैषीत् ॥ २ ॥

आकृष्यमाणामवलोक्य बालां
ग्रस्ताम्बरां केसरिणाऽत्र दन्तैः ।
ततोऽवतीर्याऽऽशु हयात् स गर्जन्
नासा - मुखे तं कशया जघान ॥ ३ ॥

तथाऽऽहतस्तेन यदा मृगेन्द्रो
विहाय तामाक्रमितुं तमैच्छत् ।
तावद् विकोशेन कृशाऽसिनैव
हिंस्यं स हिंस्रं . यमसाच्चकार ॥ ४ ॥

प्रारम्भतः प्राणवता प्रसह्य
प्राक् शोणितं पञ्चमुखस्य पातुः ।
प्राणं कृपाणी हृदि पन्नगीव
पपौ प्रविष्टाऽद्य परस्य पातुः ॥ ५ ॥

स आततायीव हतोऽपि सिंहस्
तस्याऽभवत् क्लेश-करः कृपालोः ।
नाऽऽगामिनः प्रेत्य पुनर् नु जन्तोः
न कस्य मृत्युर् बत ! शोचनीयः ॥ ६ ॥

ततो विसंज्ञामिव तां स बालां
सङ्कोचमञ्चंश्च परामृशंश्च ।
प्राह स्म वत्से ! भयमत्र धत्से
कुतो, ऽहितोऽयं रहितोऽसुभिस्ते ॥ ७ ॥

सा पाणिना तेन गृहीत - पाणिर्
उत्थापितोन्मार्जित - कण्ट - कक्षा ।
अनामयत् प्रेममयं मुखं स्वम्
अनामय - प्रच्छन - साग्रहेण ॥ ८ ॥

सा सान्त्वितैवं सहसा सबोधा
याथार्थ्य - वृत्तं समवेक्षमाणा ।
आनृण्यमाप्येत कथं नु साधो-
रस्येति निर्णेतुमभून्न चाऽलम् ॥ ९ ॥

तस्याः कुचाभ्यां नमदुन्नमद्भ्याम्
भीतिं हृदिस्थामिव सूचयद्भ्याम् ।
जञ्जन्यमाना बभुरङ्गिकायाम्
भङ्गास्तरङ्गा इव यौवनाऽब्धेः ॥ १० ॥

सर्वात्मनाऽऽत्मानमिवार्पयन्ती
प्रकाशयन्ती कृतवेदितां सा ।
निवेदयन्तीव दशां च दीनाम्
पप्रच्छ साऽस्रा सकपोतहस्तम्— ॥ ११ ॥

'दयाऽम्बुधे ! शूर - शिरोमणे हे !
निःस्वार्थ - चर्या - व्रतकाऽऽत्मयाजिन् ! ।
प्राणाधिकाऽसौ चकिता वराकी
माता क्व याता मम सम्प्रती'ति ॥ १२ ॥

अत्रान्तरे पार्श्वगतान्निकुञ्जात्
प्रत्यक्षतो दृष्ट - यथार्थजाता ।
स्याल्लेशतः शेष - भयाऽऽशु माता
[illegible] ॥ १३ ॥

हर्षाऽस्र - सिक्ते च कराम्बुजाभ्यां
स्पृष्टे च भवत्या मुकुलीकृताभ्याम् ।
पदे क्रमेणाऽर्चयतामिवाऽस्य
माता च जाता बहुशस्ततस्ते ॥ १४ ॥

उद्धारको जीवन - सम्प्रदाता
देवः परार्थाय पणायितात्मा ।
गम्भीरता - नीरनिधिः स ताभ्याम्
वीरस्ततोऽस्तावि कृताञ्जलिभ्याम् ॥ १५ ॥

बालार्दितोन्मर्दित - शून - भाला
मूकाऽभवद् गात्र - विलग्न - शूका ।
हीना भयेनाऽप्युपकृत्यधीना
कीर्णाऽस्रुधारा तु जगाद जीर्णा ॥ १६ ॥

स्वार्थैकनिष्ठः सकलोऽपि लोकः
पश्यत्यशेषं स्व - हितैषयैव ।
हत्वा परार्थानपि चार्थ - सिद्ध्यै
यथा तथा वा यतते क्षपाहम् ॥ १७ ॥

प्रतिक्षणं क्षैण्यमितोऽभ्युपेतं
सापायमेतं 'मलिनं स्व - कायम् ।
स्थास्नुं विचार्यैव हि जन्तु - जातम्
पुष्णाति पुण्य-प्रतिबन्धि पापम् ॥ १८ ॥

स्व - काय - पोषाय मृगाधिराजो
जातो जिघांसुश्च जिघत्सुरेषः ।
माताऽप्यहं चाऽङ्क - गोपनाय
स - कण्ट - पुञ्जेऽन्तरिता निकुञ्जे ॥ १९ ॥

परं महात्मन् ! भवताऽन्यथैतद्
व्यधाय्यदृष्टाऽश्रुत - पूर्वमन्यैः ।
तुच्छाऽबला - जीवन - रक्षणार्थं
मृत्योर्मुखे पातयताऽऽत्म - देहम् ॥ २० ॥

कया गिरा वा वचनैः कियद्भिर्
मया भयाद् व्याकुलयाऽनया वा ।
महामहिम्नो भवतोऽवदानम्
भवेदुपश्लोकयितव्यमेतत् ॥ २१ ॥

अस्मद्विधः किं प्रतिकर्तुमीष्टे
दीनो गरिष्ठस्य भवादृशस्य ।
पूजार्पिताऽसौ किमु दीप - वर्तिः
स्याद् भास्कर - द्योत - विवर्धनाय ? ॥ २२ ॥

स्वस्त्यस्तु ते जीव शतं समानां
लभस्व लक्ष्यं लघु लिप्सितं स्वम् ।
भव - प्रसादाद् भव लोक - पालो
व्यालात् त्वयाऽपालि यदद्य बाला ॥ २३ ॥

ग्रस्ता पुराऽभूदिह सिंहिकायाः
सुतेन या पार्वण - चन्द्र - मूर्तिः ।
सुधाधरा चाम्बरभासिनी सा
कामप्यभिख्यामतनिष्ट तावत् ॥ २४ ॥

एवं गदित्वा विरता यदाऽसा-
वुपक्रिया - भारवतीव नम्रा ।
तावत् स वाचंयमतामितः प्राग्
विलक्षतां चाप्त इवेत्युवाच ॥ २५ ॥

इहत्य - सत्यं भणितं भवत्या
स्वार्थी सजीवः सकलो भुवीति ।
मयाऽपि चात्मम्भरिणैव भव्य-
मानव्य - धर्माचरणं व्यधायि ॥ २६ ॥

सौभग्यवानीदृश - दैवयोगं
क्वाचित्कमायुष्युपलभ्य देही ।
दिव्यं सुखं कल्पनयाऽप्यगम्यम्
[illegible]भवीति ॥ २७ ॥

देहं विमुञ्चत्यपि यः परार्थे
स प्रेत्य तावत् फलमश्नुते तत् ।
जीवन् यदासादयितुं न चालम्-
भूष्णुर् भवे सम्भृत - वैभवेऽपि ॥ २८ ॥

चिरन्तनं जीवनमस्तु कामं
न चेदृशी स्याद् घटनाऽनुवारम् ।
दधीचिना वा शिविना न देह-
दानाय भूयोऽधिगतोऽवकाशः ॥ २९ ॥

पश्वादि - योनौ प्रतिरुध्य पातम्
प्रादायि पुण्येन मनुष्य - मूर्त्तिः ।
तत्पालनार्थं प्रवणेन यत्नो
मया व्यधायीति न चातिरिक्तम् ॥ ३० ॥

शस्तानि वस्तूनि यथाकथञ्चिद्
वित्तानि वित्तानि च भूतलेऽत्र ।
तिष्ठन्ति लोकान्तर - मार्गं एकं
सध्र्यङ् मुनीन्द्राः सुकृतं वदन्ति ॥ ३१ ॥

उपेक्षमाणः क्षणिकं शरीरम्
प्रतिक्षणं मानस - वाक् - क्रियाभिः ।
स्थेष्ठं सखायं सुकृतं ततोऽहम्
पदे पदेऽत्र प्रतिपालयामि ॥ ३२ ॥

पुण्यैः पुमान् प्रोच्चपदं पृथिव्याम्
प्राप्नोति पारे परमं पदं च ।
कल्पद्रुमस्यापि हि पुण्यमेव
पौराणिका पूर्वंजमामनन्ति ॥ ३३ ॥

अकुर्वता चापि परोपकारं
देहेन नूनं पतनीयमेव ।
तन्नूनमन्यस्य हिताय काया-
ऽपायोऽपि लाभाय कृतात्मनः स्यात् ॥ ३४ ॥

स्त्रैणं मृदुत्वाद् भुवि मातृरूपं
लोकेऽबलाद्यैः प्रथितं पदैश्च ।
धर्मोऽस्य रक्षा तदरक्षणं च
मनुष्यताया वचनीयतैव ॥ ३५ ।

त्रातोऽस्मि मात्रेति हि 'मातृगुप्त'-
नाम्ना मया यत् परिरक्षितेयम् ।
तेनाप्तमानृण्यमिवाऽञ्जसाऽद्य
नाऽद्यापि केनाप्यधमर्णिकत्वम् ॥ ३६ ॥

इत्येवमुक्ता जननी वयस्का
विच्छिद्य वार्तां पुनराशिषा तम् ।
समर्धयद् "धार्मिक ! [1]मातृगोप्ता
भवान् भवेऽस्मिन् भवतात् सदे"ति ॥ ३७ ॥

कालानुरोधादथ ते प्रणम्य
यथेप्सितामेकपदीं प्रयाते ।
व्यावृत्य बाला परमश्ववारम्
व्यलोकयच्चोर - दृशाऽनुवारम् ॥ ३८ ॥

वाताश्वमानीय ततो विदूरं
स विद्रुतं पाद - पदाऽनुसारी ।
पुण्य - प्रभावेण परं प्रसन्नः
पुनः पदव्यां पुरतः प्रतस्थे ॥ ३९ ॥

वन्य - द्रुमाऽऽद्याऽऽर्तव - पुष्प - मोदैर्
मेदस्विनो मन्द - मरुत्तरङ्गाः ।
द्राघिष्ठ - मार्ग - क्लम - विक्लवं तं
स्वेदाऽपनोदैर् मदयाम्बभूवुः ॥ ४० ॥

दाधाव्यमानाऽश्ववराऽधिरूढो
गूढो लता - दूरनताऽङ्घ्रिपेषु
हृद् - वेपनं तद् विपिनं ततोऽसा—
वदृष्टपूर्वं पुरतः शशङ्के ॥ ४१ ॥

---

१. मातृगोप्ता—भूपालः ।

दन्दह्यमानेषु दवेन दूरे
क्वचित् क्वचित् कीचक - काननेषु ।
आगन्तुकेभ्यो भय - केतनानि
प्रैक्ष्यन्त धूमावलि - केतनानि ॥ ४२ ॥

प्राचण्ड्यमाप्तः शर - कास - घासै-
राकाशगानामपि घस्मरोऽग्निः ।
जन्तूनितो निष्क्रमणाय तूर्णं
ज्वाला - करैः शश्वदिवादिदेश ॥ ४३ ॥

उत्थाय भूयोऽप्युपविश्य कृत्वा
व्यायाम - चर्यामकृशः कृशानुः ।
ततीस्तरूणां निगलन्नपीतो
भस्माग्नि - रोगी नतरामतार्प्सीत् ॥ ४४ ॥

चञ्चच्चटत्कार - शिखाग्रलोलो
लौल्याद्दिगन्तानपि लेलिहानः ।
स्थाणूंश्च भृष्टान् विसृजंस्ततः सिम-
सिमायमानान् ज्वलनो जजृम्भे ॥ ४५ ॥

अङ्गारकोल्कास्तु चकासमानाः
प्रापुः समानाश्चिलिमीलिकाभिः ।
आतङ्क - संसूचक - दीपिकात्वं
साम्राज्य - सीमासु दवानलस्य ॥ ४६ ॥

स्फुलिङ्ग - फूत्कार - रवोत्कटानि
दीपोल्मुकाली - शत - शोभितानि ।
देदीप्यमानानि वन - स्थलानि
'दीपावली' - केलिमिव व्यतेनुः ॥ ४७ ॥

कृतान्त - कल्पोऽद्य स कृष्णवर्त्मा
विध्वंसयन् जाङ्गल - जीवजातम् ।
दिगुत्पतद् - धूम - तिरस्करिण्यां
ततान लीलामिव कृष्णकर्मा ॥ ४८ ॥

सत्त्वाऽशनाप्यायित एष कालो
निवर्तमानो ददृशेऽत्र धूमः ।
अग्नेरघं वाऽप्ययशो वपुष्मद्
विवर्धमानं दिवि चादिगन्तात् ॥ ४९ ॥

दर्पोद्धताः सिंह - मुखा इहत्या
हत्याकृतः सम्प्रति दण्डनीयाः ।
इत्येव मत्वा वनदेवताभिर्
जज्वाल रौद्रा रचिता चिता सा ॥ ५० ॥

विहाय नीडान् मुखरैर् वराकैर्
निष्काल्यमाना इव पक्षि - पुञ्जैः ।
आसन्न औष्ण्याद् विकला मृगाद्या
आसन्नभीका अपि कांदिशीकाः ॥ ५१ ॥

ततो दृढं साध्वस - कीलितात्मा
श्रीमातृगुप्तस्य जवी स वाजी ।
खलीन - खेदं समुपेक्ष्य सद्यः
संस्तम्भयामास शफान् सरण्याम् ॥ ५२ ॥

ससंभ्रमं सोऽथ ततोऽवतीर्य
प्राच्यां विचिन्वन् दिशि दूरदर्शी ।
ददर्श कालानल - दारुणेन
ग्रासीकृतं काननमग्निनाऽग्रे ॥ ५३ ॥

एवं - गते चाऽप्यचलान्तरात्मा
प्रगृह्य पाणौ कविकां हयस्य ।
प्रोत्साहितस्य प्रणय - प्रहारैः
स वीत - भीतिः पुरतः प्रतस्थे ॥ ५४ ॥

युग्मकम्

क्रान्त्वा स किञ्चित् कृपणां कुरङ्गीं
त्रस्नुं स्थलस्थामचिर - प्रसूताम् ।
ददर्श विग्नां च निमेष - वर्जं
धूमाद्वितं शावकमीक्षमाणाम् ॥ ५५ ॥

ग्रसिष्यमाणं लघु - गुल्म - चक्र-
ज्वालाभिरारात् प्रतनुं स्थितं तम् ।
आकर्षयन्तीमिव दीर्घ - दृष्ट्या
तां शान्तयन्तीमिव चाग्निमस्रैः ॥ ५६ ॥

प्राणान् स्वकीयांस्तृणयंस्तथार्त्तं-
त्राणाय नूनं नवनीत - चेताः ।
दुद्राव तापेन तयोर्दयालुर्
न भैरवेणापि दवेन तावत् ॥ ५७ ॥

स्वार्थं गतार्थं सुतरां विजानन्
संसार - सारं च परोपकारम् ।
अनुग्रहे साग्रह - देह - दायी
क्लैव्यं न वैक्लव्यमसौ जगाम ॥ ५८ ॥

द्रष्टा तयोस्तां विवशां दशां स
वाहं द्रढिम्नोभयतो नियम्य ।
प्रविश्य गुल्मेष्वकुतोभयः सन्
पूत्कारकः पोतकमाललम्बे ॥ ५९ ॥

एवं पुनः प्रीति - परिप्लुतेन
परामृशन् पाणि - पुटेन साधुः ।
प्रक्षालित - प्रोञ्छित - चारुनेत्रं
क्षेत्रं कृपायाः समतर्पयत् तम् ॥ ६० ॥

त्रासेन धूमेन च [1]मा - वियोग-
शोकेन शावस्य हि वाष्प - विप्लवाः ।
अद्रावयन् विश्वमिहार्द्रयन्तो
लोष्टेष्टका - द्रु - दृषदो दृढा अपि ॥ ६१ ॥

स स्नेह - संस्पर्शमुपेत्य पोतो-
ऽपेतास्य - रौक्ष्यः समवाप्त - संज्ञः ।
शान्तात्मनोऽन्तःकरण - म्रदिम्ना
द्राग् देह - दाह - द्रढिमोज्झितोऽभूत् ॥ ६२ ॥

---

१. मा=माता ।

तस्मिन् प्रयाते प्रणिधाय पोतं
वीतापदे शीत - पदे कुरङ्गी ।
तं लेलिहाना विरराम नाऽसौ
जिह्वा - जलैस्तापमपाकरिष्णुः ॥ ६३ ॥

जीवंश्चिताभेषु शमी शमीनां
गुल्मोल्मुकेषु प्रविशन् विशङ्कम् ।
हुतात्मनां शालभ - वृत्तिभाजां
स एकदा मौलि - मणित्वमापत् ॥ ६४ ॥

चराचराणामिह देह - दाह-
दुःखेन दूनं हृदयं स नूनम् ।
मैत्रो महात्माऽश्रु - कणोक्षणेन
संप्रस्थितः संशमयांबभूव ॥ ६५ ॥

स्नैग्ध्येन मौग्ध्येन च दिग्धया दृशा
ग्रीवां परावर्त्य तमीक्षमाणा ।
तदन्तराले कृतवेदितां स्वां
निवेदयामास मुहुर् मृगी सा ॥ ६६ ॥

ततस्तुरङ्गं त्वरयाऽधिरुह्य
ज्वाला - चिता - पाचित - जीवजातम् ।
तत्काननं वा पितृकाननं वा
सत्त्वानुकम्पी स समुल्ललङ्घे ॥ ६७ ॥

अधिष्ठितो वाह - वहित्रमेको
घनं वनं श्यामलिमाऽम्बुराशिम् ।
उल्लङ्घयंश्चापि दिनैः कियद्भिर्
दूरीभवत् तत् सततं स मेने ॥ ३८ ॥

क्रान्त्वा यथाक्षिप्रमसौ कृपालुः
क्रोशान्तरे पुष्करिणीं ददर्श ।
उच्चावचैस्तामरसैः प्रफुल्लैस्
[illegible] द्यौरिव या चकाशे ॥ ६९ ॥

पूर्णाऽम्बुभिस् सा प्रतमां प्रसन्नैर्
निर्वात - हेतोर् निशि निस्तरङ्गा ।
स्वः - सुन्दरीणां स्मर - केलि - काले
प्रसाधनार्थं मुकुरत्वमाप ॥ ७० ॥

इदं सतां स्वान्तमिवाऽतिकान्तं
स्वच्छं गभीरं च सुशीतिमाढ्यम् ।
महत्सरो दूरत एव पापं
तापं च तृष्णां च तिरश्चकार ॥ ७१ ॥

स्नानाभिलाषेण समागतानां
कूल - स्थितानां वरवर्णिनीनाम् ।
मुखैरसौ मण्डलिता मनोज्ञैस्
स्थलेऽपि सम्फुल्ल - सरोरुहाऽऽसीत् ॥ ७२ ॥

स एकतस्तत्र विमुक्त - सङ्गस्
सुरूप - धारोघमिवोच्छलन्तम् ।
परत्र यूनो विधुरांश्च पान्थान्
पिपासिताक्षानचलान् ददर्श ॥ ७३ ॥

करम्बितां यौवन - सद्विलासैर्
मनोज्ञतां वा मदिरां तटस्थाः ।
आचम्य नेत्रैः स्मृति - नाश - हेतो-
स्त्रपा - निरस्ता जडिमानमापुः ॥ ७४ ॥

उच्छृङ्खलं बाल्यमतीत्य सद्यः
प्रौढिं प्रयाता तरुणिम्न एका ।
सरोवरान्तः - प्रतिबिम्बिताङ्गी
सरोजिनीवाम्भसि जङ्गमाऽऽसीत् ॥ ७५ ॥

धैर्यं हरन्ती वशिनोऽपि मूर्ता
लीलेव सा पाञ्चशरी किशोरी ।
अमन्यत क्षोणितलोत्तमाऽत्र
तिलोत्तमाऽऽप्ता त्रिदिवाद्दिवाऽऽप्ता ॥ ७६ ॥

युग्मकम्

वधूर्विधेः कौतुक - कल्पनानाम्
पर्याप्तिरेकेह च सञ्चरन्ती।
प्रीति - प्रदानेन शतोत्सवाना
विप्रोषित - प्रेक्षण - पारणाऽभूत् ॥ ७७ ॥

केयूर - काञ्ची - कटक - क्वणेन
व्यक्तीकृत - स्वागत - गीतिकायाः।
निक्षिप्य पार्श्वे हृदयानि तस्याः
कृच्छ्रेण पान्थाः कृपणास्ततोऽयुः॥ ७८ ॥

सिस्नासुरेका वसनानि वासूर्
यथा यथाऽङ्गात् क्रमशो व्यमुञ्चत्
दिदृक्षयोत्कानि तथैव यूनाम्
मनांस्यहम्पूर्विकया ततोऽगुः ॥ ७९ ॥

नवा वधूर् वातिक - वीचि - वेपनैर्
विस्रंस्यमानोर्मिल - सूक्ष्म - शाटी।
भङ्गीव लीलामय - यौवनाऽब्धेस्
तरङ्गयामास न कस्य मानसम् ॥ ८० ॥

वामा कटाक्षार्धं - विलोकिनीह
स्मारी - जगत्या जय - वैजयन्ती।
पीयूष - पाटीर - पराग - पिष्टचा
धात्रा कृता वाऽऽस्त दिवोऽवतीर्णा ॥ ८१ ॥

केलि - स्थलीयं कवि - कल्पनाना
कान्तिः समस्तोत्तम - नायिकानाम्।
दिव्योपमानै रचिताऽङ्गसंस्था
स्याद् वक्र - वाचा सरलाऽनुभूतिः॥ ८२ ॥

एका च काच - प्रतिमेव काचित्
तन्वन्तरीयान्तरिताङ्ग - यष्टिः।
सज्जा सुभाग्यैरिह मज्जनार्थं
लज्जा सदेहा समदीक्ष्यते स्म ॥ ८३ ॥

गुप्ताऽप्यलुप्ता वसनेषु वासूस्-
तिरस्करिण्यां सुनटीव सैषाम् ।
उत्कूर्दमानोत्कलिका - सहस्रं
कण्डूलमन्तःकरणं चकार ॥ ८४ ॥

स्नात्वाऽभ्युपेताऽम्भसि जानुदघ्ने
सक्तांशुकेनाऽप्युपगूहिताऽसौ ।
'शनैस्तटं यात्वि'ति यौवनस्थैः
स्व - स्वेष्ट - देवः समयाच्यतोत्कैः ॥ ८५ ॥

लीला - सखी लोचनयोः पुरस्ताद्
वयस्य - गोष्ठीषु विनोद - वार्ता ।
स्वः - सुन्दरी स्वप्न - समागमेषु
क्षणाय दृष्टाऽपि सदैव साऽभूत् ॥ ८६ ॥

धान्यादलम्बाविति चूचुकोच्चौ
कुम्भौ स-मुद्राविव वित्त - पूर्णौ ।
कुचौ तदाऽसूचयतां तदीयौ
सुरक्षिताऽस्पृष्ट - कुमारभावम् ॥ ८७ ॥

सा माधुरी मूर्तिमती मधूनां
स्मृतिः स-दाहाऽविचला सदा हा ! ।
सितोपलिप्तेव गुटी गरस्य
कङ्काल - शेषान् युवकानकार्षीत् ॥ ८८ ॥

साऽस्याः सरस्याः शरदभ्र - शुभ्र-
तरङ्ग - भङ्गाऽम्बु - परिप्लुतायाः ।
कूले स्थिताऽलङ्करणैर् लसन्ती
सौदामनीवान्धयदध्वनीनान् ॥ ८९ ॥

विनोद - बाधाऽन्धतमोऽपहर्तु -
मेका चरिष्णुः स्मर - दीपिकाऽऽसीत् ।
यत् कर्षिताः कान्ति - करैरिवाऽस्याः
पान्थाः समायन् [illegible]मानाः ॥ ९० ॥

दूर्वा - दल - श्यामलिमाऽङ्गभूषणां
कलिन्दकन्येव वपुष्मती परां ।
विष्वग् - वहन्मज्जिम - यौवन - च्छटा
न्यमज्जयत् स्वात्मनि मुग्ध - मानसान् ॥ ९१ ॥

कौमार - वात्योच्छलिता महोर्मिर्
लावण्य - सिन्धोरिह कापि मुग्धा ।
विप्लाव्य विश्वं तट - निर्गताऽपि
न चाऽध्वगानां निरगान्मनोभ्यः ॥ ९२ ॥

रम्भादि - सृष्टि विधिना विधाय
सीमा कलाया उपदर्शिताऽभूत् ।
सा त्वद्वितीया द्युतिरेव मूर्त्ता
केनापि बाला व्यरचीतरेण ॥ ९३ ॥

राकेव पूर्णेन्दु - मुखी सदेहा
सुखाऽपरा चारिम - चन्द्रिकाऽभूत् ।
तामन्यथाऽऽलोक्य किमस्त - भाराः
पान्थाश्चकोर - व्रतमन्वकार्षुः ॥ ९४ ॥

निर्माय[1] - भव्याऽप्रतिमाऽतिरूपां
धाराधिरूढाऽद्भुत - यौवनां याम् ।
निर्माय[1] धाताऽमर - सुन्दरीणां
प्राक्कालिकीं स्वां रचनां निनिन्द ॥ ९५ ॥

आन्दोलिता यौवन - मारुतेन
शाखेव तन्वी मदन - द्रुमस्य ।
किं मज्जनोन्मज्जन - कैतवेन
निर्वापयामास मुहुः स्मराग्निम् ? ॥ ९६ ॥

नीलोत्पलाक्षी सरसीरुहास्या
मृणालनालाऽमल - कोमलाङ्गी ।
याताऽवचेतुं कुसुमानि काचिन्-
नालक्षि लीना नलिनी - वनेऽत्र ॥ ९७ ॥

१. निर्माय = माया-रहित ; बनाकर ।

दूरात् सरोजाऽवचयाय हस्तौ-
त्क्षेपे मुहुर् - दृष्ट - भुजान्तरान् सा ।
अक्रीत - दासानिव तत्र चक्रे
कामेषुभिः कौतुक - कीलिताङ्गान् ॥ ९८ ॥

तद्वक्त्रमम्भोजमितीव मत्वा
मिलिन्द - माला मुहुरापतन्तीम् ।
चिताब्ज - सन्दंश - करेण शश्वत्
सा वारयन्ती शुशुभे नटीव ॥ ९९ ॥

सहैव नालैररविन्द - वृन्दं
नीलानि भूयो नलिनानि चैव ।
न पुष्पलावी, रतिरेव नूनं
सा सायकान् संजगृहे स्मराय ॥ १०० ॥

विलोक्य विष्वक् त्वरयाऽत्र तन्वी
निःशेषयित्वा वपुषश्च वेषम् ।
स्वैरं यथाऽच्छे सलिले तथैव
विवेश वामा हृदये समेषाम् ॥ १०१ ॥

प्राप्ता पुरः प्राक्तन - पुण्य - पुञ्जैर्
लोकोत्तरा मूर्त्तिरिवैन्दवीयम् ।
रराज रम्भा - प्रतिमा पृथिव्यां
धात्रा कृता कौतुकिनाऽद्वितीया ॥ १०२ ॥

स्त्रैणेन सूनैरिव साधितेन
समावृत्ताऽसौ सरसी समन्तात् ।
सुदुर्लभाऽगण्य - मनोज - पण्य-
शाला विशाला विसृता बभासे ॥ १०३ ॥

सौन्दर्य - सिन्धुं मदनो विलोड्य
स्नेहस्य साम्राज्य - विधानमिच्छुः ।
हृद् - दीपनार्थं यदि वाऽब्जगानाम्
आनीतवान् [illegible] ॥ १०४ ॥

स्वच्छे तरुण्योऽत्र च तीर - तोये
तोतुष्यमाणास् तरलास् तरन्त्यः ।
दिगम्बरा मत्स्य इवाऽब्जगानाम्
उन्मज्ज्य मग्ना इव मानसेषु ॥ १०५ ॥

विशोध्यमाना इव वैजयन्त्यः
स्मरस्य, धीरानपि वै जयन्त्यः ।
अवाङ्मुखास्तास् तरण - प्रवृत्ताः
स्युः शिक्षमाणाः पुरुषायितं किम् ? ॥ १०६ ॥

ता दृङ्निपातैः परितः सृजन्त्यो
नवं वनं नील - सरोरुहाणाम् ।
पूर्णामपीमां सरसीं पयोभि-
रापूरयन् मञ्जुलता - झरीभिः ॥ १०७ ॥

स्मरेण सेनामिव संगृहीताम्
भूकम्प - शक्ति यदि वाऽत्र दृश्याम् ।
लावण्य - मेलामिव वीक्ष्य कस्य
ध्वस्तं यतेश्चापि न धैर्य - दुर्गम् ? ॥ १०८ ॥

अवर्णनीया रचना विधातुर्
अहो ! विचित्रा प्रकृतिश्च पौंस्नी ।
यन्निर्निमेषैर् निभृतैरशेषैर्
लावण्यमास्वाद्यत मुग्ध - पान्थैः ॥ १०९ ॥

स्मरस्य तत् साहस - शक्तिरूपं
रूपं वधूनां च विलास - लीलाः ।
उज्जृम्भमाणानि च यौवनानि
शम्पा[1] - शतोद्योत इवैकदाऽभूत् ॥ ११० ॥

गाढैर् द्रढिम्ना वसनैर् निगूढे-
त्यात्मोपमा स्फाटिक - मूर्ति - मुद्रा ।
मग्नाऽप्यमग्नाऽपि च दुर्भगैका
नैराश्य - निघ्नान् अपरान् व्यधत्त ॥ १११ ॥

---

१ शम्पा = विद्युत् ।

गात्रेण तस्या वसनास्तृतेन
मग्नेन तोये सममेव यूनाम् ।
मग्नं मनो मज्जिम - रूपकस्य
जात। पटाक्षेप इवान्तिमोऽसौ ॥ ११२ ॥

जंघाऽस्त्रशाला - तुलितेऽसमेषोः
सरस्तटे सङ्गत - यौवतेऽस्मिन् ।
तद् - वाण - भीत्येव स मातृगुप्तो
बभार रोमाञ्चमयं तनुत्रम् ॥ ११३ ॥

दयोदधिं सच्चरितं चरिष्णुं
तं जग्मिवांसं समवेक्ष्य वापी ।
धूतोर्मि - हस्ता सजलाऽम्बुजाक्षी
हंस - स्वनोक्तैर् गमनान्न्यरीत्सीत् ॥ ११४ ॥

ततस्ततोऽप्येत्य स नातिदूरे
पुरीं पुरः प्राप परं प्रसिद्धाम् ।
ध्वजांशुकोत्कम्प - मिषान्मुहुर् या
तमभ्यनन्दन् मुदिताऽऽतिथेयी ॥ ११५ ॥

प्राचीर - चीरेण घनेन गुप्त-
सौन्दर्य - सारा मधुरोपभोगा ।
सा पूः - पुरन्ध्री प्रभविष्णु - सेव्या
सद्वर्ण - शीला भुवनाद्भुताऽभूत् ॥ ११६ ॥

अश्वत्थ एकः प्रहरीव तिष्ठन्
द्वारस्य तस्याः प्रमुखस्य पार्श्वे ।
चलैर् दलैर् मर्मर - हस्त - तालैः
प्रवेशिनः स्वागतमस्य चक्रे ॥ ११७ ॥

निम्लोचति ग्रहपतौ सुभगं - भविष्णुर्
नक्तं विशिश्रमिषुरेत्य स पान्थ-शालाम् ।
पर्याण-बन्ध-रहितं च विवर्तितं च
खादैस्तुतोष तुरगं त्वरितं चखादे ॥ ११८ ॥

विधूय वासांसि मलीमसानि
मरुत्प्रणुन्नैः पथि पांसु - पूरैः ।
श्रमार्त्ति - शोथोच्छ्रित - पिण्डकोऽसौ
सन्ध्यामुपासिष्ट कृताऽवगाहः ॥ ११९ ॥

ततः स तान्तो नियते निवेशे
गुप्तं महीभृद् - विहित - व्यवस्थे ।
द्राग् भुक्त - पीतः शयने निलिल्ये
ततोऽपि पूर्वं नयने च निद्रा ॥ १२० ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि-
विविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - शास्त्रिणा पाराशरेण
प्रणीते 'त्रिवेणी' इत्याख्ये महाकाव्ये, 'मातृगुप्तव्रज्या-
वर्णनम्' नाम दशमः सर्गः पर्यवसितः ॥

गताङ्कादग्रे—

त्रिवेणी

डॉ० श्यामदेवः पाराशरः
२२३ - हरिनगरम्, होश्यारपुरम् (पं०)

(एकादशः सर्गः)

दीनेभ्यो वैभवं वाऽपि, वितरन् प्रातिभान् गुणान्
दिगम्बरश्च जातोऽसौ, निर्गुणः किं करिष्यति ॥

इति प्रभोः प्रभावे मा, संशयालु मनो भव ।
आस्थां त्वास्थाय लोकार्थं, स्वार्थं चैवं निवेदय— ॥

देहिने देहि नेहाऽन्यदहितं यत् सदेहितम् ।
यच्छ मे वासनाः शम्भो ! यच्छ मा यच्छमेतरत् ॥ १-३ ॥

ब्राह्मे मुहूर्त्ते इह दैवसिकं जपाद्यं
कृत्वा यथाविधि, निषेवित - कल्यवर्तः ।
अध्यास्य वाजि - वरमेकल एव तूर्णं
श्रायं विहाय स तथैव पथि प्रतस्थे ॥ ४ ॥

युग्मकम्

विहङ्गमानां विरुत - च्छलेन
प्रातस्त्य - मूर्छन्मधु - मङ्गलानि ।
स्वैरैः समीरैः सुरभीकृतानि
स्फीतानि शीतानि च जङ्गलानि ॥

गुल्माकृतो कल्पित - भल्लुकानि
काष्ठेऽपि जाताऽजगर - भ्रमाणि ।
अद्यापि गूढान्यभवंस्तमोभिर्
गाढैर् यथा पातकिनां मनांसि ॥ ५-६ ॥

दीर्घाऽध्वशेष - क्रमणाय भूय
उत्साह - साहस्रमनोकहास् ते ।
सन्धुक्षयामासुरिवाऽदसीयम्
वेल्लल्लता - जालक - तालवृन्तैः ॥ ७ ॥

कपोतिका - पाण्डुक - चाटकैर-
विराव - वाचा व्रजतेऽथ तस्मै ।
वातोल्ललत्काण्ड - करास् तथाऽऽशिषां
राशीनदुः केऽपि महामहीरुहाः ॥ ८ ॥

रत्या क्रमादालपने रतानां
रुतानि गुल्माश्रित - तित्तिरीणाम् ।
तं प्रेरयन् नूनमितोऽनुवारं
तुरङ्गिणं तूर्णतरं प्रयातुम् ॥ ९ ॥

चतुष्पदी - चिह्नित - चूर्णितेलाश्
चतुर्दिशं चीरित - चर्विताऽगाः ।
नागा इतः खर्वित - पर्वतास्ते
पर्यभ्रमन् गर्वित - गर्जिताश्च ॥ १० ॥

बहिर्धरण्यामथवाऽप्यरण्या-
ऽन्तर्वर्ति - देशे यदि वा सरण्याम् ।
पदानि येषां करिणां समन्ताद्
भू - स्वाम्य - मुद्राङ्क - तुलामवापुः ॥ ११ ॥

स जङ्गमं कज्जल - गण्डशैलं
तमाल - कालं कलभोपमानम् ।
ददर्श कोलं[1] शित - दीर्घ - दंष्ट्रं
ग्रासीकृतेन्दुं भुवि राहुमेव ॥ १२ ॥

क्षामैः क्षुधाच्छादित - कुञ्चिताङ्गैः
कोकैः[2] क्वचित् कुब्ज - कुट - क्षुपादौ ।
सद्योऽभियुक्ताः कृकवाकवोऽत्र[3]
त्रस्ताः समस्ता वियति व्यसर्पन् ॥ १३ ॥

युग्मकम्

छायामय - द्रु - प्रचुरातपत्रैर्
वात - स्फुरन्मञ्जर - चारु - चामरैः ।
उच्चावचैः सौरभ - सम्प्रसारै-
रुद्दिष्ट - हर्षैरथ पुष्पवर्षैः ॥

---

१. कोलं=शूकरम् ।
२. कोकैः=वृकैः ।
३. कृकवाकवः=कुक्कुटाः ।

भृङ्गाङ्गनानां मधुमिश्र - गानैः
कन्दैरमन्दैश्च फलैश्च मूलैः ।
इहापि कान्ताः परितो वनान्ताः
सिषेविरे तं करुणावतारम् ॥ १४-१५ ॥

सोऽनेक - रूपैः पशु - पक्षि - पुञ्जैश्
चेष्टा - विशेषैः परितो वृतानि ।
वनानि नैसर्गिक - सौभगानि
पश्यन् जगाहे कतिचिद् दिनानि ॥ १६ ॥

निसर्ग - नम्राः फलिनो द्रुमाश्च
प्रसार्य शाखाऽग्रकरानिवाऽस्य ।
दिग्देश - पल्ली - पुर - संशये सृतिं
संसूचयन्ति स्म ततो यथातथम् ॥ १७ ॥

कुलकम्

तत्रैकदेशेऽथ स सत्त्वमूर्तिर्
उपेयिवान् साधुजनोटजानि ।
हव्यस्य वासेन च धूम - भूम्ना
प्रागेव दूरादुपलक्षितानि ॥ १८ ॥

रम्भोत्तराह्लादित - बालवत्सै-
रुत्पुच्छयद्भिः कपिला - कदम्बैः ।
दाधाव्यमानैर् मृदु - शाद्वलेषु
स्वैरं चरद्भिश्च समावृतानि ॥ १९ ॥

वीर्य - व्रत - व्यक्त - विशेष - धाम्ना
तारैकताभिः परिगीत - साम्नाम् ।
ओङ्कार - जापैश्च महामुनीनाम्
मैत्रीमयान्यश्रुत - पातकानि ॥ २० ॥

विशङ्क - चारैरथ कृष्णसारैर्
विष्वक् खुरन्यास - पवित्रितानि ।
विशेषतो बिल्व - वटादि - वृक्षैश्
शीतोपनीतानि तपोवनानि ॥ २१ ॥

एकाग्र - वृत्त्या दर - मुद्रिताक्षान्
ध्येयेन चाभेदमुपात्त - चित्तान् ।
आलोकयत् तत्र स योग - निष्ठान्
चिराय पद्मासन - संनिषण्णान् ॥ २२ ॥

स्वाहा - मुखोपांशु - रहस्य - मन्त्रैस्
तपस्विभिस्तत्र सुतर्पितस्य ।
धूमो हुताशस्य वियद् - विसर्पी
स्वर्गस्य मार्गं रचयन् बभासे ॥ २३ ॥

तमांसि तीव्राणि च तेजसाऽयम्
प्रातश्च सायं दवयन् कृशानुः ।
ददाह तेषां हविषा सहैव
प्रीतोऽत्र पापानि पुरातनानि ॥ २४ ॥

प्रशान्त - पञ्चेन्द्रिय - वासनाश्च
पञ्चाग्नि - संसाधन - कर्मणैके ।
दुर्वार - घातान् किमिहाऽदिधक्षन्
पञ्चाऽपि बाणान् मकरध्वजस्य ? ॥ २५ ॥

न्यग्रोधवद् वृद्ध-जटाश्च केचित्
कपाल - रन्ध्र - प्रतिरुद्ध - वाताः ।
अज्ञात - कालात् सुदृढं समाधिं
सिषेविरे स्थावरतामिवाप्ताः ॥ २६ ॥

निरुद्ध - निःशेष - हृषीक - चेष्टाः
शृण्वन्त एके हृदयान्तरिक्षे ।
निरन्तराऽनाहत - नादमेव
तेनैव सायुज्यमिवाऽभ्युपेयुः ॥ २७ ॥

सदा सहस्रार - सुधां स्रवन्तीं
पेपीयमाना यतयोऽपरेऽत्र ।
दिव्याऽनुभावा अथ सिद्धिमन्तो
विरेजिरे निर्जरसः सदेहाः ॥ २८ ॥

मूर्ता शमा श्वास - निरोध - शान्त-
स्वान्ता अहन्ता - रहिता महान्तः ।
क्लेशैः कृशं केऽपि कदर्थयन्तः
कायं पुनन्ति स्म दृशा दिशोऽपि ॥ २९ ॥

वैराग्य - राज्य - स्थितयोऽस्त - तृष्णास्
त्यागात् त्रिलोकीं तृणयन्त एके ।
दिग्वाससो दृष्टि - पथं प्रयाता
अदूरयन् दर्शक - दुष्कृतानि ॥ ३० ॥

मुमुक्षवा केचन वीत - रागाः
संयम्य वल्गाः सकलेन्द्रियाणाम् ।
सात्म्यं प्रयाताः परमेश्वरेण
तस्थुर् यतीन्द्रा वपुषैव भूमौ ॥ ३१ ॥

अभ्यस्त - शीला इति चोर्ध्वरेतसः
एकान्ततो निर्मल - शान्त - चेतसः ।
निर्वापणायेव हि वासनाऽग्नेर्
नैके मुहुः स्नान - परा बभूवुः ॥ ३२ ॥

तुषाग्निचूर्णोत्कर - बालुकासु
तातप्यमाना रवि - रश्मि - कूर्चैः ।
परे प्रसूत्यत्यय[1] - कारणानि
कर्माणि सर्वाण्यमिमार्जिषन् किम् ? ॥ ३३ ॥

बालैर् मुनीनामिह लाल्यमानाः
सम्पाल्यमानास् तृण - धान्य - दानैः ।
कुरङ्ग - शावा विविशुः श्रमार्ता
विशङ्कमङ्केषु तपस्विनीनाम् ॥ ३४ ॥

तपः - प्रभावादिह तापसानाम्
प्रामोचि सत्त्वैस् सहजो विरोधः ।
परस्पर - प्रीति - परम्परायाः
प्रोवाह माङ्गल्यमयी नदीव ॥ ३५ ॥

---

१. प्रसूत्यत्यय — जन्ममरण ।

प्रणम्य तान् लब्ध - शुभोदयाशीः
क्रान्त्वा क्रमात् तानि वन - स्थलानि ।
प्रचण्ड - मार्तण्ड - विवर्ण - पर्णैर्
वृक्षैर् वृतां धन्व - धरां स आपत् ॥ ३६ ॥

तीव्रातपोत्ताप - परिप्लुतानि
तरस्वि - शीतेतर - मारुतानि ।
अम्भो - वियोगात् सिकता - स्थलानि
बभुः प्रतप्तानि च निःश्वसन्ति ॥ ३७ ॥

उपस्थितस्याक्रमितुं तपर्तोः
पथोऽवरोधाय पदे पदेऽपि ।
वृथा विकीर्णान्यत्रनौ वनान्तैर्
बभासिरे तत्र च कण्टकानि ॥ ३८ ॥

प्रतीक्षमाणा विरहे व्रतत्यः
प्राणेश्वरं नीरदमेत्र नूनम् ।
अपेक्षमाणा अथ नीर - सत्त्वं
तत्राऽभ्युपेषुर् बहु नीरसत्वम् ॥ ३९ ॥

पङ्केषु शुष्केषु जलाशयानां
नासन् विदाराः परिदृश्यमानाः ।
तापेन तेषां हृत - तोय - सम्पदाम्
भिन्नान्यभूवन् हृदयानि तानि ॥ ४० ॥

हृतं ह्रदानां हृदयेभ्य आसीद्
यज्जीवनं तद् हरिणा[1] करार्ग्रैः ।
जम्बाल - जाले स्फुटिते समन्तात्
तच्चिह्नभूता विदरा बभूवुः ॥ ४१ ॥

विश्लेष - तप्तस्य हृदोऽब्वगानां
योगादिवाप्तैर् अतिचण्डिमानम् ।
ध्माता इवोच्छ्वास - भरैश्च वाता
अङ्गार - चूर्णान्यभितोऽभ्यवर्षन् ॥ ४२ ॥

---

१. हरिणा=सूर्येण; सिंहेन ।

खे धावनात्तप्त इवोष्णरश्मिर्
उत्पादयन् स्वेद - जलं ललाटे ।
दौर्भाग्य - वर्णान् लिखितान् विधात्रा
महीयसस्तस्य मुहुर् ममार्ज ॥ ४३ ॥

निदाघ - नद्या लहरी - निभाभिर्
व्याप्तेषु देशेषु मरीचिकाभिः ।
विलोक्य विग्नान् कृपणान् कुरङ्गान्
दन्दह्यमानं हृदयं भुवोऽभूत् ॥ ४४ ॥

विरिञ्चिना तस्य महामहिम्नः
परीक्षणायेव सहिष्णुतायाः ।
तद्दोष - लेशानपि वाऽपनेतुम्
मरीचिकास्ता रचिताश्चिताः स्युः ॥ ४५ ॥

स्फुलिङ्ग - सोष्मा सिकता - झरीयम्
विमोहयन्ती पथिकान् प्रसह्य ।
[1]कलाचिकाऽऽच्छादित - नेत्र - युग्मान्
विमार्गगान् हा ! ऽनुपदं चकार ॥ ४६ ॥

स्वेच्छोच्छलन्तीभिरितस्तपर्तोर्
जिह्वाभिरुद्दाम - मरीचिकाभिः ।
त्रस्ता विहस्ताश्च तृषा कुरङ्गाः
प्राधाविषुः क्षिप्रतयाऽग्रतोऽग्रे ॥ ४७ ॥

सङ्कोचिताक्षैः समवेक्ष्यमाणाः
समुल्लसन्त्यो मृगतृष्णिकास्ताः ।
शुष्कैः कुशैर् मण्डलिताः समन्ताद्
वैतान - वैश्वानर - साम्यमीयुः ॥ ४८ ॥

धैर्यं मुहुर् हुङ्कृतिभिर् धयन्त्यस्
त्रासं च तृष्णां परिवर्धयन्त्यः ।
वात्या वपुः पांसुभिरन्धयन्त्यस्
तापेन गात्राणि च रन्धयन्त्यः ॥ ४९ ॥

---

[1] कलाचिका — हिं० कलाई।

मरुन्मृदार्त्ता मुकुलीकृताक्षाः
क्षामाः क्षरत्स्वेद - जला विरूक्षाः ।
पान्था मुहुर् मृष्ट - मुखा वराका
अलेलिहन्तोष्ठ - पुटानि हन्त ! ॥ ५० ॥

वातोर्मयो जीर्ण - महीरुहाणाम्
पारं गता रन्ध्रित - कोटरेभ्यः ।
तापेन तेषां तिलशस्तनुत्यजाम्
उच्छ्वास - फूत्कार - निभा बभासिरे ॥ ५१ ॥

वृक्षा विशुष्का विरला विनर्दिभिर्
वातैर् विधूता न विवेपिरे परम् ।
सूची - सहस्रैरिव भास्करोस्रैर्
वेविध्यमाना व्यथया वराकाः ॥ ५२ ॥

जाता निशाता इव वालुकाभिर्
वाताः कुकूलानल - केलिकाराः ।
तत्राह्वयन् हुङ्कृत - कैतवेन
पान्थानकाण्डेऽधम - होलिकायै ॥ ५३ ॥

वनस्पतीनामिह जीवनासवं
निपीय नूनं निभृतं निदाघः ।
ननर्त मत्तो मुदितश्च मूर्तिमान्
चचक्षिरे यं भुवि चक्रवातम् ॥ ५४ ॥

गोधैरकोरङ्कम - सर्पणेन
मार्गेषु रेखा जनिताश्च पान्थान् ।
व्यकम्पयन् सत्यपि तीव्र - तापे
लेखाः कराला इव मान्त्रिकाणाम् ॥ ५५ ॥

सोल्लास - लासाः कृकलास - वर्गा
म्लानेषु गुल्मेष्वपि चाऽनुवारम् ।
उन्नामितास्या इह तस्थिवांसः
हास्याय किं सूर्यमुपाह्वयन्त ? ॥ ५६ ॥

करीर - कर्कन्धुक - किङ्किराल -
मुख्या द्रुमा: केऽपि तपस्विनोऽत्र ।
स्व - गुप्तये कण्टक - शूल - शस्त्रास्
तस्थुः खरांशु - प्रतियोगि - योधाः ॥ ५७ ॥

नाऽम्भोऽपि लभ्यं भुवि यत्र कोऽर्थंस्
तत्र स्थितेरित्यवधार्य नूनम् ।
क्वापीक्ष्यमाणान् कुश-काश-काण्डान्
मुक्त्वा हरित्त्वं प्रययावलक्ष्यम् ॥ ५८ ॥

चण्डांशुना शोषित - शाद्वलानां
कङ्काल - कल्पानि तृणादिकानि ।
उत्पात्य दूरं दिवि चक्रवातैर्
नामावशेषाणि कृतानि तानि ॥ ५९ ॥

पतत्रिणोऽप्राप्य पयः पृथिव्याम्
अपावृतांश्चञ्चु - पुटान् वहन्तः ।
सरो विदित्वा दिवमेव दीना
आशा - विहीना असकृत् प्रडीनाः ॥ ६० ॥

स्तब्धर्जु - पक्षाः सुचिराय चिल्लाः
सङ्कल्प - शक्त्येव च डीयमानाः ।
छाया - प्रदानातप - वारणैर् ध्रुवं
तत्र द्रुमादीन् जुगुपुर् विनाशात् ॥ ६१ ॥

प्रफुल्ल - पुष्प - प्रकरैः पलाशैः
क्रोडीकृतैः पुष्कल - पाटलिम्ना ।
व्यक्तं स्थली क्वाऽप्यतनोत् तपतो
रागातिरेकं निचितं गताब्दात् ॥ ६२ ॥

"कामं लतादीन् परितापयाऽर्क !
न मेऽपकर्तुं त्वमलन्तमोऽसि" ।
इतीव चाऽर्कः कुसुमच्छलेन
हसन्निवं तंस खलीचकार ॥ ६३ ॥

ग्रीष्मोष्मणा भीष्मतमेन तप्तो
ऽश्वत्थो मरुद् - धूत - दलैः पथिस्थः ।
स्वं वीजयन् नूनमिहाऽनुकम्पी
शीतीचकाराश्रित - पान्थ - सार्थान् ॥ ६४ ॥

गोपालिकाभिश्च स बालिकाभिर्
विशेष - वेषः कुतुकाकुलाभिः ।
सदण्ड - हस्ताभिरवेक्ष्यमाणः
प्रीत्योद्धृतं प्रेङ्खयति स्म पाणिम् ॥ ६५ ॥

वैविक्त्यमेकोऽपि च हेषयैव
सम्पूरयन्नप्रतिमो दृढात्मा ।
उपेक्षमाणो विपदः क्षमावान्
समुल्ललङ्घे विकटां स्थलीं ताम् ॥ ६६ ॥

मकुण्ठ - वज्रान्नमुखैः प्रशस्यैः
शस्यैर् लसच्छ्यामलिमाभिरामान् ।
ग्रामान् जनैः स्मेर - मुखैः सरण्यां
सौराज्य - हेतोः सुखितान् स मेने ॥ ६७ ॥

न क्षाम - कुक्षिर् न च कोऽपि भिक्षुः
सुभिक्ष - हेतोः समलक्षि तेन ।
मेलोत्सवाश्चैव सवाः समन्तात्
सौमङ्गलीमुज्जुघुषुः समृद्धिम् ॥ ६८ ॥

मोमुद्यमानो मिलिताऽध्वगानाम्
प्रीति - प्लुतैः पेशल - वाग्विलासैः ।
समालुलोके सरितं सृतौ स
संसूचितां सीकरिभिः समीरैः ॥ ६९ ॥

सासीद् धुनी[1] धन्व[2] - धरा - स्थलस्य
सन्ताप - सन्तान - समाप्ति - सीमा ।
व्यथा - कथा - काव्य - निबन्धनान्ते
यथा कृता पूर्ण - विराम - रेखा ॥ ७० ॥

---

१. धुनी = नदी । २. धन्व-धरा = मरुभूमिः ।

वल्गद् - बृहद् - वीचि - विघात - घोषैः
साऽऽमन्त्रयन्तीव विदूरतोऽपि ।
"आयाहि च स्नाहि पिबामृतं चे"—
त्येवं तमभ्यागतमाजुहाव ।। ७१ ।।

पादाब्जयोः पूज्यतमस्य तस्य
फेन - स्मिताऽसौ मुदिताऽऽतिथेयी ।
कूलोर्ध्वमागामि - तरङ्ग - भङ्ग -
हस्तैः परामर्शमिवाऽऽचकाङ्क्ष ।। ७२ ।।

नौ - नेतृभिः पीवर - धीवरैश्च
गायद्भिरालोडित - मध्यधारा ।
साऽप्यार्द्र - शीतोर्मि - रव - प्रगीतैः
स्वेदं च खेदं च जहार तस्य ।। ७३ ।।

नीरे प्रतीरे गगने च तुष्टाः
क्रौञ्चादयः पक्षि - गणाः क्वणन्तः ।
सस्यादि - सम्पत्ति - समर्धकायास्
तस्या यशांस्येव जगुस्तटिन्याः ।। ७४ ।।

स सत्त्व - मूर्तिस् समुपेत्य तत्र
न्यरूपयन्निर्मलतां नयन्ति ।
वपूंषि वासांसि तथोपकूलम्
मनांसि सन्ध्यातृ - जनैः कियद्भिः ।। ७५ ।।

मन्द - प्रवाहेऽम्भसि चोरुदघ्ने
परस्पर - प्रोक्षण - पण्डितानि ।
युग्मानि यूनामिह शीतिमानं
निन्युः परेषामपि लोचनानि ।। ७६ ।।

स्नाने रतानां वरवर्णिनीनां
सिक्तांशुकाऽऽसङ्ग - विलोभनीयम् ।
मुहुस्तरङ्गा जघनं स्पृशन्तस्
तरङ्गयन्ति स्म मनो न केषाम् ? ।। ७७ ।।

विस्रस्त - गोप्याऽङ्गपटाऽत्र काचिद्
नितम्बिनीन्दीवर - सुन्दराक्षी ।
निरञ्जनत्वं पयसाऽभ्युपेता
श्वेताऽभवत् प्रेक्षक - पूजनीया ॥ ७८ ॥

लज्जावती स्वस्तिक - हस्त - गूढ -
रूढ - स्तनी भूषित - यौवनैका ।
कूले कुमारैर् ह्रियमाणमत्र
बलादिव स्वं हृदयं रुरोध ॥ ७९ ॥

लीलाऽवसेकेन जलाञ्जलीनां
तन्नेत्र - युग्मं मदिराऽरुणं सत् ।
रागस्य बीजान्यवपन्न केषां
कटाक्षितानां हृदय - स्थलीषु ? ॥ ८० ॥

स्नानावसाने शिथिलास्तरुण्याः
केशा गलत्तोयकणाः प्रवाहे ।
"अलङ्क्रिया हा ! ऽद्य विनाशिता नः"
इतीव तेऽश्रूण्यकिरन्नभीक्ष्णम् ॥ ८१ ॥

मज्जद् - वधूनामवलोक्य केश-
पुष्पाण्यपोढानि[1] तरङ्ग - तोयैः ।
नीतानि मा भूम तथैव चेति
गात्रेष्वसज्जन् वसनानि तासाम् ॥ ८२ ॥

वातेरितत्वात् प्रबलः प्रवाहो
व्रजन् विलासादधरोत्तरत्वम् ।
स्पृशंश्च यासां हृदयानि चक्रे
प्रेङ्खोलिताऽन्तःकरणान् कुमारान् ॥ ८३ ॥

स श्रोत्र - विश्रान्त - विलोचनाभिः
साची - कृतेन्दुप्रतिमाननाभिः ।
ताभिः पुनस्तत्र कटाक्षितोऽपि सन्
केनाऽपि भावेन वशो न पस्पृशे ॥ ८४ ॥

---

१. अपोढानि=अपहृतानि ।

मायामयान् सोऽत्र वधू - विलासान्
माराज्ञयैवाऽङ्कुरितांश्च पश्यन् ।
मेने दृढात्मा सुतरां तटस्थो
वैरिञ्चमेतं रचना - प्रपञ्चम् ॥ ८५ ॥

अत्रान्तरेऽसौ सहसाऽबलायाः
शुश्राव कूलं निकषा विलापम्— ।
"हा ! स्रोतसाऽयं ह्रियते सुतो मे
लोका ! इमं रक्षत रक्षते"ति ॥ ८६ ॥

निशम्य तद् वज्र - निपात - कल्पं
सोढुं परातिं सुतरामनीशः ।
भूताऽनुकम्पी द्रुतमेत्य तावद्
वेगिन्यपप्तत् सलिले सवासाः ॥ ८७ ॥

दया - नदीनस्य च दीन - बन्धोः
संस्पर्शमेत्याऽस्य पुनः सरित् सा ।
अवेष्टयद् वीचि - भुजान्तरे तम्
भार्येव नाथं सुचिरादुपेतम् ॥ ८८ ॥

स प्राहवत् तत्र तरंस्तरस्वी
जग्राह बालं शनकैर् ब्रुडन्तम् ।
श्वसन् प्रसह्य न्यगिलज्जलं यः
स्वयं जलेनापि निगीर्यमाणः ॥ ८९ ॥

स्फुरद्भुजो वाऽम्भसि डीयमानः
पिबन् वमंश्चापि पयांसि भूयः ।
फूत्कारिणाऽसौ पुन - "राप आप"
इत्येव वक्त्रेण चकार शब्दम् ॥ ९० ॥

स पाणि - पादेन तरंस्तटिन्या
निष्कालयामास कुमारमोघात् ।
ममज्ज मातुर् य उपागतायाः
पुनः प्रमोदाश्रुमये प्रवाहे ॥ ९१ ॥

प्राय। पुनः प्राणयितं प्रजातम्
माताऽथ जातं परिरभ्य गाढम् ।
चुचुम्ब भूयश्चिबुकं स्पृशन्ती
दिदृक्षुभिर् मण्डलितोल्लसद्भिः ॥ ६२ ॥

कृतज्ञतां ज्ञापयितुं बभूव
नालन्तमा गद्गद - वाङ् मुदा सा ।
ऐक्षिष्ट तु [1]त्राटकिनीव तावत्
त्रातारमेतं सकपोतहस्ता ॥ ६३ ॥

पराक्रमं साहसिकस्य तस्य
निरूप्य तं कौतुकिनः समस्ताः ।
शश्लाघिरेऽभ्येत्य मिथोऽथ साक्षाद्
उच्चावचैः सप्रणयैर् वचोभिः— ॥ ६४ ॥

"न सन्तरन्ति स्वयमेव सन्तः
परं परांश्चापि हि तारयन्ति" ।
आभाणकोऽयं निरवर्णि वीर-
वर्येण साक्षादभिनीयमानः ॥ ६५ ॥

एनं जलादुद्धरता कुमारम्
अक्लीब - चित्तेन महात्मनाऽयम् ।
संसार - सिन्धोस्तरणाय पूर्वा-
ऽभ्यासः कृतोऽनेन विभाति पुण्यः ॥ ६६ ॥

बालस्य वाढं व्यसनं जिहीर्षुः
स्यादेष देवस् त्रिदिवादुपेतः ।
सावर्तं ओघे पततो यदस्य
भीतिर् न वा जीवित-गृध्नुताऽभूत् ॥ ६७ ॥

वपुष्यनास्था विधिना विपन्नान्
प्राण - व्ययेनापि रिरक्षिषन्त। ।
प्रयान्ति गुण्यैरिह पूर्व - पुण्यैः
फलोन्मुखैर् लोचन - गोचरत्वम् ॥ ६८ ॥

---

१. त्राटकिनी = हिं० टकटकी लगा कर ।

ईदृक् - क्षमाशील - मनुष्य - रत्नैः
शुचीकृता सागर - मेखलेयम् ।
क्षमेति लोके च वसुन्धरेति
बिभर्ति संज्ञा - द्वितयं यथार्थम् ॥ ९९ ॥

प्रास्तं न गात्रं तृण - हेलयौघे
प्रक्षालितो नूनमघौघ एव ।
गोपायितोऽनेन न बाल एष
संवर्धितं विक्रम - मानवत्त्वम् ॥ १०० ॥

केनाऽप्यपृष्ट - व्यपदेश - देशः
स्यादेष को नाम विशेष - वेशः ।
न सत्कृतोऽस्माभिरहो ! कृतघ्नैर्
अभ्यागतोऽप्याकुलितैरिवेति" ॥ १०१ ॥

मधु - च्युतोऽपि स्तुति - सम्भृतत्वा-
च्छृण्वन् गिरस्ता विगत - व्यपेक्षः ।
वेशान्तरं द्राक् परिधाय यातो
यथागतं लोक - नमस्कृतोऽसौ ॥ १०२ ॥

कस्तूरिका - सार - धरः कुरङ्ग
इतस्ततो वा क्वचिदभ्युपैतु ।
लोकोत्तराऽमन्द - मदोत्थ - मोदैः
करोत्यसौ मेदुरितान् दिगन्तान् ॥ १०३ ॥

कूलङ्कषा - काल - गलान्निवृत्तम्
माता समादाय सुतं प्रयाता ।
आशंसमानेति मुहुर् "विधाता
शुभाय तस्यास्त्विह योऽस्य पाता" ॥ १०४ ॥

लोको यथास्वं सकलोऽप्यगाच्च
ककुप्सु कीर्त्या सह किंवदन्ती ।
तीरं तटिन्या अथ तूर्णमम्भः
स्तम्भोऽभवत् साहस - कर्मणोऽस्य ॥ १०५ ॥

दैन्यात् तामरसानि मुद्रित - मुखान्यग्रे ततश्चाग्रतो
मध्वालेहन - लोलुपैरलि - कुलैर् वाचालतामानयन् ।
विघ्नौघान् कर-कूर्चकैरपहरन् भास्वान् दिनाऽध्वोदितान्
आशाः पाटलिमोपलेप - मुदिताः कुर्वन्नसौ तत्वरे ॥ १०६ ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि - विविध-
विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - शास्त्रिणा - पाराशरेण संदृब्धे
'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये 'कान्तार - क्रमणम्'
नाम एकादशः सर्गः समाप्तः ॥

द्वादशः सर्गः

मुक्त्वा नाथ ! कृपालुतां कृपणतां यातोऽसि चेत् कामद !
नो दीनाय च दित्ससेऽभिलषितान्यद्याऽप्यपात्राय मे ।
तन्मा देहि, गृहाण सर्वमपि तत् सम्पन्निधानोपमम्
भूयो जन्म-जरार्ति-कारणमघं मत्तश्चिरात् सञ्चितम् ॥ १ ॥

सर्वेश्वरादेश - कृत - व्यवस्थे
सर्वत्र सम्पूर्ण - सुखे निवेशे ।
विश्रम्य विश्रम्य चलन् स मार्गे
नो वास्तवत्वं विदुरोऽप्यवेदीत् ॥ २ ॥

लोकैरितो वाऽप्यमुतोऽभ्युपेतैः
स कल्पितातिथ्य इति प्रसीदन् ।
विवाह - वेलासु वरो यथाऽन्यैर्
बभूव वर्त्मन्यपि वन्दनीयः ॥ ३ ॥

कौशल्य - शंसीनि पुनः पदव्याम्
पश्यन् निमित्तानि गभीर - चेताः ।
स्व - धर्मं इत्येव स मातृगुप्त-
श्चचाल वैकल्पिक - भाव - लुप्तः ॥ ४ ॥

क्वचित् स - तानेन तृण - प्रदेशे
पार्श्वे सताऽनेन स बालिकानाम् ।
गानेन वेणु - स्वर - सङ्गतेन
विनोदितो मन्थरिताऽश्व आसीत् ॥ ५ ॥

वीची - परामर्श - सुशीत - वात -
सूत्कार - फूत्कार - परम्पराभिः ।
उड्डाययन्ती त्रिविधाऽभितापम्
आलोकि तेनाऽथ पुरः स्रवन्ती ॥ ६ ॥

युग्मकम्

दयामयीं दोष - विषं परेषाम्
पीत्वा प्रयातामिह कृष्णिमानम् ।
पितुः खराणां सवितुः कराणां
न स्पर्श - दाहात्तु मलीमसाभाम् ॥ ७ ॥

उच्च - प्रदेशाद् भुजगीमिवाऽधो
विसर्पिणीं दर्शन - तर्पिणीं च ।
त्वङ्गत्तरङ्गां तरणेस्तनूजां
लङ्घिष्यमाणां स ततस्ततार ॥ ८ ॥

सा स्नायिनां वाऽमृत - पायिनां द्राग्
उन्मृष्ट - बाह्यान्तर - कश्मलानाम् ।
यमस्य यामीत्युरु - नाद - वाचा
व्यपोहति स्थास्नु भयं मरिम्णः ॥ ९ ॥

विभिन्न - वेषानथ वाग् - विशेषान्
नाना - निवेशान् प्रचुरान् प्रदेशान् ।
पश्चात् परित्यज्य स च क्रमेण
सरिद् - वरां जह्नुसुतामुपैषीत् ॥ १० ॥

नारायणीया करुणेव लीना
स्रोतस्विनी सा वसुधाऽवतीर्णा ।
दृप्तं कलिं दूरत एव दिक्षु
व्यद्रावयद् वीचि - विराव - वाचा ॥ ११ ॥

अमोघ - मन्त्रोपमितस् तदीयः
शब्दः श्रुतिभ्यां निभृतं निविष्टः ।
संस्कार - रूपेण हृदि स्थितानि
जहार पापानि पुरातनानि ॥ १२ ॥

दिदृक्षयाऽस्याश्चिर - काङ्क्षितायाः
स तत्वरे पुण्यतरस् तुरङ्गी ।
पयच्छब्दमाकर्ण्य विलम्बितायाः
मातुर् न वत्सः कथमुत्सुकः स्यात् ॥ १३ ॥

औत्कण्ठ्य - सम्प्रेरणयेव तूर्णम्
मनस्तु सङ्कल्प - तुरङ्ग - रूढम् ।
ततोऽपि पूर्वं समुपेत्य तस्याश्
चकार लीला लहरीषु लीनम् ॥ १४ ॥

फलप्रदानोन्मुख - पुण्य - पुञ्जः
क्रमात् पुरस्तादुपतस्थुषीं ताम् ।
लोलोच्यमानो नतमां ततर्ष
पयःपिपासुः शिशुको यथाऽम्बाम् ॥ १५ ॥

कर्पूर - वर्त्येव नितान्तमाराद्
उपेतया सत्वरमेतयाऽस्य ।
प्लुष्टे ज्वलन्मारव - मारुतेन
सशीत - नीरे नयने अभूताम् ॥ १६ ॥

ततस्तुरङ्गादवतीर्य पीत -
सुशीत - तोयस्य तटेऽस्य सद्यः ।
श्रद्धैव रोमाञ्च - मिषा शरीरे
सहस्रधाऽद्याङ्कुरिता विरेजे ॥ १७ ॥

विरम्य किञ्चिद् विहिताऽवगाहो
बाह्यान्तरामृष्ट - मलस् तदाऽसौ ।
अजायताऽनागत - राजलक्ष्म्याः
पात्रं पवित्रं भरणाय नूनम् ॥ १८ ॥

युग्मकम्

वीतोपमानं महिमानमस्या
अनुस्मरन्नेवमतर्कयत् सः— ।
"शैवं जटाजूटमवश्यमेषा
संस्पृश्य दिव्या सरिदभ्युपेता ॥

तत्र स्थितं तं तिलशो हिमांशुं
घृष्ट्वा महीमण्डलमेति यस्मात् ।
शीतं सुधा - सोदरमेतदीयं
स्वादीय एवं सलिलं प्रपन्नम्" ॥ १९-२० ॥

तरङ्गिणीं वैदशिकीं ततस्तां
तीर्त्वा ततः[1] सम्प्रति जग्मिवान् सः।
पाणी पुटीकृत्य निमील्य नेत्रे
तुष्टाव निष्ठा - विनतोत्तमाङ्गः— ॥ २१ ॥

अये ! मातर्गङ्गे ! वरद - करभङ्गे ! सकरुणे !
सरोषं मेऽतोषं परमपि च दोषं गणय मा।
त्वदीयोऽहं दासः कलुष - कुल - वासः स्थिरतया
कृपां कुर्या दीने जगति गति - हीने च विगुणे ॥ २२ ॥

अहं दूरोद्देशात् क्षितिपति - निदेशादुपगतः
रहो-वार्ताहारोऽमित-सरणि-चारोऽम्ब ! पथिकः।
निगाद्यं नो खाद्यं न किमपि सुमाद्यं च सविधे
कथं कार्या सेवा कथय विपिने वा तव मया ॥ २३ ॥

अहं तुच्छः प्राणीयमपि मम वाणी न सबला
परन्त्वद्धा श्रद्धा हृदि मम निबद्धाऽमृतमयि !।
असावेको दायो जननि ! गतमायोऽत्र सुलभस्
त्वया ज्ञेयोऽनल्पो यदपि तृण - कल्पोऽपर-दृशा ॥ २४ ॥

अये जह्नोः कन्ये ! वृजिन - भर - जन्ये भवभये
दिवारात्रं लुप्तं विषय - सुख - सुप्तं च वरदे !।
नयन्ती चैतन्यं तृण - तुलमधन्यं सपदि मां
त्रिकालं कल्याणं वितर गरिमाणं च हृदये ॥ २५ ॥

नराणां सोपानं त्रिदिव - पथयानं च विदितं
तव स्रोतः स्वापं त्रिविधमपि तापं परिहरेत्।
दुरन्तां तां कृष्णां शमयतु च तृष्णां मम यतो
नितान्तं मुग्धस्याऽस्त्वयि ! जनि ! नमस्याऽद्य सफला ॥ २६ ॥

सुधासारा धारा त्रिभुवन - विहारा मृदु - गतिस्
त्वकं मुक्ता - माला प्रतिपद - विशालाऽमल - जला।
तवैकोऽत्र प्रान्तो हरिचरण - वान्तो दिवि परः
निबध्नाति स्वर्ग्यान् य इह च नृ-वर्ग्यानहह ! मिथः ॥ २७ ॥

१. ततः—तस्मात् स्थानात्।

तव स्पर्शात् पापा अपि शमित - शापाः समभवन्
भवन्त्यन्ये मर्त्या अपि न किममर्त्या द्रवमयि ! ।
चिरात् क्लेशाक्रान्तोऽविरत-पथ-तान्तोऽस्मि शुभदे !
मनो दोषे मा धा दवय मम बाधा अनुपदम् ॥ २८ ॥

कुकर्मोद्धारार्थं भुवि सुकृति - सार्थं सुखयितुं
सुर - श्रेणी - नम्याऽप्यखिल - जन - गम्या त्वमभवः ।
अतो मे वैगुण्यं मनसिजमपुण्यं हरतु ते
तटैरूर्मि - क्रीडा द्रुत - दलित - पीडाऽऽश्रयजुषाम् ॥ २९ ॥

विलासास्तारङ्गास् तव वदन - भङ्गा इव तथा
समन्ताशीर्वादा 'गद - गद' - निनादाः श्रुतवताम् ।
समीरैरानीता नभसि च परीता जल - कणा
पुनन्तीहाऽशेषान् अगणित - विशेषान् उपगतान् ॥ ३० ॥

वपुष्मानोङ्कारो लहरिषु च तारोदित - रवे
श्रुतीनामुद्घोषो हृत - हृदय - दोषोऽयमपि ते ।
कृताऽभद्रोद्धाराऽमर - तटिनि ! धारा द्रुत - दया
भ्रमश्चाऽसौ पूरेऽपहरतु विदूरे भ्रम - मतिम् ॥ ३१ ॥

अपास्येमं स्तोकं विभवमपि लोकं न तु चिराद्
उपायातस्याऽन्तेऽमल - मुकुर - कान्ते ! तनुमुचः ।
पवित्रेऽथो तीरेऽमृत - सुहृदि नीरे स्थितवतस्
त्वदीयोऽयं फेनो मम निचितमेनो व्यपनयेत्" ॥ ३२ ॥

निष्ठा - निमित्तोदित - नेत्र - नीरैर्
उपासिताऽसौ उपकल्पिताऽर्घ्यैः ।
तोष्टूयमानोऽपि चिराय चैवं
सान्निध्यमस्या न किलाऽमुमुक्षत् ॥ ३३ ॥

परं प्रणुन्नः प्रसभं स पृष्ठे
पार्थाज्ञया पादविकः प्रतस्थे ।
न सत्यसन्धः सुभगम्भविष्णुः
कर्तव्य - निष्ठा - पदवीं जहाति ॥ ३४ ॥

द्वित्रान् निवेशान् स ततो विलङ्घ्य
कूलङ्कषाया उपकूलमापत् ।
श्रुत्वैव यस्या 'यमुनेत्यभिख्याम्
भवन्ति पुण्याभिमुखा पुमांसः ॥ ३५ ॥

केलि - स्थलीं कंसकृषः कृपालोर्
विनिद्रयन्ती वसुधां व्रजस्य ।
प्रक्षालितैर् या कलुषैः परेषां
शङ्के स्वयं श्यामलतामुपेता ॥ ३६ ॥

कृष्णस्य नीलोत्पल - कान्ति - पाद-
संस्पर्शनात् तन्मयतामुपेत्य ।
[1]धारापि यस्या अविभिन्न - वर्णा
राधेव कृष्णत्वमुपाजगाम ॥ ३७ ॥

कलिन्द - कन्या करुणाकुलैषा
सौभिक्ष्य - सन्मङ्गल - सम्प्रसारैर् ।
देशस्य दारिद्र्यमपास्य दूरं
क्लेशान् समादाय सहैव याति ॥ ३८ ॥

प्रिये प्रयाते द्विषतां दमाय
वियोगिनीनां व्रज - वल्लवीनाम् ।
वाष्पाम्बुभिः कज्जलितैः प्रतप्तैः
प्लुष्टेव कृष्णत्वमुपैत् परं या ॥ ३९ ॥

ततस्तरण्या तरणेस्तनूजां
नमस्कृतां प्रागपि दूर - देशात् ।
तीर्त्वा स तावत् त्वरितं तुरङ्गी
तपोवनानां ततिमाविवेश ॥ ४० ॥

व्याप्ताऽत्र धात्री वट - पिप्पलाद्यैर्
यज्ञाङ्गभूतैश्च कुशैः पलाशैः ।
गव्याज्य - हव्यस्य च धूम - भूम्ना
वितान - वेदी विपुला व्यलोकि ॥ ४१ ॥

---

१. धारा-राधा-पदयोः अभिन्न-वर्णता = तुल्याक्षरता, पक्षे रङ्गस्याभिन्नता ।

गीतानि सामानि पदे पदेऽत्र
दिग्दैवतान्यप्यनुरञ्जयन्ति ।
कर्णौ पुटीकृत्य पुरः कुरङ्गैः
पेपीयमानानि पिपासितास्यैः ॥ ४२ ॥

समन्ततः सद्मसु यायजूकैर्
यज्ञांश - भोगाय निमन्त्र्यमाणाः ।
देवा न निर्णेतुमलं बभूवुः—
"किं धाम यायाम च किं च ने"ति ॥ ४३ ॥

कृषीवलैः पुत्रक - निर्विशेषम्
पुष्टाः ककुद्मन्त इहाऽभितोऽपि ।
गुल्मान् विषाणैरुदपाटयन् प्राक्
खुरैः खनन्तो बल - गर्विता गाम् ॥ ४४ ॥

केदार - कोणेष्विह पूलितानि
विन्यस्य सस्यानि खल - स्थलीषु ।
सौभाग्य - वर्णानिव लाङ्गलाग्रैर्
इला - ललाटे लिलिखुः कृषाणाः ॥ ४५ ॥

करेणु - कल्पाः प्रवितत्य पृष्ठ-
टङ्गे चलन्त्यो मृदु गोचरेषु ।
गावो घटोध्न्यो घनसार - गौरा
नितम्बिनी - विभ्रममन्वकार्षुः ॥ ४६ ॥

यथाक्रमं प्राप स तं प्रदेशं
यः पुण्यतायाः कुरुतेऽपदेशम् ।
यत्राहवे कौरव - पाण्डवीये
देशस्य दौर्भाग्यमभूद् विजेतृ ॥ ४७ ॥

शौर्यं महा सौर्यमिवाऽस्तमैषीत्
वैधव्यमापत् कृपणं बधूत्वम् ।
योधाऽस्त्र - धारास्ववहत् समन्तात्
सैमन्तिकाऽलक्तक - शोणिमाऽपि ॥ ४८ ॥

स्त्री - बाल - वृद्धाऽत्र - सरित्स्वमज्जद्
देशस्य दैवं गरिमा च गर्वः ।
चितासु पश्चाद् रचितास्वभूवन्
भस्मावशेषाणि च यौवनानि ॥ ४९ ॥

क्षमाऽधुनाऽप्यत्र 'गत - क्षमा'ऽऽख्या
हा ! शोणितैः शूर - शिरोमणीनाम् ।
अभ्युक्षिता नोज्झति शोणिमानम्
प्रक्षाल्यमानाऽपि पुनः पयोदैः ॥ ५० ॥

पाराशरेणैव महापुराणे
'गीते'ति नाम्ना कृत - सन्निवेशाः ।
पुरा मुकुन्दस्य मखारविन्दात्
सस्यन्दिरेऽत्रैव मधूपदेशाः ॥ ५१ ॥

क्षेत्रेऽत्र स ब्रह्म - सरोवरादौ
श्रद्धातिरेकाद् विहिताऽवगाहः ।
प्रणाम - पुष्प - प्रकर - प्रदानैः
स्थाण्वीश्वरं साधुतया सिषेवे ॥ ५२ ॥

क्रान्त्वा कियद्दूरमथो कृतात्मा
सरस्वतीमीक्षितवान् स्रवन्तीम् ।
याऽसौ प्रकाशा क्वचिदप्रकाशा
ततान लीलां चिलिमीलिकायाः ॥ ५३ ॥

पिण्डैः पयोभिश्च परैः प्रदानैः
पेप्रीयमाणाः प्रणयि - प्रदत्तैः ।
पृथूदकेऽत्र प्रतिपालयन्तः
प्रेताः परं पुण्य - पदं प्रयान्ति ॥ ५४ ॥

चिताग्नि - तापैः परिबृंहितेव
प्रेतस्य पीडा - प्रचुरा पिपासा ।
श्रद्धा - विशुद्धैः शिशिरैश्च तोयैः
यत्नैः प्रदीप्ते प्रशमं प्रयाति ॥ ५५ ॥

सरस्वतीव द्रवतामुपेता
तरस्वती प्रावृषि केवलं या ।
न लुप्यते किन्तु पदे पदे सा
प्रेतान् दिवि प्रापयितुं प्रयाति ॥ ५६ ॥

साहित्य - सिन्धौ कृत - मज्जनानाम्
विद्वज्जनानां रसनाऽग्र - रङ्गे ।
सोल्लास - लासैर् मुखरीचकार
दिशो दशाऽन्या च सरस्वतीह ॥ ५७ ॥

सुरापगा - सूर्यसुता - सरस्वती -
तोयं त्रयी पुण्य - पयस्विनीनाम् ।
क्षोणी - तले भात्युदिता 'त्रिवेणी'
बद्धा वधूटी - वपुषीव वेणी ॥ ५८ ॥

कलेर् विलासात् कलुषं कलङ्कैर्
इलातलं निर्मलतां नयन्त्यः ।
आलोक्य कुल्याः स इमाः सुधन्यो
वीतापदं स्वं कृतिनं च मेने ॥ ५९ ॥

द्वित्रेष्वयासीत् स ततो दिनेषु
पुरोत्तमं [1]"मालवराजकोटम्" ।
वीर्यावदानानि निजेन नाम्ना
व्यक्तं वदद् विक्रम - पूर्वजानाम् ॥ ६० ॥

समाविशन्नेव स तस्य सीमां
तूर्णं तुरङ्गादवरुह्य तावत् ।
दण्डायमानः प्रणिपत्य पूताम्
प्रवीर - पादैः पृथिवीं चुचुम्ब ॥ ६१ ॥

स आदितोऽद्यावधि भूमिभर्तुः
प्रच्छन्न - रूपेण निदेश - निघ्नैः ।
सञ्चार्यमाणोऽध्वनि पान्थ - वेषैः
रारक्ष्यते स्म प्रणिधि - प्रधानैः ॥ ६२ ॥

१. मालवराजकोट (वर्तमान मालेरकोटला) ।

ततः स वामेतर - मार्ग - यायी
पृथुप्रथं प्राप पुरं [1]"सुनेत्रम्'।
व्याप्तस्य दिक्कीर्तित - शौर्यशीलैर्
देशस्य यन्मौलि - मणिर् बभूव ॥ ६३ ॥

समन्ततो वर्त्मनि चादिगन्ताद्
ददर्श गच्छन् क्लिशितेक्षणोऽसौ ।
कैदारिके वात - विधूत - धान्ये
समुच्छलन्तं हरिताऽम्बुराशिम् ॥ ६४ ॥

चकाशिरे क्षेत्र - परम्परासु
सस्यानि सर्वत्र विकासभाञ्जि ।
समीरणोद्धूत - शिखानि साकं
नृत्यन्ति मन्ये मुदितैः कृषाणैः ॥ ६५ ॥

बलिं हरन्तः स्वयमेव काकाः
कीराश्च चञ्चूद्धृत - धान्य - शीर्षाः ।
अकालमागामुकमत्र नाकाद्
नूनं - न्यषेधंश्चल - पक्ष - हस्तैः ॥ ६६ ॥

विश्रामहेतोर् वट - पिप्पलादेः
स्थले निविष्टैः पथिकैश्च सोऽन्यैः ।
उद्गीयमानानि यशांसि भर्तुः
पिबन् श्रुतिभ्यां नतरां ततर्प ॥ ६७ ॥

क्षेत्रेषु साक्षादिव सस्य - लक्ष्मीं
संलक्ष्यमाणां सकलेऽपि वर्षे ।
इक्षु - क्षुपाश्चामरतामुपेतैः
संवीजयामासुरिवाग्रपर्णैः ॥ ६८ ॥

न प्रादुरासीन्मनसि प्रमादः
कस्यापि नालोकि मुखेऽवसादः ।
अश्रावि सद्मस्वपि सिंहनादः
क्वचिद् विवादेष्वपि नाऽप्रसादः ॥ ६९ ॥

१. सुनेत्र — "लुधियाना" — पार्श्वे 'सुनेत' इत्याख्यो ग्रामः ।

तूणीर - गर्भेष्विह [1]मार्गणास्तु
यतस्ततो वा सुलभा बभूवुः ।
समृद्धि - सम्पन्नतया समन्ता-
न्न मार्गणा दृक्पथमभ्युपैषुः ॥ ७० ॥

अभ्यस्यतेतस्तरवारि - घातः
परत्र लक्ष्यं प्रति बाण - पातः ।
इतः समालोक्यत भल्ल - युद्धं
ततस्तथाऽऽयोज्यत मल्ल - युद्धम् ॥ ७१ ॥

आविध्य बाणैश्चपलं शरव्यम्
अस्मारयत् कोऽपि किलैकलव्यम् ।
दण्डी समाश्रित्य गतं च नव्यं
घातं विरुद्धे विदधेऽत्र भव्यम् ॥ ७२ ॥

तुरङ्गिणां क्वापि मृषा रणानां
धनुष्मतां चाश्रित - वारणानाम् ।
दृश्यानि शौर्यं परिबृंहयन्ति
स्पृश्यान्यपूर्वाणि मनोभिरासन् ॥ ७३ ॥

वायो वियद् - वारि - वसुन्धरादौ
वृद्धेषु वामास्वपि बालकेषु ।
व्यलोक्यताऽस्मिन् विषये विचित्रे
वाढं विभुर् विक्रम एव विष्वक् ॥ ७४ ॥

कृपाणिका - कार्मुक - काण्ड - कुन्तैर्
मृद् - दारु - धात्वादि - विनिर्मिताङ्गैः ।
रहो रणे काल्पनिके रता वै
बाला मिथः क्रीडनकैरखेलन् । ७५ ॥

तुरङ्ग - पादातिक - पीलु[2] - मुख्याम्
आश्रित्य रम्यां चतुरङ्ग - खेलाम् ।
वीरा धनुर्वेद - विदो वयःस्थाः
व्यत्यायायन्नत्र विनोद - वेलाम् ॥ ७६ ॥

---

१. मार्गणा = शराः ; भिक्षुकाः । २. पीलुः = हस्ती ।

वीर्याऽवदानैरथ वृद्ध - वर्गा
विविक्ततायां वट - वेदिकासु ।
यूनः समेतान् पुलक - प्रफुल्ल-
स्फुरद् - भुजाश्चक्रुरुदीर्ण - शौर्यान् ॥ ७७ ॥

"वर्तिष्यते वीर - वरूथनाथो
विमर्दनो विद्विषतां सुतो मे" ।
इत्यादि - [1]लोलीभिरिह स्व - बालान्
अलालयन् स्वापमुपेयुषोऽम्बाः ॥ ७८ ॥

आक्रामका अत्र समागता ये
नूनं गताश्चाऽपि बलावलिप्ताः ।
प्रत्यर्थिनस्ते न गताः स्व - गेहं
यमस्य गेहं तु विहाय देहम् ॥ ७९ ॥

प्रायः प्रदेशे रण - रङ्ग - चित्ते
नामानि पल्ली - नगरादिकानाम् ।
'कोटं' 'पुरं' वाऽपि 'गडं' तथाऽन्यं
दुर्गार्थकं बिभ्रति शब्दमस्मिन् ॥ ८० ॥

पदे पदे तानि पुरादिकानि
द्विषज्जय - स्तम्भक - विभ्रमाणि ।
निवासिनामन्तक - हासिनां चा-
शंसन्ति काल - त्रितयेऽत्र शौर्यम् ॥ ८१ ॥

ते चित्र - चर्या युधि वीर - वर्या
योधा [2]मरिम्णाऽप्यकृतोपरोधाः ।
यशोऽवदाताश्च जयाय जाताः
केनोपमेया रिपुणाऽपि गेयाः ॥ ८२ ॥

स्वप्नेऽपि तेषामपराजितानां
न साहचर्यं विजहौ जयश्रीः ।
गुणेन केनापि दृढं नियोज्य
सतीव बद्धा प्रणयाऽञ्चलेन ॥ ८३ ॥

---

१. लोली=हिं० लोरी । २. मरिम्णा=मृत्युना ।

अश्रावि तेषां युधि सिंहनादो
यैर् वैरिभिस्तत्र पराहतास्ते ।
दिवानिशं देश - दिशासु मोहाद्
गुञ्जन्तमश्रौषुरहो ! तमेव ॥ ८४ ॥

शिखासु शूला। सुर - मन्दिराणां
ता देवतास्तत्र च हेति - हस्ताः ।
इन्द्रादयस्ते प्रथिताश्च वीरा
अध्यापका। शौर्य - पथस्य तेषाम् ॥ ८५ ॥

येषां च नामान्यपि सिंह - मल्ल-
जयादि - शब्द - स्फुट - विक्रमाणि ।
श्रुति - श्रितान्युद्धत - शात्रवाणाम्
उत्साह - भङ्गार्थमलन्तमानि ॥ ८६ ॥

बभासिरेऽस्याश्च वसुन्धरायास्
ते वासिनो वीर्य - विशेष - भूषाः ।
पञ्चातिरिक्तैरविचिन्त्य - सत्त्वैस्
तत्त्वैर् विशिष्टैर् विहिता विधात्रा ॥ ८७ ॥

शक्तेश्च शौर्यस्य शिलोच्चयानाम्
व्याप्तानि तेषां गुरु - गर्जितानि ।
घटासु घोरासु घनाघनानां
निर्घात - वातेषु च हुङ्कृतानि ॥ ८८ ॥

या कापि वैदेशिक - [1]वाहिनीमं
प्रचक्रमे प्लावयितुं प्रदेशम् ।
तां ते न्यरुन्धन् गिरि - सेतु - भूतैर्
उरः - स्थलैर् नैक - किण - व्रणाङ्कैः ॥ ८९ ॥

विशाल - वक्षःस्थल - भित्तिकासु
जाजायमाना। समरे व्रणाङ्काः ।
उत्कीर्यमाणा बभुरायुधाऽग्रै।
प्रशस्ति - लेखा इव यत्र तेषाम् ॥ ९० ॥

---

१. वाहिनी—सेना ; नदी ।

एतानि चिह्नानि बृहद् - व्रणानाम्
वार्ता ब्रुवाणानि महारणानाम् ।
लग्नानि विक्रान्त - भुजान्तरेषु
तन्मान - मुद्रा - रुचिराणि रेजुः ॥ ९१ ॥

वदन्ति पृष्ठानि तथाऽक्षतत्वाद्
रणेषु तेषामपराङ्मुखत्वम् ।
पराहते वापि हतेऽहिते ते
यतः पराचीन - मुखा अभूवन् ॥ ९२ ॥

दृप्ता द्विषो ये युधि साम्मुखीनाः
ज्ञात्वा त एनान् अभवन् सुदीनाः ।
तेषां करेभ्यः सहसाऽऽयुधानि
च्युतानि मानैः सह साहसानि ॥ ९३ ॥

तत्सायकैः कर्तित - कन्धराणाम्
प्रागेव गाढं यम - पाशितेषु ।
कण्ठेष्वरीणां कृपणा जय - श्रीर्
आरोपयेद् हन्त ! कथं नु हारान् ॥ ९४ ॥

एकेषु कोशेषु मरन्द - धाराः
परेषु भीत्यादिक - शब्द - धाराः ।
कोशेषु तेषां तु महाभटानाम्
बभासिरे भीषण - खड्ग - धाराः ॥ ९५ ॥

नाकर्षयंस्तान् कटका वधूनां
दृढं निबद्धाः कुच - कञ्चुकाश्च ।
तेऽस्मारयन् विक्रमिणोऽनुवारं
सेना - निवेशानथ वारबाणान् ॥ ९६ ॥

भ्रुवः सलीलोल्लसिता न वै तान्
शिताः कटाक्षा वशयाम्बभूवुः ।
तत्रापि ते कार्मुक - सायकानाम्
व्यलोकयन् वीर - वरा विलासान् ॥ ९७ ॥

कोशेषु　रुद्धा　प्रसयश्चिराच्च
ततो　विनिर्गत्य　करेषु　चैषाम् ।
प्रायः　स्फुरन्ति　स्म फणीन्द्र - कल्पाः
पातुं　पर - प्राण - समीरमेव ॥ ९८ ॥

आस्कन्दितुं　विक्रम - विग्रहास्ते
संलक्ष्य　यावद् - रण - भूमिमीयुः ।
तावत्　समादाय　यमोऽपि　पाशम्
प्रत्यर्थि - सैन्याभिमुखं　प्रतस्थे ॥ ९९ ॥

कोशेभ्य　ऐषुः　सहसा　यथैषाम्
बहिः　कृपायां　कृपणाः　कृपाणाः ।
प्राणास्तथैवाऽनुचिकीर्षयेव
विहाय　देहान्　द्विषतां　प्रचेलुः ॥ १०० ॥

शस्त्रैरमीषां　रिपवो　ययुर्　महा-
निद्रां,　तदीयैर्　उदितैश्च　नामभिः ।
विलासिताः　स्वापमयुर्　निशासु
निर्बन्ध - शीलाः　शिशवो　रुदन्तः ॥ १०१ ।

तेषां　रणे　विक्रम - विग्रहाणां
लोहानि　गात्राणि　निभाल्य　नूनम् ।
अहो !　हठाच्चुम्बक - यष्टिकेव
स्वयं　जयश्रीर्　निकषाऽभ्युपैषीत् ॥ १०२ ॥

इत्थं　सचापैरतुल - प्रतापैः
कालं　हसद्भिर्　महसोल्लसद्भिः ।
ऐक्षिष्ट　वीरैः　स　रणेषु　धीरैर्
स्यातं　प्रदेशं　[illegible]　निवेशम् ॥ १०३ ॥

वेगेन वातस्य विधूयमानै-
र्काण्डैर् मिथस्ताडयतोऽधिमार्गम् ।
महीरुहांश्चाऽप्यवलोक्य मेने
स शिक्षमाणान् रण-कौशलानि ।। १०४ ।।

विलङ्घमानः स इमं प्रदेशं
शौर्याऽस्मितोद्वेलमिवाऽम्बुराशिम् ।
गत-क्लमो मान्द्यमपास्य दूरं
गुणी कृतोत्साह इव प्रपन्नः ।। १०५ ।।

प्रायः पर्यटनं समाप्य निकषाऽस्ताद्रि मृद्रूपेयुषा
क्रामत्-केसरि-भास्करेण दलिते दिग्दन्ति-कुम्भस्थले ।
मुक्ता-तारक-सन्ततिस्तनुतरा कीर्णाऽन्तरिक्षाऽन्तरे
क्षोर्णी शोणित-शोणिमा च शनकैस् तस्तार किञ्चिच्चिरम् ।।१०६।।

इति श्री-वसन्तराम-पाराशर-तनुजनुषा, कविरत्नादि-
विविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव-शास्त्रिणा पाराशरेण
प्रणीते 'त्रिवेणी' इत्याख्ये महाकाव्ये, 'प्रवीर-प्रदेश-प्रवेश'
इत्यभिधेयो द्वादशः सर्गो विरतः ।।

त्रयोदशः सर्गः

विपञ्ची - स्वर - सम्भूत - सुधाभिर् नः सरस्वती ।
लेलिप्यतां हृदाकाशं तमः - क्षुण्णिम - कश्मलम् ॥ १ ॥

चिन्ताचान्तो मुधा मुग्ध ! मम मानस ! मा स्म भूः ।
स्मयमानः प्रतिश्वासं हंसोऽसौ रमणाकुलः ॥
विमुखां निस्स्पृहां वाऽपि वहन् वेगात् सरस्वतीम् ।
त्वयि स्थास्नु-विहारायाऽऽनेष्यतीति न संशयः ॥ २-३ ॥

एतर्हि चाऽप्यध्व - गतस्य तस्य
भविष्णु - पुण्याऽङ्कुरणाऽनुबद्धम् ।
साद्गुण्य - मूर्त्तेर् हृदि किञ्चनापि
जातं न सङ्कल्प - विकल्प - जातम् ॥ ४ ॥

पृष्ठे पुरः पार्श्व - पदेषु पौनः-
पुन्येन नैकैः शकुनैरभीष्टैः ।
[1]प्रत्ताऽवलम्बः स परं दृढात्मा
न क्लेशितोऽजायत लेशतोऽपि ॥ ५ ॥

स पारदृश्वा सकलागमानाम्
एभिश्च भद्रङ्करणैर् निमित्तैः ।
निःसंशयं भूमिभृतो निदेशं
सुखाकरं चेतसि निर्णिनाय ॥ ६ ॥

सङ्कल्पिताऽनागत - मङ्गलश्रीश्
छाया - स्थितश्चैवमचिन्तयत् सः— ।
"कश्मीर - देशेऽल्पतरोऽपि लाभः
स्याच् चेद् भ्रशीयान्[2] भविता मदर्थे ॥ ७ ॥

प्रतिद्वयान्येव वसुन्धरायाम्
मिश्रीकृतानीव च दैव - लक्ष्म्या ।
इतोऽमुतो वाऽपि सुदुर्लभानि
बिभर्ति देशः स यतः सुखानि" ॥ ८ ॥

---

१. प्रत्तः = प्रदत्तः । २. भ्रशीयान् = अधिकतरः ।

अथाऽचिरेणैव स 'ऐलधानं'[1]
नेदिष्ठ - कुल्यं नगरं ललङ्घे।
प्रधान - धान्यैर् विपुलैरिलायाम्
पृथु - प्रथो यत्परिवेश - देशः ॥ ९ ॥

सशीकरैः शीतलितैः समीरैः
संवीजयन्तीं पथिकान् श्रमार्तान्।
ददर्श दूरात् स ततः 'शतद्रुं'
सौभाग्य - लेखामिव कर्षकाणाम् ॥ १० ॥

देशस्य दैन्योद्दलितस्य दूरम्
विद्रावयन्ती शतधाऽशुभानि।
या द्रावयन्ती दृढ - हल्य - [2]माल-
शतान्यभिख्यां दधते यथार्थाम् ॥ ११ ॥

तारैस् तथोत्ताल - तरङ्ग - नादैर्
उत्तेजयन्ती तरुणेषु शौर्यम्।
साऽद्याप्यहो! कातरता - मलानि
प्रक्षालयन्तीव वहत्यजस्रम् ॥ १२ ॥

उत्तीर्य तां निश्चल - निश्चयोऽसौ
[3]'द्वीपाऽभिधं मण्डलमाससाद।
अधिष्ठितं शौर्य - धनैः प्रवीरैः
प्रतिष्ठितं शास्त्रचणैश्च धीरैः ॥ १३ ॥

ततः सतीर्थ्यैरिव साहसस्य
लोकैस्ततस्त्यैः सुर - निर्विशेषम्।
श्रद्धा - कृताऽतिथ्य इति प्रसीदन्
कुल्यामलङ्क्लिष्ट परां 'विपाशाम्' ॥ १४ ॥

अटाट्यमानैस् तटिनी - तटेषु
वसिष्ठ - गाधेयमुखैर् इहैव।
श्वःश्रेयसं श्वस्तनमोहमानैः
साक्षात्कृतं ब्रह्म महर्षि - मान्यैः ॥ १५ ॥

---

१. लुध्याना। २. माल = क्षेत्रम्। ३. द्वाबा।

पराशरः पूजित - पादपद्मो
द्वैपायनोऽन्ये मुनयश्च मान्याः ।
प्रपित्सवोऽनन्त - सुखार्णवे वा
मुमुक्षुभूयाय तपोऽत्र चेरुः ॥ १६ ॥

[1]धात्र्येव धात्र्या तटिनी - भुजाभ्याम्
पिधाय देशं परिपाल्यमानम् ।
आक्रम्य मुग्धा अहितास् तमेतं
के शालभीं वृत्तिमुपाश्रयेयुः ॥ १७ ॥

मुक्त्वा महात्माऽथ स मुख्य - मार्गम्
वामेतरे वर्त्मनि वर्तमानः ।
स्थले समे किञ्चन मूक - मुद्राम्
'इरावतीं' कूलवतीम्[2] अतारीत् ॥ १८ ॥

क्रौञ्चा बका वाऽयन[3] - पार्श्वयोश्च
निरन्तरं शाखि - शिखोपविष्टाः ।
अभ्यागतानामभिनन्दनार्थं
लग्नाः सिताः केतु - पटा इवासन् ॥ १९ ॥

स तत्र मार्गे विषमेऽधिरोहन्
सौजन्य - सौशील्य - सुधा - समुद्रः ।
श्रमं विसस्मार सभाजितः सन्
उपत्यका - वासिभिरातिथेयैः ॥ २० ॥

कश्चित् फलाद्यं मधुरं च खाद्यं
क्षीरं सखण्डं यदि वापि नीरम् ।
गव्यं समादाय जनश्च नव्यं
क्लमं विनेतुं तमुपाजुहाव ॥ २१ ॥

स काङ्क्षितं देशमुपाययियासन्
न्यरूपयद् ग्रामटिका - पथेषु
मे - मे स्वराऽऽपूरित - काननानि ।
चरन्ति यत्किञ्चिदजैडकानि ॥ २२ ॥

---

१. धात्र्या—उपमात्रा, [illegible] । २. कूलवती—नदीम् । ३. अयनं=मार्गः ।

यान्तोऽनुवारं पुरतश्च पश्चाद्
मिथः कडत्कार - विषाण - घाताः ।
नोनुद्यमानाश्च जयैषिणोऽत्र
भेडा विनोदाय नृणां बभूवुः ॥ २३ ॥

वनौकसां गोपक - कन्यकानां
गोष्ठाय टिट्कार - गिरेरितानि ।
विदुद्रुवुर् गोचर एव विष्वक्
पुनः प्रदोषेऽपि च धैनुकानि ॥ २४ ॥

विभूषयन्त्योऽत्र वयो नवीनं
ग्रामीण - गौर्यः [1]स्वज - सद्विलासाः ।
आरोहतां वर्त्मसु सङ्कटेषु
क्लमाऽपनोदौषधयो बभूवुः ॥ २५ ॥

मन्द्राऽनुनादाः पदवी - प्रपाताः
स्व - सीकरैर् मेदुरिताऽद्रिवाताः ।
प्रायेण पाद्यादि - पयः - प्रदानैर्
अपूपुजन् प्राघुणिकं तमेनम् ॥ २६ ॥

हृत्वा क्वचित् पोटलिका अकाण्डे
रोरुज्यमानाः[2] पथिकाननीशान् ।
चुकूर्दिरे मार्ग - महीरुहाणां
शाखासु बूत्कार - मुखाः प्लवङ्गाः ॥ २७ ॥

शृङ्गैः शितैः श्यामल - शैल - शीर्षैः
शीर्णाङ्कान् जाङ्गल - सैरिभाणाम् ।
निर्यास - बिन्दून् किरतो द्रुमान् स
रोरुद्यमानानयनै शशङ्के ॥ २८ ॥

क्वचिच्छृगाली सह शावकैः स्वैः
क्वचिन्मृगाली परितश्चलाक्षी ।
आघ्रात - शार्दूल - विशेषगन्धा
वेगेन वातं विमुमोच पश्चात् ॥ २९ ॥

---

१. स्वजः=सहजः । २. रोरुज्यमानाः=व्यथयन्तः ।

द्रोणीष्वदूरे कटकेषु चाऽग्रे
परत्र वर्त्मस्वपि भाल्लुकानाम् ।
यद् वा भयानामिव जङ्गमानाम्
अम्बूकृतं श्रोत्र - पुटे विवेश ॥ ३० ॥

यथा यथा पान्थजनोऽग्रतोऽग्रे
उच्चैस्तरां पद्धतिमध्यरुक्षत् ।
शश्वास दीनो न तथा, परं स
भस्त्रेव वातं निगिलन् बभासे ॥ ३१ ॥

शैत्येन कुञ्चन्निव मातरिश्वा
स तारतम्येन तनुत्वमापत् ।
गात्रेषु वेशस् त्विह यात्रिकाणां
स्थूलः स्थवीयान् अभवत् स्थविष्ठः ॥ ३२ ॥

जाड्येन गात्रेऽङ्कुरिता च रोम-
राजिः स्थिता वीर - वरूथिनीव ।
स्वेदस्य भग्नस्य ततोऽचिरात् प्राग्
रुरोध तन्नागम - रन्ध्र - मार्गान् ॥ ३३ ॥

हिमोत्करोष्णीष - धराश्च 'वीर-
पञ्चाल - कूटा दृढ - यूप - रूपाः ।
स्व - मस्तकैः पातुकमन्तरिक्षम्
प्रायः पुरस्ताद् बिभराम्बभूवुः ॥ ३४ ॥

तं 'बाणशाले'[2] मृदु सञ्चरन्तं
द्रोणी विदूराऽतिथिमभ्युपेता ।
मोदैर् मनाङ् मेदुरितैः परागैर्
उद्धूलयन्ती भृशमभ्यनन्दत् ॥ ३५ ॥

अनुक्रमं प्रांशु - पदाऽधिरूढं
वातोर्मयोऽवेत्य भविष्णु - भूपम् ।
लाजोपमैर् हैम-कणैस् समेतम्
अवाकिरन् वल्गितमाचरन्त्यः ॥ ३६ ॥

१. पीर-पञ्चाल । २. बानिहाल ।

विलङ्घ्य वाटं विषमं ततोऽसौ
तृण - द्रुम - श्यामलिमाऽभिलीनम् ।
तुषार - मौलिं धरणी - धरेशं
हिमालयं मञ्जुलमालुलोके ॥ ३७ ॥

लोकोत्तरं सुन्दरता - प्रवाहं
रिरक्षिषन्नेष बहिः प्रयाणात् ।
उपत्यकाया। प्रहरीव शैलो
जागर्त्यहो ! मण्डलितोच्च - देहः ॥ ३८ ॥

प्रविष्टमात्रः सुभगम्भविष्णुः
स गाहिताऽशेष - विशेष - देशः ।
सङ्कल्प - सीमाऽतिगते नवे स्वं
लोकान्तरे जातमिवाऽभिमेने ।' ३९ ॥

सौभाग्य - गर्वोद्धत - कन्धरोऽयं
धरः प्रकाशीकृत - हैम - दन्तः ।
समस्थलान् नीचतरान् प्रदेशान्
हसन्निवाऽऽभाति युगादि - कालात् ॥ ४० ॥

अभ्रंलिहानां सरल - द्रुमाणां
निर्यास - मैत्र्या सुरभि - स्वरूपैः ।
प्रत्युद्गतः शीतलितैः समीरैर्
अकारि सोऽपास्त - परोक्षबाधः ॥ ४१ ॥

देवात्मनो भाविक - भूमिभर्तुः
सुदुर्लभाऽऽलोकन - लाभ - लोभात् ।
संस्पर्धमाना इतरेतरं ते
नूनं नगा उच्चतरत्वमापुः ॥ ४२ ॥

धराद् द्रवन्त्यः समुपेत्य काश्चिद्
धारा झराणामुदिताऽनुनादाः ।
स्वस्तीति वाचो बहुशोऽनुवादैर्
[illegible] ॥ ४३ ॥

"पुण्योदयादेव हि नोऽयमेनम्
आनीतवान् देहिनमत्र देवम्"।
इतीव कुल्या विशतो हयस्य
दाधाव्यमानाश् चरणांश्चुचुम्बुः ॥ ४४ ॥

ततोऽगमत् 'काम्बुव' - नामकं स
द्रङ्गं पुरा सैनिक - सन्निवेशम् ।
कश्मीर - देश - प्रतिहार - कल्पं
स्थितं प्रदेशे 'क्रमवर्त'[1] - संज्ञे ॥ ४५ ॥

सूक्ष्मेक्षिकाऽवेक्षण - जागरूका
इतस्ततो रक्षि - चरा विचेरुः ।
खलू[2]रिकास्वत्र च सैनिकानां
सशस्त्र - चर्या [3]खुरली बभूव ॥ ४६ ॥

गमागमैस् साधन - लर्दितानां
कण्ठेषु दोलायित - घण्टिकानाम् ।
इतोऽमुतो वा खर - खेसराणां
कोलाहलो दिक्षु मुमूर्छं शश्वत् ॥ ४७ ॥

दत्ताऽवधानैरधिकारि - वर्गैर्
इतोऽधिमार्गं कर - सङ्ग्रहाय ।
पेटीषु वा शाण - पुटेषु पूर्णम्
अमीयतोद्घाट्य च वस्तु - जातम् ॥ ४८ ॥

द्वाराऽविदूरे दर - सूचनार्थं
विशाल - ढक्का निहिता बभूवुः ।
नीचैः स्पशा ढुण्ढित - साधनांश्च
पान्थान् विविक्षून् बहु पर्यपृच्छन् ॥ ४९ ॥

याथार्थ्य - विद्भिः स इहापि चारैः
सामन्य - वेशैः रचितार्चनः सन् ।
काश्मीरिकान् कार्यं - वशाददूरे
स्थितान् महामात्र - जनानवेदीत् ॥ ५० ॥

१. कमेलल कोठ । २. सेना-व्यायाम-स्थल । ३. सेना-व्यायाम, Parade.

क्रोश - द्वयाभ्यन्तर एव दृष्टि-
स्निग्धैः स दृश्यैरनुरज्यमानः ।
गन्तव्य - देशं निकषा विजानन्
प्रपात - तीरेऽवततार वाहात् ॥ ५१ ॥

ततो विपर्याणित - वीति - वर्यो
विनीय खेदं च कियच्चिराय ।
पीत्वा पयश्शोधित - पाणिपादः
पर्यत्यजत् पौर्विक - वेषमेषः ॥ ५२ ॥

निष्काल्य गोणी - गत - झोलिकाच्च
कार्पास - वासांस्यवसिष्ट तावत् ।
शुभ्राऽभ्र - कल्पान्यपि यानि मार्ग-
सम्मर्द - हेतोर् वलिमन्त्यभूवन् ॥ ५३ ॥

[1]क्षीरोदकाच्छादन - संवृताङ्गः
रेणु - स्तराऽन्तर्हित - हीर - हारी ।
भूभृत् प्रतन्वम्बुद - जाल - गूढः
काञ्चित् तदाऽसो सुषमामुवाह । ५४ ॥

दातुं नरेशस्य निदेशमद्या-
ऽसो जग्मिवान् मन्त्रि-जनस्य पार्श्वे ।
उच्चावचाचार - विचार - चारी
सङ्कोचमञ्चन्निव किञ्चिदासीत् ॥ ५५ ॥

निर्वाणमाप्तं च पुनः प्रकाशं
निमील्य भूयश्च भजद् विकाशम् ।
मनोऽधुना हन्त ! महात्मनोऽस्य
खद्योत - लीलां बिभराम्बभूव । ५६ ॥

तत्त्वार्थविद्भिः कमलाङ्कगामी
स गूढ - चार - प्रतिहार - वर्गैः ।
द्वारेऽयने वा कटकोपकण्ठे
नाऽरोधि नाऽशोधि वितर्क - बुद्धया ॥ ५७ ॥

१. खादी, खद्दर।

स श्रेणि - बद्धैरथ साऽवधानैर्
उच्चैर्-जय-स्वस्ति-मुखैः समस्तैः ।
प्रत्युद्गतः सैनिक - राजभृत्यैर्
अचिन्तितं स्वागतमाससाद ॥ ५८ ॥

'वार्ताहरो विक्रम - भूमिभर्त्तुः
प्राप्तो'' निशम्येत्यचिरेण तत्र ।
द्वाःस्था अहम्पूर्विकयाऽभ्युपेतं
न्यवेदयन् मन्त्रि-गणेभ्य एनम् ॥ ५९ ॥

'आगम्यतामत्र सभां प्रविश्य
कृतार्थनीयाः सुभृशं दृशो नः ।
इत्यर्थ्यमानः सकपोत - हस्तैः
समैः स सामन्त - समीपमापत् ॥ ६० ॥

ह्रीतश्च प्रीतश्च तदाऽभिसर्पन्
कार्क्षैश्च कक्षानभिवीक्षमाणः ।
आत्मानमाविष्टमिवाऽन्य - लोके
मत्वा महात्माऽन्तरचिन्तयत् सः— ॥ ६१ ॥

"क्षिति-क्षिता रक्षि - पदे नियुक्तः
तेनैव दौत्याय पुनः प्रयुक्तः ।
सामान्य इत्यस्मि तथा न मान्यः
किं - कारणं सत्करणं तदेतत् ? ॥ ६२ ॥

किमुन्मदिष्णुः सकलो ऽत्र लोकः ?
स्याद् वाऽप्यकाण्डे मति-विभ्रमो मे ? ।
विषोषधीनामिह वाऽपि गन्धैर्
आन्ध्यं गता चेतनता समेषाम् ? ॥ ६३ ॥

परम्पराऽऽचार - कृताऽनुरोधैर्
यद्वाऽतिथिं देवमिव स्मरद्भिः ।
सौजन्य - धन्यैः सुतरां किमेभिस्
स्यादातिथेयं कुत्र [illegible] ? ॥ ६४ ॥

अलं मुधा मे मननैर् मुहुर् वा
स्यात् स्वामिनो वै गरिमैष कश्चित् ।
नैकेऽन्यथा कीट - पतङ्ग - कल्पा
अस्मादृशा भू - वलये लुठन्ति ॥ ६५ ॥

सम्बन्ध - हेतोर् गण - नायकस्य
मूषोऽपि पूजास्पदतां प्रयाति ।
देवस्य कैङ्कर्यमिहाऽनुतिष्ठंस्-
तथाऽहतंत्वं किमहं प्रपन्नः ? ॥ ६६ ॥

अचन्दनो निम्ब-मुखोऽपि भूरुहः
सम्पर्कमाप्तो मलयेन भूभृता ।
पटीरतां याति तथैव लम्भितो
महीधरत्वं परमाणुरप्यहम् ?" ॥ ६७ ॥

ततः प्रसन्नैः सचिवैः प्रणत्य
सम्मानितः सन् स यथाऽधिकारम् ।
प्रदर्शितं पाणि - पुटैः पुरस्तैर्
महार्हमुच्चासनमध्यतिष्ठत् ॥ ६८ ॥

सोऽभ्यासमानश्च तदासनं सन्
भूयस्तरां विक्लवतामिवाऽऽप्तः
तिरोदधानोऽपि बहिर्विकारान्
पश्यन्नमात्यान् स्वगतं जगाद— ॥ ६९ ॥

"अहो ! उपक्रान्तमिदं कृतान्त !
किं भूत-चक्रे विनिपातितो ऽस्मि ? ।
किं लोकयामीह जना कयाऽमी
शक्त्येरिताः किं चक्रवास एते ? ॥ ७० ॥

साधारणोऽधीश्वर - किङ्करोऽहं
ज्यैष्ठ्यादिमे मेऽपि तथाऽर्चनीयाः ।
उल्लाल्य तत्किं विनताः समे मां
स्वं चापि हास्यास्पदतां नयन्ति" ॥ ७१ ॥

विचार - जाले पतितं तदैवम्
मुग्धं मनो मर्कटवत् तदीयम् ।
ऊर्ध्वं तथाऽधो विचलद् वराकं
न वेदितुं तथ्यमलं बभूव ॥ ७२ ॥

कृतार्चनैः सोऽथ च मन्त्रि - मुख्यैस्
सम्प्रार्थितो भूमिभृतो निदेशम् ।
तच्छासनं किञ्चन कुञ्चितात्मा
तेभ्योऽर्पयामास कर - द्वयेन ॥ ७३ ॥

नत्वा ततोऽधीश्वर - शासनं तद्
उन्मुच्य सम्भूय च वाचयित्वा ।
ते वैतसीं वृत्तिमुपेयिवांसः
पाणीन् पुटीकृत्य शनैस्तमूचुः— ॥ ७४ ॥

"किं 'मातृगुप्ते'त्यभिधां भजन्ति
प्रत्यूष - काले स्मरणोचितानि ।
सिक्तानि सम्यक् सुधयाऽक्षराणि
श्रीमद्भिरेवाऽत्र पवित्रितानि ?" ॥ ७५ ॥

एवं स सामन्त - कुलाऽनुयुक्तो
मन्द-स्मितैर् दिक्षु शुभानि वर्षन्— ।
'आम्, एवमेवैतदुदीरितं यद्'
उक्त्वेति भेजे स च मूकिमानम् ॥ ७६ ॥

अद्यापि चोच्चावच - भावनाभिर्
आन्दोल्यमानं मन एतदीयम् ।
पत्रं नदावर्त - गतं यथा सद्
नायाद् अवारं न जगाम पारम् ॥ ७७ ॥

उल्लास - वेगोत्कलिकाऽऽकुलेन
प्रचोदितैर् मन्त्रि - गणेन भृत्यैः ।
ततोऽभिषेकाय निमेष - मात्रे
सज्जीकृतं वाञ्छित - वस्तु - जातम् ॥ ७८ ॥

तस्मात् परं मेलक - सन्निकाशं
क्षणेन तत्स्थानमुपागमिष्णोः ।
लोकस्य कौतूहल - चक्षणेन
कोलाहलेनाऽऽकुलितं बभूव ॥ ७९ ॥

उन्मुक्तमात्रे प्रकृति - प्रधानैर्
मही - महेन्द्रस्य हि शास्ति - पत्रे ।
द्वाराणि दैवस्य तदैव तावद्
अपावृतानीव बभुः समेषाम् ॥ ८० ॥

तत्पदं परितः प्राप्त - प्रजा - प्राज्य - पुरोहितम् ।
लसन्नाना - ध्वज - व्रातं सञ्जातं ऋजुरोहितम् ॥ ८१ ॥

दिक्कूलानि ख मूलानि वाद्यानां मञ्जल-स्वरैः ।
ध्मातानि स्पन्दनैरासन् चक्रवांसीव नर्तनम् ॥ ८२ ॥

सुचिराद् विप्रयुक्ताया राज्य-लक्ष्म्या नभस्तलात् ।
प्रमोदाऽश्रु-प्रभाः पेतुः कणशोऽम्बुद-बिन्दवः ॥ ८३ ॥

मरुतो मेदुरा मोदैर् मृदु - मोदन - वीजनाः ।
दासेरतामयुस्तत्र मुदिराश्चातपत्रताम् ॥ ८४ ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि-विविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - शास्त्रिणा पाराशरेण प्रणीते 'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये, 'मातृगुप्त-यात्रा-ऽवसान-वर्णनम्' नाम त्रयोदशः सर्गः पर्यवसितः ॥

चतुर्दशः सर्गः

भवाम्भोधौ निमज्जन्तो ! भजध्वं रे ! पुनर् भवम् ।
भवमिच्छथ भव्ये चेद् न चेहध्वे पुनर्भवम् ॥ १ ॥

भवान्तरेऽपि सौख्यार्थिन् ! भव चेतो ! भवातिगः ।
ध्रियतां च भव - प्रीतिर् भव - भीतिः कुतस्ततः ॥ २ ॥

व्यलोकि विष्टिर् न तिथिर् न वारो
मौहूर्तिकैर् नाऽपि शुभं तदा भम् ।
देवश्चरिष्णुर् भुवि मातृगुप्तो
यतः स्वयं मङ्गल - मूर्त्तिरासीत् ॥ ३ ॥

पाप - प्रहाणां सहजोऽभितापो
हिमाम्बुभिः शीतलतामनायि ।
विघ्ना ध्रुवं केचन दैव - निघ्ना
भूनाः समीरैः सहसाऽवधूताः ॥ ४ ॥

समेत्य सामन्त - जनास् ततस्तम्
पुरोहिताश्च प्रकृति - प्रधानाः ।
सौवर्ण - भद्रासन - सन्निषण्णम्
प्रह्लादितं प्राङ्मुखमभ्यषिञ्चन् ॥ ५ ॥

श्रुति - प्रविष्टैः श्रुति - मन्त्र - नादैर्
विलोपिताऽन्तर्विशयाऽवसादैः ।
निद्रा - निमग्ना नियतिर् नितान्तम्
प्राबोधि नूनं सहसा तदीया ॥ ६ ॥

सद्योऽभिषेकोऽस्य विधीयमानो
भक्त्या धरेशं प्रति सूक्ष्म - बीजम् ।
प्राग् द्वैध - नैराश्य - निगूढमन्तर्
भूयस्तदेवाऽङ्कुरयाञ्चकार ॥ ७ ॥

कृतज्ञतोल्लास - भवाऽश्रुधारा-
निरन्तर - स्नात - भुजान्तरस्य ।
कुम्भाम्भसा माङ्गलिकोऽभिषेको
बभौ यथार्थं पुनरुक्ति - कल्पः ॥ ८ ॥

यदाऽन्य - लोकैः कलश - द्वयेन
तपस्विनोऽस्याऽक्रियताऽभिषेकः ।
तेनाऽपि नूनं नयन - द्वयेन
देवस्य तावद् हृदि भावितस्य ॥ ९ ॥

पूतैः पयोभिर् मनसः समूर्तैः
मलानि मृष्टानि च कश्मलानि ।
दुर्दैव - दैन्यादिक - दूषणं तु
प्रागेव दर्भाऽम्बु - कणैः परास्तम ॥ १० ॥

रक्षाऽक्षतैर् दिक्षु च याजकेन
क्षिप्तैस् ततोऽनागत - वेदिनेव ।
यशोभरस्य प्रसरिष्यतोऽस्य
संज्ञैव नूनं विहिता तदानीम् ॥ ११ ॥

पानीयमत्राऽऽचमनीय - दत्तं
पूर्वं त्रिधाऽसौ निभृतं निपीय ।
तद्देश - तापं त्रिविधं महिष्ठो
भूताऽनुकम्पी स्वयमग्रहीत् किम् ? ॥ १२ ॥

पवित्रिते मङ्गल - मूल - मन्त्रैर्
बद्धे ऽथ रक्षा - करकङ्कणेऽस्य ।
काश्मीर - तन्त्रं सह राज - लक्ष्म्या
पुरोधसाऽदायि करेऽद्य नूनम् ॥ १३ ॥

एकाङ्क - तुल्यं तिलकं विशाले
भालेऽस्य तद् [1]धीर - पटीर - मिश्रम् ।
साक्षाद् विवृण्वच्छ्रियमद्वितीयाम्
विराम - चिह्नं विपदां बभासे ॥ १४ ॥

---

१. कुङ्कुम-चन्दन-मिश्रम् ।

सेवा - व्रतोऽसौ चक्रवांस्ततोऽङ्ग-
न्यासं क्रमेणाऽभिमुखे समेषाम् ।
लाभाय लोकस्य समस्त - गात्र-
दान - प्रतिज्ञां नियतं व्यधत्त ॥ १५ ॥

प्रसाधितस्याऽस्य गुणैः पुरस्तात्
ततः पिनद्धे मुकुटे च मौलौ ।
न तच्छरीरम् परमद्य तेन
परिष्कृतं राज - पदं रराज ॥ १६ ॥

अद्यापि दाक्षिण्यमधीश्वरस्य
सास्मर्यमाणस्य कृतज्ञ - वृत्तेः ।
तस्योच्छलद् - भक्तिबल - प्रणुन्नाः
पेतुर् बहिर् बाष्प-कणा अभीक्ष्णम् ॥ १७ ॥

स कल्पयित्वा हृदि राज - राजं
निवेदयन्नाह विनीत - चेताः ।
"हे नाथ ! कश्चिद् भुवनेऽद्वितीयो
गिरामगम्यो गरिमा त्वदीयः ॥ १८ ॥

उदार - चेता, यदतर्कितं त्वं
निगूहिताऽन्तःकरण - प्रवृत्तिः ।
अकिञ्चनं किङ्करमात्मनीनम्
प्रीत्याधमर्ण्यं सुतमामनैषीः ॥ १९ ॥

भवानसौ धीर ! धराधिराज !
धाराधरः कोऽपि गभीर - रूपः ।
अ - व्यञ्जयंस्तन्वपि गर्जितं यः
परामृतं वर्षति विश्वतोऽपि ॥ २० ॥

भवांश्चरिष्णुर् भुवि पारिजातो
जातोऽद्भुतः प्राणि - हितस्य हेतोः ।
अचिन्तितं चापि ददाति तत्तत्
स्वामिन् ! समेभ्यो यदयाचितोऽपि ॥ २१ ॥

देवो दिविष्ठः समुपासकेन
तोष्टूयमानस् तनुते प्रसादम् ।
देवो वपुष्मानसि निस्तुलस्त्वम्
अयाच्यमानोऽपि वरं प्रयच्छन् ॥ २२ ॥

पुण्यैस्तथा तीव्रतरैस् तपोभिस्
तनु - त्यजो देव - पदं प्रयान्ति ।
त्वयेश्वरेण त्वगुणैः परीतो
नीतोऽस्मि देवत्वमिहैव तावत् ॥ २३ ॥

त्रैकाल्य एव त्रिजगत्सु नाऽन्यः
स्पर्धास्पदं ते भजते वदान्य ।
वागीश्वराणामपि गोचरोऽसि
यज्जल्पनानां न च कल्पनानाम् ॥ २४ ॥

आनृण्यमेष्यामि कथं प्रभो ! ते
दत्त्वाऽप्यहो ! भङ्गुरमात्म - देहम् ।
यद् राज - राजीषु निवेशितोऽहं
त्वयाऽऽपितश् शश्वदभङ्गुरत्वम्" ॥ २५ ॥

इत्येवमन्तःकरणेऽधिराज—
स्मृत्याऽस्य बाष्पाऽम्बु पतद् विलोक्य ।
लोको मुहुस् तेन च मृज्यमानम्
मेने मरुच्छीतिम - सञ्जातम् ॥ २६ ॥

मनुष्य - रत्नस्य निसर्गतोऽस्य
सौवर्ण्य - साद्गुण्य - विभूषितस्य ।
प्रथाऽनुरोधाद् [1]भरणस्य दम्भो
धौतस्य प्राग् धावन - कल्प आसीत् ॥ २७ ॥

वृत्ते ततो नैयमिके च कृत्ये
प्रसाधनैर् भास्वर - सर्वगात्रम् ।
सिंहासनस्थं नृपतिं स्तुवानाः
व्यजिज्ञपंस्तं प्रकृति - प्रधानाः ॥ २८ ॥

---

[1] भूषणादि-धारणस्य ।

"सम्प्रार्थितेन स्वयमेव पूर्वं
त्राणाय काश्मीर - वसुन्धरायाः ।
श्रीविक्रमादित्य - धराधिपेन
सम्यक् समः स्वेन समर्थितोऽसि ॥ २९ ॥

तत् स्वामि - हीनां सुभगां क्षमावन् !
प्रतीक्षमाणां च कुतूहलेन ।
रक्ष क्षमां देव ! कृतार्थयाऽस्मान्
तापं हरन् क्षेम - जलाऽभिवर्षैः ॥ ३० ॥

फलोन्मुखैः प्राक्तन - पुण्य - पुञ्जैः
पदं पुमांसः प्रवरं प्रयान्ति ।
नीत्याऽनया त्वं नियतं नियत्याः
काङ्क्षितानां विषयं गतोऽसि ॥ ३१ ॥

तन्मण्डलं स्वर्ग - [1]सतीर्थ्यमेतत्
समस्त - सम्पत्ति - सुखैः समृद्धम् ।
परैः प्रदत्तं प्रवितर्क्यं पुम्भिर्
मा देव ! मंस्था अनुकम्पितं स्वम् ॥ ३२ ॥

स्व - कर्मणैवाऽधिगतस्य जन्मनो
यथा जगत्यां जनको जनिस्तथा ।
राज्यादि - लाभेऽपि नृणां तथाऽपरे
स्युः काकतालीय-नयेन कारणम् ॥ ३३ ॥

फलेग्रहित्वं सुकृतैरुपेतैः
काश्मीरकाणां नृप ! तत्त्वतस् त्वम् ।
नैश्चिन्त्य - नैश्चित्य - विधान - हेतोर्
ईशेन रक्षी प्रहितो हितोऽसि ॥ ३४ ॥

एवं त्वमेवार्ऽपित - जीवनानाम्
प्रजापते ! नोऽसि विधिर् वपुष्मान् ।
आ - बालवृद्धान् सह - कृत्वनोऽस्मान्
दासान् स्वदेहाऽङ्गनिभांश्च विद्धि ॥ ३५ ॥

१. सतीर्थ्यम्—तुल्यम् ।

अस्मद् - भटानां प्रधनोत्कटानां
ध्मातस्य हुङ्कार - समीरणेन ।
प्रायोऽस्य देशस्य मिथोऽपि सीमा
प्रस्पर्धमाना वितती - भवन्ति ॥ ३६ ॥

चण्ड - प्रतापेन तवाऽधिराजो
देदीप्यमाने सति मण्डले ऽस्मिन् ।
तृण्योपमाना रिपवो वराका
आस्कन्दितुं नाथ ! क उत्सहेरन् ॥ ३७ ॥

आवेशितोन्माद - मदा द्विषो नो
देशे प्रवेशादपि पूर्वमस्मिन् ।
सैन्यैरदैन्यैः शसिता विशन्ति
कालस्य लोके कृपणाः कराले ॥ ३८ ॥

[1]शय - द्वयस्याऽभय - मुद्रया ते
सम्पालिते सम्प्रति मण्डलेऽस्मिन् ।
ता ईतयो विप्लव - भीतयो वा
नैष्यन्ति पश्चाद् गलहस्त्यमानाः ॥ ३९ ॥

एवं स्थितेऽहं प्रतिहारवद् वः
संरक्षको '[2]दण्डधरोऽपि चास्मि' ।
इत्यादि वाचोत्तर - सम्प्रदानैर्
न ह्रेपणीया भवता प्रभो ! स्मः ॥ ४० ॥

राजन्[3] ! यशश्चन्द्रिकया प्रजानां
चेतश्चकोरान् परितर्पयंश्च ।
व्याप्तानि विष्वक् तिरयंस्तमांसि
शाधि प्रदेशं शरणाश्रितानाम्" ॥ ४१ ॥

इत्थं स तथ्यानि निशम्य तेषाम्
अनुस्मरन् स्वामि - कृतोपकारम् ।
श्री - मातृगुप्तश् चिर - मौक्य - लुप्तो
ऽज्ञाताऽस्मितः सन् स्मितमाततान ॥ ४२ ॥

---

१ शयः—हस्तः । २. राजा, दण्डधारी । ३. नृप ! ; चन्द्र ! ।

ततोऽर्जिताऽत्यूर्जित - राज्यसम्पद्
नन्दन् परांश्चाऽप्यभिनन्दयन् सः ।
नताननो दीन - सवेदनेभ्यो
दीनार - दानैः सुदिनं निनाय ॥ ४३ ॥

मनोरथादप्यधिकैरवाप्तैस्
तैस्तैः पदार्थैरिह मार्गणानाम् ।
पूर्णानि पात्राणि च मानसानि
मुदाऽश्रु - नीरैश्च विलोचनानि ॥ ४४ ॥

तावच्च तत्पाणि - पुटाद् अभीष्ट-
द्रव्यस्य धाराऽस्रवदेव शश्वत् ।
न दुर्विधस्यार्थि - जनस्य यावद्
मुखे प्रसादोऽङ्कुरितो बभूव ॥ ४५ ॥

तद्दान - सङ्कल्प - जलानि तत्र
प्रीतार्थि - मुक्ताऽश्रु - भरैः सहैव ।
भूमौ विलीनानि तदाऽधुनाऽपि
धारायमाणानि परिस्रवन्ति ॥ ४६ ॥

तुषार - रूपेण यशो नृपस्य
तत् तस्य शैलेषु समन्ततोऽत्र ।
कल्पान्तकालेऽपि न च क्षयिष्णु
सुरक्षितं स्थावरतामिवाप्तम् ॥ ४७ ॥

वदान्य - मान्यस्य बहूनि यानि
दानाऽवदानान्यभवंस् तदानीम् ।
जेगीयमानानि झरैः सनादैस्
तानि श्रुतिं यान्ति पदे पदेऽद्य ॥ ४८ ॥

अकिञ्चनानां समुपेयुषां स
सूच्यग्रधीः कारुणिकोऽद्य वैद्यः[1] ।
गूढानि गाढं हृदयेषु पूर्वं
दौर्गत्य - शल्यानि जहार सद्यः ॥ ४९ ॥

---

१. विद्वान्, चिकित्सकः ।

अभूदभावो न किलाऽत्र दाना-
याऽऽच्छादनानां न तथाऽदनानाम् ।
निवृत्त - कामेषु समेष्वभावः
परन्त्ववालोक्यत दुर्भगानाम् ॥ ५० ॥

जाते स - शाते[1] च ततोऽर्थि - जाते
याते च निर्मक्षिकतां स्थलेऽस्मिन् ।
मिथो जनानां 'जयतु प्रजापः'
इत्येव वर्धापन - वाक्यमासीत् ॥ ५१ ॥

सातोद्य - वाद्योन्मद - नृत्य - गीतैर्
लोकैः परस्तात् प्रचुरं प्रसन्नैः ।
अन्नैश्च पेयैर् विविधैरमेयैस्
सज्जा व्यवस्थाप्यत तत्र सद्यः ॥ ५२ ॥

पटवासा न्यखन्यन्त सौधाभासास् ततोऽन्तिके ।
प्रोर्णकास्तरणैस् तूर्णम् आस्तीर्णा धरणी तथा ॥ ५३ ॥

रेजिरे श्रेणि - बद्धेषु पिनद्धेषु पटैः सितैः ।
फलकेष्वाहितैः फुल्ल - सहितैर् भाजनैर् हितैः ॥ ५४ ॥

भोज्यैश् चोष्यैश्च लेह्यैश्च दर्श्यैः पेयैश्च राजिताः ।
राजयो भाजनानां ता जनानामहरन्मनः ॥ ५५ ॥

कुलकम्

लड्डू - स्तूपैश्च पूपैश्च नाना-रूपैः सुवासितैः ।
हिङ्ग्वादि - दत्तधूपैश्च सूपैरज्ञात - नामभिः ॥

भव्यैर् व्याप्ता फल - द्रव्यैः सघृतैः रस-सम्भृतैः ।
मरिचादि - मिलच्चूर्णैः पूर्णैर् जीरक - संस्कृतैः ॥

रञ्चितैः स्नेह-संसर्गाद् निम्बूकाऽऽम्रादि-[2]सन्धितैः ।
[3]मिष्टपाकैस् तथा जिह्वोल्लास - दाकैः पृथग्विधैः ॥

---

१. प्रसन्ने । २. हिं० अचार । ३. हिं० मुरब्बे ।

सदेहैरिव सौरस्यैर् [1]अवलेहैरभावि च।
विन्यस्तैर् भोजनाधारे पटागारे समन्ततः ॥ ५८-५९ ॥

मुद्ग - मन्थक - माषैश्च मकुष्ठैश्च मसूरकैः।
पदं पञ्च - मकाराणां स्वादिम्ना प्रापि संस्तुतैः ॥ ६० ॥

भूसुराऽवनिपेऽन्यस्मिन् पाने चाऽत्र सुराजिते।
असुराणामिवाऽन्येषां सुराऽऽकाङ्क्षाऽपि नोदभूत् ॥ ६१ ॥

पुलाकैर् मधु - सम्पाकैः को न सर्पिः - सुतर्पितैः।
राजिकाक्तैर् [2]उपस्कार-सक्तैर् भक्तैर् व्यलोभ्यत ॥ ६२ ॥

कर्पटाऽनावृताः पट्टे पर्पटा विविधा वटाः।
पत्र - वेढमिकास्[3] तत्र रेजिरे [4]वेसनास्तराः ॥ ६३ ॥

शोभना रुच्य - रूपत्वाद् द्राक्षा – सम्पर्क – लोभनाः।
आ – मुखात् पूर्ण - [5]संयावाः शरावाश्च बभासिरे ॥ ६४ ॥

[6]कटोरापूरितैर् यूषैः पीयूषैरवधारितैः।
अमुच्यताऽभितो बाष्पो व्यञ्जनैश् चित्त-रञ्जनैः ॥ ६५ ॥

सुखायाऽक्ष्णोरभूद् दूराद् मुखायाऽऽस्वाद - दायकः।
घनीभूत - पयःक्षोदस् सामोदस् तर्पको नसोः ॥ ६६ ॥

सद्यो धैनुक - जन्येन स्तन्येन परिकल्पितम्।
पायसाद्यं बभौ खाद्यं केविका - सार - वासितम् ॥ ६७ ॥

दर्शनाज्जनिताह्लादैर् वातादैर् निस्त्वचीकृतैः।
खचिता निचितास् तत्र रचिता मुद्ग-पिण्डिकाः ॥ ६८ ॥

अशिष्टं साधितं भिष्टं संसृष्टं लवणेन वा।
इष्टैर् घृष्टैश्च सम्पिष्टैर् भृष्टैर् मृष्टैश्च वस्तुभिः ॥ ६९ ॥

माद्यानीहैवमाद्यानि लोभयन्ति विलोचने।
समस्तान्यपि वस्तूनि क्षोभयन्ति स्म मानसम् ॥ ७० ॥

---

१. हिं० चटनियां। २. हिं० मसाला। ३. हिं० पतीड़।
४. हिं० वेसन। ५. हिं० हलवा। ६. हिं० कटोरा।

शाका नाकादिवानीतास् ताराः पाराश्च केचन ।
आस्वाद्यैव निगाद्यानां खाद्यानां तुलनामयु॥ ॥ ७१ ॥

नैकभेद - रस - प्राणैः प्रपाणैः रुचि - वर्धनैः ।
आकृष्यन्त समे काच - कलशस्थैश्च काञ्जिकैः ॥ ७२ ॥

सृक्किणी लेलिहानाश्च लोका लालाप्लुताननाः ।
बुभुक्षिता अपेक्षन्त कोष्ठ - सन्धुक्षिताग्नयः ॥ ७३ ॥

विकीर्णो भाजनोद्गीर्णो वाष्पो वातोर्मि - वेपितः ।
फण्डूल - मानसान् कुर्वन् भक्षकान् ध्रुवमाह्वयत् ॥ ७४ ॥

युग्मकम्

[1]गर्गरी - [2]गडुकी - [3]पात्र - [4]पातिली - [5]स्थगनोत्थितः ।
सङ्घर्ष - जनितो नादश् [6]चमसैर् वा [7]कडच्छकैः ॥

जनानां कर्षणं चक्रे सज्जानां सह - जग्धये ।
वर्धयन् हृदये भूयस् तर्षणं च प्रहर्षणम् ॥ ७५-७६ ॥

उपविष्टे जने रीत्या परिविष्टे च भोजने ।
विधाय वन्दनं वेगाद् आस्कन्दनमिवाऽभवत् ॥ ७७ ॥

निगलन्त इव प्रेष्ठं श्रेष्ठं यत् तच्च खादकाः ।
केचित्त विघ्नित - ग्रासान् श्वासांश्चाऽप्यभिमेनिरे ॥ ७८ ॥

युग्मकम्

अदनैर् मिलितैर् दिष्टया स्वादुता - सदनैरिह ।
अपिष्टैः रदनैरिष्टैर् ओदनैश्च प्रमोदनैः ॥

दूरं पोपूयमानास्या नैके मौक्यमशिश्रियन् ।
भक्षणाय मुखं, नेदं भाषणायेति वेदिनः ॥ ७९-८० ॥

तर्पणं रसनायाश्च सुवासस्य समर्पणम् ।
कस्य किं प्रीतये रस्यं शस्यं नान्नमकल्पत ॥ ८१ ॥

---

१. हिं० गागर । २. हिं० गड़वी । ३. हिं० परात । ४. हिं० पतीला ।
५. हिं० ढक्कन । ६. हिं० चमचा । ७. हिं० कड़छी ।

मुद्रितास्येषु गण्डूषी - कृतं तोयं मुहुर्मुहुः ।
अनेके मन्द्र - नादेन ततस्तूर्णमघूर्णयन् ॥ ८२ ॥

अङ्गुली - कूर्चकैः प्रायः पर्यमार्जन् यतस्ततः ।
अशनैः कश्मलान् केचिद् अ - शनैर् दशनास्तदा ॥ ८३ ॥

लीढोष्ठा रसनाग्रैश्च वसनान्तैरशोधयन् ।
सिक्तान्यास्यानि केऽप्यत्र गण्डूषान्तेऽग्रपाणिभिः ॥ ८४ ॥

विनोदाऽऽलाप-सम्पन्नाऽवसन्नाऽभूत् कथञ्चन ।
सविशेषा चिरादेषा ततः खादत - मोदता ॥ ८५ ॥

ततोऽभिसार्यं वदनानि पुंसां
मह - प्रतुष्ट्याऽरुणिमानमीयुः ।
परं नभो लोहितिमाऽभिलिप्तं
सर्वाङ्ग - सम्प्रीतिमिव व्यतानीत् ॥ ८६ ॥

सायन्तनोऽभून्न स शोणिमा खे
तारापतेर् द्राक् परमागमिष्णोः ।
सभाजनार्थं विबुधैः सुशोणम्
आस्तीर्णमत्रास्तरणं बभासे॥ ८७ ॥

"आशा मे भवता प्रभावमहसा साऽऽदित्य ! सम्पूरिता"
मत्वेत्येव कृतज्ञतां प्रथयितुं काङ्क्षन् निशानायकः ।
मुक्ता-रत्न-सहस्र-तारक-भृतं स्थालं नभोनामकं
दित्संश्च प्रणयोपहारमिव तत् पश्चादधावद् रवेः ॥ ८८ ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि - विविध-
विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - शास्त्रिणा - पाराशरेण प्रणीते
'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये 'मातृगुप्ताभिषेक-
वर्णनम्' नाम चतुर्दशः सर्गः पर्यवसितः ॥

□

पञ्चदशः सर्गः

नीचैः पतिताः पदयोर् यस्य कृपालोर् विभीषण-प्रमुखाः ।
उच्चैः पदमुपयाताः स जयति रामो जगत्प्राणः ॥ १ ॥

ब्राह्मे मुहूर्त्ते रहयन् प्रमादम्
प्रतीक्षमाणश्च न तूर्य - नादम् ।
स्नातः स प्रातः - स्मरणीय - नामा
सन्ध्यामुपासिष्ट शुभैरवन्ध्याम् ॥ २ ॥

देवर्षि - पित्रादिक - तर्पणान्ते
कृत्वाऽन्य - कृत्यानि च नैत्यिकानि ।
चिकीर्षुको ह्यस्तन - कार्यशेषम्
आस्थानमैषीद् भृतकाऽनुयातः ॥ ३ ॥

कृताऽर्हणस् तत्र स मन्त्रि - वृद्धैर्
उत्थाय चाऽन्यैरभिवन्दितः सन् ।
पुर - प्रवेशाय ततोऽनुवारं
सम्प्रार्थ्यताऽद्या[1]ऽऽत्ययिकाय सर्वैः ॥ ४ ॥

आहूय दूतं त्वरया परञ्च
धर्म्यः कृतज्ञत्व - वशंवदोऽसौ ।
रत्नोपहारान् प्रतिपाद्य पार्श्वे
व्यसर्जयद् विक्रम - भूमिभर्त्तुः ॥ ५ ॥

महार्हं - मुक्तामणि - रूपमेतद्
उपायनं प्रत्तमवेक्ष्य भर्त्ता ।
मा मंस्त माऽलं द्रविणोन्मदिष्णुम्
इत्याकलय्याऽथ स संललज्जे ॥ ६ ॥

---

१. परमावश्यकाय ।

प्रदेश - सम्पत्त्यनुरूपमेव
यद्यप्यहो ! प्राभृतमेतदासीत् ।
स स्वामिनस्तां समतां तु मत्वा
स्वं सर्वथा पातकिनं विवेद ॥ ७ ॥

आहूय दासानपरान् स तस्मात्
सामान्य - मूल्यानपि सङ्गतार्थान् ।
श्रद्धाऽर्हणीयानुपहार - भूतान्
सम्प्रेषयामास बहून् पदार्थान् ॥ ८ ॥

कौशेय - वासांसि सकम्बलानि
क्षौमाणि चीर्णानि च तारवाणि ।
विष्वक् - कलोत्कीर्ण - लता - द्रुमाणि
पौष्पाणि पात्राणि च दारवाणि ॥ ९ ॥

आदित्य - रूपाय च सप्त सप्तीन्
कस्तूरिका - केसर - वासनानि ।
[1]वानानि चाऽक्षोट - मुखानि [2]वाना-
न्यन्यानि भूयांसि तथा फलानि ॥ १० ॥

दातुर् दया - दक्षिणतादि - दिव्य-
गुणान् स्मरंस्तस्य च विक्रमस्य ।
पद्यान्युदश्रुः स्वयमेव पत्रे
विलिख्य नैजं प्रजिघाय भृत्यम् ॥ ११ ॥

कृतज्ञता - व्यञ्जन - पेशलेषु
स्नैग्ध्येन सिक्तेषु तथाऽश्रु - लेशैः ।
पद्येषु नूनं हृदपि स्वकीयं
स प्राहिणोत् प्राभृतवन् महात्मा ॥ १२ ॥

"स्वामिन्नहं यं तिमिराऽन्धितस् सन्
महार्मणि लोष्टमिति व्यजानाम् ।
तेनैव तावत् तिमिरं निरस्य
सोऽहं [3]कदर्थोऽपि कृतोऽस्मि सार्थः ॥ १३ ॥

---

१. शुष्काणि । २. वन्यानि ३. निरर्थकः ।

भूभृद् - वरः कण्टक - शूल - कीर्णो
योऽवेदि पाषाण - मृदां चयः प्राक् ।
[1]गर्भं - स्फुरत्काञ्चन - कन्दरो ऽद्य
मुग्धेन सम्प्रापि स रत्न - सानुः ॥ १४ ॥

नाऽवेदिषं विप्लुत - चेतनोऽहम्
अलौकिकं स्पर्श - मणेर् महत्त्वम् ।
तद् येन साधारण - गौरवं
सत् कालायसं काञ्चनतामुपैति ॥ १५ ॥

आदित्यमुद्दीपितमाह दीपम्
बालो विधुं क्रीडनकं तथा यः ।
दोषाद् दृशोः कापथमभ्युपेतो
हे नाथ ! बालः किल सोऽहमेव ॥ १६ ॥

त्वयेश्वरेणेश्वर एव देशे-
ऽनुक्रोश - शीलेन निवेशितोऽहम् ।
आत्मेति मत्वा विहितोऽस्म्यधन्यः
सौभाग्यभाजां धुरि कीर्त्तनीयः ॥ १७ ॥

ईशो हृदि स्थास्नुतया भवान् मे
शिवङ्करो यद्यपि वर्वृतीति ।
तथाऽपि दुर्दैव - वशात् समक्षं
सन्दर्शनैः सम्प्रति वञ्चितोऽस्मि ॥ १८ ॥

वसुन्धराऽऽखण्डल ! मण्डलेऽस्मिन्
का जागरूके त्वयि दण्डधारे ।
निसर्ग - सम्पाति - कृपा - कटाक्षे
स्यात् सम्प्रवेष्टुं विपदुन्मुखाऽपि ॥ १९ ॥

तस्मात् प्रजानाथ ! कृताऽवधानाः
हस्ताऽवलम्बैश्च समेधमानाः ।
त्वद्गौरवोत्सङ्गमुपेयिवांसो
वयं न बाला इव चिन्तनीयाः ॥ २० ॥

१. काञ्चन कन्दरः = स्वर्ण खनिः ।

अकिञ्चनः कश्चन किङ्करस्ते
यः पूर्वमासीत् प्रहरीति वित्तः ।
गतोऽपि तेऽनुग्रह - भाजनत्वं
स्वामिन् ! स एवाऽद्य तथैव चाऽस्मि ॥ २१ ॥

ईशाय नो किञ्चिदपि प्रदातुम्
ईशा यथार्थं कृपणा वयं स्मः ।
नूनं तदेतद् नृप ! भक्त्यनूनं
जानीहि पत्रं च फलं च सूनम् ॥ २२ ॥

खातः क्व दीनः क्व तथा [1]नदीनः
क्व ग्राव-लेशः क्व धराधरेशः ।
तथाऽप्यधीनः स्मृतिमात्मनीनः
नेयो विनेयोऽस्मि कथान्तरेषु" ॥ २३ ॥

इत्यथावर्तिते पत्रे पतदश्रु - मिषा तदा ।
प्रहितं तस्य दृष्ट्याऽपि भावनोपायनं पृथक् ॥ २४ ॥

ततो भरद्भिर् जयकार - नादैः
खं खण्डयद्भिर् धरणीं च पादैः ।
सैन्यैः प्रसन्नैः परिवेष्टितः सन्
स राजधानीं प्रति सम्प्रतस्थे ॥ २५ ॥

शूत्कारिणः शीलित - शैल - शृङ्गाः
संस्तभ्यमानाः सरलैः सरण्याम् ।
करम्बिताः केसर - सौरभैश्च
विष्वग् ववुः सीकरिणः समीराः ॥ २६ ॥

प्रोच्चैः - प्रदेशाद् धरणी - धराणाम्
पुरः पतन्तः प्रचुराः प्रपाताः ।
पयोधरेभ्यः पयसः स्रवन्त्यो
धारा अभासन्त वसुन्धरायाः ॥ २७ ॥

1. नदीनः—समुद्रः ।

क्वचिच्छतघ्नीव महाहिमानी
द्रोणीस्तथा ग्रामटिका दिगन्ते ।
विधूनयामास निपात - घातैर्
विभीषयन्ती च महानिनादैः ॥ २८ ॥

अभ्रा अदभ्रा उपगम्य शुभ्रा
[1]मलापहाभाश्च विरोपणार्थम् ।
प्रविश्य शैल - क्षत - खातकादौ
समानि चक्रुर् विषम - स्थलानि ॥ २९ ॥

उपेत्य सूक्ष्माऽम्बुमुचाऽधिमार्गं
वन - स्थली काऽप्यवगुण्ठ्यमाना ।
भर्त्तारमीक्ष्येव बभौ स्व - गात्रं
लज्जा - पटेनेव निगूहयन्ती ॥ ३० ॥

विस्तार्य शाखाऽग्र - भुजाश्च देव-
दारु - द्रुमास् तत्पथ - पार्श्व - रूढाः ।
स्तब्धा अतिष्ठन् परिरिप्सयाऽस्य
देवस्य सुस्वागत - कारिणः किम् ? ॥ ३१ ॥

ददर्श सोऽद्रीन् पुरतो विभिन्न-
वर्णाऽश्म - रेखाऽङ्क - लसन्नितम्बान् ।
ध्रुवं धरायाः कृपया ऽधरायास्
तापाऽपहाराय निबद्ध - कक्ष्यान् ॥ ३२ ॥

तार - स्वरेणाऽप्रतिमां समृद्धि
जेगीयमाना इव मण्डलस्य ।
नानद्यमाना झर - निर्झरिण्यः
प्रामोदयन् पार्थमिमं पदव्याम् ॥ ३३ ॥

कूलङ्कषा - मूलक - निर्झराणां
कोलाहलः कोऽपि कलः ककुप्सु ।
तन्मण्डलाऽवग्रह - वारणार्थम्
अमोघ आसीदभिचार - मन्त्रः ॥ ३४ ॥

---

[1] हि०—मरहम ।

स्तुताः सिताऽभ्रैः क्वचिदद्रि - मध्ये
निपीडिताः क्वापि तुषार - भारैः ।
चीत्कारिणो दुद्रुवुरम्बु - धारा
विदाय - वाचं यदि वा ब्रुवाणाः ॥ ३५ ॥

एको झरोऽद्रेरुदरं विदार्य
निष्क्रम्य चेषत् कुटिलं विसर्पन् ।
वल्मीक - निर्गमुक्त - शुभ्र - देव-
सर्पस्य लीलां सुतरामुवाह ॥ ३६ ॥

अधित्यकास्वत्र तुषार - भित्तिम्
वेगेन वात्या पुरतो नुदन्ती ।
अनीनशद् हा ! जड - चेतनानि
मूर्त्तेव रौद्री प्रलयङ्करी भ्रूः ॥ ३७ ॥

हिमावृता भूर्ज - मुखा द्रुमाश्च
नैश्चल्यमाप्ताः कटक - स्थलीषु ।
प्रवात - घातात् [१]त्रसुरा इवाऽद्रेर्
हृदोपगूढा अभवन् विदूरे ॥ ३८ ॥

हैयङ्गवीनोपमिता हिमानी
शैलस्य नैव व्यगलत् तदानीम् ।
जाड्येन लोकं विकलं विलोक्य
परं तदीयं दयया द्रुतं हृत् ॥ ३९ ॥

लेखा जलानां विधि - लोक - तुल्य-
तुङ्गाऽद्रि - शृङ्गेभ्य उपाव्रजन्त्यः ।
देशस्य भाले विधिना कृताऽङ्काः
सौभाग्य - लेखा नियतं बभूवुः ॥ ४० ॥

हिमोत्करस् तूल - कणायमानः
पपात मौलौ गुरु - भूभृतोऽस्य ।
मौलौ सहर्षं नव - भूभृतश्च
लोकैर् विकीर्णं शुचि - पुष्पवर्षम् ॥ ४१ ॥

---

१. त्रसुराः = भीताः ।

मदाऽभितापाऽऽकुलिता इवोच्च-
काचाभ - नीहार - शिलास्थलीषु ।
अदुद्रुवन् [1]पुष्कलकाश्च भीता
वेगं मिमाना इव मारुतस्य ॥ ४२ ॥

वनौषधि - घ्राण - मदोद्धतः सन्
स्खलद्गतिर् नैकविधं प्रसर्पन् ।
लाम्पट्यमाविष्कुरुते स्म वातः
परामृशन् कूट - कुचान् धरायाः ॥ ४३ ॥

द्रुत - स्रवद् - हैमजलाः प्रकाण्ड-
रन्ध्रेषु कूजद् - विहगा द्रुमाश्च ।
रोरुद्यमाना इव तत्र नैशीम्
आवेदयन् शीतिम - वेदनां स्वाम् ॥ ४४ ॥

एवं बृहद् - वाहन - सन्निषण्णो
दृश्यानि पश्यन् विविधानि मार्गे ।
ग्राम्यान् स्मितैः प्रत्यभिनन्दयन् स
पुरस्य सीमां निकषाऽभ्युपैषीत् ॥ ४५ ॥

एकत्रिता राज - सभाजनाय
सम्मर्दमेकत्र जना अवापुः ।
परत्र चाऽऽरामतटाऽयनादौ
उद्वेलितो मञ्जिम - सागरोऽभूत् ॥ ४६ ॥

अनन्य - सामान्यमिहैन्दवं तं
बाला दधुः कञ्चन रूप - राशिम् ।
यासामहम्पूर्विकया दिदृक्षा
विलासिनो लालसतामनैषीत् ॥ ४७ ॥

नूनं स नेदिष्ठ - नग - स्थलीभ्य
आदाय नीहार - शिला विरिञ्चिः ।
वैदग्ध्यवान् निर्मितवान् सजीवा
वामा इमा याः सितिमाऽभिरामाः ॥ ४८ ॥

---

१. कस्तूरिका-मृगाः ।

कपोल - पालीषु वराङ्गनानाम्
ओष्ठेषु चेतस्सु च पाणि - पादे ।
फलेषु सर्वत्र दलेषु चाऽस्मिन्
रागस्य साम्राज्यमिवाविरासीत् ॥ ४९ ॥

स्पर्शेऽपि वैवर्ण्यमुपेयिवांसि
पुष्पाणि बालाऽर्क - तपःसहानि ।
नितम्बिनीनां वपुषां यथार्थं
न सौकुमार्येण तुलामुपेयुः ॥ ५० ॥

सर्वं सलीलं समभूत् - सुरम्यं
तासां न रूपेष्विह तारतम्यम् ।
पश्यन्निमां वा सुभगोऽपि वा तां
[1]नव्योत्सवोल्लासमिवाऽभ्यगच्छत् ॥ ५१ ॥

आ - पादशीर्षाल् लवणिम्नि लीनास्
ता वीचयो विभ्रम - वारिराशेः ।
हर्ष - प्रकर्षाऽश्रु - निमग्न - नेत्रान्
व्यधुः प्रदेशान्तर - पान्थ - सार्थान् ॥ ५२ ॥

मनोज्ञता - न्यक्कृत - देवदारा
माराऽस्त्र - धारा इव तास् तरुण्यः ।
कटाक्षितान् प्राक् सुकृतैः कुमारान्
[2]नेत्र-त्रिभागेण ततोऽभ्यपश्यन् ॥ ५३ ॥

सञ्चारिणी मोहन - वल्लरीह
सौन्दर्य - सीमेव कुमारिकैका ।
दध्रे कुचौ मङ्गल - कुम्भ - कल्पौ
हृदि प्रवेशाय मनोभवस्य ॥ ५४ ॥

सौन्दर्य - सारेण विनिर्मितायां
यस्यां वशीकार - विलक्षणायाम् ।
अवश्यमुर्वश्यपि विश्वकर्त्रा
सृष्टा तदुच्छिष्ट - खलेन साऽभूत् ॥ ५५ ॥

१. नव्यः=नूतनः । २. कटाक्षेण ।

लावण्य - सर्गस्य विधातुरस्या
निधान - भूमाविव कल्पितायाम् ।
रम्भादि - निर्माण - विधि - प्रयासो
यथार्थतोऽभादनुवाद एव ॥ ५६ ॥

सद्यस्क - कौमार - परिष्कृतैका
[1]प्रौढिम्नि चाऽन्या सुरसत्वमाप्ता ।
लीला - स्मितैः काऽपि समुल्लसन्ती
मनो मुनेश्चाऽपि तृणीचकार ॥ ५७ ॥

काचिन् नवोढा सुलभाऽतिलज्जा
सभ्रूविलासं समवेक्ष्य तिर्यक् ।
आप्याययच् छ्रोत्र - पुटान् कयाऽपि
वाचाऽधर - स्पर्श - सुधार्द्रयेव ॥ ५८ ॥

तद् - गल्लयोः पद्म - पुटाऽनुरूपौ
कूपौ शरावाविव शीधु - गर्भौ ।
धन्यस्य कस्याऽपि हि चुम्बनार्थं
धात्रा कृते न्याय्य - पदस्य चिह्ने ॥ ५९ ॥

कर्णामृतं नाम बभूव यस्याः
कन्दर्प - सम्बोधनमेव किञ्चित् ।
दीप्तार्चिरासीच्च तदङ्ग - कान्तिस्
त्राता ततः शील - तृणस्य कोऽत्र ॥ ६० ॥

वाढं नवोढाऽभिनवं स्मरस्य
विजृम्भितं व्यज्य विलास - हासैः ।
अमोघमाकर्षण - मन्त्रमेवा-
ऽलङ्कार - झङ्कार - मिषात् पपाठ ॥ ६१ ॥

नारीत्वमाप्ता शशिनः प्रभेव
लोकैक - लावण्य - निवास - भूमिः ।
शरीरिणी वा सुकुमारताऽसौ
दिव्यौषधिर् विश्व - विमोहनेऽभूत् ॥ ६२ ॥

[1] प्रौढिम्नि — पूर्णे यौवने ।

पद्म - प्रसूनाद्युपमान - भाजा
प्रत्येकमङ्गेन च काऽपि तन्वी ।
दृशोः पुरस्तात् प्रलयं नयन्ती
स्मराऽस्त्रशालेव बभावनन्ता ॥ ६३ ॥

रूपेण केनाऽपि विलक्षणेन
धात्रा कृताऽभूत् तरुणीह काचित् ।
तां दिक् - चतुष्के प्रशिशंसिषन् स
नूनं प्रपन्नश्चतुराननत्वम् ॥ ६४ ॥

पीतेन हाला - चषक - द्वयेन
द्विता मदान्दोलित - मानसाः स्युः ।
पक्ष्म - द्वये तून्नमिते तयेदम्
प्रेङ्खोलितं भूतलमेव चाऽभूत् ॥ ६५ ॥

युग्मकम्

रम्भोरुरेका चरणाऽरुणिम्ना
सरोज - सौभाग्यमुपेक्षमाणा ।
सौन्दर्य - दृप्ताऽमर - कन्यकाना-
मतिद्वयी मूर्ध्नि पदं चकार ॥

श्रोतुं गिरोऽस्या मधुसात्कृतास्ता
कर्ण - द्वयीमप्रचुरां विदित्वा ।
"विधेहि नः श्रोत्रमयं शरीरम्"
इत्यर्थयन्ते स्म विधिं कुमाराः ॥ ६६-६७ ॥

श्रीः रूपिणी कैरव - काननानां
सम्पिण्डिता काचन कौमुदी वा ।
रणद्भिरत्नाऽऽभरणैः स्व - रूपम्
उद्घोषयामास जगद् - विजेतृ ॥ ६८ ॥

बाणैः पटोश्चाऽपि धनुर्धरस्य
कामं न विध्येत कुतोऽपि लक्ष्यम् ।
तस्यास्तु कार्श्यं विहता घमोघैः
कङ्काल - शेषास् [illegible] ॥ ६९ ॥

पुष्पैः पिशङ्गैश्च परिच्छदैश्च
प्रसाधिता विभ्रम - चञ्चलाऽन्या ।
अलुप्त - शीला तरुणी [1]तदात्वे
रेजे परीता मदनाग्निनेव ॥ ७० ॥

तरङ्गिता काऽपि बलि - त्रयेण
दृशो भृशं शीतलतां नयन्ती ।
इन्दीवराक्षी समभूद् विलासा-
ऽवगाह - वापी मदन - द्विपस्य ॥ ७१ ॥

कूटाऽधिरूढ - द्युति - दर्शनीया
काचिच्चरिष्णुः स्मर - सम्पदासीत् ।
भयातिरेकादिव लम्पटेभ्यो
मुहुर् मुखं या स्थगयाम्बभूव ॥ ७२ ॥

राकापतेर् बिम्बमवेक्ष्य लोकः
पश्चात् क्षणं पश्यति विश्वतस्तत् ।
तदाननं वीक्ष्य तु निद्रितोऽपि
विलोकयामास तदेव नित्यम् ॥ ७३ ॥

बभूव सा तूत्कलिका दिदृक्षोः
प्राक् प्रेक्षकस्यार्त्तिरनन्तकाला ।
द्रष्टुः परा दिव्य - सुखाऽनुभूतिर्
उदासिनो दुर्गतिरेव साक्षात् ॥ ७४ ॥

सृष्टिर् नवा विश्वसृजो विचित्रा
काचित् कुडी कुञ्चित - काक्ष - पाशैः ।
गृहोत्कता - वेगवतोऽपि लोकान्
चिराय चक्रे किल कीलिताङ्गान् ॥ ७५ ॥

सौवर्ण - भूषा च सुवर्ण - मूर्त्तिर्
भङ्ग्या सुमैः संस्कृत - केश -कूर्चा ।
चित्राऽम्बरा चित्र - कलेव चैका
चित्र - स्थितान् [2]सारणिकानकार्षीत् ॥ ७६ ॥

---

1. वर्तमाने । 2. पान्थान् ।

ज्योत्स्नाऽवदातैर् वसनैः पिनद्धा
चान्द्रीव मूर्त्तिर् वसुधाऽवतीर्णा ।
केनाऽपि चाऽस्पृष्ट - तनुः कुमारी
पीयूष - वृष्ट्या नयने सिषेच ॥ ७७ ॥

सा प्रीति - दूतीं कुटिलां स्व - दृष्टिं
चिक्षेप यस्यां दिशि चारु - शीला ।
चेतांसि मुग्धानि चकार तस्यां
लीलाजुषां मन्थरितेन्द्रियाणि ॥ ७८ ॥

अस्वीकृता स्त्री कुसुमायुधेन
तत्राऽभवत् काऽप्युपमान - बाह्या ।
एकाऽप्यहो ! या नयनाऽयनेन
विवेश सद्यो हृदयेषु पुंसाम् ॥ ७९ ॥

सुवर्ण - रूपाभरणोज्ज्वलाऽन्या
कंन्दर्प - सम्पत्ति - निधान - भूता ।
लावण्य - लुण्टाक - कुलैर् विविक्ते
लाम्पट्य - वृत्त्या प्रतिपाल्यते स्म ॥ ८० ॥

आरामिका पुष्पचय - प्रवृत्ता
कुञ्जे ध्रुवं कङ्कण - किङ्किणीनाम् ।
क्वाणस्य [1]कूटेन जगाविहैका
प्रवासि - पेयं मदनाऽवदानम् ॥ ८१ ॥

काञ्ची - क्वणश्चाऽत्र वराङ्गनाया
विक्षोभमन्तःकरणेषु तन्वन् ।
स्वाऽपूर्व - रूप - प्रतिमल्लतायै
आहूतिरासीज् जयघोषणा वा ॥ ८२ ॥

एका सिता राजत - सूक्ष्म - पत्र
परिष्कृता पायस - पिण्डिकेव ।
स्नानार्द्र - सक्तांशुक - दर्शनीया
लालायितान् लालसकांश् चकार ॥ ८३ ॥

---

1. व्याजेन ।

विक्षिप्य काक्षान् परितस् सलीलम्
फुल्लोत्पलं कापि जगच्चकार ।
न्यासैस्तथाऽन्या पदयोः पृथिव्यां
सरोजिनी - राजिमिव व्यतानीत् ॥ ८४ ॥

अदूर - नीहार - समीर - शीतात्
काये कुमार्याः - पुलक - प्रभेदः ।
उद्भिद्यमान - स्मर - बीज - जात
प्ररोह - पुञ्जः स्फुटमावभासे ॥ ८५ ॥

वेलोच्छलन्नूतन - यौवनाया
वेणीद्वयं नो हृदि लम्बमानम् ।
नागी - युगं वै कुच - कुम्भ - गुप्तं
तच्छील - सौभाग्य - निधिं ररक्ष ॥ ८६ ॥

याऽक्ष्णोर् विलासैर् मृदु-कुञ्चनाद्यैर्
अलम्बला जेतुमिमां त्रिलोकीम् ।
स्वा - स्त्री कथं नाम तयाऽनिमेषा
[1]तौल्यं भजेत् प्रस्तर - पुत्रिकाभा ॥ ८७ ॥

स्मरस्य संमोहन - सायकोऽस्याः
कायो विरिञ्चेः रचना - प्रपञ्चः ।
दृशोश्च वर्षो हिम - वालुकायाः
श्री - ह्री - भरान्मन्थरतामुपैषीत् ॥ ८८ ॥

कण्डूयमानोरु - तटं कुमारी
काचिन्नवा काचमयाऽङ्गुलीभिः ।
स्मरस्य [2]चाऽप्यक्षमिणो न हा ! कान्
निन्ये कृपा - भाजनतां वराकान् ॥ ८९ ॥

बालातपेनाऽपि विशीर्यमाणौ
गल्लौ पयोज - प्रतिपक्ष - मल्लौ ।
सा निह्नुवाना वसनाञ्चलेन
बाला ऽप्रदिम्नाऽपि नमस्कृताऽभूत् ॥ ९० ॥

1. तुलनाम् । 2. असहिष्णून् ।

वेणी परस्याः पुरतो विमुक्ता
चेष्टा - विलासैर् मृदु वेपमाना ।
अन्तः सुगुप्तं ज्वलतः स्मराग्नेः
साक्षादवालोक्यत धूम - धारा ॥ ९१ ॥

लोकोत्तराकर्षण - कारणेन
लावण्य - लेपैर् नव - यौवनेन ।
प्रसाधिता काऽप्यनवद्य - देहा
मुधैव मौग्ध्यात् कुसुमान्यचैषीत् ॥ ९२ ॥

बाला [1]वृषस्यन्त्यथ काचिदत्र
सूक्ष्मांशुक - व्यञ्जित - गोप्य - गात्रा ।
वेण्या मुहुस्तज्जघनं स्पृशन्त्या
रज्ज्वेव मुग्धानपि सञ्चकर्ष ॥ ९३ ॥

एकाऽपि खण्ड - प्रलयाय याऽलं
नितम्बिनी काऽप्यनवद्य - रूपा ।
तोये सरस्याः प्रतिबिम्बिताऽसौ
द्वैतं गता वेद्मि न किंनु कुर्यात् ॥ ९४ ॥

एकैकशोऽप्यत्र वराङ्गनानां
गात्रं स्मरस्याऽस्त्रमभून्नवीनम् ।
प्रत्नेषु पञ्चस्वपि सायकेषु
मन्दादरो येन स सम्प्रपन्नः ॥ ९५ ॥

संसार - रूप - प्रभुतां गताभिस्
ताभिर् बलाद् [2]दर्पक - दीपिकाभिः ।
क्रीताः कटाक्षैर् यदि किङ्करीकृताः
लोकास्तदेदं किमु कौतुकावहम् ॥ ९६ ॥

संवीक्षमाणोऽप्यभितो विलास-
लावण्य - लीला द्रढिमाऽचलेन्द्रः ।
निःसङ्गतामेव वशी विरक्तस्
तोयेऽब्जपत्र - प्रतिमां स तेने ॥ ९७ ॥

---

१. कामातुरा । २. दर्पकः = कामः ।

प्रत्युद्गताभिः परितः प्रजाभिः
प्रीति - प्लुताभिः परिपूज्यमानः।
क्रमात् स तासां हृदयेन साकं
नवो नरेशो नगरं विवेश ॥ ९८ ॥

पुरा चिराद् भर्तृ - वियोग - हेतोः
[1]पुरा नितान्तं गतयेव मौक्यम्।
स्फीती - भवत्प्रीत - जनोच्च - वाचा
वाचालताऽलाभि नृपेऽभ्युपेते ॥ ९९ ॥

भूभृद् - दिदृक्षोत्कलिकाऽऽतुराणाम्
वक्त्राऽम्बुजाताऽऽकुलितैर् वधूनाम्।
रथ्याऽऽपणागार - गतैर् गवाक्षैर्
व्यजीयताऽनङ्ग - निषङ्ग - शोभा ॥ १०० ॥

अचेतना येऽत्र सचेतनाश्च
स्थास्नु - स्वभावाश्च चरिष्णवस्ते।
महोत्सवेऽस्मिन् विविधैर् विधानैस्
सर्वेऽपि साहाय्य - कृतो बभूवुः ॥ १०१ ॥

पुनः प्रतिध्वान - मिषाज्जनोक्तम्
आम्रेडयद्भिर् जयकार - घोषम्।
महीधरैरुच्छ्रित - मन्दिरैश्च
गुणीकृतं गौरवमुत्सवस्य ॥ १०२ ॥

निष्कासितैरुत्सुक - सुन्दरीणाम्
मुखारविन्दैस् स्तवकायमानान्।
आदाय सौधानि तदा गवाक्षान्
स्थितान्यभूवन्नभिनन्दनाय ॥ १०३ ॥

गृहा ध्वजैर् वात - विधूयमानैर्
द्वाराग्र - बद्धैर् व्यजनोपमानैः।
सञ्चारिणामुत्सव - यात्रिकाणां
स्वेदं सखेदं सततं व्यनैषुः ॥ १०४ ॥

---

[1] पुरा = नगरी।

मार्गे महीपस्य तथा च मौलौ
विकीर्य वृक्षाः कुसुमानि तावत् ।
[1]देवार्चना - पुण्य - फलाऽधिकार-
भाजः प्रयाता इव चारितार्थ्यम् ॥ १०५ ॥

अनुक्रमं सैनिक - सङ्घ - गुप्ते
श्री - मातृगुप्ते कृतमङ्गलार्चे ।
अन्तः प्रविष्टे सुचिराद् विचेष्टं
सद्योऽभवद् राज - गृहं सजीवम् ॥ १०६ ॥

विकासयन् कैरव - चक्रवालम्
उल्लासयन् नीर - निधि तदाऽलम् ।
रेजे श्रिताऽस्तेतर - शैल - सानुः
सुधाऽभिवर्षी भुवि शीत - भानुः ॥ १०७ ॥

ततः शशि - प्रभा - शुभ्राऽपिधानेनाऽपवारितम् ।
निःशङ्कं नगरं भेजे निशाङ्के सुख - शायिकाम् ॥ १०८ ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि-
विविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - शास्त्रिणा पाराशरेण
संदृब्धे, 'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये, 'पार्थिव-पुर-प्रवेशो'
नाम पञ्चदशः सर्गः समाप्तः ॥

१. देवः = राजा, देवता ।

षोडशः सर्गः

आक्रान्तं [1]प्रतिभावता स्थिरतया प्रोच्चैः पदं राजताम्
भूयाद् भूय इयं च भूमिरभितः सौवर्ण - सम्पद्भृता ।
उद्बुद्धाः समुपोढ - जाड्य - तमसो लोकाश्च सञ्जानतां
शून्यं च प्रतिभासमानमखिलं पोपूर्यतां प्रीतिभिः ॥ १ ॥

यशो - महो - दीपित - दिग् - विदेशे
प्राणोपमेऽस्मिन् नृपतावुपेते ।
तमोवृतोऽसौ सहसा प्रदेशः
सचेतनः स्फूर्ति - मुपाजगाम ॥ २ ॥

सानाथ्य - मात्रं स्पृहयालवो जनाः
स - मन्त्रि - सामन्त - गणाः समेऽस्य ।
[2]साहित्य - कृत्या प्रभवन् विरोध-
राहित्य-भाजः स्थिर-शास्ति-कार्ये ॥ ३ ॥

भाग्योदये सत्यपि साधु - शीलो
ऽनुत्सिक्त-चेताः स्मित-मुग्ध-मूर्तिः ।
अपालयद् बान्धव - निर्विशेषम्
प्रजाः सदाचार - पथ - प्रवृत्तः ॥ ४ ॥

क्षान्त्या च शान्त्याऽथ च सत्य - सत्त्व-
मुख्यैर् विशेषैः शरणी - कृतेन ।
खर्वी - कृतास् तेन ततश्च सर्वे
ऽप्युर्वी - भृतो भूतल - भूतपूर्वाः ॥ ५ ॥

प्रवर्तयन्नार्य - वरैः पुराणैस्
सौजन्य - मार्गे प्रहते प्रजास्ताः ।
पादर्श - भूतं चरितं दधानो
विवेश भीमां न स पाप - सीमाम् ॥ ६ ॥

---

१. सूर्येण ; धीमता । २. सहायकाः ।

स आत्म - शासी वशिनां धुरीणो
नृपोऽपि निन्ये समयं मुनीव
उपागमत् संयम - कील - नद्धं
न विप्लवं शीलमथाऽदसीयम् ॥ ७ ॥

वाचा कृपा - कोमलया विपन्नान्
सन्दृष्ट - कष्टः सुखयन् समस्तान् ।
पात्रे यथा - कालमसाववर्षद्
देवोऽर्थिताऽर्थान् मघवत्समस्तान् ॥ ८ ॥

स ग्रास - वासो - वसु - वास - दानैर्
उल्लासयन् सर्व - जनान् जितात्मा ।
प्रपन्न - पीडा - परिताप - हर्ता
सदाऽर्थं - नैस्पृह्यमलं व्यतानीत् ॥ ९ ॥

मनुष्य - माहात्म्य - महानिधानम्
पुण्यैः प्रजानां पृथिवीं प्रपन्नः ।
सुप्राप इत्येव स सर्व - कालं
न कस्यचिद् दुर्लभ - दर्शनोऽभूत् ॥ १० ॥

गुणाढ्य - सम्मान - करे च विद्या-
विद्योतकेऽस्मिन् सति विप्रबुद्धे ।
तुषार - गौरः प्रबभौ प्रदेशः
सरस्वती - स्नेह - पटान्त - लीनः ॥ ११ ॥

अकर्कशत्वाद् मधुसात्कृतानि
सौहार्द - वात्सल्य - करम्बितानि[1] ।
आप्याययन् सत्य - जुषोऽमृतानि
वचांसि कं तस्य न सूनृतानि ॥ १२ ॥

अनन्य - सौजन्य - सुधा - समुद्रः
स सत्य - सन्धः स्थिरता - सुराद्रिः ।
प्रावर्तयत् सूक्ष्म - मतिः सतां मतः
प्रान्ते व्यवस्था निरुपद्रवाः सुखाः ॥ १३ ॥

---

१. करम्बितानि — मिश्रितानि ।

यतात्मनस् तस्य समस्त - राज्ये
स्तेयाऽस्तिताऽप्यस्तमुपैत् प्रभावात् ।
न्यषेधि येनाऽथ च पण्य - वीथ्याम्
वृथा कपाटावरणं रजन्याम् ॥ १४ ॥

स्वयं सरण्या स सता प्रसर्पन्
व्यतिक्रमं नैव चकार नीतेः ।
प्राज्येऽस्य तस्मान्न कुतोऽपि हन्त !
राज्ये सदाचार - विपर्ययोऽभूत् ॥ १५ ॥

विवेक - वैगुण्यमसौ विमुञ्चन्
नोनुद्यमानः पथिकृद्भिरार्यैः ।
न चाटुकारैर् न विटैर् न बन्दी-
वृन्दैरसद् - वर्त्मनि नेय आसीत् ॥ १६ ॥

स्तुत्यैः स कृत्यैस् समुपेत्य नित्यं
सौहित्यमव्याजमुदात्त - शीलः ।
निःश्रेयसस्याधिगमाय नूनं
[1]निःश्रेणिकां साधयति स्म साधुः ॥ १७ ॥

स दर्शनेनैव दरिद्रितानां
हरन्मुख - म्लानिमुदार - चेताः ।
मेने निधिष्वेव न रक्षितव्याम्
भव्यां विभूतिं विभजन् स्वकीयाम् ॥ १८ ॥

शुभार्थिनां हर्म्य - गतोऽपि गम्यः
परैः परोक्षेऽपि बभूव नम्यः ।
प्रसाद - सौम्यं विकचं सदाऽऽस्यं
दध्रे दृशाऽन्यांश्च नयन् स दास्यम् ॥ १९ ॥

नैष्ठुर्य - लीना करुणा - विहीना
व्याधाश्च दीनाऽबल - दत्त - बाधाः ।
निरीक्षिता एव महीक्षिताऽत्र
जाता अहिंसा - व्रत - दीक्षितास्ते ॥ २० ॥

---

[1] सोपानम् ।

चित्तेन वाचा क्रियया तथाऽसौ
क्रूरेऽपि सत्त्वे करुणायमानः ।
विभूषितो विक्रम - वैदुषीभ्यां
चक्रे शमैः शीततरं प्रदेशम् ॥ २१ ॥

क्षमा - पतिः कोऽप्यतुलः क्षमावान्
[1]अपश्चिमान् दिव्य-गुणान् स बिभ्रत् ।
नित्यं नवैः सत्त्व - दयाऽवदानैर्
वपुर् न कस्योत्पुलकं चकार ॥ २२ ॥

सौम्यात्मनः सर्व - सुखैषिणश्च
तस्याऽनुभावेन जिताश्चिरस्नाः ।
देश - द्विषन्तो विषयान्तरस्था
वश्या अकिञ्चित्करतामुपेयुः ॥ २३ ॥

लोकैर् व्यधीयन्त तदाऽत्र यागाश्
छागादि - हत्या - बहुलाः प्रदेशे ।
भूत्वाऽप्यहो ! निष्करुणाः स्वयं तु
यैस्तेऽमराणां करुणामकाङ्क्षन् ॥ २४ ॥

विलोक्य तद् [2]वैशसमेष भूपो
ऽनुक्रोश - रूपो मृदु - मानसत्वात् ।
लोकेऽपि मुग्धेऽन्ध - परम्पराभिः
कुर्वन् कृपां चिन्तयति स्म चित्ते ॥ २५ ॥

"हा ! मेऽधिकारः सकलोऽप्यपार्थः
कीदृक् किमीयश्च मृषाऽस्मि पार्थः ।
अद्याऽपि यद् दुःखद एष [3]मारः
प्राप्त - प्रसारः परितः प्रदेशम् ॥ २६ ॥

चित्तेन हिंसा यदि वाऽपि वाचा
विधीयमाना व्यथते समस्तान् ।
तां वीक्षमाणोऽपि न वेपते यः
पुमान् स हेयः पशुवद् गणेयः ॥ २७ ॥

१. उत्तमान् । २. हिंसाम् । ३. हिंसा ।

प्राणीह पीडा क्रियया यया तु
यः कोऽपि काल - त्रितये प्रयाति ।
ख्याताऽत्र हिंसा, कुरुतेऽघ - माता
निष्कण्टकं या निरयस्य मार्गम् ॥ २८ ॥

सैषाऽनृत - स्तेय - परिग्रहादेः
कन्याऽस्त्यनन्याऽभिहिता जघन्या ।
तां यो व्रती मुञ्चति तस्य मुक्ति-
मुक्ता ध्रुवं मुष्टि - गतैव वेद्या ॥ २९ ॥

हिंसा - पिशाची पिशित - प्रियाऽपि
देव्याः स्वरूपं परिधाय सौम्यम् ।
प्रमोहितान् पाप - पथ - प्रवृत्तान्
हा ! ऽऽकर्षतीयं मृगतृष्णिकाभा ॥ ३० ॥

"[1]मारीव मारी मम मण्डले मा
क्वचित् प्रयासीत् प्रथिमानमेषा ।
तस्मात् [2]क्षयोदर्क - धराऽविलम्बम्
उन्मूलनीया विष - वल्लरीव" ॥ ३१ ॥

इत्थं व्यवस्थाप्य दृढं दयालुस्
सामन्त - सभ्याऽनुमतः स्व - देशे ।
समादिशड् डिण्डिम - घोषणाभिः
प्रजा अहिंसा - व्रत - पालनाय ॥ ३२ ॥

[3]अमार - मार्गाऽनुचरोऽमराणां
सम्प्रेरणाभिश्च विदांवराणाम् ।
स सौमनस्यं सफलं नराणाम्
माङ्गल्यमैच्छच्च चराचराणाम् ॥ ३३ ॥

आदर्श - भूतान् विदधे हितार्थी
यथार्थ - संज्ञान् बहुशोऽध्वरान् सः ।
आमोदयंस्तद् - हविषा दिगन्तान्
आमोदयन् प्राणवतश्च देवान् ॥ ३४ ॥

---

१. मृत्युः = हत्या । २. विनाश-परिणाम-युक्ता । ३. अमारः = अहिंसा ।

अजात - शत्रोरपि तस्य राज्य-
सीमासु सैन्यास् सततं सुसज्जाः ।
रणेषु वा द्वेषणं - मारणेषु
हिंस्रा अमन्यन्त न मुक्त - शङ्काः ॥ ३५ ॥

अथ प्रजापः सहितोऽल्प - सैन्यैस्
स्वयं गिरि - ग्राम - निवासिनीनाम् ।
साक्षाद् दिदृक्षुः स दशां प्रजानाम्
आटीत् समन्तादपि दीर्घं - दृश्वा । ३६ ॥

समन्ततः सन्तत - वल्लि - पाशैः
स राज - मार्गैः कवली - कृतानि ।
क्वचिल्लुलोके कुसुमैरनेकैः
केदार - कूलानि विचित्रितानि ॥ ३७ ॥

आ - दृष्टि - तृप्तेः प्रसूतिं गताभिर्
लसन्महा - शालि - परम्पराभिः ।
मग्नाभिरीषत् सलिले ललङ्घे
स्थलानि सम्यक् सुरभी - कृतानि ॥ ३८ ॥

गच्छन् पदव्यां प्रकृति - प्रियोऽसौ
¹'उल्लोल' - नाम्नीं सरसीं ददर्श ।
राजीव - राजी - मुकुलैरुरोजैर्
या राजमाना नयने ररञ्ज ॥ ३९ ॥

दिग् - व्यापिनी पुष्करिणी प्रसन्ना
पार्श्वे प्रपन्नान् प्रतिबिम्बिताऽङ्गान् ।
हृदि स्वकीये विनिवेश्य हर्षम्
प्रादुष्करोतीव तरङ्ग - भङ्गैः ॥ ४० ॥

प्राञ्चो 'महापद्मसरो'ऽपि तस्यास्
संज्ञां पुरावृत्त - विदो यदाहुः ।
तत्सत्यमेवाऽनुतटं वृताया
पद्माऽधिवासैर् अगणेय - पद्मैः ॥ ४१ ॥

१ हिं० वुल्लर झील ।

[1]कारण्ड - [2]कादम्ब - कदम्बकानां
रुत - च्छलैः पुष्करिणी तदाऽसौ ।
आदाय फुल्लानि कुशेशयानि
प्रत्युद्गता स्वागतमित्युवाच ॥ ४२ ॥

तारङ्ग - तोये तरले विलीन-
बिम्बा अमुष्यास् तरवः प्रतीरे ।
बाहूपविष्टाः शिशवो जनन्या
प्रेङ्खोल्यमाना इव लीलयाऽऽसन् ॥ ४३ ॥

व्याजेन सा कैरव - कुड्मलानाम्
प्रकाशितोल्लास - विहास - दन्ता ।
[3]भर्तारमालोक्य पुरोऽभ्युपेतम्
परं प्रसन्ना रमणीव रेजे ॥ ४४ ॥

छायाभिरद्रि - द्रुम - वल्लरीणां
स्वयं प्रकृत्या लिखितेव, कान्त्या ।
व्यडम्बयद् दर्पण - मण्डिता सा
कलाविदः कांचन चित्र - मूर्त्तिम् ॥ ४५ ॥

प्रायः प्रजा - प्रेम - परम्पराभिः
प्रोते प्रदेशे परिवर्धमाने ।
खे बिम्बितेऽदर्शि जलेऽत्र साक्षाद्
द्यावा - पृथिव्योः परिरम्भ - लीला ॥ ४६ ॥

अतुष्ट - दृष्टया रसितानि दूराद्
दिनेऽत्र सुप्तानि सिताऽम्बुजानि ।
ताराश्च मग्ना निशि बिम्ब - रूपा
अचूचुरन् मौक्तिक - मज्जिमानम् ॥ ४७ ॥

तस्यास् तथा तोय - तले तरन्त्यस्
तता व्रतत्योऽतितरां विदूरम् ।
मातुं वृथैव प्रथिमानमस्याः
कलाज्ञ - सूत्रप्रतिमानमीयुः ॥ ४८ ॥

---

१. हि॰ मुर्गाबी । २. कादम्बाः — कलहंसाः । ३. नृपं : पतिम् ।

तटान्त - सङ्क्रान्त - लता - द्रु - पत्रा
मध्ये लसन्मीन - मराल - भूषा ।
सा [1]सूचि - शिल्पा वितता विरेजे
काश्मीर - लक्ष्म्या विशदेव शाटी ॥ ४९ ॥

रोचिष्णवोऽम्भः - कणिका दलेषु
[2]पात्री - विशालेषु मृणालिनीनाम् ।
उपायनत्वेन नृपाय दातुम्
मुक्ता इवासन् विधृता सरस्या ॥ ५० ॥

तारुण्य - लावण्य - तरङ्गिताऽङ्गा
वराङ्गनाः पोत - गृहोपविष्टाः ।
दिवो विमानैरधुनैव तस्याम्
उपागता अप्सरसो यथाऽऽसन् ॥ ५१ ॥

ततः सरस्या [3]'दल' – नामिकाया
आलोच्य सीमाऽतिग - चाकचक्यम् ।
विवेद चित्रीयित - चेतनोऽसौ
वापीमिमां नन्दन - काननस्य ॥ ५२ ॥

मीनाऽरविन्दाऽब्ज - मिलिन्द - सेव्या
निधानभूता मदनायुधानाम् ।
सा निष्प्रतिद्वन्द्विक - शोभगाऽऽसीद्
यथार्थं'मुल्लोल' - सहोदरीव ॥ ५३ ॥

विलङ्घ्य तां ग्रामटिकादिकेषु
पृष्ट्वा च पुंसां परिहृत्य पीडाः ।
स्थितेऽस्त - मस्ते स गभस्तिहस्ते
विश्रान्ति - हेतोः शिबिरं विवेश ॥ ५४ ॥

स ग्रामकाऽऽराम - तटे तदानीं
स्थितेऽर्धरात्रे सहसा विनिद्रः ।
शुश्राव शासी शिबिराऽविदूरे
शार्दूल - शब्दं ककुभः कषन्तम् ॥ ५५ ॥

---

१. सूचिकर्मद्वारेण पुष्पाद्यलङ्कृता । २. हिं० थाली । ३. हिं० डल झील ।

तदोर्ध्वं - देशाद् विहिताऽवतारा:
शैलेश - चूडा - श्लथ - शुभ्र - हारा: ।
बभासिरे निर्झर - नीरधारा:
दिवोऽभ्युपेता इव देवदारा: ॥ ५६ ॥

फेनाऽवदाता: प्रचुरा: प्रपाता:
वज्राहताद्रि - व्रण - पट्टिकाभा: ।
शिखाधृतानां हिम - कम्बलानां
दशा अवृश्यन्त विलम्बमाना: ॥ ५७ ॥

तस्मिन् दिने कश्चन रक्षि - सैन्यै:
शार्दूल - शावो जननी - वियुक्त: ।
बम्भ्रम्यमाणो विलपन् वराक
आवेष्टित: पञ्जरके न्यरोधि ॥ ५८ ॥

भटै: कृपायां कृपणैर् नृपस्य
रुद्ध: स पार्श्वे पट - मण्डपस्य ।
विडम्बयन् बाल - बिडाल - वाचम्
पोत: प्रयातुं प्रसभं प्रयेते ॥ ५९ ॥

बेभीयमान: सुतरां स शाव:
स्तब्धाक्ष उच्चै:कृत - कर्णकोटि: ।
अनुक्षणं मातरमाव्रजन्तीं
प्रतीक्षमाणोऽनुदिशं ददर्श ॥ ६० ॥

समुक्षिते लोचन - वारिणाऽलं
स पिञ्जरे रुद्ध - वपुर् वराक: ।
प्रतिक्रियायां शिशुरक्षम: सन्
सङ्घट्टयामास शिरोऽररेण ॥ ६१ ॥

स्तनन्धयो मन्दतया विरावी
[1]नम्यैर् नितान्तं स खरैर् नखै: स्वै: ।
मुग्धो मुधा लोहमयी: शलाका:
मुहुर् बिभङ्क्षन्निव वीक्ष्यते स्म ॥ ६२ ॥

---

१. हिं० लचकदार, कुञ्चनशील ।

आह्वानमाक्रन्दनमेतदीयम्
पर्यश्रु कुर्वंश्च सचेतसोऽन्यान् ।
श्रुत्वाऽपि यन्न द्रवतामुपेतम्
अयोमयं पञ्जरमेकलं तत् ॥ ६३ ॥

अद्याऽपि पूर्णेन स पान - पात्रे
सैन्यैः सदैन्यैः पयसाऽऽहितेन ।
प्रक्लिन्न - पुच्छश्च विशुष्क - कण्ठ
उन्निद्र आशा - रहितो बभासे ॥ ६४ ॥

संवीक्षमाणा विकला तमेव
वनाद् वनं वेगतरं व्रजन्ती ।
दृढ - स्तनी दुग्ध - भरोदयेन
शार्दूल - दारा विललाप भूयः ॥ ६५ ॥

महीरुहाणां मृदु - मर्मरेऽपि
विशङ्कमाना शिशुमभ्युपेतम् ।
सोपेक्षमाणाऽवट[1] - झाट - झुण्टान्
पिपेष पादैर् [2]द्रुनखांश्च लोष्टान् ॥ ६६ ॥

विधाय नीचैर् वदनं विरावैः
शृङ्गाणि शैलस्य विधूनयन्ती ।
साऽङ्के क्वचिन् निह्नुत-बाल-वत्सां
वनाऽवनिं चापि जिघत्सुराभात् ॥ ६७ ॥

प्रेष्ठा जविष्ठा प्रतिवाचमेव
पोतस्य पातुं प्रबलाऽभिलाषा ।
पुटीकृतोच्चैःश्रवण - द्वयी सा
पादान् पुनः स्थावरतामनैषीत् ॥ ६८ ॥

अमन्दमाक्रन्दन - नर्दनं तत्
स शुश्रुवान् हन्त ! तदीयमेव ।
सत्त्वाऽनुकम्पी सुकुमार - चेता
वृद्धश्चकम्पे न भयाऽभिभूतः ॥ ६९ ॥

---

१. हिं० गढ़े-कुञ्ज-झाड़ियां । २. कण्टकान् ।

स दत्त - कर्णो बहिरभ्युपेतः
स - हेति - हस्तोऽवहितो ऽभिपश्यन् ।
शुश्राव कञ्चिज् झटिषु भ्रमन्तं
जन्तुं रुवन्तं यदि वा रुदन्तम् ॥ ७० ॥

जिज्ञासमानोऽथ विलम्ब - वर्जं
शौवापदं तं विकटं विरावम् ।
कञ्चित् समाहूय स रक्षि - वीरम्
आज्ञापयामास ततोऽनुसर्तुम् ॥ ७१ ॥

प्रत्येत्य स प्राह कृताऽभिवादः—
"शार्दूल - शावोऽद्य भटैर् गृहीतः ।
सोऽत्रैव पार्श्वेऽस्ति च पञ्जरस्थः
सैषाऽस्य [1]माऽन्विष्यति तं रुवन्ती ॥ ७२ ॥

एकाधिपत्यं गिरि - काननस्य
धत्ते बलिष्ठा सहिता स्व - भर्त्रा ।
सैषा विशङ्का च विभीषयन्ती
दृप्ता प्रभो ! नोऽद्य वशङ्गतेति" ॥ ७३ ॥

तद्वाचमाकर्ण्य दयालु - शीलो
विचिन्त्य विश्लेष - दशां स्व - मातुः ।
वात्सल्य - मूर्त्तिः स्मृत - वत्स - लीलो
द्रवीकृतात्मा पुनराचचक्षे— ॥ ७७ ॥

"सा स्वामिनी स्याद् विपिनस्य हिंस्रा
मदोदया वाऽप्यदयाऽस्तु कामम् ।
चित्तेऽतुलां कोमलतां वहन्ती
माताऽपि वर्वर्त्ति हि वत्स - कामा ॥ ७५ ॥

मतीश्वरैर् मूर्तिमती मताऽत्र
मितेः परस्ताद् ममतैव माता ।
वाचस्पतेश्चाऽपि गिरां दवीयो
माहात्म्यमस्याः क्व कथा परेषाम् ॥ ७६ ॥

१. मा=माता ।

माता शिशुं पाययति स्व - रक्तं
गर्भे प्रसवतं च पुनः प्रसूतम् ।
सा स्नेह - रूप - स्तन - दुग्धधारा-
सूत्रेण बध्नाति विमुक्त - वाञ्छा ॥ ७७ ॥

आजीवनं वत्सलताऽञ्चलेन
सन्तापितं तं परिपाति वत्सम् ।
आकालिकीं चाऽस्य चितां निजाऽस्त्रैः
स्वप्नेऽपि निर्वापयतीव माता ॥ ७८ ॥

तस्माद् विलापी वियुतो जनन्या
स्तन्याऽभिलाषी वर - वीर ! गत्वा ।
शार्दूल - शावः स विलम्ब - वर्जम्
विमुच्यतां बन्धनतो वराकः" ॥ ७९ ॥

विसंवदन् धृष्ट - मतिः स आह—
"स्वैरं समायात्विह पोत - माता ।
बध्येत सैषाऽपि च वागुरायाम्
वध्येत वा पञ्जरकोपयाता" ॥ ८० ॥

तथा ब्रुवाणं विकटं भटं तं
क्षिति - क्षिदेश क्षममाण एव ।
मेने मनाक् क्षोभित - मानसोऽपि
[1]नाऽवद्यमेतत् सुलभं जने यत् ॥ ८१ ॥

सजीव - जाते सुतरां दयालुः
रक्षा - व्रते दीक्षित - पेशलात्मा ।
प्रैक्षिष्ट काक्षेण स रक्षिणं तं
किञ्चित् कृपा - कोप - कषायितेन ॥ ८२ ॥

श्रुत्वा विरावं च विलोक्य शावम्
माता प्रजाता परमं प्रसन्ना ।
प्राक् प्रस्नुतेभ्यः प्रवहत् प्रमोषितम्
पयोधरेभ्यस्समपाययत् पयः ॥ ८३ ॥

---

१. अवद्यम् = दूषणम् ।

स्पर्शं परेषामपवित्रितं तम्
मत्वैव मन्ये परिशोद्धुमिच्छुः ।
सा लेलिहाना मृदु मुद्रिताक्षी
भू - शायिनी तन्मयतामुपैषीत् ॥ ८४ ॥

मन्दं स्पृशद्दन्त - मुखात्त - वत्सा
ययौ न वेगादथ पूर्ववत् सा ।
आशंसमानेव शुभानि तेषां
लोलोच्यमानाऽनुपदं कृतज्ञा ॥ ८५ ॥

सर्वातिशायित्वमुपाऽश्नुवानैः
संसेवनीयो गुण - पक्षपाती ।
विदांवराणां च कलाविदां स
सम्मान - दान - व्यसनी बभूव ॥ ८६ ॥

अथैकदोपेत्य पृथु - प्रतिष्ठश्
श्री - 'भर्तृमेण्ठः' कविरद्वितीयः ।
काव्यं 'हयग्रीव - बधा'ऽभिधं स्वम्
आमूलचूलं समदर्शयत् तम् ॥ ८७ ॥

ततः कृतिं तां पदशः स शृण्वन्
पेप्रीयमाणः सुतमां सचेताः ।
प्रारम्भतोऽन्तावधि साऽवधानो
निन्दां [1]नुतिं वा न चकार तस्याः ॥ ८८ ॥

चिकीर्षवः किञ्चन धीर - धुर्याः
प्रायेण वाचंयमतां भजन्ते ।
स्थलेषु धीरं प्रवहद् गभीरं
नीरं नदानां कुरुते न नादम् ॥ ८९ ॥

एवङ्कृतेऽसौ कवि - चक्रवर्ती
तत्रागमं वन्ध्यमिवाऽभिजानन् ।
आशा - प्रणाशाऽऽकुलितान्तरात्मा
मानी समौनं कृपणोऽनुदध्यौ — ॥ ९० ॥

---

[1] नुतिः — प्रशंसाम् ।

"नरेश्वरोऽयं नितरामसभ्यः
को नागरोऽस्मिन् गरिमोपलभ्यः ।
ग्रामी ध्रुवं प्रांशु - पदेऽपि तिष्ठन्
मूल्यं मणीनां न विवेक्तुमीष्टे" ॥ ९१ ॥

प्राशाद्रि - कूटात् पतिता स इत्थम्
मन्दं मुखान्तः परिदेवमानः ।
स्फुरत्कर - व्यञ्जित - दुःखवेगो
भूयः स्वकीयां रचनामचैषीत् ॥ ९२ ॥

सूत्रे क्रमात् पुस्तक - पत्रकाणि
प्रोतुं प्रवृत्तेऽथ च भर्तृमेण्ठे ।
विद्वद् - विधेयस् तदधो धरेशो
न्यधापयत् काञ्चन - पात्रमेकम् ॥ ९३ ॥

पीयूष - साराऽत्र रसस्य धारा
वेलां व्यतिक्रम्य समुच्छलन्ती ।
न जातु निर्यातु वृथेति पात्रं
न्यधायि नूनं नृपतेर् निदेशात् ॥ ९४ ॥

दृष्ट्वैव तत् सूक्ष्म - मतिः कवीन्द्रो
यथार्थतामेकपदे बुबोध ।
प्राग् गर्हणाच् चेतसि चाऽधिपस्य
कृतागसं स्वं बहु धिक् - चकार ॥ ९५ ॥

महीक्षितैवं रस - मार्मिकेण
सभाजितः सन् स्मित - सौम्य - वाचा ।
भूयो वितीर्णं विभवं प्रभूतम्
मेण्ठो द्विरावृत्तमिवाऽभिमेने ॥ ९६ ॥

निर्मापयामास स 'मातृगुप्त-
स्वामी' - त्यभिख्यं मधुसूदनस्य ।
देवालयं यस्य तथा व्ययार्थं
ग्रामान् प्रभूतान् प्रददौ प्रभावान् ॥ ९७ ॥

तन्मन्दिरस्योच्च - शिखाऽग्र - शूलो
नाऽघौघमेवाऽस्य जघान कर्तुः।
श्रद्धा - जुषोऽन्यानपि तूर्ध्वं - लोक-
यानाय सङ्केतयति स्म मार्गम् ॥ ९८ ॥

पुण्यार्थिना तेन बहुत्र पाक-
शाला विशाला रचिताः प्रदेशे।
स्वादीयसी यासु वितीर्यते स्म
विमुक्त - हस्तं [1]कृशराऽऽगतेभ्यः ॥ ९९ ॥

एकं तु दीनो [2]बृगलं मुखेन
तत्राऽभ्युपेतो न्यगलत् प्रसन्नः।
द्वित्रैः शुभाशीर्वचनैः परञ्च
संवर्धयामास मुहुर् महीपम् ॥ १०० ॥

इत्थं तथा नैत्यिक - धर्म - कर्म-
हेमाऽचलस्तेन समाचितोऽभूत्।
यत्साधनेनाऽस्य सुरालयस्तु
पदान्तर - प्राप्य - कपाट आभात् ॥ १०१ ॥

राज्येऽदसीये दृढ - दण्ड - नीतौ
सौहार्द - सूत्रेण मिथो निबद्धे।
पराधिकारं न जहार कश्चिन्
नोद्वेजयामास बलोर्जितोऽन्यान् ॥ १०२ ॥

म्लानिर् न तस्मिन् वदनेषु पुंसां
ग्लानिर् न तावत् सदनेषु काचित्।
द्रोहो न मोहो न च पारदार्यं
क्रौर्यं न चौर्यं समभूदनार्यम् ॥ १०३ ॥

समृद्धि - सौभाग्य - समन्वितत्वाद्
बभूव वादोऽत्र न चाऽभियोगः।
धर्मासनस्था अपि प्राड्विवाका
जजृम्भिरे कर्मकृतो वराकाः ॥ १०४ ॥

---

१. हिं० खिचड़ी। २. ग्रासम्, पं० बुरकी।

शीतानि तोयान्यभितो वहन्त्यो
गीतानि नादेन जगुः स्रवन्त्यः ।
क्रीतानि पुण्य - क्रियया प्रजाभिः
पीतानि चैक्ष्यन्त सुखाऽमृतानि ॥ १०५ ॥

धर्मासनस्थे सति मातृगुप्ते
न्यायाय कौचित् पुरुषौ कदाचित् ।
पुण्याऽवतारौ [1]सुतरामगृध्नू
प्रीतावुपैतां स - कपोतहस्तम् ॥ १०६ ॥

पृष्टोऽथ वादी विनतो न्यवेदीत्-
"जीर्णं गृहं यत् प्रतिवादिनोऽस्मात् ।
क्रीतं मया प्रापि तदीय - भित्तौ
दीनार - मुक्ताभरणादि गुप्तम् ॥ १०७ ॥

दत्तं गृहस्यैव मयाऽस्य मूल्यं
तस्मान्न चाऽयं विभवो मदीयः ।
मयाऽनुरुद्धो मुहुरर्थितोऽपि
हठाज् जरीगृह्यत एष नेमम् ॥ १०८ ॥

लोकम्पृणाऽनुग्रहशील ! तस्माद्
हे नाथ ! तं दापयितुं प्रसीद ।
पराधिकाराऽऽक्रम - पातकाच्च
गोपाय मा द्राङ् निरये निपातात् ॥ १०९ ॥

कृतेङ्गितेन प्रतिवादिनाऽथ
प्रावाचि भूयो विनिमय्य शीर्षम् ।
"स्वामिन् ! यथालब्धमिदं निशान्तम्
विक्रीतमस्मात् समवापि [2]चाऽर्घः ॥ ११० ॥

भूयस् ततो मूल्यमिदं ग्रहीतुम्
भूयः प्रभो ! धर्मधराऽत्र कोऽहम् ।
[3]वित्तं तदेतत् सुकृतैः पुराणैर्
वित्तं महात्मानमिमं प्रयातु ॥ १११ ॥

१. अगृध्नू=अलुब्धौ । २. अर्घः=मूल्यम् । ३. वित्तम्=लब्धम् ।

प्राग् द्विन - वर्षेभ्य इहत्य - धन्यात्
स्वामित्व-भाजो बहु-मन्दिराणाम् ।
एतत् प्रभो ! वेश्म मयाऽपि तावत्
क्रीतं यथावत् समभूत् पुराणम् ॥ ११२ ॥

वीक्ष्योन्मदिष्णुं[1] सहधर्मिणीं स्वां
दुःखायमानस् स [2]परुद् धनाढ्यः ।
निःश्वास - वातैः शमितात्म - वर्तिर्
देवाऽनपत्यो [3]मरिमाणमापत् ॥ ११३ ॥

एवङ्कृतेऽनेन धनेन नाथ !
किं नाम कार्यं मम दीर्घ - दर्शिन् ! ।
तद् रक्षितुं वैतरणी - पथान्मां
देवः प्रमाणं स्पृहणीय - सत्त्वः" ॥ ११४ ॥

तद्वाचमाचम्य पुरश्च पश्यन्
देवौ स देवाविव मूर्त्तिमन्तौ ।
अव्याज - कारुण्य - मृदुत्व - मूर्त्तिः
प्रेङ्खोलिताऽन्तःकरणो बभूव ॥ ११५ ॥

विकल्प - सङ्कल्प - जडीकृतात्मा
सोऽचिन्तयत्—"किं नु विभज्य देयम् ।
धर्मं - क्रियायां विनियोक्तुमाभ्याम्
एतद् धनं भाति न राज - हार्यम्" ॥ ११६ ॥

शुभार्थिनामत्र सदाऽभिगम्ये
नम्ये तथाऽऽख्यान - परे नरेशे ।
बद्धाञ्जलिः कापि विवेश काक-
तालीयवद् व्याकुलिता पलिक्नी ॥ ११७ ॥

मन्ये महीपस्य वितर्क - बाधाम्
व्यपोहितुं तत्र वपुष्मतीयम् ।
सम्प्रेषिता कारुणिकेश्वरेण
लोकोत्तरा काचन शक्तिरासीत् ॥ ११८ ॥

---

१. उन्माद-रोगिणीम् । २. परुत् — गतवर्षे । ३. मृत्युम् ।

सा व्यञ्जयन्ती विनयं [1]जरण्डा
रण्डाह—"राजन्! मम वित्तमेतत्।
तत्साक्षिणी चाऽथ कथा व्यथाया
प्राकर्णनीयाऽवहितं मदीया ॥ ११९ ॥

पुरः स्थिताभ्यामभियोग - भाग्भ्याम्
आभ्यां स्व-वृत्तैर् दिवि गामुकाभ्याम्।
क्रीतस्य योऽभूद् भवनस्य नाथः
स एव नाथः समभून्ममाऽपि ॥ १२० ॥

जायापती वेश्मनि पैतृकेऽस्मिन्
[2]धूपायितौ चापि निरन्वयत्वात्।
पद्मा - प्रसादात् प्रमदं वहन्तौ
चिराय वेलामनयाव हा! ऽऽवाम् ॥ १२१ ॥

वाणिज्य - हेतोर् भगवन्! कदाचिद्
गते विदेशे मम जीवितेशे।
हिरण्यमेतद् भवनस्य भित्तौ
न्यधायि तास्कर्य - भयान्मया यत् ॥ १२२ ॥

एकाकिनी तावदहं तदैव
दैव - क्रुधो लक्ष्य - पदं प्रपन्ना।
विक्षिप्त - चित्ता नितरां न जाने
कुत्राऽवसं हन्त! कदा व्यधां किम् ॥ १२३ ॥

कृतान्त - कारुण्य - कटाक्षिताऽन्ते
सुप्तोत्थितेवाऽऽसमवाप्त - संज्ञा।
तदाऽन्य - गेहे स्थितया मया च
श्रुतं यथा - वृत्तमिहार्त्तिदं नो ॥ १२४ ॥

ममोपचाराय बहु व्यवस्यन्
व्ययीकृताऽशेष - धनस्तपस्वी।
चिन्ता - कुकूलानल - दह्यमानो
हा! देवभूयं दयितः प्रयातः ॥ १२५ ॥

१. वृद्धा। २. दुःखेन धूपमानौ ज्वलन्तौ।

अनिष्ट - दृष्ट्याऽपि यथार्थतोऽहं
दिष्टेन दृष्टा किमु चेतनाऽऽसम् ।
आश्लिष्ट - कण्टेव विनष्ट - चेता
किं नान्तकस्याऽन्तिकमभ्युपेता" ॥ १२६ ॥

आकर्ण्य तत् कारुणिको 'जरिण्या
दृष्ट्वा दशां दारुण-दुःख-दात्रीम् ।
तातप्यमानस् त्वरयैव तस्यै
समार्पिपत् तद् द्रविणं परीक्ष्य ॥ १२७ ॥

एवं स्वयं पुण्य - पथाऽध्वगस्य
शीलानि सीमन्तयतः प्रजानाम् ।
माहात्म्य - भाजोऽस्य महीश्वरस्य
न्यायः शुभोदर्कतरो बभूव ॥ १२८ ॥

हैमाऽवगुण्ठनमपास्तमिव क्रमेण
चूडाभिरुज्झित इव क्षिमा प्रपातैः ।
स्वैरं विमुक्त-जडिमा स्पृशति स्म वात-
उद्भिद्यमान-हृदयानि वन-स्थलीनाम् ॥ १२९ ॥

आलोकि चाऽथ सुचिरान्मलिनिम्नि मग्नं
तज्जग्मिवत् किमपि कोकिल - कण्ठ - कौण्ठ्यम् ।
छिद्रेषु मुद्रित - मुखाः कृपणा मिलिन्दाः
सौक्ष्म्येण वीक्ष्य च मनाग् बहिरभ्युपेताः ॥ १३० ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि-
विविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - शास्त्रिणा पाराशरेण
प्रणीते 'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये, 'प्रजा - परिपालनं'
नाम षोडशः सर्गः समाप्तः ॥

◻

१ वृद्धायाः ।

सप्तदशः सर्गः

सौवर्णं कमलं यथा रुचिरयं कासार - कल्पेऽम्बरे
व्याकोचं भजते च कैरव-घनी-प्रस्पर्धि-तारातति:।
दीनानां मुख-पङ्कजानि च मुदा फुल्लन्ति यस्येङ्गितै:
सोऽयं वो हृदयाम्बुजे विलसतु श्रीपद्मपाणिः प्रभुः ॥ १ ॥

इति सुखं स्वमुपेक्ष्य महीपतौ
सकल - जीवहिताय कृतोद्यमे ।
अनुदिनं जनताऽत्र नवोत्सवैस्
सुखमयं समयं गमयन्त्यभूत् ॥ २ ॥

रवि - करैरथ कूर्चक - कोमलैर्
उपगतैर् विकृतिं च समीरणैः ।
शिशिर - दुर्भगता परिमार्जिता
सुम - धुरं मधुरं ववृधे दिनम् ॥ ३ ॥

भुवि च खे निभृतं निविशन् मधुर्
विकसितेषु पलाशि - लतादिषु ।
विलसितेषु मुखेषु च जीवता-
मुदपतद् भवनेषु वनेषु च ॥ ४ ॥

अनुदिशं जनताऽपगत - त्रपा
ऽनवहिताऽऽश्रम-दशा व्यलसत् क्वचित् ।
क्वचन पांसुषु पान्थ - जनोऽलुठत्
किमघना मधुनाऽऽचरितं ह हा ! ॥ ५ ॥

उपगतो मुख - बाष्प - कवोष्णतां
सुरभि - मन्थरितस् स समीरणः ।
सतत - चुम्बित - शैल - शिखश्शनैर्
व्यकचयत् सुमनांसि मनांसि च ॥ ६ ॥

चिर - हृता निज - कौसुम - सम्पदं
समधिगम्य शनैः पुनरर्पिताम् ।
अलि - कलैर् वनिका व्यवृणोद् मुदम्
ऋतुषु मानवता नवतामिता ।। ७ ।।

परिपतत्सरघा - मुखरीकृताम्
मधुप - राग - पराग - मधूत्सवाम् ।
परभृतो मुदितस् सुम - वाटिका
कल - रुतैश् शतधा समवर्धयत् ।। ८ ।।

मधु - धना परिवेष्टय वन - स्थलीम् ।
रद - पटलैः रचितैश् शिविरैर् यथा
हरण - लालसयेव [1]मलिम्लुचास्
समुदिता मुदिता मधु - मक्षिका ।। ९ ।।

मधुपवद् विहरन् दयिता - सखो
मुदमवाप विलोक्य स मालिकः ।
किसलय - प्रसवैर् मृदु - हासिनीम्
भवन - मालतिका - लतिका - श्रियम् ।। १० ।।

मधु - वरेऽभिगते गृह - वाटिका
व्यभजताऽमित - सौरभ - सम्पदम् ।
[2]समिर - दूत - मुखेन दिवानिशम्
प्रियतरे नगरे नग - रेखिणि ।। ११ ।।

ऋतु - महे कलिकाऽभिनिमन्त्रिताः
चपल - चित्रपतङ्ग - कन्यकाः ।
किमपि कौसुम - पात्र - निवेशितम्
पपुरितो मधुरं मधु - रन्धितम् ।। १२ ।।

मधु - मदैः प्रतिबोधित - मन्मथैर्
जित - जगद् - हृदयाः कल - गुञ्जनैः ।
न तुतुदुर् मधु - भूपति - बन्दिनः
कमलिनो मलिनोञ्छन[3] - वृत्तयः ।। १३ ।।

---

१. चौराः । २. समिरः=समीरः । ३. उञ्छनं=चयनम् ।

परिमलं सुम - [1]सम्पुट - सम्भृतम्
वहति वाटक - वाट - तटे [2]जपा ।
नव - वधूरिव सौभग - संस्कृता
तरुणिमाऽरुणिमाऽञ्चित - विग्रहा ॥ १४ ॥

उपहितेऽथ हिते कुसुमाकरे
सुखमलाभि भृशं विषमेषुणा ।
मलिनिमानमलं वहता मुखे
प्रहरणैः रहितेन हि तेन हा ! ॥ १५ ॥

विपुल - सौरभ - सम्प्लव - वीचयः
समुदिताः सहसा वन - वारिधेः ।
क्रमभितर्प्य सुमाऽऽसव - संस्तुता
अमदयन्नदयन्न सचेतनम् ॥ १६ ॥

पथिक - कम्पन - चम्पक - वल्लिकां
स्मर - विलास - सखीमथ मल्लिकाम् ।
विधुर एव विलोक्य स पुष्पिताम्
विकलतां कलतां च ह हा ! ऽगमत् ॥ १७ ॥

मदन - दाह - शमाय जले ध्रुवं
झष - वधूमिव मज्जन - रञ्जनीम् ।
समवलोक्य रहो वरवर्णिनीं
स्थितमहो ! युवकेन वकेन [3]वा ॥ १८ ॥

उपगते समये स्मर - शासने
जगदगादखिलं मदयित्नुताम् ।
विटपिनाऽपि यतो मरुदूर्मिभिः
प्रचलता च लताऽभजत श्लिषाम् ॥ १९ ॥

विविध - राग - पराग - पराशिभिर्
मृदुल - गन्धवहैस् स्मृत - होलिकैः ।
सुम - रसैः समरञ्जि दिशां मुखम्
विलसितं लसितं जड - चेतनैः ॥ २० ॥

---

१. हिं० डिबिया । २. हिं० गुलाब । ३. वा=इव ।

दर - विकासि - सुमोदर - मज्जका
मुहुरुदञ्चित - पक्षतयोऽलय। ।
अगणयन् रसिका न तनु - क्षयम्
उपवने पवनेन विलोडिते ॥ २१ ॥

विहसतेव विलोक्य विदेशिना
क्रकच - दन्तुर - बिन्दु - समैस् सुमैः ।
[1]करुणिनो वियुता वकुलेन किं
न तरुणा तरुणा विफलीकृता। ॥ २२ ॥

अविदिताऽन्यजनै। शुशुभे लता
किसलयैः कुसुमैश्च परिष्कृता ।
स्थितिमतीव रहस्यभिसारिका
परिलसद् - [2]गहना गहनान्तरे ॥ २३ ॥

यदपि शील - विलुण्ठन - लम्पटाः
समभवन् न भयात् पथिका। परम् ।
सुरभि - मायिक - योगवशाद् हृदि
प्रियतमां [3]यतमामपि मेनिरे ॥ २४ ॥

कवचितो भव वीर ! यथेच्छया
दृढतयाऽऽलि! बधान च कञ्चुकम् ।
निशितता विदिता किमलौकिकी
न कुसुमेषु सुमेषु - युधाजितः ? ॥ २५ ॥

क्रकचिका - समया [4]समया वनीम्
विकच - केतक - पत्रक - धारया ।
व्यतनुत व्रणितं रणितं भृशम्
अलि - कुलं मधु - मोषण - लोलुभम् ॥ २६ ॥

यदथ मेदुरितं दुरितं मुहुर्
नग - विभा - हरणाच्छिशिरस्य तत् ।
प्रतिबभौ कुपिता विपिन - स्थली
विकच - किंशुक - वह्नि - शिखाऽऽवृता ॥ २७ ॥

---

1. करुणार्हाः । 2. गहना — भूषणम् । 3. यां कामपि । 4. समीपे ।

पुलकिना युवकेन सुम - स्रजो
वितरता कृपरोन करे परणम् ।
मृदुतया द्रुतयाऽङ्गुलिना स्मितं
किमपि मालिक - बालिकया कृतम् ॥ २८ ॥

विधुरितोऽभजताऽत्र यदोदयम्
अनिमिषाक्ष इमं स उदैक्षत ।
सरसिजं च दिवाऽमनुतेव हा /
विधुरितो वसुधां दयितामयीम् ॥ २९ ॥

सलिल - दोहद - सार - समर्धिता
दर - दलन्मुकुला नव - मालिका ।
दशन - दर्शन - वञ्चनया ध्रुवम्
व्यतिगतं शिशिरं समपीडयत् ॥ ३० ॥

मञ्जारचूडाऽङ्गद - शिञ्जिताङ्गी
[1]कन्दर्प - दूती - रशना शनैः सा ।
व्यक्त - स्मिता [2]कौसुम - सौरभेण
विवेश देशे मधुमास - लक्ष्मीः ॥ ३१ ॥

गोधूम - मूर्ध्नो मृदु - मञ्जराणि
चञ्चूभिराच्छिद्य शुका द्विकाश्च ।
करिष्यमाणं कृषकैः परस्तात्
प्रारेभिरे भूत - बलिं प्रसह्य ॥ ३२ ॥

गोधूम - भूमिं परितः परीतैः
शुष्कैः शितैः शस्य - शिरःस्थ - शूकैः ।
बभौ प्रविष्टे मधुमास - मित्रे
केदार - लक्ष्मीः पुलकाञ्चितेव ॥ ३३ ॥

का का वधूरद्य पतिं विदेशात्
प्रत्यागतं प्राप्स्यति धम्मिरणीति ।
काका वराका पुरतो गृहाणाम्
प्रसूचयन् वाशितमाचरन्तः ॥ ३४ ॥

---

१. कन्दर्पदूती = कोकिला । २. काकः ।

पुष्पाणि वाटेषु च वाटिकासु
शनैः शनैरङ्कुरणोन्मुखानि ।
अधीरयन् किञ्चन विप्रयुक्तां
नाथोऽभ्युपेता[1] मधुना सहेति ॥ ३५ ॥

विचित्र - रङ्गास् तनवः पतङ्गास्
तरङ्गिताङ्गा दिवि रोरुवन्तः ।
उत्सङ्गितान् प्राग् युव - दम्पतीभिः
कुञ्जान् विशन्तोऽप्यशनैरपैषुः ॥ ३६ ॥

समापतन्त्यः सरघास् समन्ताच्
छत्रेषु शश्वद् मधु न व्यचिन्वन् ।
किं तर्हि तास् स्थास्नुतया स्व - पार्श्वे
रिरक्षिषन्ति स्म मधुं विमुग्धाः ॥ ३७ ॥

रहस्सु सङ्गे कलिकाऽऽदिमेऽसौ
चञ्चल्यमाने चिर - चाटुकारे ।
शिलीमुखे गुञ्जन - रञ्जनेऽपि
नोन्मुद्रयामास मुखं नवीना ॥ ३८ ॥

माध्वीक - गुञ्जा - स्वर - धार - वर्षैर्
विस्मारयन्तीव भव - प्रपञ्चम् ।
मधोर् महिम्नाऽद्य मिलिन्द - माला
जाता ध्रुवं पाञ्चशरी विपञ्ची ॥ ३९ ॥

चैतन्य - हीनं शिशिरेण दीनं
गोपाल - बालैरपि शोचनीयम् ।
पुष्प - प्रलम्भात् कृत - जृम्भकं तद्
वनं युवीभूतमिव व्यभासीत् ॥ ४० ॥

फलाशया सम्पतितैरधीरैर्
वाचालतामागमितानि कीरैः ।
न कानि मूकानि च काननानि
बभासिरे सम्प्रति साऽऽननानि ॥ ४१ ॥

---

1. अभ्युपेता = उपायास्यति ।

वनेषु वल्गत्पवनेषु विष्वक्
पदे पदे चोपवनेषु मन्दा ।
सुमेषु - शिञ्जा[1] - जनितेव शिञ्जा[1]
मिलिन्द - गुञ्जा मदयाम्बभूव ॥ ४२ ॥

शिलीमुखाली - मुखरीकृतेषु
लीनानि वापी - नलिनी - वनेषु ।
मरालकानां मिथुनानि पक्षान्
मिथोऽलिखन् चञ्चु - पुटैश्चिराय ॥ ४३ ॥

स्कन्ध - स्थितौ मर्कट - दम्पती तौ
प्रावर्त्य रज्जूकृत - लम्बि - पुच्छौ ।
कण्डूयमानौ नखरैर् मिथश्च
ददंशतुः कर्ण - लतां म्रदिम्ना ॥ ४४ ॥

गाढेषु गुल्मेषु सुगोप्य गात्रं
रोमन्थ - मग्नैर् मुकुलीकृताक्षैः ।
सक्तैर् मिथोऽलिह्यत मध्य एव
मुहुर् मुखाद्यं मिथुनैर् मृगाणाम् ॥ ४५ ॥

रहः कपोतो भ्रमि - नर्तनार्तो
गुत्कार - रावैरनुनीयमानाम् ।
पर्यक्रमीत् स्वां दयितां चिरं च
पदात्पदं तां पुनरुत्पतन्तीम् ॥ ४६ ॥

तौ चानुकूल्ये फलित - प्रयासे
चञ्च्वां च चञ्चूं विनिवेश्य भूयः ।
चिराश्रितं चेतसि चीयमानम्
मिथोऽप्यदातां मधु वाऽनुरागम् ॥ ४७ ॥

[2]द्विभूम - नीडेषु नवेक्षु - पत्रैर्
व्यूतेषु बद्धेष्वनिशं द्रुमाग्रैः ।
दोलोत्सवा दम्पतयो वयानाम्
पान्थान् व्यधुर् दोलित-जीवनाऽऽशान् ॥ ४८ ॥

---

१. शिञ्जा=धनुर्गुणः ; झङ्कारः । २. हिं० दुमंज़िला ।

बाला वधूर् वल्लभ - विप्रयुक्ता
विबोधिता कोकिल - काकलीभिः ।
श्वश्र्वादि - सान्निध्यमुपेक्षमाणा
द्वारं ययौ हा ! कृपणाऽनुवारम् ॥ ४९ ॥

स्माराः स्फुलिङ्गाः सुचिराय सुप्ताः
स्वान्तेषु सौरभ्य - सुखैः समीरैः ।
सन्धुक्षिता यद् - द्युति - पीतिमानो
ऽदृश्यन्त वक्त्रेषु वियोगिनीनाम् ॥ ५० ॥

आसीनमभ्येत्य चिर - प्रवासात्
श्वश्रूपकण्ठे दयितं दयार्हा ।
ऐक्षिष्ट पुष्टोत्कलिका - सहस्रा
गुप्तं वधूः कूणित - नेत्र - कोणा ॥ ५१ ॥

विलज्जनं दूरमपास्य मार्गे
मिलज्जनं चाऽप्यवधीरयन्ती ।
बाला न वक्षः स्तृणुते स्म पीत-
हालाऽद्य मन्ये किमपि प्रकाशम् ॥ ५२ ॥

पदे पदे पुष्करिणी - प्रतीरे
[1]प्रतानिनीनां प्रकराः प्रफुल्लाः ।
आन्दोल्यमाना ननृतुः समीरैर्
नट्यः सवेशा इव दर्पणाऽग्रे ॥ ५३ ॥

सौशील्य - चैलात् पतयालवश्च
लाम्पट्य - नाले निभृतं विशन्तः ।
शीत्कारिणो वागुरिका युवानो
वाटीषु वीथीष्ववशा विचेरुः ॥ ५४ ॥

स्कन्धैः कषन्तस्तरुणीर् विपण्यां
क्षमां प्रमादाय च भिक्षमाणाः ।
संसूचनायेव किमप्यपूर्वम्
ऐक्षन्त काक्षैस् [2]सहकृत्वनोऽन्ये ॥ ५५ ॥

---

1. लतानाम् । 2. सहायकान् ; सखीन् ।

आलिङ्गिताङ्गी स्फुट - यौवनेन
फुल्लासु वल्लीषु च पुष्पलावी ।
तन्वी चरिष्णुर् लतिकेव रेजे
यद्वापि कान्तिः सुम - वाटिकायाः ॥ ५६ ॥

उद्वेल - तारुण्य - महाप्रवाह-
कीर्त्येव याऽऽप्लावयति स्म लोकम् ।
तयाऽप्सरस्सौभग - सद्विलासैर्
अनायि नाक - प्रतिमां प्रदेशः ॥ ५७ ॥

नितम्बिनी लम्पट - लुण्ठनीयं
सर्वस्वमेकं मदनस्य बाला ।
आदाय रूपं हृदयं दलन्ती
लीला - गतिं मानवती वितेने ॥ ५८ ॥

पुष्पेषु - पृथ्वी - जय - वैजयन्त्यास्
तस्याः गृहाग्रे तरुणाः दिवाऽपि ।
मृषा मुहुः किञ्चन कासमानाः
हा हन्त ! कौर्मी गतिमन्वतिष्ठन् ॥ ५९ ॥

नाडी - परीक्षार्थमदात् करं प्राग्
व्याजेन बाला युव - वैद्य - पाणौ ।
शशंस पृष्टाऽथ शनैर् हृदार्त्तिम्
मधो ! कला - कौशलमद्भुतं ते ॥ ६० ॥

हा ! ऽपूर्वरूपोऽधिगतश्च वृद्धि
तारुण्य - लोपाद् गुण - कर्म - हीनः ।
बलिष्ठ - निष्ठो हृदि शब्दशास्त्री
कस्याश्चिदप्यागममद्य मेने ॥ ६१ ॥

त्रपा - नताक्ष्यो मुकुलीकृताक्ष्यः
कटाक्षेक्षिता वा मृदु - कुञ्चिताक्ष्यः ।
नेत्र - प्रणालैर् हृदयेष्वमान्तम्
बाला विलासं मदनस्य वेमुः ॥ ६२ ॥

ऐक्ष्यन्त तन्व्यो मृदुला ध्रमायाः
कपोतिकाभाश्च शशेक्षणा याः ।
ता एव मुग्धास् सहसा प्रजाता
हृदा [1]सपत्नाकरणेऽद्य सिद्धा ॥ ६३ ॥

मञ्जीर - काञ्ची - तनु - किङ्किणीनां
निशम्यमाना विशिखासु शिञ्जा ।
विप्रोषितानामधुना विशेषाद्
श्रोन्निद्र्य - दाने पटिमानमैषुः ॥ ६४ ॥

सञ्जीवयन्ती वन - कूल - कुञ्जान्
सोधायमाना पिक - काकली सा ।
प्रवासिनां पाश - निबन्धनाय
बभूव हा ! डिण्डिम - घोषणेव ! ॥ ६५ ॥

सम्प्रत्यपि प्रोषित - जीवितेशा
रहो विलापं शरणं प्रपन्ना ।
माराऽग्नि - धूमोद्गम - सन्निभानि
शुचाऽमुचन् निःश्वसितानि काश्चित् ॥ ६६ ॥

प्राणप्रदो यः पिक - पञ्चमोऽभूत्
ताभ्यो मधौ सोऽद्य च जीर्यमाणे ।
[2]कृतान्त - विद्वेष - वशंवदाभ्यः
[2]कृतान्त - सन्देश इव प्रजातः ॥ ६७ ॥

श्यामायमानाऽपि धरा पुरस्ताद्
हैमी मधु - स्पर्शमणेर् महिम्ना ।
आशास्वशोशुभ्यत येन लोके
गोधूम आपत् 'कनके'त्यभिख्याम् ॥ ६८ ॥

इत्थं प्रकृत्या कृत - काय - कल्पे
जातेऽभितो नन्दन - भू - विकल्पे ।
उत्क्रान्त - सांसारिक - रीति - रेखम्
उच्छृङ्खलं यौवनमुल्ललास ॥ ६९ ॥

---

१. वेधते इति यावत् । २. कृतान्तः = भाग्यं, यमः (मृत्युः) ।

युग्मकम्

सुहास - सम्पन्न - सरोवराणाम्
इन्दीवराणामभवन् प्रभाते ।
दलेष्वदोलायित - कन्दलेषु
कामं तुषारस्य कणा निकामम् ॥

परं प्रजानां परिपोषितानां
सन्तोषितानां च समीहिताप्त्या ।
बाधाऽऽध्यभावात् स्फुट - रोचनेषु
नाऽश्रूण्यवैक्ष्यन्त विलोचनेषु ॥ ७०-७१ ॥

क्रोडीकृताशा लतिका लिहन्तः
सौरभ्य - धीरा सुभगाः समीराः ।
द्वारादि - कान्तार - दरी - मुखेभ्य
आमोदयन्तस् सततं निरीयुः ॥ ७२ ॥

सुप्राप - सांसारिक - सौभगानां
स्मितेषु सुव्यक्त - सुखासिकानाम् ।
नालोक्यते स्मोच्छ्वसितं तु लोकैर्
उद्गीर्यमाणं परमाननेभ्यः ॥ ७३ ॥

'थै थै' - पदं शीधु - मदं तु तौर्य-
त्रिकोपजातं श्रवणे विवेश ।
शल्यायमानं न वचः परेषाम्
मर्मान्तिगं स्वप्न - दशास्वपीह ॥ ७४ ॥

युग्मकम्

प्रीतैः पिकैः फुल्ल - फलैर् बृहद्भिः
बाला - विलासैर् भव - भूति - भोगैः ।
मरन्द - मोदैर् मृदुभिर् मरुद्भिर्
मर्त्याः पवर्गेण[1] सुखायमानाः ॥

तपस्तितिक्षा - क्षपिताऽक्ष - लक्ष्यान्
कङ्काल - शेषान् क्वचिदप्यरण्ये ।
पेप्रीयमाणान् कृपणान् मुधैव
मुग्धानजानन्नपवर्ग[2] - लिप्सून् ॥ ७५-७६ ॥

---

१. पद्यस्थ पांच पवर्गीय वर्णों में निर्दिष्ट पदार्थों द्वारा ।
२. मुक्ति, पवर्गीय वर्णों में निर्दिष्ट पदार्थों से भिन्न ।

याते रवौ किञ्चन चण्डिमानम्
फुल्लानि जातानि फलानि विष्वक् ।
वृक्षा व्रतत्यश्च वनेषु गुल्मा -
ये स्थावरास्ते स्थविरा इवासन् ॥ ७७ ॥

नित्योत्सवं विस्मृत - तापमेवं
प्रशासता प्रीत - हृदा प्रदेशम् ।
श्रीमातृगुप्तस्य कृपा - पयोधौ
पञ्च व्यतीयुस् समया सुमानाम् ॥ ७८ ॥

सौराज्येन समर्धितैश्च सुखितैरेवं जनैरेकदा
मध्याह्ने स्थित एव हन्त! सहसाऽऽदित्यो[1] दिवि द्योतितः ।
कालेनाऽम्बुमुचा कराल - महसाऽऽक्रान्तः समालोक्यत
संवीता वसुधाऽन्धितेव तमसा सम्मीलिताऽम्भोरुहा ॥ ७९ ॥

प्रमन्दाऽमृत - निस्यन्दे चन्द्रिरे निशि मन्दिरे ।
प्रसुप्तो मातृगुप्तोऽपि ददर्शोल्का निपातिनीम् ॥ ८० ॥

स्वस्तिकाकारतां यातं व्यत्यस्तोल्का - द्वयं ततः ।
भाल - लेखे स देशस्योच्छेद - चिह्नमशङ्कत ॥ ८१ ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि-
विविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - शास्त्रिणा पाराशरेण
प्रणीते 'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये, 'वसन्त-वर्णनं'
नाम सप्तदशः सर्गः समाप्तः ॥

१. सूर्यः, विक्रमादित्यश्च व्यज्यते ।

(अष्टादशः सर्गः)

चेतश् ! च्योतय चाण्डाल ! चापल्यं चरितं चिरात् ।
[1]चीर्णां च्यावय चार्वाक - चोरिका - चर्य - चातुरीम् ॥ १ ॥

चतुर्वर्गाय चेष्टा चेच्चिनु चारित्र - चारुताम् ।
चरणे चन्द्रचूडस्य चुम्ब चर्चय चिन्तय ॥ २ ॥

तीर्थेषु तर्पित - पितृ - प्रवरस्ततोऽसौ
तारुण्य-रञ्जित-तनुस् तनयोऽञ्जनायाः ।
प्रागेव च 'प्रवरसेन' इति प्रसिद्धः
श्रीपर्वते स्थितिमगाद् विनिवर्तमानः ॥ ३ ॥

अश्रावि तेन पथिकेभ्य इहाश्रितेभ्यो
मानुष्य - मान - कुलगौरव - मानसेन ।
'योऽपालि पूर्वपुरुषैः प्रथित - प्रतिष्ठैः
सोऽग्राहि देश इतरेण ममाऽधुने'ति ॥ ४ ॥

वृत्तान्त एष नितरां द्रुत - नाग - तुल्यो
दुःखाकरः श्रवणयोः सहसा प्रविश्य ।
दन्दह्यमानहृदयस् समकालमस्य
दुर्दान्त - रोष - दहनं जनयाम्बभूव ॥ ५ ॥

कोपाऽनलोत्कट - शिखाभिरमुष्य तप्ते
अङ्गारक - प्रतिभटे नयने अभूताम् ।
उच्छ्वासिनोऽपि जनक - प्रलय[2] - प्रसूतम्
वाष्पाम्बु येन युगपच्छुषिकामुपेतम् ॥ ६ ॥

तत्र स्थितं तमुपगम्य निबद्ध - जूटस्
सिद्धो 'ऽश्वपाद' इति पाशुपतः प्रसिद्धः ।
स्वाद्यं समर्प्य सहसा वनजं फलाद्यं
खाद्यं तथान्यदपि, मन्दमिदं जगाद ॥ ७ ॥

१. चीर्णां = अनुष्ठिताम् । २. प्रलयः = मृत्युः ।

प्राग्भूत - जन्मनि मया समवापि सिद्धिर्
यावत् तदा त्वमभवो मम शिष्ट-शिष्यः।
पृष्टेन तत्र भवता वर - याचनार्थं
राज्योपलब्ध्यभिरुचिः प्रकटीकृतासीत् ॥ ८ ॥

त्वल्लालसां सपदि पूरयितुं गरिष्ठां
सौभाग्यभाजन ! यदा यतमान आसम्।
[1]अन्धुः कृपा-कुशलयोर् विवशाऽऽर्त्त-बन्धुर्
व्यक्तस्तदाऽऽदिशदिदं शशि-शेखरो माम् ॥ ९ ॥

एतं सदाचरण - सौम्य - गुणैरुपेतं
छात्रं निजं विपुल - वत्सलता - सुपात्रम्।
सिद्धं गणं मम विबोध तपस्समृद्धं
राध्यं समीहितममुष्य मयाऽस्ति साध्रम् ॥ १० ॥

नाशङ्कनीयमिह यत् परिपूरिताशं
त्र्यक्षं समक्षमचिरात् कृत - भक्तरक्षम्।
द्रष्टासि तेऽथ वितरिष्यति वाञ्छितं यः
इत्युक्तवान् निमिष एव तिरोदधेऽसौ ॥ ११ ॥

तेजोमयीमिव तपोदहनेन जाताम्
उल्कामिवाऽम्बरतले च विलीयमानाम्।
तां तस्य मूर्त्तिमवलोक्य चमत्कृतात्मा
कर्तव्य - मार्गमपि निस्तिमिरं स मेने ॥ १२ ॥

संस्पृश्य शैल - शिखरं विनिवर्तमाना
सौदामनीव ककुभः प्रतिभासयन्ती।
साऽलात - जात - रचितेव तनूस्तदीयं
सौभाग्यमेव सहसोज्ज्वलयाम्बभूव ॥ १३ ॥

प्रागेव तत्र पुटिताञ्जलि - पूजितेन
प्रस्थायिना सपदि पाशुपतेन तेन।
आशीः - प्रदान - समये समदायि नूनं
श्रीपर्वतो भगवता स्व - करेण तस्मै ॥ १४ ॥

---

१. अन्धुः = कूपः।

राज्येप्सया सुखमपास्य तपस्यतोऽस्य
सिद्धेन सूचित - समीहित - सौष्ठवस्य ।
तत्रैव सन्तत - समाहित - मानसस्य
मासा गता बहुतिथा विपुल - प्रयासाः ॥ १५ ॥

नाऽज्ञायि चण्ड-किरणो न तुषार-शीतं
नाऽभोजि किञ्चिदुचितं रुचितं न पीतम् ।
नाऽसेवि तेन शयनं वसनैर् [1]निवीतं
नाऽऽलोकि चाऽन्यदपि राज-सुखैः परीतम् ॥ १६ ॥

दिव्यापि - राज्य - गरिम - स्पृहयालुनाऽत्र
तेनाऽभ्यगायि हृदय - द्रढिमा तदद्रेः ।
अच्छिन्न - शब्द - जप - पण्डितिमा झरेभ्यस्
स्थेमाऽऽसनस्य सततं च शिला-स्थलीभ्यः ॥ १७ ॥

प्रायोपवेशिन इवाऽस्य महामहिम्नः
कायोऽत्र तीव्र - तपसा तनिमानमापत् ।
संसार - सागर - समुत्तरणं सुखेन
येनाऽस्य जातमघ - भारवता स्वसाध्यम् ॥ १८ ॥

चेचीयमानमनिशं सुकृतं तदीयं
क्वाचित्कमेव भुवि भारि बभूव तावत् ।
यस्याग्रतो गुरुतमं वितरिष्यमाणं
सम्पत्स्यते प्रतिफलं नियतं लघिष्ठम् ॥ १९ ॥

संवीज्यमान इव पूरक - रेचकाद्यैस्
साचिव्यमाप्त इव चाऽन्तरुपांशु - जापैः ।
स्थास्नुर् निरन्तरतया क्रमशस्तपोऽग्निर्
व्यक्तोऽस्य वक्त्र - महसि प्रशिमानमाप ॥ २० ॥

दक्ष - द्विषद्दलन - दर्पक - दाह - दृष्टिश्
[2]चेटेन चेतसि चिराय च चिन्त्यमानः ।
तेनैव तीक्ष्ण - तपसस्तपनेन तावद्
दुद्राव दीन - दयितो लघु देव - देवः ॥ २१ ॥

---

१. निवीतं = प्राच्छादितम् । २. चेटेन = सेवकेन ।

संस्मारितो व्रतिक - पाशुपतस्य वाचा
स्मेरस्ततः स्मर - रिपुर् वरदाग्रहस्तः ।
तेजोमयेन वपुषा ह्रसितोष्णरश्मिस्
तत्तापसस्य पुरतः प्रकटी - बभूव ॥ २२ ॥

शैल - स्थली - सुलभ - वस्तु - कृताङ्गभूषः
वैयाघ्र - चर्म - वृत - पाशुपत - व्रतीव ।
अव्यावहारिकमसौ यतिरूपमाप्तो
देद्युत्यते स्म दिवि दिक्षु च दिव्य - देहः ॥ २३ ॥

युग्मकम्

पश्चात्ततो बहु - दिनेभ्य उपोषितेन
पानीय - पान - पवनाऽशन - पोषितेन ।
दिग्वाससाऽऽसित - शिला - तपनोषितेन
नैदाघ - माघ - मरुताऽपि च शोषितेन ॥

तेन प्रचण्ड - महसा प्रतिबोधितेन
प्राणामि मोदि - मनसा पुलकाञ्चितेन ।
अश्लाघि चाऽथ तदुपासनयेव हूतः
सर्ग - स्थिति - प्रकृति - संक्षय - हेतुभूतः ॥ २४-२५ ॥

"[1]कोकिलीकृत - कन्दर्प ! [2]काल - कालाप - कङ्कण ! ।
केकि - काल - [3]कनत्कण्ठ ! कपालिन् ! करुणां कुरु ॥ २६ ॥

कपर्दिन् ! कालिका - कान्त ! क्लेश-कुञ्जर-केसरिन् ! ।
कल्मषाणां कुलं कर्षं कल्याणं किर केवलम् ॥ २७ ॥

[4]गूढपाद् - गुण्ठित - ग्रीव ! गिरीश ! गिरिजा - गृह ! ।
गौरी - गृहीत - गात्रार्ध ! गङ्गाधर ! गजान्तक ! ॥ २८ ॥

गीर्वाण - ग्रामणी - गीत ! गणान् गोपाय गर्धिनः ।
गुण - गौरव - गाम्भीर्य - गर्भया गृणतो गिरा ॥ २९ ॥

१. कोकिलः = हिं० कोयला ।
२. कालः = सर्पः ।
३. कनत् = हिं० चमकता ।
४. गूढपाद् = सर्पः ।

शैलेश्वर - शिखा - शायिन् ! शशिशेखर ! शङ्कर ! ।
शोकं शमय शैघ्र्येण शूलिन् ! शात्रव - शासन ! ॥ ३० ॥

श्लाघां श्वःश्रेयसं शर्म श्रियं [1]श्वायय शाश्वत ! ।
शिष्यं शर्व ! शिवाश्लिष्ट ! शोधये शरणं श्रितम् ॥ ३१ ॥

प्रविलोपित - पञ्चेषो ! पिनाकिन् ! पार्वतीपते ! ।
प्रत्यवायान् पराकर्तुं प्रत्नं पातय पातकम् ॥ ३२ ॥

पुषाण पौरुषं पद्यां प्रवृद्धेः परिशोधय ।
पादयोः पतितं पाहि पुराराते ! परात्पर ! ॥ ३३ ॥

संयमेन समं सिद्धीश्वर ! संयुग - साहसम् ।
संदेहि स्वस्ति - सम्पन्नाः सम्पूर्णाः सर्व - सम्पदः ॥ ३४ ॥

सकुल्याः स्थास्नु - सम्मानाः सन्तान - सहिताः समे ।
सन्तु स्वर्ग्याः सुसन्तुष्टाः सम्राजः सम्प्रतिष्ठिताः ॥ ३५ ॥

परमेश ! प्रभो ! पुण्यं परिपाकि प्रवर्तय ।
पद्य - पुष्पाञ्जलिं प्रत्तं प्रतीच्छ[2] प्रीतिपूर्वकम्" ॥ ३६ ॥

एकादशात्मकममुं स्मयमान - मुद्रं
रुद्रं निरूप्य चक्रवांस्स्तवनं सदात्मा ।
वारेण च प्रणतवान् विरराम यावत्
तावत् स तेन जगदे जगदीश्वरेण ॥ ३७ ॥

"व्यक्ता स्पृहा बहुविधाऽद्य तव स्तवेन
कामं परं प्रिय ! वरं प्रवरं वृणीष्व ।
प्रीतस्य मे प्रवर ! येन वर - प्रदित्सा
तीव्रं च तेऽपि तप एतु फलेग्रहित्वम् ॥ ३८ ॥

नग्नाङ्गकश्च कृपणश्च कपाल - पाणिर्
हा ! किन्तु कुत्सित-विभूति-विभूषणोऽसौ ।
क्वाऽनन्तमस्तव - समीहित - सम्प्रदाने
वन्ध्यं तरुं विदितवानसि पारिजातम्" ॥ ३९ ॥

---

१. वर्धय । २. प्रतीच्छ = स्वीकुरु ।

माहेश्वरेण वचसैवमथाऽनुयुक्तो—
ऽनुध्याय सोऽपि च कृताञ्जलिराह "नाथ !।
साम्राज्यमेकलमकण्टकमद्वितीयं
देहि प्रसाद - सुमुख - प्रजयाऽर्चनीयम्" ॥४०॥

इत्येवमर्थितवतः प्रवरस्य वृद्धिम्
विश्वेश्वरो विविदिषुः पुनरित्थमाह ।
"मुक्तिं विमुच्य किमु सौम्य ! मुधैव मौग्ध्याद्
भुक्तिं भयावह - फलामुररीकरोषि ॥ ४१ ॥

भ्रान्तो भवान् भुवन - भङ्गुर - भोग - भासा
भव्या भणन्ति भसितं भुवि भूप-भूतिम् ।
सम्पत्तिरेव कमला - समुपासकानाम्
व्यापत्ति - रूपमुपयाति हि शासकानाम् ॥ ४२ ॥

चिन्ता - चिता - विकट - रौरव - सम्प्रवेशो-
[1]ङ्कारः प्रिय ! प्रथित - पार्थपदाऽधिकारः ।
तन्मूलिका गदित - गौरव - गृध्नुता चा-
ऽहम्पूर्विका भ्रम - पुनर्भव - मज्जनाय ॥ ४३ ॥

तस्माज्जहीहि मनसोऽप्यसदीप्सितं तद्
मन्यस्व मञ्जुल-मतिं मम मोक्ष-मूलाम् ।
धात्री - फलेन तुलितं परिणाम - रम्यम्
[2]वार्द्धं वचो भवति बाल - धियामगम्यम्" ॥ ४४ ॥

व्याख्यामिमां भगवतोऽथ च शुश्रुवान् स
रोषाग्नि - रूषित इवाकुलितान्तरात्मा ।
आचष्ट सर्वविदमीक्षितवांश्चिरं तम्
अद्यापि कोमलदृशा करुणां किरन्तम् ॥ ४५ ॥

"व्यक्तं भवन्तमवबुध्य तपस्वि - वेषम्
ब्रह्माण्ड - बीजमथ सर्वं - समर्थमीशम् ।
याच्ञा व्यधायि मयका स तु नाऽसि शर्वः
यस्याऽनुकम्पिनि करे मम कोऽपि गर्वः ॥ ४६ ॥

१. ओङ्कारः=प्रारम्भः ।
२. वृद्धोक्तम् ।

यच्चात्थ दैन्य - विषयेऽविदुरः प्रभोर्मे
कापट्य - वेष ! नियतं तदलीकमेव ।
नग्नाङ्किता - नरकपाल - विभूतिमत्त्वा-
न्यस्याहितानि सुहितानि हि लक्षणानि ॥ ४७ ॥

दीनं व्यनक्ति वसनेन विहीनताऽस्य
याच्ञां कृपाकर - करे कलितः कपालः ।
साक्षाद् विभूतिमथ चाह विभोर् विभूतिः
तत्तथ्यमन्धित - धियोऽन्यथयन्ति मुग्धाः ॥ ४८ ॥

दीनो जनो निवसनैर् वसुभिश्च हीनो
याचेत यत्किमपि यावदपीश्वरं मे ।
सोऽस्मै वितीर्य वरदो विपुलां विभूतिं
स्वैश्वर्य - गौरवमलं प्रकटीकरोति ॥ ४९ ॥

मान्या उदार - चरिता इह याचिताः सा-
मान्या अपीहितमहो ! वितरन्ति भूयः ।
देवा दयार्द्र - हृदया अपि दान - हेतोः
सार्थाऽभिधा निगदिताः सुतमां वदान्याः ॥ ५० ॥

स्वामी तु लोक - विदितो मम देव - देवः
स्वामीशतामतुलितां मनसाऽप्यगम्याम् ।
[1]व्यक्तिं नयेत् स करुणा - वरुणालयश्चेद्
व्यक्तिं क्षणात् स्वपुषीं विदधाति शक्तिम् ॥ ५१ ॥

काले पुरा क्वचिदभूदुपमन्यु - नामा
बालो द्विजस्य निगमागम - पारगस्य ।
तेन स्तुतः स तृषितेन पयोऽर्थिनाऽदात्
क्षीरोदधिं हितमतिर् भगवानमुष्मै ॥ ५२ ॥

पित्र्यं प्रसह्य परिपन्थि - जनेन राज्यम्
अध्यास्य यः परिभवो भुवि मे व्यधायि ।
जानास्यरुन्तुदममुं हृदय - व्रणं चेत्
कैवल्य - काङ्क्षित-कथां कुरुषे किमर्थम्" ॥ ५३ ॥

---

१. व्यक्तताम् ।

व्यक्तीकृताऽकपट - सुन्दर - दिव्य - देहः
प्रीति - प्रसाद - सदनं वदनं दधानः ।
संसाध्य वाञ्छितममुष्य ततो महेशो
भूयश् शिवोऽशिवमपोहितुमाचचक्षे ॥ ५४ ॥

"विस्मृत्य वास्तविक-वर्त्म-विवेक-वृत्तिम्
विष्वग् विलास-विष-वासनया विसंज्ञम् ।
त्वां बोधयिष्यति स मद्वचसाऽश्वपादस्
संज्ञां विधाय समये सति सङ्गतार्थे ॥ ५५ ॥

गुण्यैस्ततश्च निचितैः प्रचुरैः स्व - पुण्यैः
शस्तः समस्त - भुवनेषु परास्त - पापः ।
सारूप्यमेष्यसि ममाऽप्यपुनर्भवाय
यल्लक्ष्यमस्ति परमं चरमं च पुंसाम्" ॥ ५६ ॥

एवं निरूप्य मुदितं भुवि भावि - देवम्
आशीर्वचोभिरभिनन्द्य मृगाङ्क - मौलिः ।
लोकोत्तरां नभसि बिभ्रदलात - दण्ड -
लीलामनन्य - विदितः सहसा विलिल्ये ॥ ५७ ॥

प्रत्यक्षतामुपगतं पुनरश्वपादम्
आमन्त्र्य तत्र विनतोऽथ स [1]राज-बीजी ।
देशान्तरेषु विहरन् सुभगंभविष्णुः
काश्मीर-देश-वसुधां निकषा प्रपेदे ॥ ५८ ॥

विज्ञाय देश - गत - वृत्तमथो सजात्यैः
सम्प्रेरितोऽपि बहुधोपगतैरमात्यैः ।
तान् मातृगुप्त - नृप आक्रमणान्निवार्य
निश्चित्य कृत्यमपि भावि बभाण भूयः ॥ ५९ ॥

"भूमीन्द्र इत्यभिमतोऽभय - भीमयोधी
जानन् स्वमूर्जित-बलं मम मार्ग-रोधी ।
स्वैरी स 'विक्रम' - धराधिप एव वैरी
रोषः क्व 'मातृ'-नृपतिं प्रति लब्ध-पोषः ॥ ६० ॥

१. राजपुत्रः ।

स्वैर् [1]नर्दितैः सततमर्दित - काननस्य
पञ्चाननस्य विदिताऽप्रतिमोर्जितस्य ।
हुङ्कार - भीम - रुत - मारुत - मात्र - नष्टैः
किं शस्यते नु शशकैर् मशकैर् विरोधः ? ॥ ६१ ॥

वज्रो मदादिव समुद्धत - कन्धरेषु
युक्तं व्यनक्ति यदि शक्तिमलं धरेषु ।
लोष्टे स वीरयति चेन्निपतन् वराके
वक्ष्यन्ति हा ! न तदधः-पतनं नराः के ?" ॥ ६२ ॥

सम्यक् परीक्ष्य स ततोऽगणितान् प्रवीरान्
धीरान् रणे द्रढिम - दैर्घ्य - लसच्छरीरान् ।
सैन्ये प्रवेश्य हय - हस्ति - मयादि - पैन्ये[2]
दैन्येतराचित - धरानजयत् त्रिगर्तान् ॥ ६३ ॥

प्रीतः स नागर- मुख - श्रुत - शौर्य - गीतः
कर्षन् बलानि करुणां कृपणेषु वर्षन् ।
शुश्राव तत्र पथि 'विक्रम' - भूमिपालं
हा ! ऽकाल एव सहसा समवाप्त-कालम् ॥ ६४ ॥

संश्रुत्य सैन्य - सहितः स सरित्सदेशे
तस्मिन् दिवा द्रुततया विहिते निवेशे ।
भावार्द्र इत्यवितरामनुभूत - शोकस्
तस्थौ विविक्त-भुवि वारित-भृत्य-लोकः ॥ ६५ ॥

भाराच्छुचामिव नितान्तमधोमुखानि
जातानि तत्र पट - केतन - केतनानि ।
नूनं दुरासद - बृहद् - हृदयाऽसुखानि
[3]मौक्यं गतानि जडितानि च चेतनानि ॥ ६६ ॥

[4]मन्यौ तदाऽस्य हृदि वैरिणि सम्प्रविष्टे
तूर्णं ततो निरगमद् - विजय - प्रसादः ।
निःश्वास - शीत - मरुता दृढ - दुःख - दाहं
तत्राऽनुवारमसकौ शमयन्निवाऽभात् ॥ ६७ ॥

---

१. गर्जितैः । २. पैन्यं=स्थूलत्वम् । ३. मौनम् । ४. शोके ।

सर्वाङ्गमेवमथ मूकिम - मुद्रितं स्वम्
वक्त्रं चिरादचल - पाणिपुटे निधाय ।
नाऽपायि किञ्चिदपि तेन न चाऽप्यभोजि
नाऽशायि नापि सचिवादि - सभाऽप्ययोजि ।। ६८ ।।

दीर्घं श्वसन् पुनरिव स्मृत-वाप[1] - मृत्युः
केनाऽप्यकाण्ड उपगम्य निबिद्ध - मर्मा ।
मत्वेव नीच - रजनीचर - लुण्ठितं स्वम्
एवं स्थितः स समचिन्तयदन्तरेव ।। ६९ ।।

देवः शरीर - भृदभूद् भुवि देव एव
तत्किं गतोऽस्पृहमना इव देवभूयम् ।
आनाक - विश्रुत - यशाः स मही - महेन्द्रः
प्रस्पर्धमान इव जेतुमगान् महेन्द्रम् ? ।। ७० ।।

धाताऽप्यजायत विरच्य यमत्र धन्यं-
मन्योऽथ येन धरणीश-पदं च मान्यम् ।
राजन्वतीयमपि येन वसुन्धराऽभूद्
आदित्य एव सहसाऽस्तमुपागतोऽसौ ।। ७१ ।।

आः ! काल-राहु-गलिते सति राज-राजे[2]
सान्द्राऽन्धकार-पिहितोऽहह ! शौर्य-लोकः ।
सौदामनीं विधुरयन् युधि चन्द्रहासः
संद्रक्ष्यते क्व ननु सम्प्रति तस्य हा ! सः ।। ७२ ।।

शूरान्तरैरतुलिते स्मृति - मात्र - शेषे
तस्मिन् महीभृति गतेऽपुनरागमाय ।
हा ! स्पर्धिनोऽद्य विरहाद् धरणीतलेऽस्मिन्
कण्डूयनं शमयिता मम बाह्योः[3] कः ।। ७३ ।।

वीरस्य जीव - हरणं तदकारणं स्यात्
तादृग्विधस्य मरणं हि रणं विना यत् ।
मन्येत कर्म - पटिमा प्रढिमाऽथ [4]पाशिन् !
किं क्षोदिमैष जडिमा तव चण्डिमा वा ? ।। ७४ ।।

---

१. वापः=पिता । २. राज-राजः=राजेन्द्रः ; चन्द्रः ।
३. बाह्वोः । ४. यमराज ! ।

इत्थं गतेऽद्य सहसाऽन्तिकमन्तकस्य
दुर्जेय - सैनिक - बलेऽप्युरुविक्रमेऽरौ ।
क्ष्मापो व्यलोकि सुतरामनुभूत - तापो
धीराः पराग - सुकुमार - हृदो हि वीराः ॥ ७५ ॥

सामान्यतोऽनुपदमीक्ष्यत एव शौर्यं
क्रौर्यं तथाऽभ्युपगतं स्थिर - साहचर्यम् ।
ईदृग्विधं त्रदिम - विक्रमयोस्तु मैत्र्यं
क्वाचित्कमेव खलु सङ्गममामनन्ति ॥ ७६ ॥

ईयुर् निमीलां कमलानि हन्त !
स्मेराणि दीनानि न कैरवाणि ।
तीव्रोऽस्त - मस्ते तपनो न्यपप्तद्
नो चन्द्रकश्चाऽप्यचलां चुचुम्ब ॥ ७७ ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि - विविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - शास्त्रिणा - पाराशरेण संदृब्धे 'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये 'प्रवरसेन-पीडा-पश्चात्ताप-वर्णनम्' नाम अष्टादशः सर्गः समाप्तः ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः

तृणवत् तर्जित-[1]तन्त्रो मुदितैर् मिलितो मुनीश्वरैर् महितः।
जयति जनकजा-जानिस् त्रिभुवन-तापत्रयीं तिरयन् ॥ १ ॥

मुनिर् महीपोऽप्यथ मातृगुप्त
ऐश्वर्यं वहन् लालित-सर्वलोकः।
तदैव दैवोपहतः [2]प्रयाणम्
आकर्णयद् विक्रमभूमिभर्तुः ॥ २ ॥

स शुश्रवानेव च तां प्रवृत्ति
क्षमी क्षमापोऽचल-चण्ड-चेताः।
कालेन दष्टं सहसाऽथ मेने
प्रच्यावितं शैलतटात् स्वमेव ॥ ३ ॥

धीरोऽपि तस्याऽसमयं तदानीं
सर्वेश्वरस्य प्रमयं निशम्य।
भृशं कृतज्ञत्व-वशंवदः स्वां
न चेतनां धारयितुं शशाक ॥ ४ ॥

सदा प्रसादाद् विशदाननाब्जः[3]
साधुः सुवाचा स सुधाऽभिवर्षी।
अनभ्र-वज्राऽभिहतो ध्रुवं सन्
अनेडमूकत्वमिव प्रपेदे ॥ ५ ॥

स धीरयिष्यन् हृदयं कथञ्चिद्
दण्डायतान्युच्छ्वसितानि मुञ्चन्।
राजाधिराजं प्रलयं प्रपन्नं
प्राणैरियेषेव तदाऽनुयातुम् ॥ ६ ॥

---

१. तन्त्रम्=शासनम्। २. प्रयाणं=मरणम्।
३. अब्जं=कमलम्; अब्जः=चन्द्रः।

शरीर - मात्रेण हि तस्थुषोऽद्य
मुहुर् मनोऽस्योज्जयिनीं जगाहे ।
तापेन तत्राऽधिपतेश्चितायास्
तातप्यमानं यदभूदिहाऽपि ॥ ७ ॥

निमेष - शून्येन दृशोर् द्वयेन
स बाष्प-बिन्दून् विपुलान् विमुञ्चन् ।
सङ्कल्पितायां हृदि तच्चितायां
धूमैर् ध्रुवं व्याकुल आबभासे ॥ ८ ॥

उन्मुद्रिते तस्य चिरेण नेत्रे
अद्यापि दूरं स्थिरतामुपेते ।
दिवङ्गतस्याऽपि धराधिराजो
दिदृक्षयेवोत्सुकतामधत्ताम् ॥ ९ ॥

सौधैकदेशे रहसि स्थितोऽसौ
ब्राह्मण्य - तेजोनिधिरद्य दूनः ।
स्वं सान्त्वयित्वा स्वयमेव कृच्छ्राद्
मनस्यलालप्यत भूय एवम् ॥ १० ॥

कालेन हाऽस्तं [1]प्रतिभावतीशे
नीते न वोढुं क्षितिपत्वमीशे ।
उपस्थितायामपि किं रजन्यां
सरोजमुन्मुद्रितमेव तिष्ठेत् ? ॥ ११ ॥

ध्वस्ते धराशायिनि वज्र - घाताद्
आधार - भूते धरणी - धरेन्द्रे ।
कार्श्यं वहंश्चाऽपि झरः स्रवेच्चेद्
मन्येत धाष्टर्यं ध्रुवमेतदीयम् ॥ १२ ॥

हा जीवितेशे[2] सति लोक[3] - बन्धौ
आदित्य - देवे परलोकमाप्ते ।
धत्ते वराको गरिमाणमत्र
कं लोष्ट - मात्रं मणिरग्निगर्भः[4] ? ॥ १३ ॥

---

१. प्रतिभावान् = सूर्यः; विशेष-बुद्धिमान् । २. जीवितेशः = सूर्यः ।
३. लोकबन्धुः = सूर्यः । ४. अग्निगर्भः = सूर्यकान्तमणिः ।

अन्तर्द्धिमीशे जगतोऽभ्युपेते
कैमर्थ्यमेतर्हि मम स्थितेः स्यात् ।
ध्वस्ते कथा - वस्तुनि हृद्य - रूपे
शिष्टं गतार्थं भरतस्य वाक्यम् ॥ १४ ॥

वैधुर्यमाप्तस्य महात्म - शक्त्या
प्रगल्भनैः किं मम सम्प्रतीह ।
निर्वाण - वह्निः प्रबल - प्रतापी
सोऽङ्गारकः कोकिल[1] एव कालः ॥ १५ ॥

देशान्तरेभ्योऽपि समभ्युपेता
अपूपुजन् यं विबुधा[2] अजस्रम् ।
सूक्ष्मेक्षिकावान् क्रमपेक्ष्य लाभम्
वस्तुं गतोऽसौ विबुधैस् सहेतः ॥ १६ ॥

शौर्याश्रित - श्री - शुभ - शर्मशाली
स्वामी स मुक्त्वा किमिति स्व-लोकम् ।
स्वार्थीव सर्वान् जनयन्ननाथान्
स्वर्लोकमैषीत् पर - लोकसंज्ञम् ॥ १७ ॥

प्राण - प्रतीकाश - विशेष - सारा
सा वैद्युती स्यादिह चेन्न धारा ।
[3]तन्त्राणि लोपात् तिमिरे न भान्ति
यन्त्राणि मृल्लोष्ट - निभानि भान्ति ॥ १८ ॥

अथर्द्धं - शोकं कलयन् स लोकं
स्फीताऽभितापं विदधत् प्रलापम् ।
दोधूयमानो ध्रुवमात्मनैव
वृत्तान्यसास्मयंत तस्य भर्तुः ॥ १९ ॥

गुप्त - प्रदानेव महीश्वरेण
मां दूतवत् प्रेषयतोज्जयिन्याः ।
गम्भीरता - नीरधिना न तेन
विज्ञापितोऽहं न च कोऽप्यमात्यः ॥ २० ॥

---

१. कोकिलः = हिं० कोयला । २. विबुधः = विद्वान्; देवता ।
३. तन्त्राणि = हिं० बिजली की लड़ियां ।

विकार - शून्यानन - मुद्रया च
व्यक्तीकृतं नैव विधीयमानम् ।
यत् पांसु - पूरे पतितोऽस्मि बालः
उत्थाप्य नीयेऽभिरमोरुदेशम् ॥ २१ ॥

महीश्वराणां [1]मणिनेव तावत्
पृष्ठं परामृश्य च पणिना मे ।
[2]मलीमसोऽप्यस्मि [3]सुराहंतायाः
प्रणोदितः प्रांशु - पदं प्रपन्नः ॥ २२ ॥

नाहं व्यजानां पथि दूत - भूतो
यद् गुप्त - रूपेण तदाज्ञयैव ।
पुरश्च पश्चान्मम पान्थ - वेषा
मद्रक्षणायैव चरां प्रयासुः ॥ २३ ॥

पश्चान्मयाऽज्ञायि यदाज्ञया ते
विष्वङ् नियुक्ता निभृतं ममैते ।
यत्रापि कुत्रापि निवेश - देशे
व्यधुर् व्यवस्थां मम विश्रमाय ॥ २४ ॥

वार्ताहरं स्वं हृदि मन्यमानो
नीतोऽपि तेन प्रभुणा नृपत्वम् ।
सौख्यानि सर्वाण्युपलभ्य मार्गे
ऽजानां वितीर्णानि जनैर् वदान्यैः ॥ २५ ॥

तस्यैव चादेशमनुव्रजन्त
उच्चावचाकार - चराश्चरास्ते ।
व्यपोह्य नद्यादिक - भावि - बाधा
मन्मार्ग - निर्देशनमन्वतिष्ठन् ॥ २६ ॥

आज्ञापितास् तेन कृपालुनेव
नियोगिनो मन्त्रि - मुखास् समेऽपि ।
सभाजनार्थं नियतं ममैव
काश्मीर - सीमां निकषाऽभ्युपेयुः ॥ २७ ॥

---

१. मणिः=स्पर्शमणिः (पारस); रत्नम् । २. मलीमसः=हिं० लोहा; मलिन।
३. सुराहं=हिं० स्वर्णं; देवोचित ।

बाला - मृगीशावक - बालकानाम्
अमङ्गलोपप्लव - कष्टकाले ।
मत्प्राणरक्षाऽपि चरंस् सुगुप्तम्
इतस्ततश्चाऽक्रियताऽदसीयैः ॥ २८ ॥

अबुध्यमानस्य किमप्यपूर्वं
शौवस्तिकं[1] दैविक - वास्तवत्वम् ।
स्याद् यौगपद्येन तदा पदव्यां
रक्षा परीक्षा च ममौजसोऽभूत् ॥ २९ ॥

सिंहस्य बालाक्रमण - प्रसङ्गे
गुल्मेषु धन्वी पिहितो व्यलोकि ।
शिशोश्च पन्नस्य नदी - तरङ्गे
ममोपकण्ठे ऽतरतां प्रवीरो ॥ ३० ॥

यथार्थतस्तन्मयकाऽन्वमायि
कारुण्यमासीन्मयि ते त्वमायि ।
दुःखायतां नो पथि किङ्करोऽयम्
व्यचारि यत् तद् भवतेति पूर्वम् ॥ ३१ ॥

निःश्वासतामित्थमुपागताऽसुः
निश्चित्य किञ्चित् स ततोऽन्तरेव ।
लोकाऽश्रुभिः प्राक् परिषिक्त - मार्गम्
आस्थानमापद् मलिनाननताक्षः ॥ ३२ ॥

स सान्त्वयित्वाऽत्र समानुदश्रून्
आहूय [2]गञ्जाधिप - मन्त्रि - मुख्यान् ।
मौलिं च भूषा अवतार्य गात्राद्
न्यस्यंस्तथैषां पुरतो न्यवेदीत् — ॥ ३३ ॥

"भारं भवद्भिस् सुहृदः ! प्रदत्तम्
वोढुं यथाशक्ति मया प्रयत्तम् ।
संन्यासमिच्छुर् बत ! नाऽधुनाऽल-
ङ्कर्मीण एतन्नियमं विधातुम् ॥ ३४ ॥

---

१. शौवस्तिकम् = भविष्य-कालीनम् । २. गञ्जाधिपः = कोषाध्यक्षः ।

प्राज्यस्य नाकेऽपि सुदुर्लभस्य
साम्राज्य - सौख्यस्य महीतलेऽस्य ।
त्यागातिरिक्तं ममताऽऽतुरस्य
न भेषजं मे प्रतिभाति किञ्चित् ॥ ३५ ॥

निर्व्याज - सम्मानित - सत्समाजे
यातेऽधुनाऽस्तं सति [1]राजराजे ।
शैत्येन शून्ये निविडान्धकारे
तापाय तिष्ठेदिह को नु हा ! रे ! ॥ ३६ ॥

चिताग्निरूपामधिशय्य शय्याम्
[2]अमुत्रभूयं व्रजितेऽपि [3]मित्रे ।
भाः ! शासनं वा मृदुलासनं वा
न चोचितं नो रुचितं ममेति" ॥ ३७ ॥

यथा यथाऽङ्गान्यभवन्नमुष्य
सज्जा - विहीनानि तदा क्रमेण ।
चेतांसि शोकेन तथा समेषां
चैतन्य - शून्यत्वमिवाऽभ्युपेयुः ॥ ३८ ॥

आकस्मिकीं त्याग-कथां तदीयां
निशम्य भूयः कुलिशाहतानाम् ।
उत्पश्यतां शाश्वतिकं वियोगं
द्वैगुण्यमश्रूण्यगमन्नमीषाम् ॥ ३९ ॥

प्रेष्य - प्रिये पार्थिव - दृश्य - देवे
तस्मिन् महीपाल - मणौ यियासौ ।
सद्योऽद्य दैन्यं समुपेयिवांसि
क्रोशन्त्यभूवन् भवनान्यपीतः ॥ ४० ॥

एवं स संन्यस्त - समस्त - वस्तुर्
अव्यक्तोऽप्यलक्ष्यः सकलैः सबाष्पैः ।
दिगन्त - सङ्क्रान्त - कथोऽभ्यजायत
क्षमापतिर् हन्त ! महामतिर् यतिः ॥ ४१ ॥

---

१. राजराजः=सम्राट्; चन्द्रः । २. अमुत्रभूयं=परलोकम् ।
३. मित्रे=सुहृदि; सूर्ये ।

प्रस्थायिनो गैरिक - रक्त - हर्म्य-
भित्ति - च्छटा - सङ्क्रम - कौङ्कुमानि ।
वासांसि तस्याऽद्य विनैव यत्नं
तमग्निवेशं यतिमेव चक्रुः ॥ ४२ ॥

व्यचीचरत् सोऽथ ममाऽद्य नूनम्
अनून - सौभाग्य - कटाक्षितस्य ।
श्रेयोऽन्तरायान् सहसाऽपहर्तुम्
प्रीतिं प्रपन्नः प्रतमां परेशः ॥ ४३ ॥

उच्चैः समुद्घोषयतः कथासु
पराङ्मुखत्वं सततं श्रियोऽत्र ।
दिष्टया न मोहं न च मुग्धिमानम्
[1]विकत्थनस्येव गतं मनो मे ॥ ४४ ।

रुष्ट्वा कृतान्तेन सुदारुणेन
शोकोदधौ पातित एकतोऽस्मि ।
तुष्ट्वाऽद्य मायामय - वार्धि - मग्नो
निस्तारितोऽहं परतस्तथेति ॥ ४५ ॥

अत्रान्तरे क्लेशद एष देशे
सन्देश आशु प्रससार तद्वत् ।
पात्रे प्रसन्नाम्भसि तैल - लेशो
ऽशेषे यथैव प्रसृतिं प्रयाति ॥ ४६ ॥

आपन्न - पीडा - प्रशमाय पुण्य-
श्लोकाय चाऽस्तोकगुणाय तस्मै ।
लोकैस्तदाकर्ण्य च शोक - मूकैर्
बाष्पैर् [2]निवापाञ्जलयः प्रदत्ताः ॥ ४७ ॥

[3]न्यासी स सम्प्रत्यपि देव आसीद्
दासीकृतैः प्रीति - धनोपहारैः ।
चरैस्तथा चानुचरैः परैश्च
वरैर् नरैर् बद्ध - करैः परीतः ॥ ४८ ॥

---

१. आत्मश्लाघिनः । २. तर्पणतोयाञ्जयः । ३. संन्यासी ।

विधाय भूम्यै चरमं प्रणामं
निर्याय हर्म्याच्च परिव्रजन्तम् ।
नन्नम्यमाना नगरौकसस्तं
न्यवारयन् [1]ग्रस्त - गिरः प्रयाणात् ॥ ४९ ॥

प्रवेपितानां पवन - प्रवाहैः
पुनः पुनः केतन - मस्तकानाम् ।
व्याजेन तं वीथिषु जग्मिवांसं
नूनं न्यरौत्सुश्च निकेतनानि ॥ ५० ॥

ययौ दयालुः स उदार - दानी
हा ! ऽऽनाथ्यमाप्तेव च राजधानी ।
त्राणैषिणी प्राङ् मुषितेव भूयः
प्राणैर् विहीना जनता व्यलोकि ॥ ५१ ॥

[2]अनागते दुर्लभ - दर्शनं तं
स्थिरात्मनाऽऽलोकयतां जनानाम् ।
बाष्पाम्बु - पूर्णान्यपि लोचनानि
बभासिरे हन्त ! पिपासितानि ॥ ५२ ॥

'स्नेहेन भक्त्याऽथ च सौहृदेन
त्वं देव ! सायुज्यमिवाऽभ्युपेतः ।
कृतापराधेष्वपि पेशलात्मा
किमश्म - नैष्ठुर्यमुरीकरोषि ॥ ५३ ॥

वैवश्य - हेतोः स तु चक्रवर्ती
प्रेतः प्रजानां परिपीडनाय ।
[3]क्षान्तो वशी नः किमु दुर्भगानां
क्षिप्नुः क्षते क्षारमसि प्रजातः' ॥ ५४ ॥

इत्यादि - निर्वेद - निवेदनानि
रुद्धानि निःश्वास - परम्पराभिः ।
वचांसि भेजुर् न नृणां विरामम्
अस्राण्यजस्राणि तथा निकामम् ॥ ५५ ॥

---

१. ग्रस्तगिरः=रुद्धवाचः । २. अनागते=भविष्यति काले ।
३. क्षमाशीलः ।

निवृत्त - सर्वं - क्रय - विक्रयेषु
पुरापणेष्वद्य शुचाश्रयेषु ।
विशीर्णया कण्ठ - निगीर्णया तं
जयेति वाचा वणिजोऽभ्यनन्दन् ॥ ५६ ॥

निधाय नेत्रे पदयोः समौनं
चङ्क्रम्यमाणस्य विरागमूर्तेः ।
अजस्र - धारा - स्रवदश्रवोऽस्य
परे पुरस्तात् पदवीमरुन्धन् ॥ ५७ ॥

प्रोञ्छन्त एकेन करेण नेत्रे
परेण धूतेन च याचमानाः ।
हा नाथ ! याया विरहय्य नाऽस्मान्
इति ब्रुवाणाश्च तमन्वनैषुः ॥ ५८ ॥

वाद्यैः पुराऽऽनीयत डिण्डिमाद्यैर्
गीतैश्च यो भक्ति - भरोपनीतैः ।
औज्झत् स एवाऽद्य पुरीं विलापान्
शृण्वन् प्रजानाममिताऽभितापान् ॥ ५९ ॥

पाद्याऽर्घ्यं - सत्कारमुपेयिवान् यः
स्मेराननैरीश्वर इत्युपात्तः ।
बाष्पोदक - प्रोक्षित - पादपद्मो
लोकैरसौ दीन - मुखैस्तदाऽभूत् ॥ ६० ॥

युग्मकम्

[1]अनुव्रजं प्राप्य [2]भवद् - व्रजानाम्
प्राणाधिकानां परितः प्रजानाम् ।
अक्षीण्युदश्रूणि निरीक्षमाणः
स धीर-सत्त्वोऽपि हि मातृगुप्तः ॥

दुःखाऽसहिष्णुः सुकुमार - चेताः
आघातमेत्येव पुनस्तदानीम् ।
अजल्पितोदग्र - मनोविकारः
प्रत्यक्षतोऽभूद् गुणिताश्रुधारः ॥ ६१-६२ ॥

---

१. अनुव्रजं=मार्गं पार्श्वे । २. भवद्-व्रजानां=समवेतानाम् ।

अप्रसान्त्वयत् सोऽथ समान् सतापान्
वात्सल्य - वाग्भिर् मधु - पेशलाभिः ।
उल्लङ्घयामास च नागराणाम्
वाग् - वागुरावेष्टित - बाष्प - वार्धिम् ।। ६३ ।।

ध्वजांशुकैर् वातरयोर्म्मिमद्‌भिर्
तदा मुहुर् मर्मरमुद्वमद्‌भिः ।
साभ्यर्थनं दोलित - तुङ्गहस्ता
न्यवारयत् तं नगरी प्रयाणात् ॥ ६४ ॥

सत्त्वाऽऽवृताऽपूर्व - गुणव्रजं तम्
पुरौकसो राममिव व्रजन्तम् ।
अन्वग् ययुः प्रस्मृत-पुत्र-दारास्
तत्प्रीति - पाशेन विकृष्यमाणाः ॥ ६५ ॥

लोष्टेष्टकोद्‌घातमपानुदन्तः
पुरः प्रयान्तः पुर - वासिनस्तु ।
मलीमसौ मा भवतां नृपाङ्घ्री
इतीव बाष्पैरसिचन् पथोऽस्य ॥ ६६ ॥

पवित्रितं पार्थिव - पाद - पद्म-
पातैः परे पाणि - पुटेषु पांसुम् ।
पश्चात् प्रयान्तः प्रचुराः पुमांसः
प्रीति - [1]प्रदान - प्रतिमं ररक्षुः ॥ ६७ ॥

पर्यश्रवोऽन्ये तमनुव्रजन्तो
निष्ठाजुषस् तत्पदवीं प्रणेमुः ।
प्रभु - प्रसाद - प्रतिमं च मत्वा
तद्रेणुमादाय शिरस्स्वधार्षुः ॥ ६८ ॥

नालन्तमास् तद्विरहं विसोढुं
प्रेङ्खोल्यमानाः पवन - प्रवाहैः ।
पलाशिनः शीर्ष - शिखाप्रशाखाः
सङ्घट्टयामासुरिवाऽम्बरेण ॥ ६९ ॥

1. प्रदानम् = उपहारः ।

तं [1]स्वामिनं वा सहसाऽनुकूलं
यान्तं निरूप्याऽपुनरागमाय ।
बभौ वितस्ताऽऽतत - वीचि - हस्ता
संश्लेषमिच्छुर् यदि वा रुरुत्सुः ॥ ७० ॥

ऐक्षन्त दीना प्लवकाश्च मीनास्
तं रक्षिणं प्राणवतां [2]प्रसक्त्या ।
प्रतीक्षमाणा इव च क्षपाहं
तिष्ठन्ति सम्प्रत्यपि निर्निमेषाः ॥ ७१ ॥

मार्गे लता न्यस्त - शिखा - शिरस्कास्
स्यात् पूतयोस् तत्पदयोः पतन्त्यः ।
कृत्वाऽद्य काश्मीर - धरामनाथां
तं जग्मिवांसं ध्रुवमन्वनैषुः ॥ ७२ ॥

ग्रामीण - लोकास् सरणौ सतोकाः
व्यथा - विहस्ताश्च [3]कपोत - हस्ताः ।
कालेऽश्रुधारा - पतनान्तराले
ताप-स्पृशा हन्त ! दृशा पपुस्तम् ॥ ७३ ॥

पार्थो नरान् निःश्वसितैरजस्रम्
अस्रार्द्रतां शोषयितुं त्वनीशान् ।
विनम्रयाऽनुव्रजतः स वाचा
न्यवीवृतद् रुद्ध - पदान् कथञ्चित् ॥ ७४ ॥

एकैकशस् सान्त्वित - चेतसोऽपि
पर्यश्रवस्तं पुरता प्रयान्तम् ।
आ दृष्टिपातात् पुनरीक्षमाणाः
लोका हृतस्वा न ययुर् न तस्थुः ॥ ७५ ॥

यथा यथा देश - धरां विमुञ्चन्
देवो दृशोर् दूरमसावयासीत् ।
दयानिधिं तं हृदयानि तावत्
तथाऽन्वयुर् भक्तिभृतां जनानाम् ॥ ७६ ॥

---

१ स्वामी=राजा; पतिः । २. भक्त्या; आसक्त्या । ३. बद्ध-करपुटाः ।

बाबध्यमानोऽपि पदे पदेऽसौ
निःश्वास - सूत्रैर् व्यचलन्न लक्ष्यात् ।
घातैर् महावात - तरङ्ग - जातैस्
स्थेमानमुज्झन्ति कुलाचलाः किम् ? ॥ ७७

आत्मीकृतोऽभूद् विषयान् विमुच्य
'काश्मीर' एको विषयो 'यकेन[1] ।
तमप्यपाकृत्य विदूर – यायी
केषामभून्नो विषयः शुचा सः ॥ ७८ ॥

महीश्वरत्वं विरहय्य तस्मिन्
माहेश्वरीं हा ! पदवीं प्रपन्ने ।
स्रष्टुः समस्ता रचना प्रशस्ता
पर्यस्तरूपा प्रतिभासते स्म ॥ ७९ ॥

कपोत - रावो [2]मरिगतोपमः प्राग्
हुङ्कार आभादधुनाऽऽतुरस्य ।
सुधा - मदं कोकिल - कूजितं च
हृत्तोदनं रोदनमाबभासे ॥ ८०

दिवानिशं मङ्गल - मन्त्रनादैर्
अभ्युक्ष्य पान्थान् परिपूजयन्तः ।
जाताः प्रपाताः स्वयमेव मार्गे
शोकाश्रुधारा धरणीधराणाम् ॥ ८१ ।

भ्रमार - निर्देश - पवित्र - देशं
समुज्झतोऽस्याऽन्त्य - पदाङ्क - लेखा ।
मन्ये हितायैव पुनः प्रजानाम्
प्रमारण - स्मारण - लेख[3] आसीत् ॥ ८२ ॥

स्वप्नेऽप्यहिंसा - व्रत - निष्ठितं तं
कृपाकरं पार्श्वत ईक्षमाणाः ।
तस्थुर् जडाङ्गा इव निर्निमेषाः
खगा मृगाश्चाऽपि [4]नगाधिवासाः ॥ ८३ ॥

---

१. यकेन=येन । २. मरिगतम्=रति-कूजितम् ।
३. तच्चरण-चिह्नेषु चलनायेत्यर्थः । ४. नगाः=वृक्षाः; पर्वताः ।

अमार - धर्मं - प्रबल - प्रतिष्ठे
तस्मिन् प्रविष्टे विपिन - स्थलीषु ।
मुक्त्वा स्वजं द्वेषमुपात्त - मैत्री-
सत्त्वानि सत्त्वानि तदा बभूवुः ॥ ८४ ॥

तथा हि सौशील्य - सुखाकरेण
सौम्येन मार्गे हरिणा स्थितेन ।
स्कन्धान् कषन्तोऽत्र द्रुताप्लुताश्च
तृप्ताश्च दृप्ता हरिणा विचेरुः ॥ ८५ ॥

क्षीरस्यति स्माऽज - शिशुर् वराको
व्याघ्री - स्तनान् सत्वरमभ्युपेतः ।
मध्येपथं मौग्ध्य - वशाः शशाश्च
[1]तृण्येति बालान् बुभुजुर् वृकाणाम् ॥ ८६ ॥

रीत्याऽनया कारुणिको निरस्यन्
स [2]गर्दिकां भूमिभृतस् तदानीम् ।
प्रीताः प्रजा [3]अन्यथयन् न पश्चाद्
व्यापारयामास मनाङ् [4]मनोऽपि ॥ ८७ ॥

प्रजा विबाधाऽन्धुषु[5] नोदयित्वा
विलाप - वाचोऽपि च नो दयित्वा ।
स रोदसी चाऽप्यह ! रोदयित्वा
ययौ स्व-चेतोऽबहु तोदयित्वा ॥ ८८ ॥

आराधिता येन सदैव लोकाः
प्रसाधिता विश्वजनीन - वाञ्छाः ।
न बाधिता हा ! परमाणवोऽपि
शूलाऽकरोत् कं न शुचा स एव ॥ ८९ ॥

प्राण - प्रदः प्राणवतां क्षणात् प्राक्
प्रह्लादयन् कीर्तित - लक्षणोऽपि ।
खेलायति स्मेव स पेशलात्मा
प्राणैः प्रजानां स्ववियोग - दानैः ॥ ९० ॥

---

१. तृण्या=घास-समूहः । २ गर्दिका=सिंहासनम् । ३. दुःखयन्नित्यर्थः ।
४. का कथा लोचनयोः मनोऽपि पश्चान्न व्यापारयामास । ५. अन्धुषु=कूपेषु ।

देही सुधर्माश्रय एष देवस्
स्नेही ततोऽल्पाऽल्प - परिच्छदः सन् ।
लोकेऽवदान - स्मरणानि मुञ्चं-
स्तद्राज्य - सीमां निकषा प्रपेदे ॥ ६१ ॥

उद्दाम - दर्पान् दययाऽनुशासी
दासीकृताऽशेषदिशाऽधिवासी ।
न्यासीं गतोऽकिञ्चनतां स शोच्यां
हा ! ऽऽसीत् तदानीमपि लोक-शासी ॥ ६२ ॥

इनेऽथाऽन्य - देशं [२]विरक्ते यियासौ
दिने राजतं रूपमुत्सृष्टवान् हा ! ।
नगोऽप्येष काषाय - वेषोऽभितप्तस्
स तेनेव तेने स्व - दुःखानुभूतिम् ॥ ६३ ॥

क्षणेनोदयं यास्यतीन्दौ समन्तात्
क्षणे नोदिता कौमुदी - मोद - मार्दैः ।
तमीशं नवीनं समासाद्य सद्यः
तमी शङ्करी सुप्रभाता भवित्री ॥ ६४ ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि - विविध-
विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - शास्त्रिणा - पाराशरेण प्रणीते
'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये 'मातृगुप्त-संन्यास-वर्णनम्'
इत्याख्य एकोनविंशः सर्गः पर्यवसितः ॥

---

१. सुधर्माश्रयः=देवसभाश्रयः; पुण्यात्मा ।
२. विरक्ते=विशेषेण रक्ते; विरते ।

त्रिंशः सर्गः

[1]वल्लवी - वल्लभो विग्रही विक्रमो
दूरयन् दानवोद्दाम - दर्पान् द्रुतम् ।
सर्वतः सर्वदा सौख्य - सम्पत्तये
कोऽपि कल्याण - कल्पद्रुमः कल्पताम् ॥ १ ॥

एवं प्रवरसेनोऽसौ सिद्धः सौभाग्य - भाजनम् ।
चतुरङ्गेण चक्रेण चक्रे भू - जय - योजनम् ॥ २ ॥

वज्र - वेगेन बम्भ्रम्यमाणो हयी
द्रागुदीचीन - देशानधीनान् जयी ।
संविधाय प्रतीचीं प्रसन्नां क्रमात्
स्वं प्रतापं मुमोचाऽधिकर्तुं[2] ततः ॥ ३ ॥

शूरगोष्ठीषु गीताऽद्भुतौजःकथः
सोऽथ वीरव्रुवान् प्रत्यवायान् पथः ।
पातयन् शातयन् मानभृद् - योधिनः
चक्रमे [3]चक्रिकाभिश्चमू - रोधिनः ॥ ४ ॥

आनुपूर्व्येण पार्श्वस्थ - पार्थानसौ
मर्दयन् मार्जयन् नामयन् शामयन् ।
केन रोद्धव्य आसीत् स्व-देह-द्विषा
वार्धि - वेलेव धीरो धरां धर्षयन् ॥ ५ ॥

वस्तुतो धर्म - संस्थापनार्थाय स
कापथायायिनो यातना - दायिनः ।
मायिनो धर्म - कापट्य - वेशानभूद्
बोधयन् रोधयन् शोधयन् योधयन् ॥ ६ ॥

---

१. वल्लवी=गोपी । २. अधिकर्तुं=शासितुम् ।

३. चक्रिका=कपटचेष्टा, हिं० षड्यन्त्र ।

सोऽथ काश्मीर - सीमा - सकाशे स्थितं
नाऽतिदूरेऽशृणोन् मातृगुप्तं प्रभुम् ।
पुञ्जितं पौरुषं पुण्य - सत्त्वाकरं
नो नरेशं तदा न्यासि - वेशं परम् ॥ ७ ॥

तर्हि सोऽचिन्तयद् यद् गुणानां निधिः
मातृगुप्तो महात्मा महीपो मुनिः ।
प्रान्त - मात्रस्य नो शासकः साम्प्रतं
स्वान्तमप्येष शास्ति प्रजानां परम् ॥ ८ ॥

दर्शनं तस्य पुण्यात्मनः स्याद् ध्रुवम्
पाप - पुञ्ज - प्रणाशाय च प्रीतये ।
हन्त ! तस्याऽऽशिषो लिप्सुनाऽद्धा मया
कार्यं आत्मा कृती पाद - संस्पर्शनैः ॥ ९ ॥

तन्मयाऽद्योपसत्तव्य एकात्मना
मुक्त - सैन्येन चेहाप्त - दैन्येन च ।
प्रह्व - मस्तेन चाबद्ध - हस्तेन च
न्यस्त-शस्त्रास्त्र-शस्तैश्य[1]-वस्त्रेण सः ॥ १० ॥

वैरि - वेपाय वीराऽवलेपाय च
चेष्टितं यच्च राज्ञो रजो - वेष्टितम् ।
त्याज्यमत्रैव तत् प्राज्यमुच्छृङ्खलं
नम्रता लम्भनीया परा [2]कम्रता ॥ ११ ॥

इत्थमात्मानमुत्सृष्ट - मानं तदा
पातयिष्णुः परिव्राट् - पदाम्भोजयोः ।
दीनवत् सम्प्रपत्तुं महाविक्रमस्
सोऽचिचिन्तच्चिरं धैर्यवन्निश्चयी ॥ १२ ॥

[3]तीरितार्थस्ततोऽरिन्दमोऽनीकिनी-
नायकोऽप्येकलस् तद् - दिदृक्षोत्सुकः ।
सभ्यतां ख्यापयन् यापयन् न क्षणान् ।
प्रास्थिताऽऽह्लादितस् तीर्थं - यात्रीव सः ॥ १३ ॥

---

१. ऐश्य-वस्त्रेण = राजोचितवेशेन । २. कम्रता = सुन्दरता; सौजन्यम् ।
३. तीरितार्थः = निर्णीत-कृत्यः ।

मन्त्रि - मुख्यैः परं प्रेरिता पञ्चषाः
अग्रतोऽगुश्चराः पान्थ - संवादिनः ।
अन्वयुस्तं भविष्णुं च सर्वेश्वरं
सादिनोऽशेष - वेषादिकाच्छादिनः ॥ १४ ॥

श्रद्धया मातृगुप्तेन सम्बद्धया
वेगवाही पुरः प्रेर्यमाणस्ततः ।
प्राप सोऽ[1]कालहीनं प्रदेशं प्रभुर्
देवदेवेन यो दिद्युते स्वा - समः ॥ १५ ॥

धीर - वीरोऽथ काश्मीर - सीमान्तरं
गाहमानश्चिरात् प्रोषितस्तोषितः ।
नन्नमीति स्म पम्फुल्यमानां सदा
पावनीं स्वाऽवनीं तां वनी-भूषिताम् ॥ १६ ॥

द्वित्र - सार्थं स पार्थं परिव्राजकम्
वीक्षमाणः क्षमावान् क्षमाऽधीश्वरः ।
दूरतः पूरितः श्रद्धयाऽनन्तरं
स्वेक्षणे तत्क्षणेऽमन्यताप्त - [2]क्षणे ॥ १७ ॥

मातृगुप्तस्य गीतस्य गोपैरपि
वीत - तृष्णस्य चाक्रीत - चेता गुणैः ।
सोऽविगीतः[3] प्रतीतोऽभिनीतार्जवः
प्राणमद् न्यासिनं तं निबद्धाञ्जलिः ॥ १८ ॥

मातृगुप्तोऽप्यथो दीर्घदर्शी द्रुतं
स्वाऽभिधाख्यायिनं तं समागामिनम् ।
चारुहासी कृताशीर् मुदाऽभ्युत्थितस्
सस्वजे शश्वदेनं तथा वत्सलः ॥ १९ ॥

चर्चितेऽनामयेऽथो मिथः कामतस्
तत्र सभ्योपचारेऽपि निर्वर्तिते ।
अर्पयित्वा दृशं तर्पयित्वा भृशं
स्नेहसिक्तैरतिक्तैर् विलासैर् गिराम् ॥ २० ॥

---

१. अकालहीनं—शीघ्रम् ।
२. क्षणः—उत्सवः, सुयोगः ।
३. अविगीतः—अनिन्दितः ।

"भो ! कृतं स्निग्ध ! सम्भावनैर् नैकशस्
स्थीयतां स्थीयतां किं कृते सम्भ्रमः" ।
एवमाम्रेडयन्तौ[1] धरा - धूर्धरौ
तौ निषण्णौ यथास्थानमाह्लादितौ ॥ २१ ॥

सोऽथ [2]निर्माय निर्माय-वृत्तिर् यतिर्
मातृगुप्तस् सुधा-स्यन्दिनीं भारतीम् ।
ज्ञातुमिच्छन्निवागन्तुकस्येप्सितम्
वीक्षमाणो मुखं मूकिमानं ययौ ॥ २२ ॥

[3]आञ्जनेयस्तदा राजराजोऽतुलः
[4]कौल - सौशील्यमुन्मुद्रयन् निर्भरम् ।
रञ्जनं व्यञ्जयंश्च प्रपेदेऽञ्जसा
सौम्य - [5]सात्म्योपनीतां विनीतां गिरम् ॥ २३ ॥

"स्नेह - सम्पोषितं देहवत् सन्ततम्
वैरिभिर् बन्धुभिर् वाऽविभाज्यं बलात् ।
त्याज्यमेकान्ततोऽज्ञायि वैरागिणा
देव ! किं प्राज्यमेतत् सुराज्यं त्वया ?" ॥ २४ ॥

एवमुक्ते तथा तेन मन्ये पुनस्
तोदनेनार्दित - स्यन्दमान - व्रणः ।
द्रोह-मोहादि-हीनो वशी सन्नपि
वाचमुच्छ्वास - दिग्धां शनैराददे ॥ २५ ॥

साक्षिणी शोकजाऽस्तोक - तापस्य सा
तस्य निःश्वासधारा हृदो निःसृता ।
सन्निकृष्टस्य भूपस्य भूयोऽप्यलं
दीपयामास सद्योऽद्य दुःखानलम् ॥ २६ ॥

"वत्सलो मेदिनी - चक्रधारीश्वरस्
साधुवृत्तिर् वपुष्मानसौ विक्रमः ।
येन चाऽभूम भूमण्डलेशा वयं
हा ! ऽस्तमाप्तो गुणोपासकः शासकः ॥ २७ ॥

---

१. आम्रेडयन्तौ=पुनर्वदन्तौ । २. निर्माय=उक्त्वा । ३. आञ्जनेयः=प्रवरसेनः । ४. कौलम्=वंश्यम् । ५. सात्म्यम्=हितम् ।

साम्प्रतं राजसिंहासनेऽसाम्प्रता:[1]
के वयं किम्प्रभावाश्च किं धर्मका: ।
लुप्त आदित्यदेवे विकासं तथा
किं विलासं भजन्तेऽत्र पद्मा: क्वचित् ? ॥ २८ ॥

सागरो [2]जीवनाधारभूतो न चेत्
स्याद् धरागर्भतापं शनै: शीतयन् ।
वारिवाहो वराको वृथा गर्जितुं
शेक्ष्यते धूम - भूमात्मक: केवलम्" । २९ ॥

एवमुक्तेऽथ तेनाञ्जनेयोऽभ्यधाद्—
"भावितात्माऽनुकम्पी भुवो भूषणम् ।
[3]शील - शालीनताढ्यम्भविष्णुर् भवान्
धर्षित: केन वाऽमर्षितोऽहर्षित: ॥ ३० ॥

यत्प्रतीकारमाकाङ्क्षमाण:, परं
स्वं विदित्वा क्षमी क्षेम-रक्षाऽक्षमम् ।
दीन - बन्धुं दयासिन्धुमूर्जस्वलम्
वत्सलं विक्रमं हन्त ! शोशुच्यते ॥ ३१ ॥

बाध्यमानो वराको विपद् - वंशसै:
पीड्यमान: प्रतीपै: परै: पूरुष: ।
निर्वृतिं नाऽधिगच्छन् निराशोऽपि च
स्नेहिनं वा सहायं स सास्मर्यते ॥ ३२ ॥

तत् कृतं व्रीडया स्वान्त - सम्पीडया
दुष्ट-दिष्टस्य चोच्छृङ्खल - क्रीडया ।
मुच्यतां मौन-मुद्रा महात्मन् ! मन:-
शूल-मूलं समुत्पाट्य चाऽऽशूच्यताम्" ॥ ३३ ॥

[4]अस्मितां च क्रुधं सस्मितो व्यञ्जयन्
मातृगुप्तस्तदा [5]सम्प्रपेदे गिरम्— ।
"उत्सहेताऽपकर्तुं महीपाल ! क:
शूरमानी तथाऽलन्तमोऽपीह न: ॥ ३४ ॥

---

१. असाम्प्रता:= अयोग्या: । २. जीवनम्=जलम्; प्राणा: ।
३. शील···=सच्चरित-विनयघनवान् भवन् । ४. अस्मितां=स्वाभिमानम् ।
५. सम्प्रपेदे गिरम्=वाचमुवाच ।

नो [1]जरण्डा वयं नापि [2]षण्ढाः वयं
दण्डने द्वेषिणां तु प्रचण्डा वयम् ।
शस्त्र-चर्यासु सच्छास्त्र - चर्चासु च
दक्षतामक्षतां स्मो दधाना वयम् ॥ ३५ ॥

तद् वराकेण वीर - ब्रुवेणाऽथवा
मर्त्य - काकेन सद्योऽघ - पाकेन वा ।
मन्त्रिभिर् यन्त्रिभिस्तन्त्रिभिर् वाऽपरैस्
त्रासनीयास्तथाऽपासनीयाः[3] कथम् ॥ ३६ ॥

शक्यते शौर्य - शौण्डीर्य - शीलैरपि
नो विरोधो न वा नो निरोधो जनैः ।
[4]वाडवेनैत्य सङ्घर्षमस्मिन् जगत्-
सागरे को न सन्तापमापत्स्यते ॥ ३७ ॥

कातरत्वं न जागर्ति नो मानसे
वीर्यमङ्गे च शौर्यं न निद्रायते ।
कीर्तिशेषत्वमाप्तेऽपि सर्वेश्वरे
भाग्य-भानुस्तु देद्युत्यते साम्प्रतम् ॥ ३८ ॥

निस्तुलं तत् स्व - माहात्म्यमातन्वता
लोक - मर्मज्ञ - धीराऽधिराजाऽमुना ।
[5]प्रेष्य - देशीयमेनं समुन्नीय मां
रोपितः कोऽपि राजन् ! न बन्ध्यो द्रुमः ॥ ३९ ॥

संस्मरंस्तस्य लोकोत्तराऽनुग्रहान्
साम्प्रतं निष्फलं जीवनं धारयन् ।
अस्मि साकं न तेनैव पुण्यात्मना
हा ! कृतान्तेन नीतो विगीतेन किम् ? ॥ ४० ॥

मग्न आदित्य - देवे प्रतीच्यम्बुधौ
लोक आप्ते च काराऽन्धकारान्तरे ।
पुष्करं चारिमाणं च पुष्णाति चेत्
स्यात् कृतघ्नत्व - पन्थाः प्रथिम्ना युतः ॥ ४१ ॥

---

१. जरण्डाः=वृद्धाः । २. षण्ढाः=नपुंसकाः ।
३. अपासनीयाः=अपसारणीयाः । ४. वाडवः=विप्रः, वडवानलः ।
५. प्रेष्यदेशीयम्=तुच्छसेवकम् ।

[१]भूभृतं [२]प्रांशुमालोकसे यं पुरस्
तस्य शीर्षं यदा स्पृश्यतेऽर्हपंते। ।
अन्यतोऽलभ्यया सत्करच्छायया
तावदेवोच्यते हेमकूटोऽसकौ ॥ ४२ ॥

हा ! परेते च तस्मिन् जगज्जीवने
मूषिताऽशेष - सौभाग्य - मौलिर्ध्रुवम् ।
शिष्यते दीन - दीनः स एवाऽलघुः,
जाड्य-मूर्त्तिर् मृदां चाऽश्मनां सञ्चयः ॥ ४३ ॥

स्वोपकर्त्तुः कृतज्ञत्व - सङ्केतनाश्
चेतना - वर्जिताश्चापि दृष्टा अहो ! ।
उज्जिहाने रवौ सूर्यकान्तो लसन्
म्लानिमभ्येति तस्मिंश्च निम्लोचति ॥ ४४ ॥

स्तूयमानं [३]विमानं ध्वजाऽभ्रंलिहं
स्तम्भ आधारभूते विपन्ने सति ।
तुङ्गिमानं द्रढिम्ना स्व - मानं दधत्
किं यथापूर्वमातिष्ठते भूपते ! ॥ ४५ ॥

तेन दन्दह्यमानो गतो ग्लास्नुतां
हेलया[४]ऽऽनायमुच्छिद्य मायामयम् ।
स्थास्नु - निर्वाण - लाभाय वाराणसीं
क्षिप्रमेतास्मि धास्येऽथ विप्र - व्रतम् ॥ ४६ ॥

[५]लोकनाथेन दिव्याच्छ - गाथेन हा !
तेन शून्यीकृतस् साध्वसाऽऽन्ध्यावृतः ।
भाति संसार एषोऽधुनाऽसारवान्
[६]मारवान् वन्ध्यता - विभ्रमानुद्वहन् ॥ ४७ ॥

जीवनं लक्ष्यते हन्त ! लज्जास्पदं
श्वास आभाति पेपीयमानो गरः ।
सेव्यमाना विलासास्तथा मानवैः
मोहयन्त्यद्य प्राग् धिक्कृता मा न वै ॥ ४८ ॥

---

१. भूभृतम्=अद्रिम्; नृपम् । २. प्रांशुम्=उच्चम् ।
३. विमानं=प्रासादः । ४. आनायम्=जालम् ।
५. लोकनाथेन=भूभुजा; सूर्येण । ६. मारवान्=मरु-सम्बन्धिनः ।

राज्य - रङ्गे मया भूप ! शैलूषवद्
वल्गता प्रेक्षिकाभाः प्रजाः प्रीणिताः ।
त्याग-मार्गोन्मुखेनेन्दिरा स्वैरिणी
साऽस्यते साम्प्रतं श्रेयसां वैरिणी ॥ ४९ ॥

मोक्ष-मार्गाऽर्गलं राज - सिंहासनं
शासनं वा चिराद् विघ्नितोऽऽसनम् ।
स्वैरमुन्मुच्य भोगी यथा कञ्चुकं
शान्तिमात्मा ममाऽर्च्छति चोल्लाघताम्[1] ॥ ५० ॥

रुद्ध - कण्ठ - स्खलद्वर्ण - व्यक्तोद्वेगमथान्तरा ।
देवो विप्र - वरः पथ्यं कथ्यं तथ्यं समापयत् ॥ ५१ ॥

वपुष्मान् विक्रमस्तावद् विस्मितश्च कृत - स्मितः ।
वदतां प्रवरः प्राह 'प्रवरः' सौम्यया गिरा ॥ ५२ ॥

'स्वामिभिः स्थेयसीं कीर्तिमागामिभिः
पुण्य - वर्चोविभैर् वै भवत् - सन्निभैः ।
धत्त एषा कृतज्ञैः समुत्पादितैः
'रत्नगर्भे'त्यभिख्यां यथार्थां धरा ॥ ५३ ॥

दूषितः स्वार्थनिघ्नैः कृतघ्नैस्तथा
नारकत्वं नरैर् नीयमानोऽन्यथा ।
भूषितो भूसुराऽग्र्यैर् भवादृग्विधैर्
नाक - लोकेन पास्पर्ध्यतेऽयं भवः ॥ ५४ ॥

यत्कृतज्ञोपमानेन च श्रीजुषा
मानवीयो नवीनोऽनुकार्यः परैः ।
मार्ग आविष्कृतः कोऽपि लोकोत्तरस्
तेन सद्वृत्तता सौभगं लम्भिता ॥ ५५ ॥

नित्यतामभ्युपेताऽह ! युष्मत्कथा
मानवत्वं गतं मान - वत्त्वं तथा ।
पुण्य - साद्गुण्य - पूर्णा भवद् - गौरवैः
केन कम्प्याऽधुना स्यात् [2]स्थिराऽसाधुना ? ॥ ५६ ॥

---

१. उल्लाघताम् = स्वस्थतां, प्रसादम् । २. स्थिरा = पृथ्वी ।

पांसवः पाविताः पाद-पद्मैः पथाम्
प्रापिताः पार्थ ! [1]पाटीर-पिष्टाततताम् ।
श्रीमता शासिता स्नेहिनोल्लासिता
चारितार्थ्यं च काश्मीर-भूमिर्गता ॥ ५७ ॥

इष्ट-दिष्टेन दृष्टो यथात्मीकृतः
पुण्य-पाकेन वा पात्रतां प्रापितः ।
कोऽद्य धन्यो मदन्योऽस्ति संवीक्षिता
[2]वैबुधी येन मूर्त्तिश्चरिष्णुर् भुवि ॥ ५८ ॥

पक्षपाती गुणानां प्रशस्यः परः
को विवेकी विना विक्रमादीश्वरः ।
राजहंसस्तथा रत्नजीवीव यो
लोष्ट-पुञ्जेषु जज्ञे भवत्सौभगम् ॥ ५९ ॥

स्नेह-[3]धाराऽपि पात्र-स्थिते [4]पाथसि
[5]स्फातिमायाति चित्रं यथाऽलं तथा ।
अत्युदात्तैर् गुणैस् सज्जिते सज्जने
सत्क्रियाऽल्पीयसी चापि युष्मादृशे ॥ ६० ॥

वारिवाहेन कीर्यन्त एवाऽम्भसां
राशयो विश्वतोऽश्मोषरादाविह ।
शुक्तिका-जीव आदाय कञ्चित् कणं
स्वाति-सौहार्दमर्घ्यं व्यनक्त्येकलः ॥ ६१ ॥

कोऽपि केदार उप्तेऽपि बीजोच्चये
शोच्यतां कर्षकस्याऽश्नुते स्थेयसीम् ।
बीजके वापितेऽल्पेऽपि चाऽन्याऽपरः
शस्यते शस्य-वैपुल्य-[6]पूलोद्भवैः ॥ ६२ ॥

प्रायशोऽन्याऽकृतज्ञः कृतोपक्रियस्
स्वोन्नतिं हन्त ! वेवेत्ति दैवीं दयाम् ।
पुण्य-पुष्टिं पुराणीं च पाकोन्मुखीम्
मान्यतां मन्यते चात्मनश्चातुरीम् ॥ ६३ ॥

---

१. पाटीरपिष्टाततताम्=चन्दन-चूर्णत्वम् ।
२. वैबुधी=दैवी ।
३. धारा=कणिका ।
४. पाथसि=जले ।
५. स्फातिं=विस्तारम् ।
६. पूलः=भारः, कूर्चः ।

तानि जानामि मर्माणि कर्माण्यहं
यानि नग्नीकृतान्यस्य वै हानये ।
[1]त्रस्नुरस्मादसौ मय्युदारोऽभवच्
चिन्तयत्येवमन्तर् जघन्यो जनः ॥ ६४ ॥

अर्हणीयो भवानस्ति सोऽष्टापदो[2]
यः परीक्षासु सर्वासु दृष्टः शुचिः ।
कल्पना - जल्पनाऽनल्प - सीमाऽतिगैर्
न्यक्कृता निर्जराश्चापि युष्मद् - गुणैः ॥ ६५ ॥

दीप्तिभिर् द्योतयन् दूर-देशान् दिशां
[3]लोकबन्धुर् भवत्येकलो नाऽपरः ।
सौष्ठवैश् चर्चितस् सज्जनैरर्चितस्
तद् भजेत् केन [4]कुल्येन तौल्यं भवान् ॥ ६६ ॥

तेन कार्या कृपा सौम्यता - स्वामिना
मुच्यतां नैव राज्यं 'तथोमु'च्यताम् ।
येन गुण्यादरो विश्वतो मेऽपि च
स्थावरामाप्नुयात् सत्त्वमूर्ते ! प्रथाम् ॥ ६७ ॥

प्रेष्ठ - पार्थेन पूर्वं प्रदत्ता पुनर्
मेदिनी दीयमाना परस्तान्मया ।
पालनीया प्रजा - वत्सलेन त्वया
मास्म कार्षीः प्रभो ! वज्रसारं मनः ॥ ६८ ॥

कोऽस्ति काश्मीर - कल्पः प्रदेशः परो
यत्र लोकोत्तरं सौभगं स्पन्दते ।
कल्पनातीत - सौशील्य - शाली नृपः
कुत्र लभ्यश्च काल-त्रये त्वादृशः ॥ ६९ ॥

[5]अस्मयन् मुञ्च निर्बन्धमेतं ततो
राज्यतन्त्रं बधानात्म - हस्ते परम् ।
[6]शीकतां श्रेयसां श्रेणिरेषा पुनर्
धन्यतां यातु काश्मीरकी काश्यपी" ॥ ७० ॥

---

१. त्रस्नुः=भीतः । २. अष्टापदः=स्वर्णम् । ३. लोकबन्धुः=सूर्यः, सर्वमित्रः । ४. कुल्येन=सद्वंशजेन । ५. अस्मयन्=अस्मान् प्रसन्नान् चिकीर्षन् । ६. शीकतां=तर्पयतु; अम्बुकणान् वर्षतु ।

चाटुनाऽमोहिता। कैतवाऽपोहिताः
स्नेह-सिक्ताश्च सन्देह - रिक्ता हि ता। ।
प्राच आचम्य वाचोऽथ राज्ञो हिताः
सस्मितो मातृगुप्तो गिरामाददे ॥ ७१ ॥

"आर्यवर्येण चौदार्यचर्येण च
शौर्य - सोदर्य ! सौहार्द - सौम्याक्षरैः ।
तत्त्वतस् तथ्यमाख्यायि यच्छ्रीमता
नाऽतिशेते सतां सम्मतामौचितीम् ॥ ७२ ॥

किन्तु तथ्याद् गरीयस्यसौ गीयते
लोक-सीमाऽथ शिष्ट-प्रतिष्ठा सखे ! ।
गण्यते सर्वथा स्वोपकर्तुंन् प्रति
कापि कर्त्तव्य - निष्ठा गरिष्ठा ततः ॥ ७३ ॥

क्षम्यतां तेन नैवाऽन्यथा मन्यतां
नो विरोधोऽत्र मे कोऽपि योधाग्रणीः !
सत्यमित्येव रूक्षाक्षरं लेशतः
वक्तुकामोऽस्मि किञ्चित् सखाऽसीत्यतः ॥ ७४ ॥

भूमिभर्त्तः ! यथावत् कृशां वा भृशाम्
वेत्ति सर्वोऽपि सर्वस्य पौर्व्वी दशाम् ।
वर्तमानां परं सर्व - साक्षी विभुर्
नूनमात्मा च जानाति नैवाऽपरः ॥ ७५ ॥

कोऽहमासं च कीदृक् - पदे निष्ठितस्
तत् किलामूलचूलं त्वया बुध्यते ।
सर्वमप्यस्मि जाने तवाजन्मनो
नाऽपि मे नाऽपि ते किञ्चिदन्तर्हितम् ॥ ७६ ॥

प्राक्तनी मामकीना दशा वर्तते
मानसे ते तथा तावकीना मम ।
तेन चान्योन्यमावां हि मन्यावहे
पौर्व्वमेवाऽधुना प्राकृतं पूरुषम् ॥ ७७ ॥

तद् - [1]भ्रमाऽऽवर्तकाऽऽवर्तिनावेव च
नाऽऽशयं हा ! मिथस् संविजानीवहे ।
तस्य हेतोर् भवान् [2]दीर्घदृश्वाऽपि सन्
नोचितं रोचनं चाह राजन् ! वचः ॥ ७८ ॥

किं न्विदानीमपि त्वन्मते भूपते !
धूसरो जीर्णवासा अहं भूसुरः ? ।
चक्रगत्या विहारी प्रतोलीषु वा
क्वापि कक्षासु रक्षाकरो यामिकः ? ॥ ७९ ॥

अस्तु, भूत्वापि भूभृद् नरोऽस्मादृशस्
सम्पदस् स्वीकरोत्वन्यदत्ताः कथम् ।
शिक्षिता भिक्षु-चर्यां क्षितीशा यदि
शष्पमश्नन्तु कण्ठीरवाः कानने ॥ ८० ॥

सद्य औचित्य-लेखां समुल्लङ्घयन्
प्राक्तनीं पावनीं पद्धतिं प्रोत्सृजन् ।
स्वार्थ-लाभाय मन्येय चेत् ते वचः
[3]पोरुषं प्रोषितं पातकं पोषितम् ॥ ८१ ॥

आर्यमौदार्य-कार्यं विचार्यं न वा
गौरवं तस्य सर्वेश्वरस्याऽद्भुतम् ।
भोग-हेतोर् मृषाऽधन्यवादी भवन्
किं नयेयं विलासीव सामान्यताम् ? ॥ ८२ ॥

निर्मिमाणः कृतघ्नत्व-मार्गं नवं
भङ्गुरां भीषणां भोग-भूमिं भजन् ।
नाटयन् नारकीं भूमिकां मृत्यवे
किं निनीषुर् भवेयं निजामस्तिताम् ? ॥ ८३ ॥

---

१. भ्रमावर्त...=भ्रमरूपे जलावर्ते लुण्ठन्ती । २. दीर्घदृश्वा=दूरदर्शी ।
३. पोरुषम्=मनुष्यता ।

लालसा भोग-लाभाय मे स्याद् यदि
को नु मां मानिनं रोद्धुमीष्टे ततः ।
[1]भोगिनं कोपयेत् केवलोऽसौ, भवेद्
योऽल्पदृश्वाऽन्धितश्चान्तकामन्त्रितः ॥ ८४ ॥

पालिता लालिता ग्रङ्गभूता इमाः
पोषितास्तोषिताः सस्यवच्च प्रजाः ।
ताः पणीकर्तुमीशा मदर्थे स्वकं
किञ्च पाञ्चालिका नापि [2]चञ्चा वयम् ॥ ८५ ॥

मय्युदारेण दिव्यात्मनाऽनुग्रहो
ऽकारि माहात्म्य-कूपेन भूपेन यः ।
हा ! न सम्पत्स्यते मे ततो निष्कृतिः
साम्प्रतं जीर्यतेऽन्तर्ममाऽभीप्सितम् ॥ ८६ ॥

सा परावर्तिता हन्त ! नोपक्रिया
सम्भवत्यत्र राजन्नुपायान्तरैः ।
दिष्ट-दौष्ट्येन दुःखासिकार्त्तस्य मे
गण्ड ग्राविष्कृता स्फोटिकेत्थं हृदि ॥ ८७ ॥

ईर्यिवानस्मि तस्याऽन्यतोऽलक्षितं
राजहंसस्य सौजन्य-मार्गं प्रभोः ।
तेन सूक्ष्मेक्षिका सद्विवेकात्मिका
ख्यापनीया गुणज्ञस्य लोके मया ॥ ८८ ॥

एवमेवाऽवदानान्तरैर् दिक्तटान्
स्थास्नु-कीर्त्योपलिप्य प्रजापालके ।
मज्जयित्वा महीं तैमिरे तोयधौ
देववत्पूजिते देवभूयं गते ॥

स्वाधमर्ण्यं निनीषुर् मनाग् लाघवं
तद्गुणान् कीर्तयन् धिक्करोम्येष भो ! ।
राजयोगानिमान् भोग-रोगान् मृषा
नारकीयेङ्गिताश्चेतसाऽऽलिङ्गितान् ॥ ८९-९० ॥

---

१. भोगिनं = सर्पम् ; भोगासक्तम् ।
२. चञ्चाः = (सस्य-रक्षार्थं क्षेत्रे निहिताः) पलाल-पुरुषाः ।

हा ! ऽद्सीयां मूर्ति मा स्म मा स्मारयः
नाऽर्गलं पातयोत्सर्ग-मार्गे मम ।
भ्रंशनेनाऽसकृद् धर्म - कूटादलं
किं प्रतिज्ञा-विभङ्गाय मां बाधसे ॥ ९१ ॥

नोदनैस्तोदनेनाऽस्मदन्तव्रणे
दीन-बन्धो ! वृथा वेदना-वर्धनैः ।
कीर्तनीयः खलीकार - नर्मोत्सवे
शोच्यतामेषि गोष्ठीषु पुण्यात्मनाम् ॥ ९२ ॥

[1]प्राभिजात्यं त्वया यद्यपि व्यञ्जितं
स्वादिमोत्कर्ष-वर्षैर् गिरां गौरवैः ।
शौर्य-सिन्धो ! परं सत्यसन्धस्य मे
किं कृतज्ञत्व-धर्मेण खेलायसि ? ॥ ९३ ॥

तं द्विजं[2] येन मुख्यं विमुक्तं पदं
कः पुनस्तत्र संस्थापनेऽलन्तमः ।
कोऽल्पदृश्वा द्विजो यश्चिकीर्षेच्च तत्
नाऽम्बु [3]नादेयमावर्ततेऽधोगतम् ॥ ९४ ॥

तत् प्रवीरेण काश्मीर ! धीरेण च
वत्सलेनेव भद्रङ्करेणाऽधुना ।
ह्लादिताः प्राङ् मया[4]ऽसादिताः पुत्रव-
च्छासनीयास्त्वयोपासनीयाः प्रजाः ॥ ९५ ॥

शासनात् प्राक् प्रजानां परं पार्थिव !
शासनीयस्त्वयाऽऽत्मा गतस् स्थास्नुताम् ।
वैरि-वर्गं जिगीषुर् बहिर्वर्तिनं
शत्रु-षड्वर्गजेता सदा स्यास्तथा ॥ ९६ ॥

---

१. प्राभिजात्यं=सत्कुलजत्वम् । २. द्विजं=दन्तं; विप्रम् ।
३. नादेयं=नदी-सम्बन्धि । ४. असादिताः=अपीडिताः ।

योऽजिताक्षो जितः काम-कोपादिभिः
पिञ्जरे [1]चक्रिकोत्पिञ्ज-रूपे द्विषाम् ।
पाशितः शासितो नाशितो ऽहर्निशं
सो[2]ऽनुशेते च शेते तथा शोच्यते" ॥ ९७ ॥

एवमाद्यं मुहुस् सत्यतोपस्कृतं
सम्यगाचम्यमानं महीस्वामिना ।
युक्तिमन्मातृगुप्तेन तन्मन्त्रितं
गद्गदं भूरि वक्त्रं ततो यन्त्रितम् ॥ ९८ ॥

[3]सौरभे सौभगे सौर-सौख्ये गते
का कली स्मेरता या वराकी व्रजेत् ।
काक-लीला-विलीने ककुप्कानने
काकली कौकिली कोमला क्वाऽधुना ॥ ९९ ॥

कामं गञ्जतु कुञ्ज-कानन-तरौ गानं कलं केकिनां
लासं वा तनुतां नितान्त-सुभगं सौदामनी खाऽङ्गने ।
स्वैरं द्यामपि नोदयन्तु मुदिरा प्रास्वाद्य-वाद्य-स्वनैः
के ते मानस-यायिनं स्थिर-मतिं रोद्धुं मरालं क्षमाः ? ॥ १०० ॥

खे चक्र-क्रकचे चन्द्रे चूर्णिताऽऽन्ध्ये गते रविः ।
उदितः कर-कूर्चैस्तद्-धूलि-कूटं मिमार्जिषन् ॥ १०१ ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि - विविध-
विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - शास्त्रिणा - पाराशरेण विरचिते
'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये 'मातृगुप्त-प्रस्थानम्'
इत्यभिख्यो विंशः सर्गः परिणतः ॥

---

१. चक्रिकोत्पिञ्जरूपे = उपजाप-विद्रोहरूपे ।
२. अनुशेते = पश्चात् तप्यते ।
३. वसन्त-सम्बन्धिनि ।

एकोनविंशः सर्गः

भव - मोचन ! भीम - विलोचन ! हे
भव ! मारमघौघ - विसारमिमम् ।
भवने भवने श्रथयन् [1]क्रथयन्
भव भद्रकृदत्र पुनर् भुवने ॥ १ ॥

तस्थिवांस्त्राटकीवाऽथ देवोन्मुखश्
चक्रवर्ती भविष्णुर् जगद् - विश्रुतः ।
शुद्धया श्रद्धया प्रीति - सम्बद्धया
प्राह प्रोञ्छन् त पर्यश्रुणी प्रेक्षणे ॥ २ ॥

साधु, साधीय आख्यायि साधो ! त्वया
नो सतां सम्मतं लङ्घनीयं वचः ।
तेन सङ्कल्पितं मेऽपि सञ्जल्पितं
श्रूयतां भूयतां सावधानेन च ॥ ३ ॥

"या इमाः सौम्य ! ते सन्ति सम्पत्तयो
योऽथ राज्ये भविष्णुस्तवाऽर्थागमः ।
राजमाने गुणैर् - लब्ध - माने त्वयि
स्प्रक्ष्यते सर्वथा तन्न सर्वं मया ॥ ४ ॥

वैबुधं विभ्रमं बिभ्रता पावितं
राज - सिंहासनं यत् त्वयाऽध्यासनैः ।
तत्र माहात्म्यमादाय किं मादृशो
उत्सहेताऽऽसितुं मानुषो [2]मत्सरः ॥ ५ ॥

दूरतो दर्शनैश्चाऽपि संस्पर्शनैर्
अन्तरुद्भावयत् सच्चरित्राङ्कुरान् ।
कल्मषोज्जासनं भव्य - भद्रासनं
तत्तु वन्द्यं जयोक्त्याऽभिनन्द्यं मया ॥ ६ ॥

---

१. क्रथयन्=नाशयन् । २. मत्सरः=मशकः ।

पुण्यशीलस्य ते पाद - पाथोजयोः
पांसुभिः प्राक् परं पूज्यतां प्रापितम् ।
पाद - पीठं पदाभ्यां परामृश्य किं
पातकी धृष्टता - साहसी स्यामहम् ? ॥ ७ ॥

पाणि - युग्मेन भालेन वा मौलिना
स्पृश्यमाना तथा चुम्ब्यमाना मया ।
सा महिष्ठस्य माहेश्वरस्य प्रभोः
पाद - पीठी पवित्री महेष्ट - प्रदा ॥ ८ ॥

युग्मकम्

हन्त ! नम्योऽनुगम्यो नरैश्चाऽमरैश्
छत्रकैस्तालवृन्तैस्तथा चामरैः ।
सेवितो यैर् भवान् पुण्यता-लाभवान्
रक्ष्यमाणा रहस्ते पदार्था मया ॥

[1]वर्धयन्तोऽहितं वर्धयन्तो हितम्
व्यापदं पातुकामत्र पारत्रिकीम् ।
ऐहिकीं दैहिकीमान्तरीं वाऽपि च
[2]धारयिष्यन्ति मे वारयिष्यन्ति च ॥ ९-१० ॥

इत्युदीर्यार्यवर्यो द्रढिम्ना ततस्
संयतात्मा ययौ वाच्यतत्वं परम् ।
सद्गुणानां मनस्येव चाऽप्राकृतम्
[3]पार्थवं पार्थिवस्तस्य सस्मार सः ॥ ११ ॥

सद्गुणैरानतोऽभूद् [4]विवक्षुः प्रभुर्
आ समुद्राद् धराधीशताया भरम् ।
नो [5]विवक्षुः; स्वनन्तीः परं शुश्रुवान्
साम्प्रतं चापि सोधीर् गिरो [6]ब्रह्मणः ॥ १२ ॥

मातृगुप्तस्ततो ऽभ्येत्य वाराणसीं
कौङ्कुमं [7]काशि काशाय - वेषं वहन् ।
तेजसा तर्जयंस्तिग्मरश्मि बभौ
जीवितोऽपि प्रविष्टस्तपस्याऽनले ॥ १३ ॥

---

१. छिन्दन्तः । २. निरोत्स्यन्ति । ३. पृथुताम् = आधिक्यम्; महत्त्वम् ।
४. वोढुमिच्छुः । ५. वक्तुकामः । ६. विप्रस्य । ७. काशि = उज्ज्वलम् ।

यं सिषेवे स्वतस् सम्पदां सन्ततिः
यश्च पूज्यः प्रशस्यः प्रजानां पतिः ।
मुक्त-माया-रतिः क्षेम - पुण्याऽऽयतिः
सन्मतिः सर्वथा सोऽद्य जातो यतिः ॥ १४ ॥

पातिता दूरतस् स्वेच्छयाऽशेषतो
वासनाश्चेन्द्रियार्थाश्च तुल्यास्तृणैः ।
अग्निवेशैक - प्राकार - संवेष्टितं
दाहभीत्योपसत्तुं न तं प्राभवन् ॥ १५ ॥

तस्य जाताऽधुनाऽलं विरक्तिर् [1]भवे
[2]स्थाणुतां च प्रयाता [3]प्रसक्तिर् भवे ।
निश्चलं मानसं रत्नदीप - प्रभं
नो चकम्पे महावात - घातैरपि ॥ १६ ॥

योग - विद्या - वलाद् देहचर्याऽपि च
ह्रासमस्याऽऽप वैराग्य - राज्यस्थितेः ।
येन पूर्वेष्ट - वासोग्रहेऽप्यस्पृहो
वन्य - वृत्तिर् बभूवाऽसको निर्ममः ॥ १७ ॥

मातृगुप्ते विलुप्तेऽथ दृग्गोचराद्
नष्ट - नेदिष्ठ - बन्धुर्यथाऽन्तर्मनाः ।
सत्यनिष्ठो महिष्ठो मही - स्वामिनां
शून्य - देशामशेषां ददर्श क्षितिम् ॥ १८ ॥

पालयन् स्वां प्रतिज्ञां ततस्सन्ततं
सत्य - सन्धो भविष्यद् - धरा - धूर्धरः ।
प्रेषयामास काश्मीरकाऽऽयं समं
श्रद्धया मातृगुप्ताय संन्यासिने ॥ १९ ॥

युग्मकम्

सोऽप्यहो ! भिक्षया जीवनं यापयन्
काशि-काश्मीरयोः स्वं यशो गापयन् ।
त्यागितां हा ! ऽतिभूमिं गतां तापयन्
सत्त्व - बीजानि विष्वग् दृशा वापयन् ॥

---

१. भवे=संसारे । २. स्थाणुतां=स्थिरताम् । ३. प्रसक्तिः=आसक्तिः ।

पुण्य - राज्यं परत्राऽपि च स्थापयन्
स्वं च शैवे पदेऽनुक्रमं प्रापयन् ।
तां समस्तां हठात् प्रेषितो सम्पदम्
प्रार्थकेभ्यो दरिद्रायकेभ्यो ददौ ॥ २०-२१ ॥

युग्मकम्

श्रौतघोषे ऽघ - मोषे प्रदोषेऽपि च
जह्नुकन्या - तटे काशिका - कानने ।
भूतिनाऽथापि संवेष्टितस् सर्वतः
सोऽक्षसूत्रीक्षितस् तापसैस् सस्पृहम् ॥

ध्यान - लीनोऽतिदीनो विहीनाशयः
कल्पिते भूतले पर्ण - तल्पेशयः ।
[1]जीर्ण - तार्णोटजे प्रीयमाणो जटी
[2]वाहयन्नेकलोऽस्थात् स कालम् वशी ॥ २२-२३ ॥

नाऽभवत् साम्प्रतं तस्य सिंहासनं
नाऽम्बराणां वराणां तथा भासनम् ।
वन्दि-वृन्दं न चाऽत्राऽनुजीवी जनः
छत्रधारी न वा चामरी - वीजनः ॥ २४ ॥

युग्मकम्

गोवरेणोपलिप्ता[3]ऽऽश्मिकी वेदिका
काऽपि [4]वार्क्षी त्वचा निर्वृतेर्वेदिका ।
तार - तानस् तरङ्ग - स्वरोऽनारतः
क्रौञ्च - कोकाः कपोताः कुरङ्गादिकाः ॥

शाखिनोऽनातपाः कुञ्ज - कल्पा लताः
शीत - वातोर्मिका - दोलिकाऽऽलोलिताः ।
इत्यभूत् तस्य मुख्यं च सुख्यं धनम्
आत्मनश्शासिनस् त्यागितोल्लासिनः ॥ २५-२६ ॥

---

१. तार्णोटजं = तृण-कुटी ।
२. यापयन् ।
३. आश्मिकी = प्रस्तरनिर्मिता ।
४. वार्क्षी = वृक्ष-सम्बन्धिनी ।

अर्थि-सार्थाय यच्छन् यथेच्छं धनं
प्रेषकस्याऽपि दिक्षु प्रथां द्राघयन् ।
शिष्टमिष्टं दशाऽन्दाऽवसानं कृती
पावनं जीवनं वर्तयामास सः ॥ २७ ॥

उत्ससर्जाऽथ दीनार्त्त - भर्त्ता यतिः
राज्यवत् कायमेतं प्रपञ्चात्मकम् ।
स्नेहिनां सत्कवीनां कृते स्वां कथां
देहिनां चेतरेषां मनस्सु व्यथाम् ॥ २८ ॥

पुण्य-पुञ्जैः प्रजानां च दीनार्थिनाम्
पावनीं कर्तुमभ्यागतो वाऽवनीम् ।
[1]शेषयन् हा ! निराशा इवाशा इमाः
प्रत्युपागात् पुनर् द्यां स कल्पद्रुमः ॥ २९ ॥

गौरवेणैवमन्योन्य - संस्पर्धिनाम्
मानिनां दानिनां ज्ञानिनां [2]स्वामिनाम् ।
अत्र चित्रं पवित्रं चरित्रं न कैर्
गीयतां पीयतां नित्यमन्वीयताम् ॥ ३० ॥

आमोदैः पूरणायाशाः, विदग्धा अपि पावकाः ।
परार्थे धारयन्ति स्वं गुरवोऽगुरवो यथा ॥ ३१ ॥

अङ्ग - संस्थाविशेषेण चेतोहरः
साम्प्रतं चापि जीवन् शरीरी स्मरः ।
नागरी - कामिनी - पद्मिनी - कानने
रूप - लक्ष्म्या च वात्यायमानो ध्रुवम् ॥ ३२ ॥

प्रस्फुटच्छ्यामल - श्मश्रु - भृङ्गावली-
वेष्टिताऽम्भोज-वक्त्रो, मधु-स्यन्दिनीम् ।
मोहयन्तीं वशीकार - मन्त्रोपमां
सत्य - सौहार्द - हृद्यां गिरामुद्गिरन् ॥ ३३ ॥

---

1. शेषयन्=मुञ्चन् । 2. स्वामिनाम्=नृपाणाम् ।

सर्वदा स्मेरता - सुप्रसन्नाननः
ऐन्दवं मञ्जिमानं नयन् म्लानताम् ।
कान्त - कर्णान्ति - विश्रान्त - नेत्राम्बुजो
रत्नमन्यत् पयोधेः परं निर्गतम् ॥ ३४ ॥

पाणिपादे विशाले च भाले स्फुटैर्
लाञ्छितो लक्षणैर् [1]दिव्यता-चक्षणैः ।
ताल - तुल्यां बलिष्ठां दधानस्तनूं
मेघ - गम्भीर - घोषैर् द्विषो भीषयन् ॥ ३५ ॥

पद्मरेखाङ्कभृत्पाणि - पादः स्फुरत्-
पद्मराग - प्रभा - हारि - पादद्वयः ।
पद्मया प्रीति - पात्रत्वमासादितः
पद्म-नेत्रो बभौ कोऽपि पद्माकरः ॥ ३६ ॥

शृङ्खलत्वं गतैः कुञ्चितैः कुण्डलैर्
वीक्षकाणां बलादेव बध्नन् मनः ।
रत्न - रोचिष्णु - सत्कङ्कण - व्याजतो
[2]रत्नगर्भैकचक्रं दधानः करे ॥ ३७ ॥

मत्त - मातङ्ग - लीलागतिं चङ्क्रमैस्
तर्जयन् विभ्रमं सैंहमालोकनैः ।
कुण्डलान्दोलनैर् गण्डयोर् मण्डितः
चण्ड - कोदण्ड - विद्या - महापण्डितः ॥ ३८ ॥

कम्बुकण्ठः स कण्ठीरवाभां कटिं
गूढजत्रुः परास्तात्म - शत्रुस्तथा ।
वैरि - वेलाऽवरोधाय वक्षो दृढं
शैल - भालोपमानं विशालं वहन् ॥ ३९ ॥

व्याज - वर्जं दयोदार्य - वीर - व्रतो
धुर्य - धैर्यार्यवर्यः प्रतापार्यमा ।
शील - शाली च शालीनता - श्लाघितस्
साधुता - सौमनस्याऽतिभूमिं गतः ॥ ४० ॥

---

१. दिव्यता-चक्षणैः=देवत्वसूचकैः । २. रत्नगर्भा=भूमिः ।

तेजसां चौजसामद्वितीयो निधिस्
साहसोत्साह - साहाय्य - सूक्ष्मेक्षिकः ।
सर्वतोदिक्क - साम्राज्य - सौभाग्यवान्
चक्रवर्ती भविष्णुः प्रजावत्सलः ॥ ४१ ॥

मर्त्य - मात्रस्य माङ्गल्यमूलां मुदाम्
ईहमानश्च धर्मस्य संस्थापनम् ।
प्राञ्जनेयस्ततः स्वाशयापूर्त्तये
स्थास्नु-चेता दृढं [1]संन्यभान्त्सीत् कटिम् ॥ ४२ ॥

ओजसामाश्रयो ऽराजता - साध्वसं
संजिहीर्षुर् भविष्णुं स जिष्णुः प्रभुः ।
स्व - प्रतापं निनीषुः परां स्थास्नुतां
नाम-शेषां चिकीर्षुस्तथा [2]ग्लास्नुताम् ॥ ४३ ॥

द्रोह - रोहाय देशे सदेशेऽपि वा
लोभने क्षोभणे वा प्रजानां रतान् ।
संविधित्सुर् हताशानुदाराशयस्
सैन्य - सङ्घैः समं संचचाराऽभितः ॥ ४४ ॥

गान - गान्धर्व - योगैस्तथोच्चावचैः
स्वादिमोद्दाम - सर्पत्सुधा - [3]सारघैः ।
सोऽथ वाद्यैरभूत् सर्वतः सत्कृतो
दोलयद्भिर्दिशो ऽन्वीयमानो बलैः ॥ ४५ ॥

निर्भरं नृत्यतां नागराणां तथा
चर्चरीश्चक्षुषा चेतसा चाऽऽपिबन् ।
ब्रह्मवेदीव सायुज्यमागात् समं
ग्रामिकैरुन्मदैश्चापि साङ्ग्रामिकैः ॥ ४६ ॥

प्रीणयित्वा प्रजाः पार्थिवः स्वान्निधीन्
पूरयन् दूरयन् दुर्गतिं देशतः ।
मास्म भूत् कोऽपि दीनश्च दूनः पुमा-
नित्यदा[4]न्नित्यदाऽधीश्वरो वत्सलः ॥ ४७ ॥

---

१. अबध्नात् । २. हर्षक्षयम् । ३. सारघं=मधु ।
४. नित्यदा=सदा (दृश्यतां स्वरादिगणः) ।

वीक्ष्य काश्मीरिकाः सुप्रसन्ना जनाः
देश - [1]दायादमेनं तदा वास्तवम् ।
मङ्गलाकाङ्क्षिणः पुष्प - वृष्टिं व्यधुर्
यत्र तत्रोच्चकैश्चक्रिरे वा स्तवम् ॥ ४८ ।

युग्मकम्

पदात्पदं कुञ्चित - कुञ्जिताग्रे
नाना - शिलाभिः शबलीकृते च ।
उच्चावचे वर्त्मनि पर्वतीये
धराङ्किते रूपिणि भित्ति - चित्रे ॥

वीराऽश्ववारैरनुगम्यमानः
पार्ष्णि - प्रवेग - प्रचलत्पदातिः ।
स जग्मिवानश्वतमाऽधिरूढो
लीलां जिगायाऽजगरस्य राजा ॥ ४९-५० ॥

आः ! शूल-तुल्या अथ शल्य - [2]कुल्याः
पाषाण – धाराः पदवी - प्रसाराः ।
अपावृतास्या इव यान्त्रिकाणां
पादानखादन्निव संपिनद्धान् ॥ ५१ ॥

स्थलानि सर्वङ्कष - शीतिमानम्
अन्तर्दधानान्यपि चाऽतिमानम् ।
प्रसारयन्ति त्वचि कालिमानं
हा हन्त ! भान्ति स्म दहन्ति देहम् ॥ ५२ ॥

न लेशतोऽप्यङ्कुरिता[3]ऽनुतर्षा
भस्त्रायमाणोदर - वक्षसस्तु ।
उन्मुद्रितास्या अपि नैव तृप्तिम्
प्रापुः पुमांसः पवनं पिबन्तः ॥ ५३ ॥

शिलास्तुषारस्य तु शैल - शृङ्गाद्
द्रुतं लुठन्त्यो द्रु-लता दलन्त्यः ।
प्रसार्य पातैः पवि - घोर - घोषान्
उद्वेजयामासुरहो ! दिशोऽपि ॥ ५४ ॥

१. दायादम् = उत्तराधिकारिणम् ।
२. कुल्याः = वंशीयाः ।
३. अनुतर्षः = तृषा ।

प्राकार - हीना अपि शीततायास्
सूच्यस् सुसूक्ष्मा व्यधनं विधाय ।
स्थूलाम्बरैः कञ्चुकितेऽपि काये
मर्म-स्पृशोऽध्वन्य-जनस्य ह्या / ऽऽसन् ॥ ५५ ॥

घूर्णद् - घन - श्यामलिमाऽऽविलानि
प्रकाश - नाशोत्कट - सङ्कटानि ।
प्रासन्न प्रासन् कटकानि किं वा
कालेन कोपात् कवलीकृतानि ॥ ५६ ॥

वल्मीक - शैलादवतारभाजाम्
भुजङ्गमानामिव निर्झराणाम् ।
फूत्कार - फेनास्तु विदूरतोऽपि
[1]वाटे वितेनुर् विपुलं विकम्पम् ॥ ५७ ॥

कृत्वाऽध्व मैत्रीं विततैस्तुषारैर्
विष्वक् शिला - घट्टनया निशाताः ।
वातोर्मयो व्याघ्र - नखा इवाङ्गं
छिन्नं च भिन्नं विदधुश्च खिन्नम् ॥ ५८ ॥

प्राज्याः प्रदेशा गगनं कषन्तः
प्रश्वास - वातं नतरां ददानाः ।
प्राणानपि प्राणवतां विकृष्य
बलाद् बभूवुर् बहिराददानाः ॥ ५९ ॥

प्रत्यग्र - सम्पाति - [2]तुषार - चित्यां
शुद्धेन तूलेन तुलां गतायाम् ।
मोहाच्चितायामिव शीतलायाम्
ममज्जुरेके ऽ पुनरागमाय ॥ ६० ॥

वातोऽभिजातो यम - किङ्कराणां
[3]हुङ्कार - तङ्को हरि - घोर - घोषः ।
दुःस्पर्शन - स्फोटित - गात्र - गर्भात्
प्रास्यन्दयद् मन्दमिहाऽस्र - बिन्दून् ॥ ६१ ॥

---

१. वाटे=पथि । २. तुषार-चित्यां=हिम-राशौ ।
३. हुङ्कार-तङ्कः=हुङ्कार-भयम् ।

क्वाप्येकतोऽभूत् तटिनी गभीरा
विध्वस्त - तीरा परतोऽद्रि - धारा ।
पृष्ठे पुरो गण्डशिलाः पतन्त्यः
पान्थान् भयैः सम्पुटितानकार्षुः ॥ ६२ ॥

नीहार - धाराः परितोऽप्यपारा
नूनं नयन्तो जडिमानमाशाः ।
सङ्कोचयन्तोऽपि तथाऽन्तरङ्ग
व्यदारयन् कस्य न [1]रोम - भूमिम् ॥ ६३ ॥

उत्तस्थुरङ्गेषु न लोम - लेखाः
पुंसां परञ्चार्त्ति - तितिक्षयाऽत्र ।
शैत्यादुरीकृत्य पराजयं स्वम्
उत्तोलिताः पाणय एव नूनम् ॥ ६४ ॥

आदर्श - सादृश्यमुपागतासु
[2]श्लक्ष्णासु हैमीषु पुरः स्थलीषु ।
तीक्ष्णा स्फुरन्ती द्युतिरातपस्य
मार्गं दृशोरेकपदे रुरोध ॥ ६५ ॥

मार्गे पद - स्पर्शमवाप्य मन्ये
जाताऽवमाना कटकाभिलीना ।
धाः ! मानिनीवोन्नमिता हिमानी
दीनाध्वनीनान् स्खलयाम्बभूव ॥ ६६ ॥

वाद्यादि - घाते तुमुले प्रजाते
स्पन्दं च मन्दं गगने प्रयाते ।
क्वचित् कदाचित् प्रलयङ्करोऽभूद्
हिमोपलानां सहसाऽवपातः ॥ ६७ ॥

हैमैः प्रभावैर् जडिमानमाप्ता-
न्यङ्गानि नग्नानि कुतोऽपि घातम् ।
सम्प्राप्य भग्नानि कडत्कराणि
गतिं ययुः काच-शलाक-कल्पाम् ॥ ६८ ॥

---

१. रोमभूमिं=त्वचम् । २. श्लक्ष्णासु=चिक्कणासु ।

[1]श्वैत्यस्य शैत्यस्य पराऽविभाज्ये
प्राज्ये ततस् सर्व - पथीन - राज्ये ।
अधारि वेत्रत्वमधः पतन्त्या
मेघस्य [2]मेहस्य च धारयाऽपि ॥ ६९ ॥

तौषार - वर्षैस् समतामितानि
स्थलानि [3]सात्मीकृत - मूकिमानि ।
आलोक - मान्द्योदित - दिग्भ्रमाणि
कर्त्तव्यमूढान् व्यधुरत्र गन्तून् ॥ ७० ॥

सोऽथ काश्मीर - संस्पर्धिनः शोभया-
ऽनुक्रमं लङ्घयित्वा त्रिगर्त्तान् पुनः ।
किन्नराणां प्रदेशे सदेश - स्थिते
स्वागतीकृत्य सैन्योऽभवद् राजकैः ॥ ७१ ॥

शीतले मण्डले ये वराका नृपाः
शीतिमानं ययुः क्लीव-कल्पा हि ते ।
श्येनवद् येन वेगादुपेते प्रभौ
आञ्जनेये प्रपन्नाः कपोत - व्रतम् ॥ ७२ ॥

रत्न - हारैस्तथाऽन्योपहारैरसौ
पूजितस्तेजसैवाऽति - दूराज्जितैः ।
नीति-रीति-प्रवीणः शरण्योऽधिपः
प्रीति - पूर्वामभीतिं ददौ स्थेयसीम् ॥ ७३ ॥

प्रायशस्तत्र पिण्डेषु पुंसां प्रभा
रोचनी लोचनानां न नैसर्गिकी ।
मानवीनां नवानां शरीरेषु तु
धातृ - लावण्य - कोषो बभौ गोपितः ॥ ७४ ॥

एवमासौ विलासाननुत्कीर्त्तयन्
काव्य - सौभाग्य - संवीक्षणे दीक्षितः ।
कुत्सया कूणिताक्षैः रसज्ञैः कविर्
[4]बद्धमुष्टिर् यथा को भवेदीक्षितः ॥ ७५ ॥

---

१. श्वैत्यस्य=शुक्लतायाः । २. मेहस्य=मूत्रस्य ।
३. स्वाभाविक-मौनानि । ४. बद्धमुष्टिः=कृपणः ।

प्रम्लायिनी मन्मथ - काननस्य
लतेव काचित्तरुणी सलज्जा ।
उन्नाम्य मुग्धे नयने क्षणाय
विक्षोभयामास चिराय लोकम् ॥ ७६ ॥

ग्रामीण - गौरी परिभूषितैर्
श्रौत्पत्तिकैर् मौग्ध्य - मदैर् विलासैः ।
मदेन साकं मदने सा कं
चक्रेऽध्वगं मोहित - मानसं नो ? ॥ ७७ ॥

नेत्रत्वमेवाप्त - मनोभिरन्यौ
धन्यौ कुमारी श्रभिवीक्ष्य पश्चात् ।
चारुत्व - मन्त्रैरभिचार्यमाणाः
शून्या इवाऽन्योन्य - मुखान्यपश्यन् ॥ ७८ ॥

स्मर - [1]स्मयाब्धेर् लहरीव साक्षात्
स्वः - सुन्दरी - सौभग - सार - सृष्टा ।
सङ्कल्प - सम्पत् तरुणीह यूनाम्
अतिष्ठदस्थिष्वपि सम्प्रविष्टा ॥ ७९ ॥

मनोभुवो मूर्त्तिमतीव [2]माया
गौरी गरीयोगुण - गुम्फिताऽन्या ।
अनन्य - सामान्य - शरीर - शोभा
लोभावहाऽभूदपि [3]नैष्ठिकानाम् ॥ ८० ॥

त्रपां नवोढा - सुलभां दधाना
धाराऽधिरूढोन्मद - यौवना स्त्री ।
अस्त्री - कृताऽभून्मदनेन काचिद्
हृल्लुण्ठनायेव हहा ! ऽध्वगानाम् ॥ ८१ ॥

मीनेक्षणा मौक्तिक - दन्तपाली
कपोलपाली - मकराङ्ककान्तिः ।
लावण्य - सिन्धोरधिदेवतेव
ययौ वधूः काचन नेत्रमैत्रीम् ॥ ८२ ॥

---

१. स्मयः—मदः ।
२. दिव्यशक्तिः, इन्द्रजालम् ।
३. आजीवन-ब्रह्मचारिणाम् ।

आलक्ष्य - चञ्चत्कुच - कुम्भ - कण्ठा
रसस्य धाराः परितः किरन्ती ।
सुस्निग्ध - मुग्धेक्षरण - सद्विलासैः
काचित् कृतार्थीकुरुते स्म लोकम् ॥ ८३ ॥

दिव्यात्मिकानन्द - समुद्गमस्य
स्थली सरोजाऽवयवाऽभिरामा ।
अभ्यास - सिद्धेन प्रजासृजाऽसौ
काप्यम्बुज - श्रीरिव कल्पितासीत् ॥ ८४ ॥

वेलेव सा मञ्जिम - सागरस्य
सीमेव साक्षात् त्रिजगन्म्रदिम्नः ।
लीलाऽतिभूमिस् तरुणिम्न आसीद्
उन्मादिनी काचन मार - शक्तिः ॥ ८५ ॥

तस्या समाप्तः पटिमा विधातुर्
निःशेषतो रूप - विशेष - राशिः ।
मारस्य शान्ताऽथ शरान्तरेच्छा
क्लान्ता च माया कवि-कल्पनानाम् ॥ ८६ ॥

क्षणेन तां वीक्ष्य हृदां क्रियाश्च
सद्योऽवरुद्धा गतिरध्वगानाम् ।
ययुर् युवानः कृपणाश्च नेत्र-
निमीलनोन्मीलन - निःस्पृहत्वम् ॥ ८७ ॥

नवे निविष्टा तरुणिम्नि बाला
वक्त्रस्य सौन्दर्य - सुधा - प्रसारैः ।
यतस्ततो वाऽपि च जग्मुषीयम्
विनिर्ममे बिम्बमिवाऽमृतांशोः ॥ ८८ ॥

[1]प्रत्यग्र - सौभाग्य - मदाऽभिषिक्ता
शरीरिणी पञ्चशरस्य [2]शास्तिः ।
प्रस्थातुकामानपि पान्थ - सार्थान्
तस्तम्भ लीलामय - मन्त्रशक्त्या ॥ ८९ ॥

१. प्रत्यग्रं=नवीनम् । २. शासनम्, आज्ञा ।

विस्रस्त - वस्त्रेण च हेम - कुम्भ-
कल्पेन काऽपीह कुच - द्वयेन ।
बालाऽभिषिच्येव हृदिस्थ - मारम्
मायामयीमां वसुधां शशास ॥ ९० ॥

यतो गृहीत्वा नवनीत - सत्त्वं
[1]सितां सुधासूति - समुद्गतां च ।
सौन्दर्य - सारं च सरोजिनीनाम्
विरिञ्चिनाऽसौ व्यरचि प्रयत्नात् ॥ ९१ ॥

सखी - मुखान्नाम निशम्य तस्या
गाढं निमग्नं हृदि वाऽपि लग्नम् ।
सास्मर्यमाणाः सुचिराय चक्रुर्
वार्तासु गोत्र - स्खलनं युवानः ॥ ९२ ॥

साऽभ्यर्च्यमाना नव - यौवनेन
गात्रेषु सौन्दर्य - सुमोपहारैः ।
प्रमिश्रयद् येन गिरं तमेव
सपक्षपातं सुभगं व्यधत्त ॥ ९३ ॥

नीलोत्पल - स्पर्धि - विलोचनाया ;
कटाक्षबाणाः क्वचिदप्यमोघाः ।
स्थूलाम्बरैश्चापि हि वर्मितानाम्
प्रसह्य वेगाद् हृदयेष्वविक्षन् ॥ ९४ ॥

एकाऽतिवेलेन च यौवनेन
मुग्धोच्छलच्चारिम - चर्चनीया ।
भ्रू - दोलिकायां मुकुली - कृताक्षी
प्रेङ्खोलयामास हृदां शतानि ॥ ९५ ॥

नितम्ब - चक्रेण च चारु - चर्या
निरन्तरं चर्वित - शाटिकैका ।
सौन्दर्य - लक्ष्मीः सुम - वाटिकायाः
[2]स्मारीव लीलाऽत्र चलाचलासीत् ॥ ९६ ॥

---

१. सिता=चन्द्रिका । २. स्मारी=काम-सम्बन्धिनी ।

बभार लावण्यमियं प्रवाचाम्
अगोचरं प्रातिभ - चातुरीणाम् ।
दृशा निपीतेऽपि तृषा तु यस्मिन्
धृशायते स्माऽथ कृशायते स्म नो ॥ ९७ ।

लावण्य - लावण्यमहो ! विचित्रं
निषेवणाद् यस्य तनीयसोऽपि ।
एका तृषा हन्त ! तृषान्तरस्य
निरन्तरं कारणतां प्रयाति ॥ ९८ ॥

वपुष्मती मादकता मधूनाम्
एकीकृता कौसुम - कान्तिरेका ।
वाटीमुपेताऽद्य कुतोऽपि बाला
नित्यं कुमारैः प्रतिपाल्यते स्म ॥ ९९ ॥

योऽस्या अपश्यन्मुख[1]मुत्स्मयं स
तामात्मसादेव चकार नूनम् ।
पश्चादपश्यन्नपि यत् पुरस्तात्
पुनः स्फुरन्तीमिव वीक्षते स्म ॥ १०० ॥

तां प्रेक्ष्य काक्षेण हि मार्गयायी
लज्जालु - शीलां रति - रूप - लीलाम् ।
साक्षादपश्यन्नपि कोऽपि मायी
फलेग्रहित्वं स्व - दृशोरमंस्त ॥ १०१ ॥

काऽपीह काष्ठागत - चारुताऽङ्गे
स्मरस्य सर्वस्वमिवादधाना ।
कादम्बरी - मोहन - शक्तिरेव
चिक्रीड मुग्धाऽसुभिरङ्गनानाम् ॥ १०२ ॥

चेलाञ्चले सौम्य - समीरणेन
[2]पोप्लूयमाने हृदयादमुष्याः ।
नूनं बभूवांसि चलाचलानि
चेतांसि पुंसामपि चोदपप्तन् ॥ १०३ ॥

---

१. उत्स्मयम् = सस्मितं; प्रफुल्लम् ।
२. पोप्लूयमाने = पुनः पुनः कूर्दमाने; उड्डीयमाने ।

प्रत्येकमङ्गं प्रतिमान - बाह्यं
दध्रे परा नेत्र - शतेक्षणीयम् ।
आस्वादनेऽस्याः परितो वराकं
पर्याप्तमासीद् द्वितयं दृशोः किम् ? ॥ १०४ ॥

वेलेव लावण्यमयी पयोधेः
प्रसारयन्ती प्रलयं पुरस्तात् ।
अपाङ्ग - पातैः परतोऽत्र यूनी ।
पीयूष - वृष्ट्येव जगत् सिषेच ॥ १०५ ॥

उद्भासिताऽग्रे मुखचन्द्र - कान्त्या
पश्चात् [1]स्तृता केश-[2]तमिस्र-जालैः ।
ज्योत्स्नी तथासीद् युगपत् तमिस्रा
[3]क्षण - प्रदानात् [4]क्षणदैव काचित् ॥ १०६ ॥

विधिर् विधित्सुस् त्रिदिवस्य बालाः
शूर्पेण लावण्यमहो ! पुनानः ।
न्यपातयत् तस्य कणं प्रमादात्
स्यात् तेन जाता भुवि साऽद्वितीया ॥ १०७ ॥

भ्रू - कार्मुकारोपित - कटाक्ष - तीक्ष्ण-
ऽमोघेषुभिः सज्जित - यौवनायाः ।
अस्याः पुरश्चापभृतोऽपि शूरम्-
मन्याः कुरङ्गा इव दैन्यमीयुः ॥ १०८ ॥

वासन्तिकोऽभून्महिमा स्मितेषु
मितेषु [5]माध्वीक - मदो वचस्सु ।
सर्वासु चेष्टासु विलास - वासस्
तस्याश्छवि - स्वाम्यमिवोद्वहन्त्याः ॥ १०९ ॥

---

१. छन्ना ।
२. तमिस्रं=तमः ।
३. क्षणः=उत्सवः ।
४. निशा; सुखदा ।
५. माध्वीकं=सुरा ।

सौन्दर्य - पीयूष - [1]धुनीव रम्भा-
स्तम्भोरुदण्डा स्मर - मोहमाया ।
रम्भा - सवर्णा विदधे ऽध्वनीनान्
समाधि - लीनानिव काऽपि दीनान् ॥ ११० ॥

नवीन - निर्माण - कलेव धातुर्
विजृम्भणं किञ्चन चारुतायाः ।
विलास - मैरेयमदश्चरिष्णुः
काचिच्चकाशे [2]चिलिमीलिकेव ॥ १११ ॥

लोकैक - लावण्य - निधानभूता
सुशीलता - स्वादिम - सौभगाऽन्या ।
विलग्न - मध्या त्रिवली - तरङ्गैः
न वाहयामास मनः किमीयम् ॥ ११२ ॥

गीयेत गीर्गौरवितेन केन
मीयेत वा कल्पन - कौशलेन ।
पीयेत येनापि स मञ्जिमाऽक्ष्णा
जीयेत तस्यैव मनोऽसहायम् ॥ ११३ ॥

सौभाग्य - शीलान् हृदये दधाना
[3]इलातले ताः सुरदार - लीलाः ।
भेजुर् यतोऽतर्क्य - गुणैरुपेता
अन्योन्यमेवोपमितिं [4]महीलाः ॥ ११४ ॥

तं गाहमानोऽपि तथा जितात्मा
कल्लोलितं चारिम - वारिराशिम् ।
[5]ध्रौव्यं दधानो न तु लेशतोऽपि
विलोलिताऽन्तःकरणो बभूव ॥ ११५ ॥

---

१. धुनी=नदी ।
२. चिलिमीलिका=विद्युत् ।
३. इला=भूः ।
४. महिलाः ।
५. स्थिरताम् ।

मारो ऽनिवारोऽपि दृढं तदीयं
वेष्टुं न हृद्देशमलन्तमोऽभूत् ।
[1]मारो यतस्तेन तु देशतोऽपि
निर्वास्यमानस् सुतमां बभूव ॥ ११६ ॥

सर्वेश्वरत्वाप्ति - चिकीर्षितस्य
प्रतिष्ठमानस्य जगज्जयाय ।
तस्याऽरि - षड्वर्ग - जयस्तु तावद्
[2]ओङ्कार आसीत् सुभगम्भविष्णोः ॥ ११७ ॥

चाचल्यमानोऽचल - मण्डलेषु
समुद्धरन् द्वेषण - कण्टकांश्च ।
दुर्वार - वीर्योऽवततार देवस्
सैन्यैरसंख्यैस् सहितस् स्थलेषु ॥ ११८ ॥

अथो तैमिरं राज्यमुन्मूल्य विष्वक्
सरोजावलीमोजसा योजयंश्च ।
विमुच्योदयाद्रि जगद् रोचयन् खे
चकाशेंऽशु-किञ्जल्क-कान्तः [3]पपीः सः ॥ ११९ ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि - विविध-
विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - शास्त्रिणा - पाराशरेण प्रणीते
'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये 'प्रवरसेनाऽभ्युदय-वर्णनम्'
इत्याख्य एकविंशः सर्गः समाप्तः ॥

---

१. मारः=हिंसा; स्मरः । २. ओङ्कारः=प्रारम्भः ।
३. सूर्यः ।

द्वाविंशः सर्गः

परितः पूरयन्नाशा नाशायाऽलन्तमो द्विषाम् ।
[1]सेनाऽन्त - पदवाच्यो यो[2]राजराजो जयत्यसौ ॥ १ ॥

शैलकूटोत्कटैर् हास्तिकैः सोऽग्रतो
भञ्जयन् द्विष्ट-कोटान् जनं रञ्जयन् ।
आञ्जनेयो व्यधाद् वीर्य-शुल्का धरां
[3]हस्त-हार्यां क्रमादात्मशत्रुञ्जयः ॥ २ ॥

पार्श्वतो ब्रह्मवर्तेश्वराऽऽराधितो
ऽबाधितो[4]हास्तिनं लङ्घयित्वा पुरम् ।
केसरी वीक्षमाणोऽहितान् हेलया
खेलयामास तान् सम्परायाऽङ्गणे ॥ ३ ॥

त्राण - सम्प्राप्तये केऽपि भूपा ध्रुवम्
प्राण - नाशाप्तयेऽन्येऽभ्युपेयुश्च तम् ।
घासमास्ये निधायागमन् पाशवीम्
वृत्तिमेके च युद्धाश्वमेधे हताः ॥ ४ ॥

नाममात्रस्य श्रुत्याऽहसीं धावनम्
उत्सवाऽलौकिकोल्लास - सम्भावनम् ।
कंस - विध्वंसिनः केलिभिः पावनम्
एकतोऽसौ मुमोचाऽथ वृन्दावनम् ॥ ५ ॥

शस्त्र-शम्पा-शतैर् दीपयन्ती दिशः
कम्पयन्ती प्रचण्डा धरामण्डलम् ।
[5]क्रम्पिनी [6]कम्पना घस्मरा विद्विषां
दुर्जया वाजि-राजि-प्रवीराऽन्वयात् ॥ ६ ॥

---

१. विष्वक्सेनः ; प्रवरसेनः । २. भगवान् कुबेरः ; चक्रवर्ती ।
३. करग्राह्याम् । ४. हस्तिनापुरम् । ५. कूर्दमाना । ६. सैना ।

क्षुब्धाऽब्धि - वेलामिव दिक्प्रदेशान्
वाचालयन्तीं द्विषतो दलन्तीम् ।
बभूव कस्तां पृतनां निरोद्धुम्
अलन्तमः स्त्रीं विधवां विधित्सुः ॥ ७ ॥

मध्यदेशाऽटवी - पार्श्वं - देशेऽन्यदा
रात्रि - शेषे नरेशो निवेशे स्थितः ।
श्वापदानां सुखं तिष्ठतां तर्जनं
सैंहिकं गर्जनं शुश्रुवानुत्थितः ॥ ८ ॥

रक्षिभिस् सावधानैस् समन्ताच्चमूर्
गोपिता [1]काकतालीयवच्चुक्षुभे ।
मार्जयित्वा [2]प्रहस्तैर् विहस्ता दृशो
न्यस्तमस्त्रादि योधा दधुर् हस्तयोः ॥ ९ ॥

दन्तिनो दुर्दमा वैरि - वृन्देऽदयाः
सर्वदा मृत्युना युध्यमाना हयाः ।
सिंहनादेषु युद्ध - स्थले निर्भयाः
उन्मुखाश्चाऽभवन् [3]सामया ये [4]मयाः ॥ १० ॥

कण्ठ - दामानि केचिद् बलाच्चिच्छिदुः
शृङ्खलान्युच्चकर्षुः पुनश्चेतरे ।
[5]क्षोडमुत्पाट्य भङ्क्त्वाऽपि वा दुद्रुवुः
स्फारिताऽक्षाः परे चाऽऽयतं शश्वसुः ॥ ११ ॥

उत्प्रोथ - कुञ्चत् - स्फुरितोऽग्र - नासा
उच्छ्वास - धाराः स्वनिता वमन्तः ।
आघ्रात - वाता अथ विश्व-दिक्कं
स्थेमानमीयुर् न वृषादिकाश्च ॥ १२ ॥

हेतु - जिज्ञासया प्रेषितैः रक्षकैः
प्रत्युपेत्याऽऽश्वभूद् भूपतिर् ज्ञापितः ।
"हस्तिनः शावकं क्षुल्लकं केसरी
विप्रयुक्तं जनन्या जिघांसत्यसौ ॥ १३ ॥

---

१. सहसा । २. करतलैः । ३. व्याकुलाः ।
४. उष्ट्राः, अश्वतराः । ५. कीलम् ।

ज्ञात - सारा सनाथेभ - यूथेन च
तस्य माता [1]करेणुः कुतोऽप्यागता ।
[2]हास्तिकं वीक्ष्य तद् विघ्नितोपक्रमः
क्ष्वेडतीहैव पञ्चाननः कानने ॥ १४ ॥

इत्युपश्रुत्य सम्राट् कृपा - कोमलो
वज्र - घोरं कठोरं च विभ्रन्मनः ।
दुर्हृदां दोषिणां दण्डने दीक्षितो
दीन - हीनार्त्त - संरक्षणैक - व्रतः ॥ १५ ॥

क्षिप्रमादाय ढालं विशालं तथा
क्रूर - कालं करालं कृपाणं करे ।
मास्म भूच्छावको विक्षतः कर्हिचिद्
इत्यसौ दर्शितं तत् प्रपेदे पदम् ॥ १६ ॥

पूर्वमेवाऽत्र धीरा धनुर्धारिणो
बाण - मोक्षाऽवकाश - प्रतीक्षा - पराः ।
गुल्म - गूढं हरिं गर्जनोत्तर्जनं
हन्तु - कामा अभूवन्नदूरे स्थिताः ॥ १७ ॥

तान् नमस्कारिणोऽनीकिनी - नायकान्
सर्वथाऽमोघ - लक्ष्यापतत्सायकान् ।
ईषदाक्रोश - रोषाप्लुताक्षः शनैः
संरुरोधाऽथ मन्द - स्मितोऽबूबुधत् ॥ १८ ॥

"विश्वतो विश्रुता वीर-वर्या भटाः !
वेद्मि सर्वे भवन्तोऽत्र वीर्योत्कटाः ।
साहसे सिंह - संस्पर्धिनः सर्वथा
किन्तु शस्यो विधिर् नैष पन्थास्तथा ॥ १९ ॥

शौर्य - शौण्डीर्य - शाली रणे श्लाघितो
मन्यमानो मनागेव मानी [3]मृतिम् ।
कातरात्मेव कुर्वन् प्रहारं [4]स्तृतः
को नु गर्हामनर्हां वृणोत्वल्पधीः ॥ २० ॥

१. हस्तिनी । २. गर्जति । ३. मृत्युम् । ४. प्रच्छन्नः ।

अस्त्रिणश्चेन्निरस्त्रं हरिं कुर्वते
बाण – मोक्षैर् – गत – प्राणमन्तर्हिताः ।
क्रूरता स्याद् ध्रुवं प्रौढतापूरिता
दूरतां यास्यतीतस्तथा शूरता ॥ २१ ॥

वीर्यवद् – धैर्यकार्यार्य – मर्यादिनो
[1]युत्सु संशप्तकाः सिंह – संवादिनः ।
व्याजवद् – व्याधवृत्ति विदध्युर् यदि
क्लीवता [2]पीवरी [3]जित्वरी च त्रपा" ॥ २२ ॥

इत्युदीर्याऽञ्जसा राजसिंहः स्वयं
मर्दयन् नर्दनैः कुञ्जरारेर् मदम् ।
पातयित्वैकदेशे कृपाणं तथा
रिक्त-पाणिः समागात् तमास्कन्दिनम् ॥ २३ ॥

व्यात्त – वक्त्रस्ततः प्राणभृद् – भक्षणः
कुञ्चिताङ्गो रुषा रक्त – रूक्षेक्षणः ।
उत्थितो दण्डवच्चाततोद्यन्नखः
केसरी तं जिघत्सुर् झटित्याक्रमीत् ॥ २४ ॥

[4]प्रेतखातोपमं [5]पञ्चतां व्यञ्जयद्
विस्तृतं पूति – गन्धं वमत् पार्श्वतः ।
प्रेक्ष्य पञ्चाननस्याननं सैनिकाः
सम्भ्रमं विस्मयं च प्रपन्ना भयम् ॥ २५ ॥

मध्यतस् सोऽग्रपादौ हरेः पार्थिवो
वज्रकल्पोग्र – पाणि – द्वयेनाऽग्रहीत् ।
ताडयामास तेनैव तीव्रं बलाज्-
जिह्म – जिह्वं क्रमेणाऽथ तस्याननम् ॥ २६ ॥

भूतलस्थौ च सिंहस्य पादौ दृढं
सोऽथ पद्भ्यां पुनः पार्थिवोऽपीपिडत् ।
येन [6]रोरूयमाणः क्षणात् प्राग् हरिस्-
सन्ततं हन्त ! रोरुद्यमानो बभौ ॥ २७ ॥

---

१. रणेषु । २. स्थूला । ३. विजेत्री ।
४. शवगर्तः; म्र० कब्र । ५. मृत्युम् । ६. गर्जन् ।

मूक - नादं च भग्नाऽग्रपादं हरिं
श्रान्तमन्तर्नितान्तं स शान्तौजसम् ।
वेपमानं द्विधाकारमास्यत् परां
वूयमानेऽस्य देहे दयां दर्शयन् ॥ २८ ॥

राजसिंहेन तं सिंहराजं हतम् .
वीक्षमाणाः क्षमा - नायकस्याद्भुतम् ।
साहसं स्पर्धनीयं तथाऽलं बलं
सम्प्रहृष्टा समे सन्निकृष्टा भटाः ॥ २९ ॥

त्रास - वासा बभूवुश्च दासास्तु ये
ते प्रजाताः समुल्लास - लासास्तदा ।
केऽपि [1]विस्मित्य दिव्यात्म-शक्तेः प्रभोर्
वन्दिनो [2]वाऽत्र वीर्याऽवदानं जगुः ॥ ३० ॥

एवमाशासु संक्रान्त - कीर्तिः क्रमाद्
योजमानां शतं सोऽनिरुद्धोऽक्रमीत् ।
सेवयन् सज्जनान् सान्त्वयन् स्नेहिनो
देवयन् द्वेषणानां क्वचिज्जीवनीः ॥ ३१ ॥

[3]वैतसीं वृत्तिमस्याऽग्रतो ये ययुर्
मृत्यु - भीता मुखे वा तृणं ये न्यधुः ।
ते परोक्षाऽऽपदः सम्पदास्वादकाः
पुण्य - लक्ष्म्या वृतास्तेन चात्मीकृताः ॥ ३२ ॥

येऽपि सन्धित्सयाऽऽदाय हारान् करे-
षूपहारांस्तथा श्रद्धया भूभुजः ।
चक्रिरे पादयोस्तस्य चात्मार्पणं
ते व्यधुः स्वीय-सौभाग्य-सन्तर्पणम् ॥ ३३ ॥

विग्रहाऽऽराधने येऽभवन् साग्रहास्-
ते हताशा गताः काल - पाशान्तरे ।
ये निरस्तायुधा ऊर्ध्व - हस्तास्तथा
ते स-मस्ता प्रातिष्ठन् समस्ता द्विषः ॥ ३४ ॥

---

१. चकिता भूत्वा । २. इव । ३. वैतसीं वृत्तिम् — नम्रताम् ।

[1]मारवा लङ्घितास् तेन देशा भृशं
[2]मृष्ट-मार्गाः क्वचिद् घूर्णयन्तो दृशम् ।
वेगि-वात्या-छलादुच्छ्वसन्तस् स्वयं
पांसु-पूर-भ्रमैर् लोपिताऽऽशाऽम्बराः ॥ ३५ ॥

व्योममात्राऽऽवृताऽभाव - चित्रोपमाः
भावयन्तो भियं धूनयन्तो धियम् ।
दक्षिणेनोज्झितास्तेन केचित् ततः
शून्यता-बान्धवः सैकताः सिन्धवः ॥ ३६ ॥

[3]अम्मयाः केऽपि देशा जलौकादिभिः
क्लेशदा गाढ-जम्बाल - जालाकुलाः ।
आपदां चामयानां गृहाः स्थास्नवस्
तेन तीर्णाश्च कीर्णा मशैर् दंशकैः ॥ ३७ ॥

श्वापदानां शरण्यान्यरण्यान्यसौ
मध्यतोऽनन्तया सेनया सन्ततम् ।
पाटयन् हिंस्र - जन्तूंस्तथोच्चाटयन्
निर्भयानि स्थलानीव कुर्वन् ययौ ॥ ३८ ॥

जन्तवस्ते सरीसृप्यमाणा इह
[4]गन्तवः प्रायशो यैररुध्यन्त हा ! ।
जृम्भयैव ग्रसन्तोऽप्यसून् प्राणिनाम् !
[5]पिच्चितास्तस्य नागैः पुरोगामिभिः ॥ ३९ ॥

सैन्य - सङ्घेन साकं स सर्वेश्वरस्
तत्र कान्तार - भूमेर् व्रजन् प्रान्ततः ।
आलुलोके चरद् निर्भयं [6]धैनुकम्
[7]वात्सकं [8]चौक्षकं विश्वतोऽ[9]जाविकम् ॥ ४० ॥

---

१. मरु-सम्बन्धिनः । २. लुप्त-पथाः । ३. जलमयाः ।
४. पथिकाः । ५. पिष्टाः, पीडिताः । ६. गोसमूहम् ।
७. वत्स-समूहम् । ८. बलद-समूहम् ।
९. बर्कर-भेड-समूहम् ।

मालिनी रूपधन्याऽत्र कन्या स्थिता
शीतला संचरिष्णुर् दवोल्केव या ।
कौसुमी काऽपि कान्तार-कान्तिर् यथा
वल्लरी-सौरभस्याऽधिदेवी बभौ ।। ४१ ।।

काम-कल्पद्रुमस्याऽऽदिम - प्रोल्लसत्-
पल्लवेनेव किं निर्मितेनाऽभवत् ।
साऽधरेणाऽधिकं धैर्य - विध्वंसिनी
संस्कृता सर्वशस् सौभगेनाऽपि च ।। ४२ ।।

मोहयन्तीव मिश्रीभवच्चक्षुषो
यां दिशं प्रेरयामास सा स्वाननम् ।
मानसेषु प्रसुप्तो मुनीनामपि
साङ्गभङ्गं जजृम्भे ततो मन्मथः ।। ४३ ।।

हन्त ! निर्मथ्य लावण्य - दुग्धोदधिं
तस्य सारेण धात्रा ध्रुवं निर्मिता ।
नेत्रयोः पारणार्थं पृथङ् निह्नुतं
सा दधारोपहार-द्वयं वक्षसि ।। ४४ ।।

साऽधर - स्पर्श - संवर्धित - स्वादुतां
गीतिकायाः स्वर-स्फीतता-माधुरीम् ।
स्यन्दयन्ती, दिशः स्पन्दयन्ती 'मधु'
नाम नूनं वनस्याऽस्य चक्रे ऽर्थवत् ।। ४५ ।।

कोऽपि सङ्गी तदीयस्तथा [1]वांशिको
भाग्यभाजां धुरीणः प्रवीणो युवा ।
वाद्य - फूत्कार - दम्भेन दूरेऽपि सन्
हन्त ! सन्धुक्षयामास माराऽनलम् ।। ४६ ।।

मार - वीरस्य शस्त्री चरिष्णुर् ध्रुवम्
भूतलं जेतुमेकैव साऽलन्तमा ।
दिग्विजिगीषुं भटं वा [2]जिताक्षं प्रभुं
नाऽशतोऽप्याचकर्षाऽसकौ कुण्ठिता ।। ४७ ।।

---

१. वंशी-वादकः ।
२. जितेन्द्रियम् ।

पुष्करिण्या जले निर्मलेऽत्रैव च
कण्ठ - दघ्ने कलालाप - केलि - क्रियाः।
[1]पानहेतोरिवाऽस्ताः स्मरेणेषवो
मिश्रिता मीन - मालासु बाला बभुः ॥ ४८ ॥

जानुमात्रे जले यौवनोन्मादिनी
काऽपि तुङ्ग - स्तनी तोलयन्ती तनूम्।
पाणि-पादं पुनः प्रेरयन्ती तथा
तुम्ब-युग्मे तरन्तीव तोयेऽलसत् ॥ ४९ ॥

मार-दाहेन तातप्यमानां ध्रुवं
स्वर्ण-सृष्टामिवाऽऽभासमानां सखीम्।
वारयन्तीं मृषाऽऽवर्तिताङ्गीं च ताम्
अञ्जलि - क्षिप्तधाराऽपरा प्रासिचत् ॥ ५० ॥

मा स धाक्षीदमुष्या हृदिस्थं स्मरम्
इत्यहो! चिन्तयन्ती स्व-सख्याः स्तनम्।
पूजयामास रुद्रस्य पिण्डं यथा
पाणिना पात्यमानैः पयोभिः परा ॥ ५१ ॥

वीचि - विक्षोभिते जानु - दघ्ने जले
वीक्ष्य बिम्बं वराकी स्व-वक्षोजयोः।
तर्कयित्वेव कूर्म - द्वयीं सन्निधौ
[2]व्यंशुका ऽन्या निषण्णोत्पपाताऽञ्जसा ॥ ५२ ॥

चाटकैराश्च गोराटिका - वायसान्
तत्र डीनान् रुतं मारुते तन्वतः।
वीक्ष्य वैरल्यमाप्तांश्च लूनान् द्रुमान्
सोऽनुमेने पुरस्तात् प्रपन्नां पुरीम् ॥ ५३ ॥

तत्र चाऽदूरतः स क्रमेण व्रजन्
विश्रमं संविधास्यन् निवेशेऽभवत्।
प्रत्युपेतेन [3]दायैः समेतेन च
तत्प्रदेशाऽवनीशेन सम्मानितः ॥ ५४ ॥

१. उष्णीकृतस्य शस्त्रादेः शीते जले प्रक्षिप्य कठिनत्वापादनम् "पानम्" इत्युच्यते—To temper. २. नग्ना। ३. उपहारैः।

[1]वैतसीं वृत्तिमभ्येत्य च श्रद्धया
स्प्रष्टुकामं तदीयं पदाऽब्ज-द्वयम् ।
तं तदाऽऽगन्तुकं पूर्वमेवोत्थितः
स्निग्धवत् सोऽनुकम्पी दृढं सस्वजे ॥ ५५ ॥

तं प्रदत्तेऽथ चाऽऽसन्न एवासने
सन्निपण्णं प्रसन्नं गिरा मिष्टया ।
पृष्टवानाञ्जनेयः कुलाऽनामयम्
पाणिनाऽऽदाय पाणिं च चक्रेऽभयम् ॥ ५६ ॥

गौरवं किञ्चिदौत्सर्गिकं मानसे
धारयन्तस्तथा साधवः सौम्यताम् ।
मान-भङ्गं चरित्वा विनीतात्मनां
नाऽऽत्मनो जातु वाञ्छन्ति मानोन्नतिम् ॥ ५७ ॥

नो दयित्वा पर खेदयित्वाऽपरं
[3]नाऽश्यते शर्म नो वा शमः कर्हिचित् ।
नोदयित्वा विले मानिना दुर्बलं
नाश्यते स्वोदयो निर्दयेन ध्रुवः ॥ ५८ ॥

दूर-दृष्टचा प्रजा-मङ्गलं वाञ्छता
तेन भूपेन भूयोऽथ सम्प्रार्थितः ।
राजधानीं गतोऽन्वीयमानो भटैः
प्रत्युपेतैः स पौरैरभूत् पूजितः ॥ ५९ ॥

[4]मेदयद्भिर् भृशं मारुतं सौरभैः
पार्श्वयोर् वर्त्मनां मालिकैर् वीजितैः ।
सर्वदा पुष्पितैः पादपैः सर्वतः
सेव्यमानेव साऽभूत् पुरी सन्ततम् ॥ ६० ॥

हैम-कूटाभ-हर्म्यैः कषन्तीव खं
चन्द्रशालासु वादित्र-वाचालिता ।
मेदिनी-मौलि-मालायमाना ध्रुवं
स्पर्धनायाऽऽह्वताऽसौ सुराणां पुरीम् ॥ ६१ ॥

---

१. नम्रताम् ।
२. स्वाभाविकम् ।
३. न प्राप्यते ।
४. गाढं कुर्वाणैः ।

उन्नतैः केतनैर् हर्म्य - शीर्ष - स्थितैः
सर्वकालं समीरेण चान्दोलितैः ।
[1]व्योमसद्भिर् गृहीतैर् ध्रुवं [2]वीजनैः
पट्ट - राज्ञीव सा सेव्यमाना बभौ ।। ६२ ॥

सर्वतोऽगाध - कुल्याभ - खाताऽऽवृता
रेखया कीलितेवाऽरि-रक्षो-भयात् ।
सर्वदा तस्य देशस्य सा भूतये
तस्थुषी प्रत्यभाद् हन्त / बद्ध्वा कटिम् ॥ ६३ ॥

[3]"आञ्जनेयो धरित्रीं समानां शतं
शास्तु धर्म्यां विजेता धुरं धारयन्" ।
[4]एवमाम्रेडयन्तः प्रसन्ना जनास्
तं प्रसूनैरनूनैस् ततोऽवाकिरन् ॥ ६४ ॥

तूर्णमुद्घाटितं रक्षिभिर् गोपुरम्
वक्त्रमासीन्नगर्या [5]विमुद्री - कृतम् ।
सा चलत्केतु - शब्दच्छलात् तत्र च
स्वामिनं तं प्रवेष्टुं ययाचे मुहुः ॥ ६५ ॥

विक्रमाऽऽक्रान्त - [6]विश्वम्भरा - मण्डलं
तं निशम्याव्रजन्तं [7]धराऽऽखण्डलम् ।
शोक - मूकाऽधुना तेन दत्ताऽभया
सोल्लासेव विष्वक् पुरी शोभया ॥ ६६ ॥

तत्र वातोर्मिभिर् धूयमान - ध्वजाः
स्वागतोन्नादिता मन्दिर - श्रेण्यः ।
नूनमद्य प्रसादादुदञ्चत्करा
नर्तनं तेनिरे पार्थिवेऽभ्यागते ॥ ६७ ॥

सम्प्रविष्टं महाराजमेनं जना
यत्र तत्राऽपि [8]निष्पन्न - नीराजनाः ।
हारि - हारोपहाराऽर्पणस्य च्छलात्
श्रद्धया बाहु - पाशे न्यबध्नन् किमु ? ॥ ६८ ॥

१. खेचरैः, देवैः । २. व्यजनैः । ३ अञ्जनापुत्रः 'प्रवरः' ।
४. मुहुर् भाषमाणाः । ५. उद्घाटितम् ६. भू-मण्डलम् ।
७. भू-महेन्द्रम् । ८. कृतारात्रिकाः ।

चत्वरैश् चारुभिर् दीर्घ - [1]शृङ्गाटकैर्
विश्वतो वेष्टिता पुष्पवाटी - शतैः ।
सच्चरित्रैः पवित्रैस्तथा सुव्रतैर्
हृष्ट - पुष्टैश्च तुष्टैश्च जुष्टा जनैः ॥ ६९ ॥

राजधानी महामङ्गलालिङ्गिता
निर्जराणां नगर्याः कनिष्ठा स्वसा ।
नित्य - नृत्योल्लसत् - प्रीति - गीतोत्सवा
मण्डिता मुख्य-मागण मध्येऽभवत् ॥ ७० ॥

म्लानिरास्येषु पुंसां न वा दीनता
ग्लानिरालोक्यत क्वाऽपि नो हीनता ।
जीवनं स्मेरतोल्लास - लीलामयम्
[2]वर्णयामास तत्र प्रजाऽनामयम् ॥ ७१ ॥

सौभगं किं च रम्भाविलासाऽऽहृतम्,
क्वाऽप्यदृष्टा वशीकार-माया दृशोः ।
यौवनोद्दामता चाऽत्र [3]दोरन्तरे
मार - [4]साचिव्यमातेनिरे योषिताम् ॥ ७२ ॥

वृन्दशो वेश्म-वातायनादौ स्थिता
दूरतोऽभ्यर्चितस्येव नेत्राऽम्बुजैः ।
तस्य तारुण्य - कारुण्य - कीर्त्यर्चितं
श्रोत्र - पेयं च [5]गेयं रमण्यो जगुः ॥ ७३ ॥

तं वरेण्यं शरण्यं विपण्याः प्रभुं
निष्पतन्तं च निर्वर्णयन्तोऽन्यतः ।
[6]गृह्यमुत्सृज्य कर्माऽऽगता मानवा
मेनिरे विघ्न-कल्पान् निमेषान् दृशोः ॥ ७४ ॥

तारतम्येन यान्तो मिथस् तुङ्गतां
नेत्रवत्त्वं नयन्तो नराः सार्थताम् ।
तावदैक्षन्त रुद्धेन्द्रिय - [7]व्यापृतिं
यावदत्यैत् स तेषां दृशोर् दूरतः ॥ ७५ ॥

---

१. शृङ्गाटकैः=चतुष्पथैः । २. प्रकटीचकार । ३. वक्षसि ।
४. साचिव्यं=साह्यम् । ५. गीतम् । ६. गृह-सम्बन्धि ।
७. व्यापृतिं=व्यापारम् ।

गात्र - लावण्य - लक्ष्म्या रति - स्पर्धना
मार - रूपं तथाऽमार - रूपं स्त्रियः ।
पुष्प - वृष्ट्याऽऽद्रियन्ते स्म सर्वेश्वरं
लीलया ताडयन्ति स्म यद्वा सुमैः ॥ ७६ ॥

कल्पनातीत - लावण्य - वारांनिधिः
सोऽत्र पेपीयमानोऽप्यहो ! [1]तर्षितैः ।
कान्त - कर्णान्त - विश्रान्त - नेत्रैरभूद्
नागरीणां न चाऽलन्तमस् तृप्तये ॥ ७७ ॥

[2]द्वित्रमात्राऽवकाशाय वीथ्यग्रतो
जग्मिवांसं क्षमानाथमेनं स्त्रियः ।
वीक्षमाणा दृशोर् द्राघिमाणं विदुश्
चारितार्थ्यं गतं स्वं तथा जीवनम् ॥ ७८ ॥

यौवनोद्दाम - लीलाः किशोर्यस्तु तं
निर्निमेषं रहः [3]काक्ष-मालाऽर्पणैः ।
स्वामिनं शील - शालीनता - शोभनं
लोभनं क्षोभणं चेतसां वव्रिरे ॥ ७९ ॥

प्रोच्छलद् - रूप - लावण्य - लक्ष्मीमयं
दूरतः प्रस्फुरद् निस्तुलं प्राभृतम् ।
ताभिरन्योन्यतो गोपयित्वा मतिं
पूर्वमेवोपनीतं तदा सस्मितम् ॥ ८० ॥

हेलयाऽऽसां तदा खेलयन् जीवनं
तत्र सोऽभूद् दवीयान् दविष्ठो यथा ।
स्पर्धया धावमानानि चेतांस्यपि
दास्यमाप्तानि तासां तथैवाऽन्वयुः ॥ ८१ ॥

पार्श्वयोः श्रेणि - बद्धाश्च सौधा अपि
मारुतान्दोलितैर् वैजयन्ती - करैः ।
मूकिमानं वहन्तोऽपि किं स्वामिने
लोक-वाचालिताः स्वागतं व्याहरन् ? ॥ ८२ ॥

---

१. तृषितैः । २. मात्राः=क्षणाः । ३. काक्षः=कटाक्षः ।

क्वापि वीथ्यश्चतुष्कोण - कृत्तैर् ध्वजैस्
सूत्र-नद्धैस् त्रिकोणैः क्वचिद् वेष्टिताः ।
मेखला - मण्डिता वध्व एवाभ्रभुर्
वाद्य-नादोल्लसत्-किङ्किणी-शिञ्जिताः ॥ ८३ ॥

विप्रयुक्तेव नाथेऽभ्युपेते चिराद्
अद्य सर्वेश्वरे सा पुरी वस्तुतः ।
राजि-राजच्चतुष्कोण - केतुच्छलाद्
व्यक्त-दन्ता प्रहृष्टाऽभवद् हासिनी ॥ ८४ ॥

न त्रिकोण - ध्वजानामियं राजिका
[1]दन्त - वीथ्येव [2]शाणस्य संसूचिता ।
मार - दुर्वृत्तता – दानवं छेत्स्यते
[3]वर्धकिः पुण्य - रूपः प्रजानामिति ॥ ८५ ॥

कण्ठ - आरोपित - स्रक् पुरी - पूरुषैः
अद्धर्यकैर् द्रढिम्ना धृतः पादयोः ।
सादरं यन्त्रितो बाहु - युग्मे परैर्
[4]विप्रकृष्टैः परं पाशितः प्रीतिभिः ॥ ८६ ॥

सार्वभौमो भविष्यन् क्रमेणाऽवनीम्
वश्यतामानयंश्चाऽपि सौम्य - स्मितः ।
प्रीणिताभिः प्रजाभिर् मनः – पञ्जरे
यत्र तत्राऽप्यरोरुध्यतेव स्वयम् ॥ ८७ ॥

दैविकानां गुणानां शरण्यः प्रभुः
सर्व-सौभाग्य-लक्ष्म्या वृतोऽसौ तथा ।
अत्र वा तत्र विस्फारितैर् लोचनैः
पीयमानोऽभवद् गीयमानो जनैः ॥ ८८ ॥

येन देश-द्विषो दण्डनीया जिता
येन जाता तथा मेदिनी राजिता ।
ऐश्वरं धर्ममुद्घोषयन् किं न्वसौ
वर्णनीयो न चाऽऽकर्णनीयोऽपरैः ? ॥ ८९ ॥

१. दन्त-पङ्क्तिः-एव । २. क्रकचस्य । ३. तक्षा । ४. दूरस्थैः ।

मोचयन् दुर्ह्दामुद्धतानां मदं
रोचयन् सच्चरित्रं दिशां मण्डले ।
पापिनश्च प्रजा - तापिनः शोचयन्
तत्वरे [1]मार-वृत्तिं स सङ्कोचयन् ॥ ९० ॥

तेन पुण्यात्मना शोधिताः वैरिणस्
साधु-शीलं तथा बोधिताः [2]स्वैरिणः ।
तस्य काऽपीदृशी नो बभूव क्रिया
श्रेयसेऽभून्न या च प्रजानां प्रिया ॥ ९१ ॥

काश्चित् काल-कलाश्चाऽथ पुर [3]उद्वेल - कौतुके ।
तस्थुषस्तस्य सम्पूज्य वाचोऽध्यासीत् पुरी - पतिः ॥ ९२ ॥

प्रणयस्य परां भूमिं तं चारोप्य महा - मनाः ।
प्रविवेश बलैः साकं [4]निवेशं प्रवरेश्वरः ॥ ९३ ॥

युग्मकम्

प्रशान्तं पदशः प्रबोध - जनित - प्रातस्त्य - पुण्यक्रियो,
नीडस्थैर् विहगैः कल-स्वर-मिषात् प्राग् व्याहृत-स्वागतः ।
दिग्देवैरनिशं पुरो विनिहिताऽवश्याय - पाद्याञ्जलिर्,
हासोल्लासधरैर् लता-द्रु-निकरैर् गन्धाऽर्पणैः पूजितः ॥

स्मेराऽम्भोज - सरःस्थलीषु महयन् मत्ताऽलिमालोत्सवम्,
विष्वक् पुष्पित - वाटिकासु सरघा-गोष्ठीः समायोजयन् ।
कोक - द्वन्द्व - कृतं कुतोऽपि करुणाक्रन्दं क्रमान् मन्दयन्,
लुम्पन् सन्तमसं चचाल . पुरतः पूषा दिशो नन्दयन् ॥ ९४-९५ ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि-
विविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - शास्त्रिणा पाराशरेण
प्रणीते 'त्रिवेणी' इत्याख्ये महाकाव्ये, 'प्राची-विजय-प्रस्थान-
वर्णनम्' इत्याख्यो द्वाविंशः सर्गः पर्यवसितः ॥

---

१. हिंसा-कर्म । २. स्वेच्छाचाराः । ३. प्रवृद्ध-हर्षे । ४. कटकम् ।

त्रयोविंशः सर्गः

वाञ्छन्ति मायोन्मुख - मानसास्ते
शङ्खं च पद्मं यदि वाऽपि पद्माम् ।
दयानिधे ! देहि चतुर्भुज ! त्वं
स्व - पादपद्म - प्रणयं परं मे ॥ १ ॥

विजित्य वङ्गान् स ततः कलिङ्गान्
विनीय चैतस्ततिकान् प्रदेशान् ।
अलङ्घ्य - कान्तार - नदाननूपान्
चकार वश्यानथ कामरूपान् ॥ २ ॥

धाराधराः खे प्रलयङ्करास् ते
प्रायो जगर्जुर् [1]विषयेषु तेषु ।
उन्नम्य शुण्डाश्च गजाश्चमूनाम्
बवृंहिरे नूनममृष्यमाणाः ॥ ३ ॥

दिनेऽपि घोराऽत्र च कालरात्रिर्
घनौघ - जाता गगने जजृम्भे ।
कालीव साक्षात् प्रवरस्य काली
तस्तार भूमिं च घटा द्विपानाम् ॥ ४ ॥

[2]अद्वितीयं शौर्य - यशो दिशासु
प्रतिष्ठितं वैरि - वरूथिनीनाम् ।
स कालिमा तस्य गज - व्रजानाम्
मलीमसं तत्र चकार नूनम् ॥ ५ ॥

देश - द्विषां पार्थिव - दानवानां
दीन - प्रजोत्तापकरं प्रतापम् ।
शमं निनायाऽत्र च दान - वारि
सर्वेश्वरस्योन्मद - वारणानाम् ॥ ६ ॥

---

१. देशेषु ।
२. अनुपमम् ; अतुलनीयम् ।

अरिंदमस्याऽस्य गजेन्द्र - यूथैर्
आरोहकैस्तेषु तथा [1]वरूथैः ।
क्लिष्टा अशिष्टाश्च विरोधि - योधाः
जयाऽभिलाषैः सममेव पिष्टाः ॥ ७ ॥

मदोत्कटा जङ्गम - [2]कोट - कल्पाः
मतङ्गजा वाऽञ्जन - शैल - कूटाः ।
प्राग्ज्योतिषाऽधीश्वर - धैर्य - [3]वप्रान्
व्यध्वंसयन् वारण - गामिनोऽस्य ॥ ८ ॥

तैर् [4]हास्तिकैस्तस्य जगज्जिगीषोर्
वित्रासिता दूरतः एव दीनाः ।
भटाः स - [5]भेरुण्ड - घटा रिपूणाम्
वनान्यहम्पूर्विकया न्यविक्षन् ॥ ९ ॥

वन्यांश्च धन्यानभिभूय भूयो
भूपान् स - दर्पानथ हेलयैव ।
यथा स भूपः पुरतश्चचाल
तथा तथा भूरपि नामिताऽभूत् ॥ १० ॥

लावण्य - लिप्ताऽम्बु - विलम्बि - वेगैः
कर्णे जपद्भिर् बहुशश्च किञ्चित् ।
आगामुकैर् दूरत एव वातैर्
मेने महीपोऽम्बुनिधिं समीपे ॥ ११ ॥

श्रेणि - क्रमेण [6]क्रमुकाश्च नारी-
केलाश्च ताला गगनं कषन्तः ।
तस्थुस्ततः स्तब्धतयोपकूलम्
प्रदित्सवः पत्र - फलोपहारान् ॥ १२ ॥

तालास्तटान्ते तत - पत्र - जाला
वातस्य वेगेन विधूयमानाः ।
अन्तः - स्थितस्य स्व - रसासवस्य
मत्ता मदेनेव शिरांस्यधुन्वन् ॥ १३ ॥

---

१. सैन्यैः २. कोटः=दुर्गः । ३. वप्रः=प्राकारः ।
४. गजसमूहैः । ५. भेरुण्डाः=पक्षिणः । ६. पूगद्रुमाः ।

वातोर्मिभिर् धूत - शिखा विशाला
यद्वाऽत्र ताला रसपान - लुब्धान् ।
"हालाहलं तद् मधुरा न 'हाले''-
त्यवारयंस्तानभिधित्समानाः ॥ १४ ॥

प्राक्रमापयन् देश - दिशः: प्रतापैस्
स्वं गापयंश्चाऽत्र यशो महात्मा ।
[2]वीक्षोन्नमत् - तुङ्ग - तरङ्ग - कण्ठम्
प्राची – पयोधिं प्रवरः प्रपेदे ॥ १५ ॥

उत्पद्यमानांश्च [3]विपद्यमानान्
हिण्डीर - हासांश्च तरङ्ग-लासान् ।
स आलुलोकेऽथ पुरो विधातुर्
वपुष्मतीं पेशलतामनन्ताम् ॥ १६ ॥

दृष्ट्वा स तुङ्गानिह फेनिलोर्मीस्-
तुषार - संवीत - धराधराऽऽभान् ।
मत्सीध्वथो देश्य - वधू - विलासान्
सस्मार काश्मीर - वसुन्धरायाः ॥ १७ ॥

प्राप्तं प्रतीरे करुणालयं तम्
उद्वेलितो वा विततोर्मि - बाहुः ।
हिण्डीर - हासो [4]वरुणालयस्तु
प्रत्युज्जगामेव [5]सतीर्थ्यं - कल्पम् ॥ १८ ॥

कारुण्य - सिन्धौ प्रवरेऽभ्युपेते
प्रसारित - प्रांशु - तरङ्ग - [6]बाहुः ।
सिन्धुः सतीर्थस्य सभाजनार्थं
नदंन्नकार्षीज् जयघोषमेव ॥ १९ ॥

उत्कण्ठिताः पार्थिव - दर्शनार्थं
न श्रद्धयाऽऽपो नितरां बभूवुः ।
परं पयोधेरतिथि - प्रियस्य
प्रायो हृदुल्लोल - मिषाल्ललास ॥ २० ॥

१. मद्यम् । २. वीक्षायै=दर्शनार्थम् । ३. विनश्यतः ।
४. समुद्रः । ५. सतीर्थ्यः=सहपाठी । ६. बाहुः=भुजः ।

इतो व्रजन्त्यस् तत आव्रजन्त्यस्
संघट्टनं या ययुरूर्मयोऽत्र ।
राजाधिराजागमनोत्सवे ताः
कण्ठे लगन्ति स्म मिथः प्रसादात् ॥ २१ ॥

स्वस्तीति वाचा स ततोऽपि शस्तः
शास्ता समस्तैरपि सत्कृतोऽभूत् ।
महानिनादस्य मिषादुदन्वान्
तदेव तावत् पुनरन्वकार्षीत् ॥ २२ ॥

अधित्यकायामुदयस्य दूरे
स्थितं तनूजं लघु वाऽभ्युपेतुम् ।
दोधूयमानोच्च - तरङ्गहस्तः
[1]कल्लोलमालीन्दुमिवाऽऽजुहाव ॥ २३ ॥

हुङ्कार - गर्जान् प्रथयन् प्रचण्डान्
विखण्डयन्नुद्धत - [2]कूपदण्डान् ।
[3]उत्तम्भयन् क्वापि पयांस्यधीरः
प्रधूत - तीरः प्रववौ समीरः ॥ २४ ॥

वातो विलासीव पुनः प्रतीरात्
पश्चात् तरङ्गान् प्रणुदन् प्रवेगात् ।
किमङ्कात् [4]सागरमेखलायाः
धाष्ट्र्येन लज्जापटमुच्चकर्ष ॥ २५ ॥

ततोऽधिपाऽऽदिष्ट - पदे निविष्टे
सैन्ये स्वनैस्तर्जित - सिन्धु - घोषे ।
स्वच्छन्द - वाजिव्रज - ह्रेषितानि
दिगन्तरं मेदुरतामनैषुः ॥ २६ ॥

दोला - चला[5]ऽऽलानित - वारणानाम्
विस्तीर्णया श्यामिकया विचित्रः ।
आ दृष्टिपातात् सहसाऽऽविरासीत्
[6]तरङ्गमालीव परः प्रतीरे ॥ २७ ॥

---

१. सागरः । २. कूपदण्डान् = गुणवृक्षान् । ३. उत्पातयन् ।
४. भूमेः । ५. आलानिताः = बद्धाः । ६. सिन्धुः ।

स्थिते निवेशेऽथ वसुन्धरेशम्
बम्भ्रम्यमाणं मुदयोपकूलम् ।
निरीक्ष्य तत्कान्ति - कृताऽभिचारा
मन्येऽनिमेषा अधुनाऽपि मीनाः ॥ २८ ॥

विष्वग् जगत्यां प्रथितौ गभीरौ
पती प्रसिद्धावपि वाहिनीनाम् ।
सम्प्राप्नुतां सम्प्रति तुल्य - कक्षाम्
प्राप्तो महीपः स तथा [1]तरीपः ॥ २९ ॥

शुक्त्यादिकान्यत्र तटीषु सूर्य-
सुधांशु - भासा सुतमां [2]लसन्ति ।
अब्ध्यम्बराया धरणी - रमण्याः
शाट्यञ्चले स्युर् मणयः पिनद्धाः ॥ ३० ॥

[3]पाथोधि - वङ्कोत्तरणाशयेषु
पोतास्तरण्यश्च महातरङ्गैः ।
उत्थाप्य भूयश्च निपात्यमानाः
प्रेङ्खोल्यमाना इव रेजिरेऽत्र ॥ ३१ ॥

क्षेत्रेषु तत्रोपतटं समन्तात्
सज्जीकृतं तल्लवणं स्वजं वा ।
सिन्धूपरोधाद् यश एव मूर्त्तम्
पुञ्जीकृतं भूमिभृतो बभूव ॥ ३२ ॥

कालाऽनुकूलाऽम्बुधि - वङ्ककूले
तदैव दैवाद् ववृतेऽथ मेला ।
या रोचनी काचिदनन्यपूर्वा
व्यक्तिस्ततोऽभाद् विधि - चातुरीणाम् ॥ ३३ ॥

मेला न साऽऽसीत् प्रलयाम्बुवेला
वातावली वाऽपि भुवि भ्रमन्ती ।
घूर्णायमाना स्वयमेव वाऽहो !
बभूव वापी मदिरोदराऽसौ ॥ ३४ ॥

---

१. समुद्रः । २. द्योतमानानि ।
३. पाथोधि-वङ्कः=हिं० खाड़ी ; उत्तरणाशयः=हिं० बन्दरगाह ।

दिदृक्षया सर्वजितः किमेता
मत्स्यो महाब्धेर् बहिरभ्युपेताः ? ।
सौरभ्य - सूत्रैर् हृदयं हरन्ती
काऽप्यास्त चित्रोत्कुसुभा वनी वा ।। ३५ ।।

विभिन्न - वर्णा च विभिन्न - रूपा
भिन्नाऽङ्गसंस्थाऽप्यथ भिन्न - सज्जा ।
प्रत्येकमासीत् तरुणीह धन्या-
ऽनन्या तडिद्वा प्रलयस्य मूर्त्तिः ।। ३६ ।।

लावण्य - वार्धेर् लहरीव लोला
लीला - लतायाः कलिकेव काचित् ।
कन्दर्प - कल्पद्रुम - वल्लरीव
बाला विलासोल्लसिताऽसिरासीत् ।। ३७ ।।

सा सीकरैः सिन्धु - समीर - लातैर्
लिप्तेव लावण्यधराऽद्वितीया ।
कन्दर्प - सेनाधिपतेः पदेऽद्य
कृताऽभिषेका वरुणेन रेजे ।। ३८ ।।

निपीय तां वाटकिनः कुमारास्
तयैव सायुज्यमिवाऽभ्युपेयुः ।
कुतोऽन्यथैक्षन्त समन्ततस्ते
स्वप्नेषु तामेव च जागरेषु ।। ३९ ।।

काऽपीह नीलिम्नि निलीन - मूर्त्तिर्
वर्णान्तर - स्त्री - जयिनी विरेजे ।
को नाम वर्णोऽभिभवाय कृष्णस्या-
ऽलन्तमस्तावदिलातले स्यात् ।। ४० ।।

न श्यामिकां नीरनिधेः समीर-
संसर्गतोऽधात् सुभगे शरीरे ।
युवाऽक्षि - बाण - व्यध - वारणाय
बभार साऽयस्मय - [1]वारबाणम् ।। ४१ ।।

---

१. वारबाणम्=कवचम् ।

सा सैन्य - साम्या स्मर - सङ्गराय
सदाऽपि सन्नद्ध - समस्त - मूर्त्तिः ।
तारुण्य - लाम्पट्य - जुषां कटाक्ष-
[1]शरव्यतामैत् सहजैर् विलासैः ॥ ४२ ॥

कस्तूरिका - चर्चित - गात्र - यष्टिः
श्यामाऽपरा चारिम - चर्चनीया ।
मनोभुवो मूर्तिमतीव माया
प्रसह्य कं नो मुखरीचकार ॥ ४३ ॥

अन्याऽत्र धन्या हृदि मन्मथाऽग्नि-
शिखा - शतानीव बभार बाला ।
तद् - धूमधूम्नैव हि तच्छरीरे
मलीमसी श्यामलताऽऽविरासीत् ॥ ४४ ॥

दोला - स्थिता काऽपि नतोन्नतेन
नितम्ब - बिम्बेन नवा वधूटी ।
जङ्गम्यमानोर्ध्वमधो दिवाऽपि
चकार लीलां पुरुषायितस्य ॥ ४५ ॥

एकाऽक्षता[2] चारु - चकोर - चक्षुर्
वल्लीव चो[3]-द्यत्तरुणाऽवलम्बा
परैरुपालभ्य पुनः स्व - दैवं
दण्डायमानोच्छ्वसितैर् व्यलोकि ॥ ४६ ॥

विविक्षतोऽसौ नव - यौवनस्य
प्रसाधिता [4]वन्दन - मालिकेव ।
अनक्षरं रूपमदं ब्रुवाणा
चरिष्णुराज्ञेव बभौ स्मरस्य ॥ ४७ ॥

वैदेशिकी काऽपि च लक्तकाद्यैर्
बाला मृषा कल्पित - काय - कान्तिः ।
मुग्धान् ध्रुवं वञ्चयितुं कुमारान्
अनूप - देशेऽपि [5]मरीचिकाऽऽसीत् ॥ ४८ ॥

---

१. लक्ष्यताम् । २. कुमारीत्यर्थः ।
३. उदीयमान-युवक-कृताऽवलम्बा; उत्थितेन तरुणा=वृक्षेणाऽवलम्बिता ।
४. तोरण-मालेव । ५. मृगतृष्णा ।

घन - स्तनी कापि जनी दधाना
सौन्दर्य - सन्दोहमिवेह देहम् ।
काशिष्ण्ु - वातोल्लसदंशुकस्य
कन्दर्पकेतोस्तनुते स्म लीलाम् ॥ ४९ ॥

साऽऽचार इत्येव कृताङ्गभूषा
सौन्दर्य - सारोल्लसिताऽसिताङ्गी ।
मायामयी मन्मथ - [1]पिच्छिकेव
तारुण्य - साम्राज्यमहो ! शशास ॥ ५० ॥

काचित् किशोरी सुविषक्त - गात्र-
संस्था तथात्मीकृत - रूपभङ्गी
कण्डूतिमन्तःकरणे विधात्री
साक्षाज्जयश्रीः स्मर - भूभृतोऽभूत् ॥ ५१ ॥

पौष्पीं दधानोरसि काऽपि मालां
बाला स्मरान्दोलन - वल्लरीं वा ।
[2]पुम्भावमान्दोलयति स्म दृष्टा
रागैक - मूर्त्तिः स्फुटमेकिकैव ॥ ५२ ॥

मिलिन्द - माला - भ्रुकुटी - विलासा
[3]वृन्दार - बाला - वदनारबिन्दा ।
नीलोत्पलाक्षी नवमल्लिकाङ्गी
सुनिश्चितं सा स्मर - सम्पदासीत् ॥ ५३ ॥

काचिद् विधातुः प्रतिमा पटिम्नः
स्त्री - सर्ग - साम्राज्य - पदेऽभिषिक्ता ।
अव्याज - रम्यं वदनं वहन्ती
फलेग्रहित्वं नयने निनाय ॥ ५४ ॥

मारेण साक्षादनुशासिता याः
लीलाः सहोदर्य इवाऽदसीयाः ।
[4]पारम्परीणं द्रविणं च रूपं
लज्जा सखीभूयमिता तथाऽऽसीत् ॥ ५५ ॥

---

१. पिच्छिका=ऐन्द्रजालिकस्य मयूरपक्षगुच्छः । २. पुरुषत्वम् ।
३. वृन्दार-बाला=देव-बाला । ४ कुलपरम्परया प्राप्तम् ।

करण्ति - विश्रान्त - दृशोऽपरायाः
गत्वोपकर्णं जपतः स्म नेत्रे ।
"अव्याज - लावण्य - धरा धरायां
काऽप्येति नो तन्वि ! तुलां तवे"ति ॥ ५६ ॥

उद्दाम - तारुण्य - तरङ्गितायास्
तस्या मुखेन्दोः स्मित - चन्द्रिका च ।
विक्षोभ्य चेतोऽम्बुधिमध्वगानाम्
बलाद् वराकं विदधेऽतिवेलम् ॥ ५७ ॥

काऽप्यु[1]द्द्युतामम्बर - भूषणानाम्
प्रभा - प्रतानैस्तरला तडिद् वा ।
अन्धीकृतान् वै तरुणानकार्षीत्
पुरो यियासूनपि रुद्ध - पादान् ॥ ५८ ॥

साऽध्वन्य - दृक् - खञ्जन - वागुरेव
सीमा विधेः शिल्प - कला - पटिम्नः ।
बभूव चित्रा चरमेव रेखा
चारुत्व - चित्रस्य चमत्कृतिर् वा ॥ ५९ ॥

उपर्युरोजाऽद्रि - युगं च नीचैस्
तस्या दधानं जघनं घनं च ।
मध्येऽत्र मध्यं परिपीडितं सद्
ईर्ष्या - वशाद् वा कृशिमानमापत् ॥ ६० ॥

मनोरथानामपि काऽप्यगम्या
बभूव धारा मधुनः किशोरी ।
[2]नेत्र - त्रिभागेण निपीयमाना
या तृप्तयेऽकल्पत नैव यूनाम् ॥ ६१ ॥

स्तब्धैश्चिरं कर्णपुटैः कुमारा
आतृप्ति तत्कान्ति - रसं निपीय ।
ते रोद्धुमानन्दममन्दमन्तर्
न्यमीलयन् नेत्र - कपाट - युग्मम् ॥ ६२ ॥

---

१. द्योतमानानाम् ।   २. कटाक्षेण ।

तां पश्यतां पार्वण - चन्द्र - कान्त्ये-
[1]वोद्वर्तितां वाचि सुधां दधानाम् ।
नेत्राणि यूनां नितरां प्रसादाद्
उन्मुद्रितानीन्दु - मणी - बभूवुः ॥ ६३ ॥

कैवर्त - कान्ता रुचिरं दधाना
वस्त्राऽऽस्तृते वर्ष्मणि गौरिमाणम् ।
लावण्य - धीरैरथ वा समीरैर्
हृताऽङ्ग - लावण्य - विभा बभूवुः । ६४ ॥

लिप्तेव नीलोत्पलिनी - परागैः
रागैक - मूर्त्तिः सुषमा चरिष्णुः ।
कैवर्त - बालाऽत्र च काऽपि कूले
चेतः किमीयं न चलं चकार ? ॥ ६५ ॥

निष्कासिता नीरनिधेर् निजार्थम्
मत्स्येव [2]मत्सीक्षण - वेश - वासा ।
सा मीनकेतोः रुरुचे विलोला
नूनं त्रिलोकी - जय - वैजयन्ती ॥ ६६ ॥

स्तम्भाविवोरू नियतं तदीयौ
जगज्जिगीषोर् मदन - द्विपस्य ।
बभूवतुर् मन्दिर - मन्दुराऽग्रे
पुरश्च पश्चात् किमु बन्धनाय ॥ ६७ ॥

मरन्द - माधुर्य - धराऽधरेऽस्या
मुखारबिन्दे भ्रमराऽलकाली ।
आलम्बमाना मधुपान - लीलाम्
मदाऽऽधुता सन्ततमभ्यनैषीत् ॥ ६८ ॥

मुखेन राकारमणं जयन्ती
विष्टम्भयन्त्यप्यपरा तटस्थान् ।
उद्वेलयामास दिवाऽपि चाऽब्धिं
कल्लोल - मालाऽऽकुलितं विलोला ॥ ६९ ॥

---

१. उद्वर्तिता=लिप्तामित्यर्थः । २. मत्सी-तुल्य-नेत्र-वस्त्र-युता ।

तरङ्गितैर् नीरनिधेः समीरैः
सूक्ष्माऽम्बरैरावृत - गात्र - यष्टिः ।
सा कल्पना काऽपि कवीश्वराणाम्
वेलेव लावण्यमयी पराऽऽसीत् ॥ ७० ॥

सेर्ष्यं मिथो मञ्जिम - यौवनाभ्यां
तस्या वृतायाः सहसोपरिष्टात् ।
न कैर् गुणज्ञैः रस - मार्मिकैर् वा
वार्याणि वासन्तिक - वैभवानि ॥ ७१ ॥

समार्पिपत् काक्षमसौ रहो यं
नूनं स यूनो हृदय - क्रयाय ।
स्यात् प्राक्तरां प्रेम्ण इहाऽद्य [1]सत्यङ्-
कारो मदाप्लावित - यौवनायाः ॥ ७२ ॥

[2]अनाशितम्भवं रूपं तत्राऽऽ[3]सेचनकं दृशोः ।
किशोरी बिभ्रती कापि चक्रे यूनस्तपस्विनः ॥ ७३ ॥

कूलेषु कैवर्त - कुलैरिहाऽल्पाः
मीना वराकाः परिशोष्यमाणाः ।
दूराददृश्यन्त दयार्द्र - दृग्भिः
पान्थैर् दृढं मुद्रित - वक्त्रनासैः ॥ ७४ ॥

प्रास्तानि जालानि निषाद - वृन्दैः
स्थले स्फुरन्मीन - समाप्लुतानि ।
विरक्त - मुक्तानि गुणात्म - माया-
जालान्यभासन्त सवासनानि ॥ ७५ ॥

उत्कूर्दतां चोल्लुठतां झषाणां
शापैश्च हिंसा - जनितोग्र - पापैः ।
ते धीवराः श्यामल - लोहदेहाः
कालस्य [4]कैङ्कर्यमिवाऽत्र चक्रुः ॥ ७६ ॥

---

१. प्राग्दत्तं मूल्यम्, हिं० साई, फा० पेशगी । २. अतृप्तिकरमित्यर्थः ।
३. मोहकम् । ४. सेवकत्वम् ।

निपीय लावण्य - मधूनि मत्तश्-
चिराय कैवर्तक - कामिनीनाम् ।
शनैः शनैः स्याद् रसिकः [1]सरस्वान्
स्वयं स लावण्यमयत्वमाप्तः ॥ ७७ ॥

फेनायमानोऽजगरो यथाऽब्धिः
फूत्कार - घोषैः प्रथयन् भयानि ।
स्वाच्छन्द्य - रोद्धूनभितस्तटाद्रीन्
ग्राः / घस्मरोऽसौ निजगाल शश्वत् ॥ ७८ ॥

नावो निबद्धा अपि कूल - कीलैः
पूरेऽनुवारं प्लवन - प्रवृत्ताः ।
स्वैरं समुद्रे तरणाय तीव्रो—
त्कण्ठा [2]वराटान् बलवच्चकर्षुः ॥ ७९ ॥

पताकिनः पोत - वरा विदूरे
कल्लोल - पूरे खमिवोपयाताः ।
अधिष्ठितोत्तुङ्ग - धराधराणां
लीलाममुष्णन् सुर - मन्दिराणाम् ॥ ८० ॥

द्वंधं नयन्तस् सलिलानि पोता
द्वीपान्तरं दूरत एव यान्तः ।
[3]मत्स्याङ्गनानामतिदुर्लभानां
सञ्चारि - सद्म - भ्रममत्र चक्रुः ॥ ८१ ॥

तन्व्यस् तरण्यः सहसाऽधिरूढास्
तरङ्ग - दोलासु चलाचलासु ।
उत्प्लुत्य दूरं पतयालवो द्राग्
आन्दोलयन् कस्य भयान्न चेतः ? ॥ ८२ ॥

[4]अरित्र - पातैस् सह गीतिकानां
रोहाऽवरोह - स्वर - माधुरीभिः ।
स्वयं तरन्तो मुदिता निषादा
न्यमज्जयन् श्रोतृ - गणान् सुधाऽब्धौ ॥ ८३ ॥

---

१. सागरः । २. रज्जूः ।
३. मत्स्यपत्नी, इं० Mermaid. ४. अरित्रं = नौदण्डः, हिं० चप्पू ।

गीतानि तेषां मधुसात्कृतानि
प्रवासिनी - प्रीति - परिप्लुतानि ।
निपीय दीर्घं - स्वर - सौभगानि
शिरोऽधुनोत् किं स तरङ्गमाली ? ॥ ८४ ॥

सौरस्य - सौम्य - स्वर - गीतधाराः
सविभ्रमं दिक्ष्य उपेत्य कुल्याः ।
प्रकाशयन्त्यः प्रणय - प्रकर्षम्
पतिं पयोधिं परितश्चुचुम्बुः ॥ ८५ ॥

[1]काशिष्णु - काया लघवोऽत्र मीनाः
खमुत्पतन्तो मुदितास् तमीषु ।
ज्वाला - करालस्य तले स्थितस्य
रेजुः स्फुलिङ्गा इव वाडवस्य ॥ ८६ ॥

उद्दाम - वेगा गगनं लिहन्तस्
तुङ्गानि तीराणि च ताडयन्तः ।
रौद्राट्टहासास् तुमुलास्तरङ्गाः
क्वाऽप्युद्धतं ताण्डवमन्वकार्षुः ॥ ८७ ॥

गभीर - नीरे [2]तिमयस् तरन्त
आसारमुच्चैः श्वसितैः क्षिपन्तः ।
धारागृहाणीव विकल्पयन्तो
वार्धिं क्वचिद् वारिदतामनैषुः ॥ ८८ ॥

ज्योत्स्नीषु बिम्बोऽत्र सुधाकरस्य
स्वच्छे कुतश्चित् सलिले निविष्टः ।
विहारिभिस् तत्र मुदोपकूलं
दृष्टः सुधा - कुम्भ इव द्वितीयः ॥ ८९ ॥

तोये स्थिरे तारकिताम्बरस्य
रत्नाकरोऽसावुपलभ्य बिम्बम् ।
सुव्यक्त - मुक्तामणि - मञ्जिमाढ्यो
विलोभयामास न दर्शकं कम् ? ॥ ९० ॥

---

१. काशिष्णुः = उज्ज्वलः । २. बृहन्मीनाः, Whales.

पूर्णेन्दु - बिम्बं प्रतिपद्य चाऽयं
हृतं पुरा कौस्तुभमेव भूयः।
कल्लोलमाली समवाप्य गर्जन्
सोल्लास - लासं भृशमाततान ॥ ९१ ॥

खरैः करैरस्य जलेचरा मे
सन्तापिता मा स्म भवन्नितीव।
बभौ स [1]छायामयमुष्णरश्मिं
निष्कासयन्नूर्मि - परम्पराभिः ॥ ९२ ॥

नीरं नदैर् दृप्ततया वितीर्णम्
वेलोर्मिभिः प्रत्यददात् तदब्धिः।
एवं प्रदाने विनिमीयमाने
स्यात् कोऽधमर्णश्च क उत्तमर्णः ? ॥ ९३ ॥

तत्रैव चोत्तुङ्ग - लसत्तरङ्गा
वराङ्गनाऽऽस्तीर्ण - पयोधराङ्गा।
पयोधिना वेगवताऽऽप्तसङ्गा
साऽऽलिङ्गिताङ्गीव विभाति गङ्गा ॥ ९४ ॥

दीनाऽबलानां [2]करदः स्वयं सन्-
अनुक्रमेणाऽथ पदे पदेऽपि।
विक्रम्य [3]दृप्रान् दमयन् महीपान्
दयाकरोऽसौ करदीचकार ॥ ९५ ॥

पृष्ठं प्रदर्श्य प्रधनात् पलायिताः
पातारमप्राप्य परत्र पीडिताः।
प्रत्येत्य पृथ्वीपति - पाद - पातिनः
प्रादर्शयन् पृष्ठमहो ! पुनः परे ॥ ९६ ॥

तच्चाप - मुक्तोरग - कल्प - बाण -
फूत्कार - वातैः समरे रिपूणाम्।
प्रताप - दीपाः ककुभो दहन्तो
निर्वाणतामेकपदेऽभ्युपेताः ॥ ९७ ॥

१. प्रतिबिम्बितम्। २. हस्त-दाता, सहायक इत्यर्थः। ३. गर्वितान्।

सुहृद् बभूवानपि सोऽखिलानाम् ।
लोकाऽहितानामसु - हृद् बभूव ।
प्रजा - हितानां न हि रक्षणाय
योऽलन्तमः किं नु स [1]लोकपालः ? ॥ ९८ ॥

धीरो धरां धर्म - धरां विधाय
प्रदक्षिणीं - कर्तुमिवाऽभिकाङ्क्षी ।
स वामतो वार्धिमथो विमुञ्चन्
व्यावर्तयामास वलान्यवाचीम् ॥ ९९ ॥

असोढ - तत्तीव्रतम - प्रतापा
भीत्यैव विष्वग् विसरद् - विलापा ।
वासेषु वीरैरकृत - प्रणाशा
पराजिताऽजायत दक्षिणाशा ॥ १०० ॥

द्विषोऽत्र सर्वेश्वर - [2]कम्पनाया
निस्त्रिंश - [3]शम्पा - लसितैः सकम्पाः ।
आतङ्किताः शङ्कित - जीवनाश्च
वैवश्य - हेतोर् विविशुर् वनानि ॥ १०१ ॥

ये चातुरीं स्वामथ [4]चक्रिकाभिः
प्रादर्शयंस्तान् प्रतिरोध - कारान् ।
कारासु गुप्तान् विषयाद् विलुप्तान्
[5]चक्राणि चक्रुः प्रवरस्य भर्तुः ॥ १०२ ॥

पराजयोऽरेर् न तु तच्चमूनाम्
परिक्षयस् तस्य बभूव लक्ष्यम् ।
स्निग्ध - स्वभावैरिह पुण्य - पक्ष्यं
यत् प्राणिनां स्याद् हितमेव रक्ष्यम् ॥ १०३ ॥

जित्वा जनानां हृदयानि चाऽत्र
दयानिधिः स्वार्थमपास्य दूरे ।
मित्रैरमित्रैरपि चाऽविभाज्यं
संस्थापयामास स धर्म - राज्यम् ॥ १०४ ॥

---

१. भूपः । २. कम्पना=सेना । ३. शम्पा=विद्युत् ।
४. उपजापैः । ५. सैन्यानि

दानाऽम्भसा तस्य बभूव सिक्ता
वसुन्धरा वारण - गामिनोऽत्र ।
दानाऽम्भसा चाऽथ मतङ्गजाना-
मभ्युक्षिताऽभूद् धरणी रणस्य ॥ १०५ ॥

क्रोडीकृतं वीक्ष्य जयश्रिया तं
निरन्तरं विश्वजनीन - वृत्तिम् ।
सापत्न्य - पीडामनुमाय कीर्त्ती
रुषाऽन्वितेवाऽभ्यगमद् दिगन्तम् ॥ १०६ ॥

इत्थं स तत्राऽपि च चक्रवर्ती
चक्रे स्व - सेना - रथचक्र - रेखाम् ।
रक्षा - निमित्ताद् वसुधा - तलस्य
याऽऽसीत् कृता मन्त्रविदेव लेखा ॥ १०७ ॥

तं दाक्षिणं दक्षिणतः प्रदेशम्
पश्चात् परित्यज्य दिनैः कियद्भिः ।
धन्यैर् धरेशैरकृतोपरोधः
प्रापद् विपश्चित् स च पश्चिमाशाम् ॥ १०८ ॥

अमुष्य बाधा विनिवारयन्तस्
ते वारणा एव यथार्थ - संज्ञाः ।
तदेक[1]दन्तस्य शुभङ्करत्वम्
मार्गेऽन्वकुर्वन् [2]प्रभविष्णुतां च ॥ १०९ ॥

गतायुषस् सीम्नि ततोऽप्यकाण्डे
बुभूषवः प्राघुणिका यमस्य ।
कस्याऽपि मत्तस्य नृपस्य योधाः
[3]वीर्याऽस्मिमन्तो रुरुधुर् बलं तत् ॥ ११० ॥

शौर्योन्मदा वेपित - दिक् - प्रदेशास्
तत्पत्तयो मूर्त्त - विपत्तयो वा ।
कालस्य साचिव्यमिवाऽभ्युपेता
अकाल - हीनं रिपुमभ्यधावन् ॥ १११ ॥

---

१. गणेशस्य । २. प्रभुतामित्यर्थः । ३. बलाभिमानाः ।

[1]शौण्डीरतैषामथ शूरतायाः
कथं नु कथ्येत मितैर् वचोभिः ।
जिगीषुताया अपि पूर्वमेव
ये जिष्णवो वैरि - पुरेष्वगर्जन् ॥ ११२ ॥

कातर्य - हीने सह - युध्व - वर्गे
वीरोचितं लोकमितेऽवशिष्टैः ।
पलायमानैः परिपन्थि - सार्थैर्
व्यरच्यतैभ्यः पर - राज्यमार्गः ॥ ११३ ॥

शस्त्रास्त्र - धारा - स्रवदस्र - धारे
रणाङ्गणे वैरि - गणा निमग्नाः ।
तदङ्गनानां च विलापिनीनां
दृशोऽस्र - धारासु गृहाङ्गनेषु ॥ ११४ ॥

चक्रैस्तदीयैर् [2]द्रुत - चक्रवातैः
[3]प्रस्तावनाभिः प्रलयस्य वा तैः ।
उद्धूलयद्भिः ककुभोऽरयोऽन्ये
पलायितुं चाऽपि कृता अनीशाः ॥ ११५ ॥

ये वैतसीं वृत्तिमुपेयिवांसो
न पातितास्ते प्रणिपात - नम्राः ।
उत्कन्धरा दर्पधरा धरेशा
नीताश्च नाकं तृण - तूल - तुल्याः ॥ ११६ ॥

[4]गाजं च माङ्गल्य - मुखं चमूनाम्
मुखे व्रजद् [5]बृंहित - भव्य - गीतम् ।
व्यलोकि चाऽश्रावि विरोधि - योधैः
कृतान्त - सन्देशमिव ब्रुवाणम् ॥ ११७ ॥

अवार्य - वीर्यैर् वर - वीर - वृन्दैर्
[6]आम्रेडितान् स्वामि - जयस्य घोषान् ।
[7]उद्गूर्ण - शुण्डैः कृत - गर्जितानि
ध्रुवं धमन्ति स्म गज - व्रजानि ॥ ११८ ॥

---

१. गर्वः । २. वेगवद्-वातावर्तैः । ३. प्रारम्भैः । ४. गज-समूहः ।
५. बृंहितम्=करि-गर्जितम् । ६. पुनरुक्तान् । ७. उत्थापित-करैः ।

संचारि - दुर्ग - प्रतिमान - भाजां
दन्तावलानां गज - गामिनोऽस्य ।
भ्रमान्ति गात्रेषु बलानि दान-
रूपेण निर्भिद्य कटान् निरीयुः ॥ ११९ ॥

राज्ञां प्रजा - शोषण - पेशलानाम्
उत्साह - भङ्गाय बभूवुरस्य ।
वाता मदस्रावि - मतङ्गजानां
गन्धान् समादाय पुरश्चरन्तः ॥ १२० ॥

कालायस - स्तम्भ - पदाऽभिघातैः
सुखेन पिष्ट्वोद्धृत - कण्टकांश्च ।
मार्गाः शिला - दन्तुरिता गजैस्तैर्
नम्रीकृताः कापथ - गामिनोऽपि ॥ १२१ ॥

प्राशा। कृता यैरधमैरधीनाः
प्रजा रुदत्यो विवशाश्च दीनाः ।
प्राशाभिरेतेऽप्यभवन् विहीना।
प्राप्ता यदा प्रावर - सांयुगीना। ॥ १२२ ॥

हया हसन्तः खर - हेषयाऽरीन्
खलीन - संरुद्ध - मुखत्व - हेतोः ।
[1]द्रावोच्छ्रिताभुग्न - खुराग्र - दन्तैः
पुरो रिपूणां न्यगिलन्निवोर्वीम् ॥ १२३ ॥

ये स्वैरिणः पार्थिवताऽवलेपाश्
चार्वाक - चर्या इव भिन्न - शीलाः ।
ते जङ्गमैर् लोह - नगैस्तु नागैः
पिष्टा ययुः [2]पार्थिव - रूपमेव ॥ १२४ ॥

प्रशान्ति - दानैर् विजयाऽवदानैः
शौण्डीर्य - शौर्याण्यपि मण्डयन्तः ।
दुष्टाऽघपुष्टान् लघु दण्डयन्तः
वे डीयमाना बभुरश्ववाराः ॥ १२५ ॥

---

१. द्रावः = द्रुतगतिः ।   २. मृत्तिका-रूपम् ।

झञ्झायमानेऽमित - शौर्यमाने
विधूनिताऽनन्त - दिगन्त - देशे ।
प्रतिष्ठमाने प्रवरस्य सैन्ये
तेनुर् द्विषः पत्र - पलाल - लीलाम् ॥ १२६ ॥

[1]चक्री भविष्णुः करुणांक - धर्म-
साम्राज्य - नेता जनता विनेता ।
तान् दुर्विनीता[2]नुदतिष्ठिपत् स
ये मार - मोहेन तदा प्रसुप्ताः ॥ १२७ ॥

एवं क्षितीशः क्षितिजान्त - दृश्यैस्
तैर् वाधि - वेलामिव वर्धमानैः ।
कटाक्षितः सन् विजय - श्रियाऽऽशां
स [3]वारुणीमाशु वलैर् विवेश ॥ १२८ ॥

चण्डरश्मौ प्रतीचीं प्रयाते तदा-
ऽनुक्रमं. साऽथ दन्दह्यमानेव दिक् ।
शोणिमानं ततः श्यामलत्वं गता
मूकिमाऽमोचि घूकैस्तथाऽन्तर्हितैः ॥ १२९ ॥

समस्त - सैनिक - प्रियः
समाप्त - दैनिक - क्रियः ।
[4]न्यविक्षताऽथ सन्मतिः
स विश्रमाय भूपतिः ॥ १३० ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि-विविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - शास्त्रिणा पाराशरेण प्रणीते 'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये, 'प्रवर-दिग्वजय-वर्णनम्' इत्याख्यः त्रयोविंशः सर्गः परिणतः ॥

---

१. चक्रवर्ती । २. उत्थापयामास; उदबोधयत् ।
३. पश्चिमाम् । ४. कटकं प्राविशत् ।

चतुर्विंशः सर्गः

तमांसि तिरयेस् तारे ! त्विकं तापस्य तीरयेः ।
दुर्धर्षान् द्विषतो दोषान् देवि ! दारय दूरय ॥ १ ॥

प्राच्या। प्रदेशेषु च दक्षिणस्याः
क्रमात् परिक्रामत एव नित्यम् ।
तटेषु नद्यब्धि - नगाऽवटेषु
तस्याऽथ केचित् [1]समया व्यतीयुः ॥ २ ॥

प्रालेय - पात - प्रलय - प्रभीता
मौक्यं गता प्रागथ शैशिरी श्रीः ।
इतोऽमुतो [2]विष्किर - काकलीनाम्
मिषेण मन्ये मुखरी - बभूव ॥ ३ ॥

वरो विवाहेऽपर - यात्रिकाणाम्
पुरस् सुमंस् सज्जित एति यद्वत् ।
ऋत्वग्र - यायी [3]सुरभिस् तथैव
शनैः प्रकृत्यङ्गनमाविवेश ॥ ४ ॥

प्रत्यग्र - जातैर् मृदु - शाद्वलैश्चा-
ऽऽश्लिष्टा तुषारोपचितैर् धरित्री ।
रोमाञ्चिता स्वेद - कणैश्च कीर्णा
प्रसेदुषीवाऽतितमां विरेजे ॥ ५ ॥

लताद्यमुत्कोरकतामयासीद्
उत्पुण्डरीकत्वमिता। सरस्यः ।
विलासिनं वीक्ष्य वसन्त - बालम्
भूः साङ्कुरा चोत्पुलकत्वमाप ॥ ६ ॥

---

१. ऋतवः । २. विष्किरः=पक्षी । ३. वसन्तः ।

मरन्द - मैरेय - मदेन मत्तैर्
मिलिन्द - वृन्दैर् लतिका वनीषु ।
झङ्कार - वक्रोक्तिभिरीर्यमाणा
मृदु स्मयन्ते स्म मधूत्सवेऽस्मिन् ॥ ७ ॥

दिगन्तरे कोमल - काकलीभिर्
विकीर्य माध्वीक - सुधा - मधूनि ।
समुल्लसन्तो विहगा वनीषु
वितेनिरे स्वागत - गीतकानि ॥ ८ ॥

शीतेन कोर्मी स्थितिमभ्युपेतं
गात्रं स्पृशन्नप्रखरैर् मयूखैः ।
द्यु - मेखलामध्यमणीयमानस्
सौम्य - स्वभावस् स्वदते स्म सूर्यः ॥ ९ ॥

आश्लिष्यमाणा मलयानिलेन
कम्पाकुला कण्टकिता च भूयः ।
मरन्द - सौगन्ध्य - भरोन्मदिष्णुः
वनस्थली प्रीति - रतिं व्यतानीत् ॥ १० ॥

'मारो वराकः प्रवरेण दूरम्
विद्राव्यतेऽसौ परितः प्रदेशम् ।
इत्येव चेतः - कुहरेषु यूनाम्
'मारोऽपरः स्वैरतयोल्ललास ॥ ११ ॥

जिष्णुर् जगत्या मदनो यथार्थं
त्रिनेत्र - भीतोऽपि वराङ्गनानाम् ।
हार - प्रपात - स्तनशैल - दुर्गे
हृदि स्थितस् सम्प्रति वीत - शङ्कः ॥ १२ ॥

पराग - सौरभ्य - सखस् समीरस्
सन्धुक्षयन् सुप्त - विलास - वह्निम् ।
चेतांसि चक्रे जरतामपीषत्
तारुण्य - तारल्य - तरङ्गितानि ॥ १३ ॥

---

४. हिंसा ; कामः ।

पिकाः स्वनोदञ्चित - पञ्चमाश्च
मूकाश्चिरात् सम्प्रति वावदूकाः ।
सेकैः सुधायाः समजीवयन् किम्
पञ्चेषुमै[1]शाऽनल - भस्म - शेषम् ? ॥ १४ ॥

मन्द - स्मिता मञ्जरिता व्रतत्य
उन्मादयन्ति स्म मधु - प्रदानैः ।
प्रीत्या पुनश्चुम्बन - लम्पटानि
लोलानि [2]रोलम्ब - कदम्बकानि ॥ १५ ॥

यथा यथा मालतिका - निकुञ्जे
प्रचक्रमे [3]सौमनसो विकासः ।
तथैव मानस् तिलशः क्रमेण
मम्लौ महीयानपि मानिनीनाम् ॥ १६ ॥

साङ्गत्यमाप्ताः सरघा - समूहा
आसार - झङ्कार - झरी - प्रसारैः ।
अबूबुधन् काम - कलत्रमत्र
"कान्तस्तवाऽद्यापि स जीवती"-ति ॥ १७ ॥

खमुत्पतन्तः पुनरापतन्तो
जेगीयमाना मृदु वाटिकासु ।
उत्पुच्छयन्तो मदनस्य दूताः
स्थेमानमीयुर् न खगाः कुतोऽपि ॥ १८ ॥

कर्णेषु झङ्कार - मिषाद् मिलिन्दा
मन्ये मुहुः किञ्चन मन्त्रयित्वा ।
दीनाऽध्वगान् [4]कन्दलिताऽभिलाषान्
क्वाऽप्युत्कयन्ति स्म तरस्वि - पादान् ॥ १९ ॥

म्लानान् द्रुमान् श्रीविरहाद् विलोक्य
कृपालु - शीलः किल कोकिलो द्राक्
मौखर्यमाप्याऽऽह्वयदभ्युपेतुम्
वसन्तमन्यत्र चिराद् वसन्तम् ॥ २० ॥

---

१. ऐशः=शिवसम्बन्धी ।
२. रोलम्बाः=भ्रमराः ।
३. पौष्पः ।
४. अङ्कुरितेच्छान् ।

"ताम्यन्त एवं नितरां युवानः
प्रीतिं मिथो रे! विनिमाय गूढाम्।
शरीर - लाभश्चरितार्थनीयः"
'कुहूः' पिकानामिति घोषणाऽऽसीत् ॥ २१ ॥

वाचालिताः कोकिल - काकलीनां
छलेन यत्राऽथ रसाल - मालाः।
क्षिप्रं यियासूनपि पान्थ - सार्थान्
फलाशनायाऽऽजुहुवुर् यथार्थम् ॥ २२ ॥

जनेषु वल्लीषु बहिस्तथाऽन्तर्
वनेषु पल्लीषु च पत्तनेषु।
स्फुरत् - समुल्लास - विलास - शाली
समुत्सवोऽजायत सार्वभौमः ॥ २३ ॥

एवं प्रसन्ने पथि राज - सिंहं
सिषेविरे तं सततं समीराः।
प्रसून - पुञ्जैः परिरब्ध - पूर्वाः
सौम्याः सुवासाः प्रसरत्परागाः ॥ २४ ॥

जयोन्मदाऽति - हर्षिणी
महाऽस्त्र - सङ्घ - वर्षिणी।
अराति - दुर्ग - दाहिनी
मदाच्चचाल वाहिनी ॥ २५ ॥

नभोऽपि वेपयन्त उच्चकैर् मुहुः स्व - बृंहितैर्
दिशोऽपि वेधनाय दीर्घ - दन्तशूल - सज्जिताः।
विपक्ष - नित्य - [1]हारि - मोद - नृत्यदुच्छ्रित - ध्वजाः
द्विषद् - दल - प्रमाथिनः प्रचेलुरग्रतो गजाः ॥ २६ ॥

प्रयुद्ध - तूर्य - तुल्य - नाद - तिर्यगुन्नमत्कराः
क्षयङ्करा भयङ्कराः शिवङ्कराश्च कुञ्जराः।
इमे जयश्रियं द्रुतं पदे पदेऽभ्युपेयुषीम्
[2]उपाचरन्निवाऽऽतत - प्रकम्पि - कर्ण - [3]बीजनैः ॥ २७ ॥

---

१. हारिः=पराजयः। २. असेवन्त। ३. बीजनैः=कम्पनैः।

उदस्त - हस्त - वक्ररूप - कल्पि"तोम्" - शुभाक्षरैर्
गणाधिपैर् ध्रुवं गजैर् विरोधि - दानवाऽरिभिः ।
नृशंस - राज - तापितः स भोग्य - भाग्य - हापितः
प्रदेश इष्ट - पुष्टये न्यषेचि दान - वारिभिः ॥ २८ ॥

करीन्द्र - पाद - यूप - घात - पांसवो दिगन्तरे
विवव्रुं बाष्प - सन्तति द्विषत्कलत्र - नेत्रयोः ।
नभोलिहो बभुः कुराज - नाश - लाघवाद् भुवः
प्रसाद - सूचकाः खमुत्थिता मुखानिला इव ॥ २९ ॥

तिरोहितेऽम्बरे रजोभरैर् बभौ विभाकरः
[1]उपप्लुतोऽथ भूतिपिण्ड - खात - कण्ठपोपमः ।
अनिच्छतेव तत्र भावि - भीम - युद्धमीक्षितुम्
मुखं परन्तु तेन पट्ट - वाससाऽपवारितम् ॥ ३० ॥

निवारितोऽपि वारि - तोऽत्र कोऽपि वारणो बलाद्
मदोत्कटो विशन् सरित् - सरोवरेषु वर्त्मनि ।
रणेषु वैरि - वीर - मर्दनोत्थ - पाप - पङ्किला-
मशूशुधत् तनूं मुहुस् तपस्वि - तुल्यतां गतः ॥ ३१ ॥

द्विषत्पदाऽपवित्रिता मलीमसा विहाय गां
गताः स्वरापगां ध्रुवं निमज्जनाय रेणवः ।
जगाम वासरश्च [2]वासुरात्वमन्धकारितो
दिशोऽपि मोहिताः स्वयं विलिल्यिरे नभस्तले ॥ ३२ ॥

यथा गजेन्द्र - राजयोऽशनैः शिला इलाचलान्
अचूर्णयन् मनोरथांस्तथैव ता विरोधिनाम् ।
यथा च ताः पदे पदे दृढान् द्रुमाननीनमन्
तथा तथा हठाशयान् शठांश्च शूर - मानिनः ॥ ३३ ॥

इभा इमे चरिष्णवोऽचला घनौघ - सन्निभाः
कपोल - निर्गलन्मदाम्बु - सिक्त - धूलिजालकान् ।
समीकृतान् नतोन्नताऽसमान - मेदिनी - पथान्
भट - क्रमाय चक्रिरे पुरोगमाः सुखाकरान् ॥ ३४ ॥

---

१. ग्रस्तः छन्नः । २. निशात्वम् ।

चलाः शिला इवाऽञ्जनस्य बालका गिरेरिव
महागजा इमे तमाल - साल - ताल - जालकान् ।
व्यदारयन् न्यवारयन् न्यकोचयन् धरां पदैः
व्यसारयंश्च बृंहितान्यरोचयन् दिशो मदैः ॥ ३५ ॥

ततश्च वैनतेयवद् विसर्पिणो विहायसि
धरातले च धूलिपात - मात्रदृश्य - विग्रहाः ।
प्रदुद्रुवुर् मनोजवाः समीरणे विसारिणस्
तुरङ्गमास् तरङ्गिते जलाशये यथा [1]ग्रहाः ॥ ३६ ॥

प्रचण्ड - ताण्डवाऽनुकारि - चारचञ्चलाश्च ते
स्थले विमानतां गता विडम्बिताऽर्क - वाजिनः ।
द्रुताऽनिलेन चोच्चकर्ण - वर्णिताऽरि - सम्भ्रमाः
[2]खलीन - संयता अपि द्विषां जिघत्सवो बभुः ॥ ३७ ॥

मही - महेश्वरस्य वाजि - राजयः पदे पदे
[3]द्रुते च रेचिते च धोरिते च वल्गिते गते ।
[4]उदञ्चितैः खरैः खुरैर् धरातले ध्रुवं जय-
प्रशस्तिमेव शौर्य - शक्ति - शंसिनीमलेखिषुः ॥ ३८ ॥

विलोल - पुच्छ - चामरैश् चिराय दण्डवत् स्थितैः
खलीन - तिग्म - दन्तजात - वेदनाऽवधीरणैः ।
उदस्य चाऽऽस्यमस्य वल्गु - वल्गनैस् तुरङ्गमैर्
जय - प्रमोद - नोदितैरकारि किं न ताण्डवम् ? ॥ ३९ ॥

शिला - स्थलीषु कूर्दतां तरस्विनामिहा[5]ऽर्वतां
[6]खुरत्र - घात - जात - तीव्र - विस्फुलिङ्ग - राजयः ।
धराऽधिशायिनामहो ! गतायुषां महीभृतां
दधुः क्वचिद् विदल्यमान - मौलिरत्न - विभ्रमम् ॥ ४० ॥

ककुप्सु कालदण्ड - भीम - भल्लपात - पेशलैर्
अमोघ - सायकच्छटैरधिष्ठिता महाभटैः ।
वितेनिरे न चीत्कृतीर् दृढास्[7]तरस्विनो रथाः
परं विरोधि - बन्धु - चीत्कृतानि तेऽनुचक्रिरे ॥ ४१ ॥

---

१. मकराः । २. हिं० लगाम । ३. गति-विशेषे । ४. उत्थापितैः ।
५. अश्वानाम् । ६. पुं० खुरीः नाल । ७. वेगवन्तः ।

मृगेन्द्र - शौर्य - गर्जनैश्च भीरुताऽभितर्जनै:
पराजितैर् न कर्हिचिद् रणोत्कटत्व - राजितैः ।
महारथैर् जनाऽभिनीत - गीत - वीरता - कथैर्
इह स्थितैर् जितेन्दिरा समाश्रिताऽरि - मन्दिरा ॥ ४२ ॥

रथोच्चयस्य मज्जतो भरादिवाऽध्व - धूलिषु
मुहुः स्खलन्निषक्त - नेमिचक्र - पाद - युग्मकम् ।
"विमोचिताऽस्म्यधर्म - शासनादहं त्वये"त्यहो !
तदा मद - प्रमोदिनी ध्रुवं चुचुम्ब मेदिनी ॥ ४३ ॥

[1]शताङ्ग - चक्र - चक्रमुल्लसद् द्रवत् ततो ययौ
परन्तु चक्रवर्तिनो यशः - प्रतापयोर् द्वयम् ।
तथा पथा न वेद्मि केन संसरन्निरन्तरं
दिगन्तरे ततान [2]जाङ्घिकत्वमप्रतोऽप्रतः ॥ ४४ ॥

असंख्य - [3]संख्य - शस्त्रचिह्न - भूषणैक - भूतयो
पुराण - कालतो जगत्प्रसिद्ध - वीर - जातयः ।
नृशंसता[4]ऽभियातयो परस्य न त्वरातयः
ककुप् - तटान्त - सन्ततास् ततोऽचलन् पदातयः ॥ ४५ ॥

महाभुजा महौजसो महीमहेन्द्र - पत्तयः
त एत एव ये रणे विपक्षिणां विपत्तयः ।
तनुक्षयो जयोऽपि वा सदा बभूव यत्पणः[5]
विपक्ष - नाश - चक्षण - क्षणस् तथा च य[6]त्क्षणः ॥ ४६ ॥

पदातिकैः पुरः पतत्पदैरपास्त - पातकैर्
वशीभवन्त्यमीयतेव वैरिणां वसुन्धरा ।
परन्न धर्मरोधिनां पुरेष्वहो ! विरोधिनाम्
वधूभिरन्वमीयत स्व - सौभग - क्षणाऽवधिः ॥ ४७ ॥

---

१. शताङ्गः=रथः । २. द्रुत-पदत्वम् । ३. संख्यम्=युद्धम् ।
४. घातकः । ५. पणः (शर्तं) । ६. उत्सवः ।

तरङ्गितेव सा पद-क्रमेषु पत्ति-[1]वाहिनी
[2]महीभृतो महोत्कटान् व्यपाटयन् निरोधिनः ।
दिने दिनेऽभितापिता धरा[3]मशस्यतामिता
चिराच्च शोषितां करैः खरैश् चकार पोषिताम् ॥ ४८ ॥

अपूर्व-चक्रवर्तिनो जय-ध्वजा इवोन्नता
[4]वरूथिनी-पदोद्धताः खचुम्बिनो न पांसवः ।
विधर्म-नाश-तोदिता बभूव [5]सागराम्बरा
कृतज्ञता-प्रकाशनाय धातृ-सन्निधौ गता ॥ ४९ ॥

चमू-स्वनैः खगा द्रुमान् विहाय दिक्प्रयायिणः
प्रणाश-पूर्वलक्षणैः रुतैरपूरयन् न खम् ।
"पलायतां न चापलं च तायताम्" इतीव ते
परं रिपून् रणोद्यतान् मदोद्धतानबूबुधन् ॥ ५० ॥

कूर्चकल्पैः करैरर्कः कर्कशैर् वेगवत्तरः ।
चक्रमे च क्रमेणाऽलम् मार्जयन् मेचकं मलम् ॥

लुप्तं यद्वाऽपि गुप्तं तद् आविर्भूयोज्ज्वलं पुनः
चिरत्नं रत्न-जातं खे तारा-रूपं विदिद्युते ॥ ५१-५२ ॥

इति श्री-वसन्तराम-पाराशर-तनुजनुषा, कविरत्नादि-विविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव-शास्त्रिणा-पाराशरेण प्रणीते 'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये 'मधुमास-पृतना-प्रस्थानम्' इत्याख्यः चतुर्विंशः सर्गः समाप्तः ॥

---

१. सेना; नदी । २. नृपान्; पर्वतान् । ३. अप्रशंसनीयताम्; सस्य-हीनताम् । ४. वरूथिनी=सेना । ५. भूः ।

पञ्चविंशः सर्गः

उपासकस्य खेदनैः स - वेदनैर् निवेदनैर्
प्रलात - मोचनोग्र - लोचनाऽरुणीभवद्दिशः ।
नृसिंह - रूप - रक्त - यूप - दारणोऽरि - वारणो
जयत्यसौ शिवाय यश्चकार रौधिरीं धराम् ॥ १ ॥

अत्रान्तरे मुग्धमना अधन्यस्
सौराष्ट्र - देशीय - [1]महीभृदेतत् ।
वेलायमानं बलमभ्युपेत्य
दर्पान्धितस् सन् सहसा रुरोध ॥ २ ॥

पाशेन दूरादवपाशितोऽसौ
यथा गतायुः पुरतो जगाम ।
तथा [2]कृतान्तोऽपि च तारतम्याद्
व्यात्तं विशालं वदनं व्यधत्त ॥ ३ ॥

चण्ड - प्रतापार्ऽचिषि भूप - भर्त्तुः
क्षोणीं क्षणाद् दग्धुमलन्तमस्य ।
विवेद नाऽसौ शलभी - भवन्तम्
आत्मानमासन्नतराऽवसानम् ॥ ४ ॥

अन्येऽपि साचिव्य - कराश्च सत्वरा
द्विषास् स्व-सैन्यैस् सह सत्त्व-राजिताः ।
कालेन कांक्षेण निरीक्षिता ध्रुवं
[3]संजग्मिरे तत्र महीक्षितो मदात् ॥ ५ ॥

ज्ञात्वा[4]ऽऽजि - वृत्तं प्रवराऽऽयुधीय-
मुखैः प्रसादात् सहसोत्पलायितम्[5] ।
द्विष्टस्य सैन्यैरथ जात - दैन्यैर्
नैकैः शनैर् [6]वञ्चनयोत्पलायितम् ॥ ६ ॥

---

१. महीभृत्=राजा । २. यमः । ३. मिलिताः ।
४. आजिः=रणः । ५. कमलायितम् । ६. छलेन ।

सुराष्ट्र - सैन्यान् समराय सज्जान्
संश्रुत्य सम्प्रीत - हृदां च तेषाम् ।
गात्रेषु लोमावलि - वेष्टितेषु
बभुर् गतार्था इव [1]वारबाणाः ॥ ७ ॥

तेषां द्विषो दृष्टि - पथं प्रयाता
यावत् कृतान्तेन तदैव तूर्णम् ।
संग्राम - भूमिं प्रति जग्मुषाऽसौ
सज्जी - कृतः पाणि - पुटे स्वःपाशः ॥ ८ ॥

प्रत्यर्थि - योधानिव पेष्टुकामः
प्रामीमृदत् कोऽपि करं करेण ।
परः पुनः पाणि - पुटेन बाहुम्
आस्फाल्य तानाह्वयतेव मानी ॥ ९ ॥

सुराष्ट्र - सेनाऽसित - मेघमाला
विडम्बयन्ती पुरतः प्रतस्थे ।
अक्षौहिणी सर्वजितः प्रभोश्च
कल्पान्त - वात्या - जवना विरेजे ॥ १० ॥

प्रतीक्षमाणाः सुचिरात् कुमार्यः
कराऽऽत्त - मालाः सुरलोक - बालाः ।
कृतोत्सवा इष्ट - वराय युद्ध-
स्थलीमहम्पूर्विकयाऽभ्युपेयुः ॥ ११ ॥

चमू - पदोत्पातित - पांसु - पूरैस्
तिरोदधे लुप्तदिगन्तरिक्षम् ।
प्रसोढ - भूभर्तृ - महाप्रतापो
मन्ये खरांशुर् मुखमावृणोत् स्वम् ॥ १२ ॥

प्रेङ्खत् - पटावेगवशात् पताका
रथेश्वरीणां समबोधयंस्तान्— ।
"रे ! मा रणं मुग्ध - धियः कुरुध्वं
तद् मारणं वो ध्रुवमञ्जसे"ति ॥ १३ ॥

---

१. कवचाः । २. अञ्जसा = झटिति ।

ततः स धर्मात्त - नयोऽधिराज।
आध्माय शङ्खं तनयोऽञ्जनायाः।
दुष्कर्म - विद्रावण - पूर्वचिन्हं
युद्धाऽध्वरोङ्कारमिवोच्चचार ॥ १४ ॥

[1]नासीर - वीरैश्च विधीयमानस्
[2]तौर्यो ध्वनिः श्रोत्रपुटे प्रविष्टः।
उद्बोधयन् हृत्सु भयं परेषां
कालस्य जृम्भा - रवमन्वकार्षीत् ॥ १५ ॥

धरां धरांश्चापि विमोहयन्तस्
सौख्यं तथा सख्यमपोहयन्तः।
शङ्खा असङ्ख्यास् तुमुलाऽनुनादैर्
व्यधुश्च मूकानपि वावदूकान् ॥ १६ ॥

वरूथिनीनां पटह - प्रणादाः
कर्णेषु कण्डूति - कराऽवसादाः।
भयानि विभ्रञ्चि विसारयन्तो
जजृम्भिरे व्योम - विदारयन्तः ॥ १७ ॥

प्रागेव तत्राऽवहितैर् हि तैश्च
सैन्यैः प्रभोर् विश्वजितोऽहितानाम्।
कल्पान्त - सादृश्य - विनाश - दृश्यम्
प्रावर्तताऽदृष्टचरं प्रयुद्धम् ॥ १८ ॥

ऊर्जस्वलैर् युद्ध्वनिर्वर्तिभिस्तैर्
द्विषोऽथ धैर्यं च दिशो दलद्भिः।
आक्रम्यमाणेऽरि - बलेऽस्त्र - घोषैर्
भूरासमुद्रं च नभश्चकम्पे ॥ १९ ॥

रण - स्थली - [3]पुष्करिणी - प्रविष्टैर्
प्रवारणीयैः प्रवरस्य नागैः।
उत्पादितान्यम्बुज - सन्निभानि
द्विषां रथाऽऽधातप - वारणानि ॥ २० ॥

---

१. नासीरम्=सेनाग्रम्। २. तूर्य-सम्बन्धी। ३. पुष्करणी=सरसी।

तैश्चण्ड - शुण्डा - पद - दण्ड - घातैर्,
विखण्डितानां द्विषतां रथानाम् ।
क्षिप्तानि चक्राणि दिगन्तराले
चक्राऽस्त्र - लीला तुलयाम्बभूवुः ॥ २१ ॥

उच्चाटयन्तः प्रतिरोधि - दर्पम्
विपाटयन्तो हयिनस्तथाऽश्वान् ।
उद्घाटयन्तो जयलाभ - मार्गं
ते नाटयन्तो [1]विलयं विचेरुः ॥ २२ ॥

सैन्धवान् वाल्हिकान् पारसीकान् हयान्
वात - वेगानभीकांश्च काम्बोजकान् ।
अभ्यमित्रं हि [2]चिक्रंसया प्रैरयन्
मादिनः सादिनः सिंह - सन्नादिनः ॥ २३ ॥

भूरिणा माऽङ्घ्रि - भारेण भूद् भूरियम्
[3]पिच्चिता वा न पाताल-लोके पतेत् ।
इत्यहो ! वाजिनोऽकम्पिनो [4]झम्पिनो
नाऽस्पृशन् भूतलं भूयसा खेचराः ॥ २४ ॥

वैरि - वीर्यस्य दिक्षु प्ररूढं यशो-
घासमेते जिघत्सन्त एव ध्रुवम् ।
सन्तत - स्यन्दि - लाला-मिषात् [5]सप्तयो
लालसामुत्कटां देहिनां व्याञ्जयन् ॥ २५ ॥

त्वरिताः पवन - प्रतिमेय - जवाः
भरिता सहसाऽरि - वनान्त - दवाः ।
जयिनः सततं भय - रूपधराः
हयिनः प्रवरस्य बभुः प्रवराः ॥ २६ ॥

मदिनोऽनुपमेय - बला समरे
[7]रदिनोऽपि मदं दमयन्त इमे ।
[8]गदिनः प्रवरस्य भटा व्यदधुर्
[8]गदिनः प्रतिपक्षि-गणान् व्रणितान् ॥ २७ ॥

---

१. प्रलयम्, विनाशम् । २. आक्रमणेच्छया । ३. पिष्टा; पीडिता ।
४. कूर्दन्तः । ५. अश्वाः । ६. बलेन ।
७. गजाः । ८. गदा[illegible] ।

पूर्वं क्षणाद् ये पुरुषा बभूवुः
साधु - स्वभावाः सुकुमार - चित्ताः ।
त एव तावत् क्षत - वीरपाना
एकान्ततो हा ! पशुतामुपाऽयुः ॥ २८ ॥

पीताऽरि - रक्तैरिव पूर्वमेव
नेत्रै रुषाक्तैरनलं वमन्त। ।
निष्पिष्य पाणीनथ पाणिषु प्राग्
द्विषन्तपास्तेऽरि - बलेष्वविक्षन् ॥ २९ ॥

जिगीषवः क्ष्मामथ वीर्य - शुल्काम्
उदायुधाः प्राज्य - पुरञ्जयास् ते ।
कृतान्त - काक्षैरिव चोद्यमानान्
प्राणैर् विना - भावमरीननैषुः ॥ ३० ॥

उदग्र - वीर्याः प्रवरस्य योधाः
सिंहा इवाऽद्याप्यविसोढ - रोधाः ।
आकाशमस्त्रैर् विगताऽवकाशं
चक्रुर् दिनं तच्च निशा - निकाशम् ॥ ३१ ॥

क्रुद्धोद्धतैर् योद्धृभिरीर्यमाणैर्
बाणैः रणे घट्टन - घोर - घोषैः ।
उद्वेलितस्य प्रलयाऽम्बुराशेः
क्षुब्ध - प्रवाहेण तुलामयासीत् ॥ ३२ ॥

ते व्यक्तयन्तः प्रवरस्य वीराः
स्वं पौरुषं सातिरुषं तदानीम् ।
बाणावलीभिः परिविद्ध - गात्रान्
शत्रून् व्यधुः [१]संयति [२]शल्य-तुल्यान् ॥ ३३ ॥

लूनानि खेऽस्त्रैर् यम - जिह्विकोग्रैर्
नूनं यियासून्यचिरेण नाकम् ।
उल्लास्यमानैः पवनेन पत्रैः
शीर्षाण्यरीणां प्रतिमानमीयुः ॥ ३४ ॥

१. संयति—युद्धे । २. शल्यः—सेधा ।

हुङ्कार - हूत्युत्कट - मन्त्र - पूजने
प्रदास्यमानाऽर्घ्यं - कबन्ध - शोणिते ।
युद्धाऽध्वरे वीर - भटाः पशूकृतान्
प्राणैर् द्विषद् - विक्रमिणो व्ययूयुजन् ॥ ३५ ॥

विद्रावित - व्याकुल - वैरि - वृन्दा
वीरा विरूढ - व्रण - बद्ध - पट्टाः ।
भटास्तदीया विकटा जयिष्णवः
[1]किणाऽङ्कभूषा अनटन् मदिष्णवः ॥ ३६ ॥

श्रैष्ठ्यं तदेषामिह शूरतायाः
निर्वर्ण्य - चित्तं रण - नैपुणं च ।
अपूपुजंस्तान् रिपवोऽपि साधु-
साध्वित्युदारादर - गर्भ - वाचा ॥ ३७ ॥

युद्धोत्कटान् वीक्ष्य पटून् भटांस्तान्
क्रुद्धान् युगान्ताऽनलवद् दिधक्षून् ।
त्रासोऽपि चाऽप्राप्य बहिः शरण्यं
द्विषद् - बलानां हृदयं प्रपन्नः ॥ ३८ ॥

शल्यायमाना हृदि ये जनानाम्
[2]अरुन्तुदत्वं नितरां वितेनुः ।
क्षिप्तानि सर्वेश्वर - वीर - वर्यैः
शल्यानि तेषां हृदयेष्वविक्षन् ॥ ३९ ॥

क्षिति - क्षितः शौर्य - यशः - प्रतापैर्
देशे द्विषां मेदुरिते समन्तात् ।
भयाकुलानीति पुरः प्रयातुम्
प्रपेदिरे प्रस्खलनं पदानि ॥ ४० ॥

शराहतेभ्यः करिणां रदेभ्यष्
टङ्कार - पूर्वा य इमे निरीयुः ।
न ते स्फुलिङ्गाः परमत्र मूर्त्ताः
तेषां प्रकोपा मुखरा बभूवुः ॥ ४१ ॥

---

१. किणः=व्रणचिह्नम् । २. पीडा-प्रदत्वम् ।

युग्मकम्

येऽमान - मानाश्च विकत्थमाना
द्विष्टाः प्रविष्टाः प्रधनं बभूवुः ।
ते लूयमाना अभिभूयमाना
विदूयमाना भय - धूयमानाः ॥

[1]उपांश्वहम्पूर्विकयाऽऽजिभूमेर्
यियासवो ध्वस्त - निरस्त - शस्त्राः ।
भिन्नाशया भिन्न - मनोरथाश्च
मिथोऽत्र लज्जा - विवशा अतिष्ठन् ॥ ४२-४३ ॥

विलोक्य वक्त्र - मण्डलं धराभुजो [2]भयान्वितम्
बभूव वैरि - मण्डलं विदूरतो [2]भयाऽन्वितम् ।
तदीय - सैनिकाश्च सिंह - नादिनो दुराशया
द्रुता द्रुतं रणाजिरात् समं विभग्नयाऽऽशया ॥ ४४ ॥

यः शौर्य - गर्वश् चिर - सञ्चितोऽभूद्
द्विषां, प्रवीर - प्रवरं पुरःस्थे ।
व्यलोकि तेषां स गलंस्तनूभ्यो
रणाङ्गने स्वेद - जलच्छलेन ॥ ४५ ॥

पति - ध्रुवं राजकमत्र भूमेर्
यथार्थं - [3]नापत्य - कलङ्कभूतम् ।
तच्चक्रवातेन विकम्पमानं
प्रणन्नमीति स्म निरस्तमानम् ॥ ४६ ॥

नोदयामास सेनां स सम्राट् स्वकां
क्षोदयामास चामूलमाशा द्विषाम् ।
तोदयामास युद्धाजिर - स्थायिनो
रोदयामास तेषां वधू - बान्धवान् ॥ ४७ ॥

१. गुप्तरूपेण ।
२. प्रभया युक्तम्; भय + अन्वितम् ।
३. नापत्यम् = नृपत्वम् ।

सोऽस्त्र - शस्त्राद्यमासाद्य नागोत्तमे
तस्थिवान् वाऽपि तुङ्गे तुरङ्गे प्रभुः ।
अग्रतस्तत्र [1]चञ्चूर्यमाणो रणे
सिंहनादैरभूत् सैनिकोत्साहकः ॥ ४८ ॥

हुङ्कारिणाऽऽजौ हरिणाऽस्त्र तेन
ज्या - घोषमाकर्ण्य कृतं द्विषन्तः ।
दोदूयमाना हरिणा इवैके
रजोऽनुमेयैक - दिशो बभूवुः ॥ ४९ ॥

प्रदीपयन्तः ककुभोऽपि तप्त-
नाराच - पुञ्जा प्रवर - व्युदस्ताः ।
कालाऽग्नि - कुण्डात् पतयालवः खे
चकासिरे प्रज्वलदुल्मुकाभाः ॥ ५० ॥

विकीर्ण - पुष्पाः प्रवरस्य देवा
विलोक्य तावच्छर - लाघवानि ।
तत्कौतुक - स्तब्ध - दृशोऽधुनाऽपि
वश्या इवैतेऽनिमिषा भवन्ति ॥ ५१ ॥

मतङ्गे मतङ्गे शताङ्गे शताङ्गे
तुरङ्गे तुरङ्गेऽथ सङ्गे च रङ्गे ।
विहस्ताः समस्ता अरक्षा विपक्षास्
तमेवाऽभ्यपश्यन् सचापं [2]प्रजापम् ॥ ५२ ॥

पतन्ति विद्युतो यथा द्युतोऽत्र मूर्ध्नि भूभृतः ।
तथाऽस्य शक्तयोऽपतन् परस्य मूर्ध्नि [3]भूभृतः ॥ ५३ ॥

तस्याऽसि - पातेन रिपोस्त[4]नुत्राद्
उद्भाविता अग्नि - कणा रणाऽग्रे ।
मानस्य शत्रोरथ तेजसो वै
विध्वस्यमानस्य दलान्यभूवन् ॥ ५४ ॥

---

१. द्रुतं भ्रमन् । २. नृपम् ।
३. [illegible]; नृपस्य । ४. कवचात् ।

तदा[1]ऽर्धचन्द्रैः प्रवरस्य तीक्ष्णैर्
दत्ताऽर्धचन्द्रैर् द्विषतां शिरांसि ।
उच्छिद्य नीतान्यनुचक्रिरे खे
लीलां ग्रह - ग्रस्त - विधु - व्रजानाम् ॥ ५५ ॥

उत्पत निपतेत्युच्चैर् नादाः
श्रोत्र - युगलमाविक्षन् निष्वक् ।
उत्पतन - निपाताश् छिन्नानां
कौतुक - जनकाश्चासन् मूर्ध्नाम् ॥ ५६ ॥

प्रजाप - चापेन विमुच्यमानाः
शूत्कारिणो नैव शरा बभूवुः ।
किं तर्हि वैरि - ध्वजिनी - भटेभ्यः
कालस्य दूता युधि वावदूकाः ॥ ५७ ॥

तच्छिञ्जिनी - शिञ्जितमेव दूराद्
उदात्तमाह्वान - निभं निशम्य ।
प्राणा रिपूणां बहिरभ्युपेता
बाण - व्रणोऽभूत् पुनरुक्त - कल्पः ॥ ५८ ॥

कोदण्ड - यष्टिः प्रवरस्य चण्डा
भ्रूभङ्ग - लीलां युधि दण्ड - पाणेः ।
श्रेणी शराणां कुटिलान् कटाक्षान्
अमोघ - पाताऽरिषु चाऽन्वकार्षीत् ॥ ५९ ॥

यस्याऽपि कस्याऽपि शरस्य पृष्ठे
[2]पत्रं पिनद्धं द्विषि पातितस्य ।
[3]अकाल - हीनं ध्रुवमागमाय
स्वर्गाङ्गनाऽऽमन्त्रण - पत्रमासीत् ॥ ६० ॥

लोके यथा सूचयतीह चिह्नम्
बाणस्य दिग् - देश - विशेष - मार्गम् ।
एकैक एवं प्रवरेण [4]पत्री
[5]प्रास्तो रिपौ मृत्यु - पथं दिदेश ॥ ६१ ॥

१. बाणविशेषैः । २. पक्षः । ३. अविलम्बम् ।
४. बाणः । ५. क्षिप्तः ।

आदान - सन्धान - निपातनाद्यं
क्षिप्रं न कर्मैक्ष्यत तच्छरस्य ।
परं प्रहारेण रिपोर् मुमूर्षोर्
हाकार आचष्ट महाऽवदानम् ॥ ६२ ॥

इतो विमुक्ताः प्रवरेण बाणास्
ततो वियुक्ता द्विषतां च प्राणाः ।
पूर्णश्च तच्चेतसि युद्ध - भावो
रिक्तोऽभवच्चाऽरि - बलाऽग्रदेशः ॥ ६३ ॥

आलोक्य तच्चाप - लतां नमन्तीम्
उन्मुक्त - चापल्य - मदा द्विषोऽन्ये ।
न्यस्ताऽस्त्र - भारा द्रुत - धावनार्थं
रणाय चक्रुश्चरमं प्रणामम् ॥ ६४ ॥

उपानयद्भिर् युधि काल - रात्रिम्
बाणैस्तदीयैः पिहितेऽर्क - बिम्बे ।
पुरा प्रफुल्लानि मुखाम्बुजानि
निमीलितत्वं द्विषतां गतानि ॥ ६५ ॥

बाणाः फणाकार - फला[1]विषास्याः
फूत्कारिणः काल - मुखाः प्रचण्डाः ।
प्रक्षिप्यमाणा प्रवरेश्वरेण
पपुर् द्विषां प्राण - समीरणं द्राक् ॥ ६६ ॥

तेनाऽरि - योधांस्तृण - पूल - तुल्यान्
आलक्ष्य मुक्ता विशिखाः प्रदीप्ताः ।
तत् - कोप - वह्नेर् बभुरुल्लसन्तो
ज्वालाः कराला इव मूर्त्तिमन्तः ॥ ६७ ॥

रोषार्चिषा तस्य विदह्यमानम्
आराष्ट्रं यथाऽद्याऽप्यखिलं सुराष्ट्रम् ।
नार्यो न निर्वापयितुं रिपूणाम्
अलन्तमा नेत्र - जलैर् बभूवुः ॥ ६८ ॥

१. सर्पा; विषमुखाः ।

शरा निरीयुः प्रवरस्य चापाद्
भ्रुवश्च [1]भुग्नाः विकटाः कटाक्षाः ।
बभूवुरग्रे जड - जीव - नाशा
द्विषां कुतः सम्प्रति जीवनाऽऽशा ॥ ६९ ॥

बाणा बभुर् व्योम्नि जिताऽखिलारेस्
तरङ्ग - भङ्गाः प्रलयाम्बुराशेः ।
आप्लावितानां द्विषतां च यत्र
शरण्य एकः समभूत् स [2]पाशी ॥ ७० ॥

ज्वाला - मुखैस्तस्य शरैररीणाम्
पुरेषु सौभाग्य - चिताः प्रदीप्ताः ।
यद् - धूम - लेखाभिरिव प्रसूताः
अपूरयन्नम्बुधिमश्रु - धाराः ॥ ७१ ॥

खे तच्छरा[3]हेतिभिराहतानाम्
वीर्योद्धतानामभितोऽहितानाम् ।
रणाङ्गनान्नाक - पथोन्मुखानि,
दिव्यानि देहान्यपि चाऽजिघांसन् ॥ ७२ ॥

सहाऽरि - शस्त्रैः प्रवरस्य खड्गा-
ऽऽघातात् प्रजाताः शतशस् स्फुलिङ्गाः ।
असूचयन् कोप - कृशानुमस्य
दिधक्षया वै बहिरभ्युपेतम् ॥ ७३ ॥

जिजीविषद्भिस्त्वरिभिः शिरांसि
पदाब्जयोस्तस्य निपातितानि ।
मुमूर्षतां तानि परं परेषां
शस्त्रास्त्र - लूनान्यपतन् नियुद्धे ॥ ७४ ॥

क्षतिः क्षितीशैः प्रवरस्य शक्या-
ऽहङ्कारिभिः काऽरिभिरत्र युद्धे ।
क्षुपा द्रुमाः संहतिमभ्युपेता
दवानलाय स्युरलम्बलाः किम् ? ॥ ७५ ॥

---

१. कुटिलीभूताः । २. यमः । ३. शस्त्रैः ।

प्रैषयत् तावतोऽरीन् स याम्यां सभां
तत्र येषामभूत् स्कन्ध - संघट्टनम् ।
चित्रगुप्तोऽपि चित्रीयमाणश्चिरात्
"तिष्ठ तिष्ठाऽलमि"-त्यञ्जसाऽऽम्रेडयत् ॥ ७६ ॥

एवं [1]क्षमाधार इमां धरां स
विधर्म - बाधा - विधुरां विधित्सुः ।
युद्धे प्रमथ्याऽपि विरोधि - वृन्दं
चक्रेऽमर - स्त्री - परिरम्भ - पात्रम् ॥ ७७ ॥

तेनाऽस्त्र - शस्त्रैर् विहित - व्रणानां
त्यक्त्वा रणानां धरणीं द्रुतानाम् ।
अलेखि नूनं द्विषतां तनूषु
स्थास्नुः स्व - हस्तेन जय - प्रशस्तिः ॥ ७८ ॥

ये नर्दना: सङ्गरमभ्युपेताः
ते पर्दनाः शेष - भटैस् समेताः ।
संज्ञापयन्तोऽङ्गुलिभिर् मिथोऽयुः
विद्वेषिणः स्वैर - पदा वनेषु ॥ ७९ ॥

पपात शस्त्रार्दित - भाल - पट्ट-
प्रस्यन्दि रक्तं वदनेषु येषाम् ।
तैर् देवभूयं गमनादपि प्राग्
प्रापायि मन्ये समरे सुधैव ॥ ८० ॥

मर्माहताः केऽप्यहिताः स्खलन्तो
हा ! हेति कारुण्य - करं रुवन्तः ।
विहाय हेतीः कृपणा न्यपप्तन्
किं [2]मातुरङ्के शरणैषिणस्ते ॥ ८१ ॥

केचित् क्षतोरः - स्थल - कन्धरांसैर्
जयश्रियेवार्पित - कण्ठ - माल्यैः ।
चुम्बिष्यमाणैः सुर - सुन्दरीभिः
पराजितैश्चापि जितं द्विषद्भिः ॥ ८२ ॥

---

१. भूपः ; सहनशीलः । २. भूमेः ; जनन्याः ।

विस्तार्य वक्षश्च निवार्य भीतिं
यैर् द्विड् - विरुद्धं विहितं नियुद्धम्।
उपेयुषी सम्मुखतो जयश्रीर्
अतूतुषत् तान् परिरम्भ - 'दानैः॥ ८३॥

वैमुख्यमाप्ता अथ भीरवो ये
संग्राम - देव्या चरणाहतास्ते।
हेति - क्षतैर् - लाञ्छित - पृष्ठ - देशा
रक्तोक्षित - क्ष्मा निरये निपेतुः॥ ८४॥

व्यक्तयन्तो द्विषः केऽपि दैन्यं दरात्
कुड्मलीकृत्य चङ्कम्प्यमानान् करान्।
मेदिनी - मूल - धूली - मिलन्मौलयो
धूलि - धूम्रं शिरश्च व्यधुः स्वं यशः॥ ८५॥

रणाङ्गने वैरि - बलस्य नूनं
स्वर्गाशया मोद - मदं प्रपन्नाः।
संसार - पाशादिव मुक्त - बन्धाः
नैके नितान्तं ननृतुः कबन्धाः॥ ८६॥

रणे विलूनानि शिरांस्यरीणां
नाकोत्सुकानीव तदा नितान्तम्।
उत्फेलुरभ्रे कुतुकेन किं वा
दिदृक्षमाणानि कबन्ध - नृत्यम्॥ ८७॥

सैन्यस्य पन्नस्य भुवि क्षतत्वात्
कस्यापि रोषाच्छ्वसतोऽतिदीर्घम्।
हृदुत्पतन्नूनमिदं तमाह—
"उत्तिष्ठ शूरा! ऽरि-कुलं जहो"-ति॥ ८८॥

विन्यस्त - शस्त्राः शिथिलं श्वसन्तः
शूराः शरानन्तरितान् शरीरे।
निष्कास्य नूनं स्वयमेव चक्रुः
प्राण - प्रयाणाय विविक्त - मार्गम्॥ ८९॥

१. दानैः = उपहारैः।

[1]आजि - स्थलेऽजायत बाण - वृष्टिस्
तारापथान्नन्दन - पुष्प - वृष्टिः ।
द्विषां तनूभ्यो रुधिरस्य वृष्टिर्
देशेऽत्र गेहेषु च बाष्प - वृष्टिः ॥ ९० ॥

भग्नाः केचिद् भूयो भीताः
मग्नाः सिन्धावन्ये [2]व्रीताः ।
दीना नैके नद्धा नीताः
लीना रेणौ गर्व - स्फीताः ॥ ९१ ॥

भ्रष्टं भूमौ तं शौण्डीरम्
प्रेक्षध्वं क्रोशन्तं वीरम् ।
[3]अस्रैः सिञ्चन्तं स्वं चीरं
घोरं याचन्तं हा ! नीरम् ॥ ९२ ॥

पश्यैद् हा ! यः शौर्यं मे ते
तस्थौ कालो यत्सङ्केते ।
मन्दोऽस्पन्दो भूमौ शेते -
स्माऽयं योद्धा सत्त्वेऽपेते ॥ ९३ ॥

लक्ष्योद्भेदे सैन्यैर् मान्यः
सम्मील्यैकं नेत्रं ह्यऽन्यः ।
चाप - न्यस्ताऽलोलद् - बाणः
स्तब्ध - प्राणो जातः काणः ॥ ९४ ॥

[4]सूची - चूलैर् विद्धाः शूलैः
साऽस्र - स्कन्धा जाता अन्धाः ।
कूजत्कर्णा म्लायद् - वर्णा
अन्ये [5]पन्ना जन्ये सन्नाः ॥ ९५ ॥

मुद्य[6]द्रङ्गा नैके लङ्गाः
खड्गाघातैः प्रायो व्यङ्गाः ।
अस्त्रैः प्लुष्टा [8]द्विष्टा भ्रष्टा
दुष्टा भूमौ शिष्टा नष्टाः ॥ ९६ ॥

---

१. युद्ध-भूमौ । २. लज्जिताः । ३. रक्तैः । ४. तीक्ष्णमुखैः ।
५. पतिताः । ६. मृताः श्रान्ताः । ७. [illegible] । ८. रिपवः ।

उल्का - कल्पैर् बाणैर् नाऽल्पैर्
एवं राष्ट्रे भूते प्राष्ट्रे ।
तेजोहीना [1]द्वेष्या दीना:
धृष्टा धान्य - [2]प्रख्या भृष्टा: ॥ ९७ ॥

क्लान्तास्तान्ता [3]दान्ता भ्रान्ता
हस्तास् त्रस्तैस् तैश्चोदस्ता:[4] ।
आशा ध्वान्ताऽऽक्रान्ताकाशा:
पूर्णा नाशा: पूर्णा नाशा: ॥ ९८ ॥

द्विषो द्रवन्तोऽपि तथाऽत्र वीरम्—
मन्या: पुरस्तात् त्रपयाऽवरुद्धा: ।
भयैश्च पश्चादभिहन्यमाना
द्वैधं गता नैव ययुर् न तस्थु: ॥ ९९ ॥

[5]सृगालिका युद्ध - भुवो भजन्त:
पुरश्च पश्चात् पुनरीक्षमाणा: ।
अकीर्ति - कूपे पतनादपि प्राक्
ते मार्ग - गर्तेष्वपतन् वराका: ॥ १०० ॥

ते दृष्ट - नष्टा इव वैयनीका
न प्राभवन् भीषयितुं महीन्द्रम् ।
विनर्दिनश्चाऽपि वृषा हि दान्ता:
किं संहताश्चापि विधातुमिशा: ? ॥ १०१ ॥

युग्मकम्

शस्त्राशस्त्रि दण्डादण्डि ।
हस्ताहस्ति मुष्टामुष्टि ॥
जातं शौर्य - क्रौर्य - क्रान्तम् ।
बीभत्सान्तं युद्धं शान्तम् ॥ १०२ ॥

---

१. शत्रव: । २. प्रख्या:=तुल्या: । ३. दमिता: ।
४. उत्थापिता: । ५. पलायनम् ।

अहिना अथ जीव - दया - रहिता
अतया हठिनः प्रथिताऽविनयाः ।
विवशा इव ते रणभू - पतिता
मुमुचे न च यैरिह भूपति - ता ॥ १०३ ॥

परे हुतात्मान इहात्मनिष्ठाः
अनर्गल - स्वर्गमभिप्रविष्टाः ।
[1]अनेनसो ये शरणं प्रपन्ना
अनेन संरक्षणमभ्युपेयुः ॥ १०४ ॥

गुणैरगण्यैः प्रवरस्य मन्ये
वशीकृतानामिह पूर्वमेव ।
बन्दी - कृतानां समरे रिपूणां
निरर्थकोऽजायत दाम-बन्धः ॥ १०५ ॥

बलोत्सेका मदोद्रेका अविवेका विपक्षिणः ।
प्रविवीरन् गृहे ये ते, दीना डीना हि पक्षिणः ॥ १०६ ॥

अनुद्रुताः परे भल्ल - योधिनो मल्ल - तल्लजाः ।
गुहा-गुल्म-गतास् तस्थुर् वराका काक-शङ्किनः ॥ १०७ ॥

क्षता उद्विजन्ते स्म तीव्र - व्यथाः
तता वाजिनः क्वापि भग्ना रथाः ।
हता वैरिणो हन्त ! शिष्टा कथा
गताः साभिमाना [2]युधानास्तथा ॥ १०८ ॥

इत्थं प्रवृद्धं परितोऽपि पापं
शत्रुंजयोऽसौ [3]दवयन् धरायाम् ।
स्वामीह पुण्याचरणाय राज्ञो
स्वामीरयामास दृढां तदाऽऽज्ञाम् ॥ १०९ ॥

बाणैर् महाशक्ति - विशेषितात्मा
वज्रायमाणैर् हि मही - महेन्द्रः ।
जाड्योद्धतानाशु स धूलिसात् तान्
सुराष्ट्रजान् भूमिभृतश् चकार ॥ ११० ॥

---

१. निर्दोषः । २. योधाः । ३. दूरीकुर्वन् ।

सञ्छादिता एवमिमे प्रभूताः
सौराष्ट्र-भूपाः समरेऽभिभूताः ।
छत्रैर् विहीना इति हन्त ! दीना
विच्छायतामभ्यगमन्ननीशाः ॥ १११ ॥

स धर्म - साम्राज्य - धुरं दधानस्
तूर्य - प्रणादैर् वधिरी - कृताशः ।
पार्थान् प्रजार्थैर् मद - मोद - मग्नान्
अयूयुधत् काल-वशं प्रपन्नान् ॥ ११२ ॥

विकत्थना वीर - वर - ब्रुवाश्च ते
रंरम्यमाणा अथ पाप - पण्डिताः ।
स्त्री - लम्पटा दुर्नयमात्र - मण्डिताः
विखण्डितास् तेन नृपाश्च दण्डिताः ॥ ११३ ॥

कुर्वाणं कटु कर्कशं च कृपणं[1] विश्वत्र काका-रवं
[2]काकं वत्राप्यतिदैन्य-दून-वदनं लीनं [3]कुलायेषु तत् ।
म्लानिं चात्र मृणालिनी - कुलमगादस्तोक - शोकाकुलं
याते भास्वति, चाऽरुणिम्नि ददृशे मग्नाऽन्तरिक्ष-स्थली ॥ ११४ ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि - त्रिविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - शास्त्रिणा - पाराशरेण प्रणीते 'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये 'सौराष्ट्र-समर-समाराधनम्' इत्याख्यः पञ्चविंशः सर्गः परिणतः ॥

१. सर्वत्र । २. काक-समूहः । ३. नीडेषु ।

षड्विंशः सर्गः

प्रतिक्रमं ध्वस्त - जगत्सहस्रं
यन्नव्य - भव्योदय - हेत्वजस्रम् ।
विधूय तद् वो दुरितानि [1]भूति
त्रैयम्बकं ताण्डवमातनोतु ॥ १ ॥

युग्मकम्

स्वामि - हत्या - व्यथा - वह्नि - धूमैरिवा
ऽजस्रमस्रावलीं स्रावयन्त्याश्चिरात् ।
रेणुकाया मुहुस्ताडयन्त्या उरो
निर्भरोच्छ्वास - धाराभिरुद्दीपिताः ॥

यस्य रोषार्चिषोऽनुक्रमं दुस्सहाः
क्षत्रियाणां प्रजोत्तापिनां पापिनाम् ।
अभ्युपेताश् चिता-रूपतां भूतले
जामदग्न्यं स्तुवीमः सुखार्थाय तम् ॥ २-३ ॥

आहूतिभिर् वा यम - दूतिभिर् वा
व्याप्ता च शस्त्र-ध्वनिभिः समन्तात् ।
बभूव या वीर - कथा - स्थली सा
जाता वराकी करुणैक - मूर्त्तिः ॥ ४ ॥

हताऽरिभिः कैश्चिदहो ! धरित्रीं
जित्वा कृता हस्तगता मृदेव ।
परैः परेतैस् त्रिदिवं विजित्य
कृतः करे कोऽपि सुधा-[2]कटोरः ॥ ५ ॥

क्षोणी - तनुः शोणित - शोणिमाऽभूद्
धूल्याऽम्बरं धूसरिमोपलिप्तम् ।
कालं मुखं विग्रह - विद्रुतानां
गताऽवसानं कलहस्य होली ॥ ६ ॥

---

१. मङ्गलम् । २. पात्रविशेषः ।

अज्ञा ननन्दुर् विजयोपलम्भैर्
अज्ञासिषुर् हन्त ! न सत्यतां यत् ।
मांसाऽस्र - पङ्कैश्च शिरश्शिलाभिः
पुंसां क्रियन्ते जय - कीर्ति - यूपाः ॥ ७ ॥

क्रीडितं जीवितैः शूरता - शोभिनाम्
व्रीडितं जीवितैर् नैव कैरप्यहो ! ।
भूभृतोऽत्राऽपरेषां हि [1]चित्याऽनलैर्
नैजमेव प्रकम्पं पराकुर्वते ॥ ८ ॥

स्वान् निवेशान् निवृत्ताः समे सैनिकाः
कीर्त्तयन्तो नियुद्धे निजां नैपुणीम् ।
ते त्वभूवन् यथार्थं धरा - स्वामिनः
शेरते स्माऽऽहता येऽत्र युद्ध - स्थले ॥ ६ ॥

खे डीयमानाः पिशिताऽशनार्थं
नाऽत्राऽभवन् मण्डलिनो विहङ्गाः ।
कायानपीतोऽप्सरसो वृतानां
नूनं निनीषन्त्य इमाः सदेहाः ॥ १० ॥

लोलाभिरोष्ठानथ लेलिहाना
वेताल - वाला न न ते शृगालाः ।
साऽस्त्रान् शवान् वीक्ष्य [2]झटिष्वतिष्ठन्
साऽऽतङ्क - शङ्का रण - भू - सकाशे ॥ ११ ॥

पल्यङ्क - पीठेष्वखराऽऽस्तरेषु
प्राक् सेव्यमानान् शिखि-पिच्छिकाभिः ।
रुक्षे स्थले हा ! पतितान् परेतान्
अवीजयन् सम्प्रति गृध्र - पक्षाः ॥ १२ ॥

स तस्थिवान् सादिन एव पार्श्वे
हा ! ह्रेषमाणः प्रभु - भक्ति - बद्धः ।
आरोहणायाऽर्थयते स्म वाजी ।
न नाकमारूढमिमं विवेद ॥ १३ ॥

[1]. चिताग्निभिः । [2]. गुल्मेषु ।

मुण्डा यमेनेव मनाङ् निगीर्णा
रुण्डाश्च पुंसां लुलुठुर् विदीर्णाः ।
तुण्डावली क्वाऽप्यभवद् विशीर्णा
शुण्डाश्च लूना व्यलुठन् विकीर्णाः ॥ १४ ॥

देहान्यभूवन्निह [1]प्रासिकानाम्
भू - रेणु - रूक्षाणि तथाऽऽ[2]सिकानाम् ।
अस्तीह मृल्लोष्ट - समश्च शस्त्री
[3]चर्मी विपन्नः परतश्च [4]वर्मी ॥ १५ ॥

पुराऽनिशं दुर्बल - दुर्गतानां
नाथा अभूवन्नथ ये विपन्नाः
ते साम्प्रतं जात - तनु - प्रमाथाः
भूता अनाथा न न शेष - गाथाः ॥ १६ ॥

[5]स्फारं समन्तात् समवेक्ष्य मारं
दृश्यं तथा कल्पनयाऽप्यमृश्यम् ।
जुगुप्सया भीषितया च वक्त्रं
[6]रक्ताऽम्बरेण स्थगितं भुवा स्यात् ॥ १७ ॥

यैर् दर्शितं मान-धनैर् न पृष्ठम्
उत्पृष्ठ - देहैः प्रधने [7]प्रमीतैः ।
मन्येऽधुनाऽसोढ - पराजयैस्तैर्
मुखानि वीरैः स्युरधः कृतानि ॥ १८ ॥

तूणीर - चापाऽसि - धराश्च धीराः
शौटीर - शीलाः समरे [8]प्रवीराः ।
आसाद्य सद्यो [9]मरिमाणमद्य
भूता अहो ! भूति - लुठच्छरीराः ॥ १९ ॥

---

१. शूलधारिणाम् । २. खड्ग-धारिणाम् । ३. ढालधारी ।
४. कवची । ५. अधिकम् । ६. रक्तम् = रुधिरं; रक्तवर्णम् ।
७. मृतैः । ८. गर्विताः । ९. मृत्युम् ।

कश्चिद् विशन् कालमुखं व्रणार्तो
[1]मां वाऽपि [2]वापं सहजं सुतं वा ।
स्मरन् स्खलद्वाग् यदि वा सखायं
पुनः पुनः [3]पूत्कुरुते स्म योधः ॥ २० ॥

विवर्जितो बन्धु - वधू - वयस्यैः
बाणैर् बभूवानपि विद्ध - [4]वर्मा ।
सौभाग्यवान् कोऽपि च वीर - वर्यंस्
सास्मर्यंते स्म स्मयमान ईशम् ॥ २१ ॥

विवर्तमाना व्रण - वान्त - रक्ताः
ओष्ठौ लिहन्तः शयिताश्च केचित् ।
उद्बाहवो हा ! [5]परिरिप्सयेव
प्राणेश्वरीमाजुहुवुर् नवोढाम् ॥ २२ ॥

आकर्ण्य तेषां वचनानि भूयो
विलाप - सन्ताप - समाप्लुप्तानि ।
अरोदयन् हा ! सह - युध्वनोऽपि
कालेन सम्प्रत्यपि युध्यमानान् ॥ २३ ॥

अत्रान्तरे केचन सैनिकानां
सम्बन्धिनोऽभ्येत्य रणाहतानाम् ।
देहान्यनैषुः पतदश्रुधारा
आश्वासयन्तोऽपि मिथो रुदन्तः ॥ २४ ॥

बाष्पाऽम्बु - सिक्त - व्रणबद्ध - पट्टान्
अपाययन् केऽपि पयः कदुष्णम् ।
[6]प्रोक्षन्त एके सलिलैः सुशीतैः
प्रोञ्छन् विशीर्णान् विकलान् विसंज्ञान् ॥ २५ ॥

तावदेव विदूरतोऽप्यनुरोदयन्त्युपलानपि
स्वामि - गतिमाकर्ण्य हा ! दीनाऽश्रुभिर्मलिनानना ।
रुद्ध-कण्ठविलापिनी विचलत्पदा लुलिताऽलका
हन्त ! काऽपि कुलाङ्गना बालेन सार्धमिहागता ॥ २६ ॥

---

१. मातरम् । २. पितरम् । ३. हिं० पुकार रहा था ।
४. वर्मा कवचः । ५. आलिङ्गनेच्छया । ६. सिञ्चतः ।

क्रन्दनं चाऽस्या अमन्दं हाऽश्रु - बिन्दून् स्यन्दिनः
शुश्रुवानथ ददृशिवांस्तार - स्वरेण स नन्दनः ।
दिग्वधूरपि रोरुदाभिश्चीत्कृतैश्चोन्नादिताः
स्पन्दयन्नस्तोक - शोकं जीवलोकमिमं व्यधात् ।। २७ ।।

पतिशरीरस्योपरीयं पतितवत्यपि हा ! ऽबला
बाण - विद्धं विषममेतत् प्राभवन्नालिङ्गितुम् ।
वातुलत्वमिवागता शव - रूपिणं बहुशो धवं
कर - कपोल - ललाटपट्टैरस्पृशच्च चुचुम्ब सा ।। २८ ।।

वर्णयन्ती प्रिय-वरगुणान् वारशो विललाप सा
कीर्त्तयन्ती क्रूरतां कालस्य तं च शशाप हा !—।
'दुष्ट ! रे ! मम पुण्य-गाथं प्राणनाथ [1]निह्नुषा
कालता नूनं त्वया पापात्मना व्यक्तीकृता ।। २९ ।।

सौभगं सौभाग्यमथ दग्धं त्वया नः साम्प्रतं
साऽचिराच्च चिताऽऽवयोश्चुल्लीव ते संतप्स्यति ।
किन्तु तद्धूमैर् मलिनितं काल ! तत् सम्पत्स्यते
जीव - [2]जक्षण - लोभ - सदनं लाञ्छित वदनं तव" ।। ३० ।।

इत्युदीर्य पुनः पतिं सोपालभत शोकाकुला—
'किमिति रूक्षहृदा प्रिय ! स्नेहस्त्वया सहसोज्झितः ।
हा ! विहाय सधर्म्मिणीमसहायकां प्राणेश्वरीं
क्वाऽपरिचिताऽध्वन्यवद् नाथा ! ऽधुना गतवानसि ? ।। ३१ ।।

एकलेन हि सुप्यते प्राणेश ! हा ! समर - स्थले,
किङ्कृते वासोविहीने लोष्ट-कण्टक-सङ्कुले ।
त्वां प्रतीक्षन्तेऽमृतः सुकुमारता - प्रतिमूर्त्तयः
शाल्मली - तूलैर् दुकूलैरास्तृतास् तल्पाः कुले ।। ३२ ।।

बाहु - युगलं प्रिय ! विसार्य रहः करीन्द्र - करोपमं
किंनिमित्तमचेतना प्रत्यक्षतः क्षतजोक्षिता ।
भुक्तपूर्वा चारिभिः [3]परिचारिभिर् व्यभिचारिभिः
नैकपतिकाऽद्य क्षितिश्च रजस्वला परिरभ्यते ।। ३३ ।।

---

१. नयुतेत्यर्थः । २. जक्षण = भक्षणम् । ३. सेवकैः ।

बन्धनं वैवाहिकं हे जीवितेश ! कुतो गतं
तदपि वैरि-विमुक्त-बाणैः किं विलूनं नाथ ! नो ।
पीडितं पाणि प्रियायाः परिणये झटितीह किं
हन्त ! हित्वा क्लेश-कूपे तां निपातितवानसि ? ॥ ३४ ॥

कस्य हस्ते मां च सुकुमारं कुमारं साम्प्रतं
हा ? समर्प्य कुतोऽद्ययोऽपुनरागमाय गतो भवान् ।
कोऽद्य मे देशे तमोऽन्धे वद दिशामुपदेशकः
वत्सलो मृदु - पाणिना को वत्समेनं स्प्रक्ष्यति ? ॥ ३५ ॥

मर्म - नर्म - विविक्त - ललितालापलीला - लोलुपो
मुद्रित - मुखस् स्मेरता त्वं किं नु विस्मृतवानसि ? ।
ते यथापूर्वं मयीरय रोचने प्रिय ! लोचने
मुञ्च [1]जडिमानं च माऽऽनन्दय तथेमं नन्दनम् ॥ ३६ ॥

लोकलज्जा - विवश इव किं सह मया नाभाषसे ?
क्षम्यतां यदि मेऽपराधः कोऽपि पूर्वतनो भवेत् ।
मधुमयीमिव वाचमाचमितुं सदा मे लालसा
किमिति शेषे वृत्त - शेषे शून्य-देशे हा ! ऽलसः ! ॥ ३७ ॥

किं नु कान्तां कीर्तिमथ कमलां विसृज्य धरातले
स्नेह-दिव्यसुखं च मुग्धमुखं [2]विलङ्घ्य [3]तनूजनिम् ।
अप्सरोभिरनर्गलोन्मद - यौवनाभिरुपाश्रितं
लाभ-लोलुभ इव गतो हा ! वल्लभ ! भवान् सुरपुरम् ॥ ३८ ॥

किन्तु पण्येऽस्मिंस्त्वया किमुपार्जितं किमु वा जितं
युगपदेव गताऽस्मि वैधव्यं सुतोऽयमनाश्रयः ।
वञ्चितो तनयेन पितरौ भुज - विहीनाः सोदराः
शौर्य - शेखर - शालिना शून्या तथा जाता धरा ॥ ३९ ॥

नित्य - कृत्ये जागरूकः किं नु शेषे तत्स्थले
शातितं शेते त्वया [4]शात्रव - शतं यत्राऽधुना ।
शल्य - शीर्णं ते शरीरं वीक्ष्य चाऽपि शिलाऽचलम्
प्रशमसारं हृद् ध्रुवं शतधा यदद्य न मे गतम् ॥ ४० ॥

१. जडताम् । २. उपेक्ष्य । ३. पुत्रम् । ४. शत्रुशतम् ।

यत्सुधाभो राजती वसुधा सुधौता राजते
नाथ ! तां मधुमास-महिमामोद-[1]पिशुनां मधुमयीम् ।
कोकिलानां काकलीं कः किल करिष्यति कर्णयोः ?
कौमुदी कुमुदाकरे मद - मोददा कृपणाऽद्य का ? ॥ ४१ ॥

आः ! मिलिन्दैः स्तूयमानं कौसुमासन - संस्थितैर्
वारुणीमद - विह्वलीकृत - नग - निकुञ्जं दोलनैः ।
परिमलैः परिमिलितमथ धीरं समीरं कोऽधुना
त्वयि निविष्टे नन्दने गत-सौभग [2]रसयिष्यति ? ॥ ४२ ॥

आवयोर् विभ्रम - विहाराणां पुराणाः साक्षिणः
मालती-मिलिता निकुञ्जा गुल्फ-दघ्न-सुमास्तराः ।
मधुकाराणां गुञ्जतां भ्रमतां मिषेण च विश्वतः,
आह्वयन्ति च मार्गयन्ति त्वां [3]यथार्थाऽवेदिनः ॥ ४३ ॥

[4]मदकलत्वमिवेक्षमाणा कल्पयिष्यति मे दृशोः
को दयित ! कादम्बरी - चषकद्वय - प्रतिमल्लताम् ।
को रमा - पदमुषित - पाटलिमानि तामरसानि च
मम मुखाङ्घ्रि-करादिकाऽङ्गैः साम्प्रतं तुलयिष्यति ? ॥ ४४ ॥

कान्त ! सौन्दर्यस्य साम्राज्ये करिष्यति सम्प्रति
प्रतिनिधित्वं पञ्चबाणस्याऽत्र कः गिरमीरयेः ।
वीर ! [5]तान्ता वीरता शान्ता सह श्वासैस्तव
रत्नसूर् याऽभूत् त्वया सा भाति वन्ध्या मेदिनी ॥ ४५ ॥

चन्द्रशालायां स्थितो[6]त्कलिका कुलाऽनिमिषेक्षणा
[7]पार्ष्णि-युगमुत्थाप्य का कस्याऽधुनाऽध्वानं मुहुः ।
प्रेक्षमाणा चोपविष्टा प्राक् क्षणात् पुनरुत्थिता
दोल्यमानेवाशया वेला वराकी नेष्यति ? ॥ ४६ ॥

---

१. पिशुना=सूचका । २. आस्वादयिष्यति ।
३. यथार्थतामजानन्तः । ४. मदविह्वलताम् ।
५. श्रान्ता; खिन्ना । ६. उत्कलिका=उत्कण्ठा ।
७. [illegible] एड़ी ।

कौमुदी-खेलासु वा मधुमास-मेलासु प्रिय !
होलिका-हेलासु वा कृत्रिम-कलह-वेलासु वा ।
साऽधुना का केन [1]साप्तपदीनमाप्ता साधुना
मोदितुं वा रोदितुं वा कस्य हेतोः स्थास्यति ? ॥ ४७ ॥

मल्लिका - मुकुलन - महोत्सव - नायकः संपत्स्यते
को नु राकारमण-राज्ये प्रिय ! चकोरायिष्यते ? ।
लम्पटः को मदन - नगरी - वैभवं लुण्टिष्यति ?
कोऽथ कापोतीं च केलिं सह कयाऽनुकरिष्यति ? ॥ ४८ ॥

पक्षपातिनि सद्गुणानां सरस-हृदये सम्प्रति
त्वयि दयित ! हा सम्प्रविष्टे नाक-नगरी-जवनिकाम् ।
सारमिव संसार-सिन्धोर् लवणिमानं सर्वतः ।
जल्प जीवित-कल्प ! को वाऽऽस्वादयिष्यति काऽपि वा ?" ॥ ४९ ॥

एवं धवं हन्त ! शवं चिरं सा-
ऽनाथा जगद् - विश्रुत - शोक - गाथा ।
क्रीडा - सहायाऽद्य मुखे स्पृशन्ती
लालप्यते स्माऽविरताश्रुवारा ॥ ५० ॥

तुषाराप्लुत - कञ्जाभे नेत्रे क्षेत्रे शुचां ततः ।
प्रोञ्छन्ती पुत्रकं साऽऽह परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ ५१ ॥

"वत्स ! दुर्लभ - दर्शनं सम्पत्स्यमानं [2]जन्मदं
साम्प्रतं [3]चरमं प्रणामं कुरु पदे स्पृश मौलिना ।
निर्भरं च विमुद्रिते परितर्पय त्वमपीक्षणे
शिथिलितादादत्स्व हस्तादस्य च स्वयमाशिषम्" ॥ ५२ ॥

किङ्कृते वीरोऽत्र जामाता जनैरन्विष्यते
हन्त ! नैयत्येन योऽद्यश्वीन - भावि - तनुक्षयः ।
वेत्ति देहं तृणमिव स्नेहं च गेहं निष्कृपः
काल-[4]हरि-पुच्छे विजानन्नपि निधत्ते यः पदम् ॥ ५३ ॥

१. मैत्रीम् । २. पितरम् । ३. अन्तिमम् ।
४. हरिः=सिंहः ।

व्यक्त-मानस-वेदनैस् तस्याः पुनः परिदेवनैर्
विश्वतो वन-वल्लि-कुञ्जा विटपि-पुञ्जा बाधिताः।
प्रतिरव-मिषाद् दश दिशोऽपि सहानुभूत्याऽऽपूरिताः
"हा! ऽस्तमेष गतोऽद्य सूर" इतीव भूयश्चुक्रुशुः ॥ ५४ ॥

क्रन्दनैरस्याः [1]क्षतानपि रोदयन्त्याश् चाऽनिशम्
मूर्ध - मुख - वक्षः - प्रताडन - तत्पराया हा! तदा।
[2]अस्र - धारैरेव सह [3]सैमन्तिकं चाऽलक्तकम्
प्लावितं पति - रक्त - धारेऽभूच्च यौवन - सौभगम् ॥ ५५ ॥

रण - धरणि - रेणु - क्षरत् - क्षतजोक्षितं हृदयेश्वरं
हा! ऽस्रधार - सहस्रकैस् तं स्नापयन्ती सन्ततम्।
काच - कटक - क्षेम - कौतुक - भेदन - व्याजेन च
साऽप्यु[4]दात्त-विलापिनी चिच्छेद परिणय-बन्धनम् ॥ ५६ ॥

[5]इदंतया सा रण - रङ्गभूमिर्
दुःखान्त - दृश्या स्रवदस्र - सारा।
कृतान्त - लीलाऽभिनय - स्थलीव
भीमा प्रलापैकमयी च जज्ञे ॥ ५७ ॥

ततोऽविदूरे रण - चत्वरस्य
प्रान्ते श्मशानाऽच्छ - सरोवरस्य।
ऐक्ष्यन्त दीप्ताश् चितिकास्तदाऽपि
कृतान्त - कोपाऽग्नय एव साक्षात् ॥ ५८ ॥

सरोजलेऽभासत वेपमानं
चिताऽर्चिषां न प्रतिबिम्बमेतत्
स्पर्शाच्छवानामपवित्रितोऽग्निर्
निमज्जनोन्मज्जनमत्र चक्रे ॥ ५९ ॥

ज्वाला विशाला प्रतिबिम्बितैका
वातेरितेतस्तत आपतन्ती।
बालाऽर्ध्य - वेषाश्रित - पाद - ताला-
ऽऽदर्शाऽग्रतो नृत्य - रतेव रेजे ॥ ६० ॥

---

१. व्रणितान्। २. अश्रु-धाराभिः। ३. सिन्दूरम्।
४. उदात्तः = उच्चैः स्वरः। ५. इत्थम्।

दिगन्तरे चण्ड - चिता - चयेन
व्याप्ते च तद् - बिम्ब - शतेन तोये ।
ज्वालामुखी - संवृतमद्य सद्यः
श्मशानतामेव सरोऽप्यतानीत् ॥ ६१ ॥

चित्याऽग्नि - बिम्बं सलिले किमासीद्
अस्तोक - शोकानिह वीक्ष्य लोकान् ।
जडात्मनोऽप्याः ! [1]सह - दुःखिनो वा
देदीप्यमानं हृदयं ह्रदस्य ॥ ६२ ॥

छायात्मरूपेण जले चिताया
ज्वालः स्फुरन्नुच्चतमोऽत्र कश्चित् ।
स्व - दाह - दुखाद् विलुठन् शमाय
तत्र प्रविष्टो दहनो बभासे ॥ ६३ ॥

चटत्कृति - प्रोत्कट - गीतिकाभिश्
चञ्चच्चिता - चुल्लिषु डाकिनीभिः ।
[2]दिष्टङ्गतानां समरे भटानाम्
[3]भटित्रमापाद्यत यत्र तत्र ॥ ६४ ॥

धूमस्य धाराः पवनाभिघातै-
रासन् गताः कुण्डल - कुञ्चितत्वम् ।
किं कुन्तलाः कौणप - कामिनीनां
कालस्य वा केसरिणो नखाः किम् ? ॥ ६५ ॥

क्रव्याद - वान्तैः शव - पूति - गन्धैर्
दिक् - चक्रवालं सहसा[4]ऽश्नुवानैः ।
धूमाऽम्बरेणाऽम्बर - देवताऽपि
दृढं मुखं स्वं स्थगयाम्बभूव ॥ ६६ ॥

विदूर - देशे चितिका - प्रकाशाः,
प्रेतान् प्रवीरांस्त्रिदिवं हि नेतुम् ।
संप्रेषिता निर्जर - कन्यकाभिर्,
बभुर् विमाना वसुधाऽवतीर्णाः ॥ ६७ ॥

---

१. समानदुःखभाजः ।
२. मृतानाम् ।
३. पुं० भड्था (शूलपाकः) ।
४. व्याप्नुवानैः ।

उद्गीर्यमाणश् चितिकोलमुकाग्रैः
शीत्कार - शब्दो मिलिताऽम्बु - फेनः ।
अद्यापि शस्त्र - व्रण - वेदनाभिर्
नियन् स्वरोऽभूद् नियतं मृतानाम् ॥ ६८ ॥

वसाऽशनैर् मेदुरतामुपेताश्
चित्या - शिखाः काश्चन खं स्पृशन्त्यः ।
सविग्रहाः संसृति - घस्मरस्य
कालस्य [1]लोला व्यलसन् विलोलाः ॥ ६९ ॥

चिता - 'चटच्' - छब्द - विबोध्यमाना
मज्जा - वसाचान्ति - सुखा इवाऽत्र ।
ज्वालाः कराला न बभुः परं ताः
बेताल - बाला ननृतुः प्रचण्डाः ॥ ७० ॥

विष्वग् द्रुतायाः [2]करिणका वसायाश्
चित्याऽभितापाद् बहुशः पतन्त्यः ।
दुःखेन देहान् दहतो भटानाम्
वैश्वानरस्याऽश्रु [3]कला इवासन् ॥ ७१ ॥

विलाप - वाग् - वैदिकमन्त्र - घोषैर्
एवं ध्वनद् - दूर - दिगन्त - देशः ।
चिताग्नि - कुण्डाहित - वीर - गात्रो
गतोऽवसानं नर - मेध एषः ॥ ७२ ॥

देशे चितानां भसितस्य तत्र
पदे पदे याश्चितयो बभूवुः ।
आमन्त्रितस्य स्वयमेव साक्षात्
सारा बभुः सङ्कलिता रणस्य ॥ ७३ ॥

उड्डीयमानः पवनोर्मिभिः खे
ततश्चिता - भूतिभरः सुराष्ट्रे ।
तद् - वासिनां मुग्ध - धियां शिरस्सु
पपात सन्ताप - परिप्लुतानाम् ॥ ७४ ॥

---

१. जिह्वा । २. बिन्दवः । ३. कलाः = कणाः ।

उद्वेलितस्योच्छ्वसन - प्रवातैः
क्लेशाम्बुराशेः सकले प्रदेशे ।
चित्याऽस्थि - पुञ्जाः परितः प्रकीर्णास्
तौल्यं ययुः शुक्ति - कपर्द - 'घोङ्घैः ॥ ७५ ॥

कुल - प्रदीपा इव धीर - वीराः
प्रचण्ड - वात - प्रधने प्रशान्ताः ।
ध्मातो नृणामुच्छ्वसितैः शुचाऽग्निर्
परं गृहेषूग्रतया दिदीपे ॥ ७६ ॥

युग्मकम्

भूपाल - भूभुक् - क्षितिभृत् - क्षितीश-
महीपतीत्यादि - पदान्यवाप्य ।
स्व - कल्पितैस्तैर् मद - मोद - भाजो
मर्त्या मुधैव प्रभवन्ति मुग्धाः ॥

नाऽहं परं क्वाऽपि कदाऽपि कस्या-
ऽपीतीव मत्वा धरणी किलैषा ।
चिताऽस्थि - रूप - स्फुट - दन्त - पङ्क्तिर्
अपाहसत् तत्र वृथा कृताजीन् ॥ ७७-७८ ॥

तद् - धर्मयुद्धं प्रवरो जितारिर्
अमङ्गलोदर्कमलं विदित्वा ।
दुःखासिका - व्याकुलितो बभूवान्
सुशील - शाली सुचिरं शुशोच ॥ ७९ ॥

कृत्वाऽरिजातं जित - लज्जितं तु
सपाशितं चाऽप्यचिरान्मुमोच ।
परं प्रजाः प्राप्त - पर - प्रसादाः
स्नेहस्य गूढैर् निगडैर् न्यबध्नात् ॥ ८० ॥

अभून्निवेशे जय - तूर्य - घोषः
प्रापि प्रथीयान् प्रतिपक्षि - कोषः ।
न चेतसस् तस्य तथाऽपि तोषः
परं प्रजातः प्रशम - प्रमोषः ॥ ८१ ॥

---

१. घोङ्घः = शुद्रशङ्खः ।

[1]वित्तेन वित्तेन ततः स तेन
लोकान् सशोकान् [2]करुणावतोऽत्र ।
सम्पोष्य सन्तोष्य तथाऽनुकम्पी
प्रह्लादिताऽन्तःकरणानकार्षीत् ॥ ८२ ॥

सौम्यः सुधा - [3]सारघ - सोदराभिर्
वात्सल्य - वाग्भिर् विकिरन् सुमानि ।
स सान्त्वयामास समान् स्मितैश्च
क्षतिं क्षतानां क्षपयन् [4]क्षितिक्षित् ॥ ८३ ॥

स्वाम्यं धरायां सुख - धर्मवृद्धै
क्षमी चतुर्दिक्क्रमसौ दिदृक्षुः ।
द्वेषाऽन्धया नाऽपि धिया बलस्य
[5]क्षप्त्यै च चक्राम धराधिराजः ॥ ८४ ॥

विनीय नैकाननुनीय चाऽन्यान्
व्रणान् विरोप्याऽथ स जन्य - जन्यान् ।
योऽभूद् विरोधी वर - वीर - योधी
जातः प्रजानां स्वक एव तातः ॥ ८५ ॥

जनैः स एवं विहिताऽनुरञ्जनैः
प्रियः समन्तादुपपन्न - सत्क्रियः ।
ततोऽधिराजो विनमत्समाजो
निवर्तनायाऽऽदिशति स्म सैन्यम् ॥ ८६ ॥

आदिक् - तटात् सागरमेखलां स
प्रदक्षिणीकृत्य वशित्वमाप्ताम् ।
धर्मं नियोज्याऽत्र च शासनाय
पैत्रं प्रदेशं प्रति सम्प्रतस्थे ॥ ८७ ॥

धराऽधमाऽधार्मिक - धर्षणाय
धर्माऽवना धर्म - विवृद्धयेऽयं ।
धर्मिष्ठ - धानुष्क - धुरन्धरेण
धार्मो ध्रुवं तेन जयो व्यधायि ॥ ८८ ॥

---

१. प्राप्तेन; धनेन । २. दयनीयान् । ३. सारघं=माक्षिकम् ।
४. भूपः । ५. प्रकटनाय ।

जितेषु राज्ञा भय - वर्जितेषु
देशेषु सौभाग्य - विराजितेषु ।
द्वेषोऽथवा कोऽपि मिथो विशेषो
न क्लेश - लेशोऽपि पदं चकार ॥ ८९ ॥

स विक्रमादित्य - सुतः "प्रताप-
शीलस्" तदाऽरातिभिरात्त - राज्यः ।
पित्र्याऽऽसनेऽस्थाप्यत तेन भूयः
काश्मेरेण दृष्टा अथ जग्मुषा[1] ते ॥ ९० ॥

सिंहासनं दिव्यतया प्रसिद्धम्
पराऽऽहृतं प्रागथ पूर्वजानाम् ।
आदाय पूज्यं पुनरुज्जयिन्याः
मानी स नैजीं नगरीं निनाय ॥ ९१ ॥

ततः ससैन्यः सुकृती स सम्राट्
[2]प्रह्वैः प्रजापैः पथि पूज्यमानः ।
[3]प्रत्यैत् प्रसन्नो विबुधाऽधिवासं
काश्मीर-देशं त्रिदिवं धरायाः ॥ ९२ ॥

'भोटा'ऽन्तिके 'मुम्मुनि' - भूमिपालम्
पराजितं चाऽपि स सप्त-वारान् ।
अलीक - वाचा विहिताऽपदेशम्
बद्ध्वाऽपि धृष्टं कृपया मुमोच ॥ ९३ ॥

वारेऽष्टमे तं त्रपया निरस्तम्
आख्यातु - कामं पुनरन्य - हेतुम् ।
"धिग् वध्यतामेष पशुर् दुरात्मे"-
त्यमर्षणा शस्त्रिणमादिदेश ॥ ९४ ॥

"वध्यः पशुत्वान्न भवामि वीरे !"
त्युक्त्वा स भूयः सभयः सभायाम् ।
केकाऽनुकारी कुशलः कलायाम्
मायूर - लास्यं रुचिरं चकार ॥ ९५ ॥

---

१. प्रतापशीलाऽऽख्यातम् इत्यर्थः । २. नम्रैः । ३. प्रतिन्यवर्तत ।

क्षमी विनीतो नवनीत - चेताः
प्रीतोऽथ पार्थं - प्रवरः प्रहासी ।
वित्तैः प्रदत्तैः प्रचुरैः स साकम्
अभीतमेनं विदधे वराकम् ॥ ९६ ॥

सौभाग्य - लक्ष्मीः करुणा - कटाक्षे
कालो भ्रुकुट्यामथ कुञ्चितायाम् ।
बृहत्तमानां वसतीह येषां
स्तुवीमहे तान् गुणिता - निकेतान् ॥ ९७ ॥

भूमण्डलाऽऽखण्डल एष एवं
स्मितानि वार्तासु तथाऽमितानि ।
वसूनि वर्षन् गुणिनां गणेषु
जातः प्रभुः प्रार्थक - पारिजातः ॥ ९८ ॥

द्विषन्तपो दिग्विजयस्य कार्यम्
अशेषयित्वाऽथ धराऽधिराजः ।
निष्कण्टकीकृत्य दिशः समस्ताः
चक्रे क्षमा - भृत्त्वमसौ [1]यथार्थम् ॥ ९९ ॥

गगनममलतामैद् घोर-घान्या[2] घनाली
भुवन-जनित-भीर् दिक्-चक्रवाले विलिल्ये ।
नलिन-कुल-विकासी तेजसा विश्व-शासी
[3]हिरण-किरण-शाली दिद्युतेऽथांऽ[4]शुमाली ॥ १०० ॥

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि - विविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - शास्त्रिणा - पाराशरेण प्रणीते 'त्रिवेणी' इत्याख्ये महाकाव्ये 'प्रधन - परिणाम - वर्णनम्' इत्यभिधेयः षड्विंशः सर्गः पर्यवसितः ॥

---

१. सार्थकम् । २. घान्यं=घनता ।
३. हिरणं=स्वर्णम् । ४. सूर्यः ।

सप्तविंशः सर्गः

आमुत्रिकं मङ्गलमातनोतु
ध्वान्तं धियामात्रिकमुद्धुनोतु ।
मुष्णातु मोहं चरितं च पुण्यम्
पुष्णातु [1]सैशी सततं प्रभा वः ॥ १ ॥

विश्वं वशीकृत्य वशी स विश्वम्
विशांपतिर् नप्तृ - पुरस्थ एवम् ।
सुशीलता - रूपक - सूत्रधारः
सञ्चालयामास सुराष्ट्र - तन्त्रम् ॥ २ ॥

मरीचिमालीव महीमहेन्द्रो
महोमहिम्नेरयति स्म लोकान् ।
येनाऽऽसमुद्रात् सततं समेषां
स्मेराण्यराजन्त मुखाम्बुजानि ॥ ३ ॥

ततः कदाचिन् नरनाथ एष
प्रवर्तयम् पुण्य - पथे प्रजाः स्वाः ।
स्वर्ग्यैः सुखैः संवलितां सुरम्यां
निर्मित्सुरासीन्नगरीं स्व - नाम्ना ॥ ४ ॥

क्षेत्रं शुभं दिव्यमथाऽपि लग्नं
जिज्ञासमानः क्षितिपः क्षपायाम् ।
स एकदा साहसिकोऽद्वितीयः
कृपाण - पाणिर् निरगान्नगर्याः ॥ ५ ॥

[2]अन्वीयमानस् तिमिराऽसुरेण
[3]त्रस्नुस् तदाऽसौ तरणिस्तरस्वी ।
प्रधावनाच्छोणमुखश्चिरात् खे
छन्नः प्रतीची - कुहरान्तरेऽभूत् ॥ ६ ॥

---

१. सा+ऐशी=ईश सम्बन्धिनी । २. अनुगम्यमानः । ३. कातरः ।

घनान्धय - पङ्केन समत्वमाप्ते
मार्गे कथञ्चिन्नृप - कुञ्जरोऽसौ ।
[1]चङ्क्रम्यमाणो निज - तेजसैव
प्रवर्त्यमानः पुरतो बभूव ॥ ७ ॥

कराऽऽलोकेन यच्चित्रं [2]मित्रेण व्यञ्जितं भुवि ।
तत्र कालेन रङ्गेणाऽकारि कालेन लेपनम् ॥ ८ ॥

द्रवताऽर्केण दग्धेवाऽचिराद् क्रमाद् धरा ।
या [3]सुधा - सूतिना भूय उपेत्योज्जीवयिष्यते ॥ ९ ॥

तमसोपेयुषाऽऽकाशात् प्लाविते वसुधा - तले ।
व्यलुपद् [4]वस्तु - वैशिष्ट्यं दिगेकैवाऽभितो बभौ ॥ १० ॥

योगिनी भस्मकेशीव कृत्तिवासा भियां जनी ।
रजनी नीरजानां वा रेजेऽलक्ष्मीः शरीरिणी ॥ ११ ॥

सन्निकृष्टे गिरां [5]पौंस्नी [6]विप्रकृष्टेऽपि वा क्वचित् ।
श्रोत्राणां शष्कुलीष्वद्य लेशतोऽपि न चाऽविशत् ॥ १२ ॥

दुर्दर्श - द्वि - त्र - नक्षत्र - दन्तुरास्यस्तमोऽसुरः ।
सन्ध्या-रक्तमिवापीय तुन्दिलत्वमुपागमत् ॥ १३ ॥

[7]जगच्चक्षुषि जातेऽस्तं नीहाराऽश्रूणि निर्भरम् ।
किरन्ती विप्रयुक्तेव ययावाऽऽन्ध्यं वसुन्धरा ॥ १४ ॥

सूचीभेद्य - तमःस्तोमे दिगन्ताऽनन्त - सन्तते ।
खे विदग्ध इवाऽर्केण प्राज्ये राज्येऽशिश्रिषद् भयम् ॥ १५ ॥

भानु - भर्तरि यातेऽस्तं द्यौः प्रसार्य तमःकचान् ।
हिम-रूप-पतद्बाष्पाऽरोदीद् घूत्कार - कैतवात् ॥ १६ ॥

---

१. परिभ्रमन् । २. सूर्येण । ३. चन्द्रेण ।
४. पदार्थानां भेदः । ५. पुरुष-सम्बन्धिनी । ६. दूरे ।
७. सूर्ये । ८. [illegible] ।

[1]वैजन्यस्यैव नामाऽन्यद् भयमित्यभिमन्यते ।
तत्सत्त्वान्ननु कोऽत्राऽलम्-भूष्णुर् द्रावयितुं दरम् ॥ १७ ॥

मौनिन्यस्तैमिरं चोलं दधाना मेचकं दिशः ।
चिरात् परिचिताश्चाऽपि ययुः रौरव - चित्रताम् ॥ १८ ॥

श्रोत्रयोः सहसाऽऽविष्टः स्वरः सूक्ष्मोऽपि कश्चन ।
मर्मभेदी भ्रमायाऽभूद् असम्यक् सूचि - वेधवत् ॥ १९ ॥

स्वैरण - सौलभ्य - कातर्यात् क्षुल्लकेष्वपि वस्तुषु ।
कल्पना - कुशला दृष्टिर् हिंस्र - च्छायामिवैक्षत ॥ २० ॥

लुण्ठा - लाम्पट्य - कृत्यानि लोके लुप्तान्यहो / दिवा ।
कृष्णानि ध्वान्त - रूपेण साकारत्वमिवाऽऽययुः ॥ २१ ॥

दिवसे विसृता विष्वक् कुञ्चिता सैव साम्प्रतम् ।
तूष्णीं तस्थौ तमस्विन्याः प्रकृतिः श्यामलाऽञ्चले ॥ २२ ॥

अकाण्डे ताण्डवं चण्डं चक्रे माध्वी - मदोद्धता ।
प्रसार्य कुन्तलान् कालान् [2]कालरात्रीव भैरवी ॥ २३ ॥

लोके किं कोक-शोकाऽग्नि-धूमोऽस्तोको व्यलोक्यत ।
यस्य वर्णे व्यलीयन्त सर्वतः पर्वता अपि ॥ २४ ॥

दृक् - शक्ति - तस्करं लोकान्तरेभ्योऽप्यागतं ध्रुवम् ।
मूकीभूय स्थितं मूर्तं [3]शार्वरं सर्वतोदिशम् ॥ २५ ॥

गणरात्रमिवाऽत्राऽभादैककाल्यमुपागतम् ।
किं वैत्य काल - सर्पेण ककुभः कवलीकृताः ॥ २६ ॥

कालिका-श्यामलाऽऽकारैः प्रोर्णुवानैर् नभः-स्थलीम् ।
रौद्र-रूपक आस्वाद्यम् आद्यं दृश्यं पुरस्कृतम् ॥ २७ ॥

सूकिम्नाऽनन्य-सम्भाज्य-प्राज्य-साम्राज्य-शालिमा ।
पटेऽसिते स - सामग्र्या वसुधा पोटलीकृता ॥ २८ ॥

---

१. निर्जनतायाः । २. प्रलयनिशेव । ३. तमः ।

यथो निशा-विषावेशाद् इला [1]कोकिल-कालताम् ।
जगाम जगतोऽशेष [2]ऐकध्यं कृष्णिमैष किम् ? ॥ २९ ॥

कोणे काऽपि कुतोऽप्येत्योत्पतन्ती काञ्चनोज्ज्वला ।
ननर्त्ततस्ततस्तत्र चञ्चला लासिकेव च ॥ ३० ॥

आलोक्येव दृशाऽस्पृश्यं दृश्यं भूयो - भयं भुवि ।
दीना द्यौरबिभः[3] कायं काल-कम्बल-संवृतम् ॥ ३१ ॥

मेदिनी यामुने गर्ते निमग्ना स - [4]परिच्छदा ।
तस्या व्योमस्थली चाप्ता साम्प्रतं [5]प्रतिमल्लताम् ॥ ३२ ॥

नीलिम्नीत्थमग्रश्चोर्ध्वं [6]सङ्कटे लोह - सम्पुटे ।
अस्यन्दिष्ट न लोकोऽयम् अन्तर्धूमो यथा रसः ॥ ३३ ॥

ब्रह्माण्डेऽन्तर्ग्रिमापन्ने प्रलयोऽभूत् तमोमयः ।
सन्नप्यसन्निवाऽभाच्च कायो मिथ्येति साधयन् ॥ ३४ ॥

मायिन्याऽकारि यामिन्याऽलक्षितं मन्त्र - मोहनम् ।
नयने विद्यमाने चाऽपीयतुर् येन शून्यताम् ॥ ३५ ॥

नीरन्ध्रिताऽन्धकारेणैकभाव्यं द्विग्भिरागता ।
द्यौरभ्रिता विदूरस्थामालिङ्गद् विधुरा धराम् ॥ ३६ ॥

बन्धुभूयमिवाऽऽप्तानां भयैर् वारिमुचां रवम् ।
श्रुत्वा प्रतिध्वनि - व्याजाच्चक्रन्दुः पर्वता अपि ॥ ३७ ॥

सहसा सरघा - सङ्घ - सच्छायैर् वारिवाहनैः ।
नभो नेपथ्य - नीकाशम् आस्तीर्णमसिताऽऽस्तरैः ॥ ३८ ॥

वेल्लन्ती बहुलं विद्युद् वात - जातेव वेदना ।
स्थेमानं नैकतो भेजे मेदुरे मुदिरोदरे ॥ ३९ ॥

अलन्तमा दिवामन्या कर्तुं धन्या तमस्विनीम् ।
कृशोराश्वासनीवैवं क्षणायाऽभूत् [7]क्षणप्रभा ॥ ४० ॥

---

१. हिं० कोयला । २. एकस्थतामिति । ३. दधार ।
४. सर्ववस्तुसहिता । ५. स्पर्धानम् । ६. संबाधे । ७. तड़ित ।

एवं तडित् - त्विषा मार्गे दृष्टाऽदृष्टे कथञ्चन ।
वैरल्येनैव वैषम्य - खातोद्घाताद्यबुध्यत ॥ ४१ ॥

हुङ्कारैर् भीषयन् भूरि घस्मरो दानवो यथा ।
जवनो रवणश्चैवा[1]ऽविवेपत् पवनोऽवनीम् ॥ ४२ ॥

उह्यमानेषु वातेन तोय - वाहेष्वभुस् ततः ।
कदाचिद् यामुने नीरे बुद्बुदा इव तारकाः ॥ ४३ ॥

घोरो घुर्घुरिका - घोषो घूर्णते घाति - घोणिनाम् ।
चञ्चच्चमंचटी चीची - कूची - चीत्कार - चण्डिमा ॥ ४४ ॥

झुण्ट - झाटेषु झङ्कारो [2]झिल्लिका - झल्लरीरितः ।
[3]डालेषु डाकिनी - डिम्ब - [4]डुण्डुलानां च डम्बरः ॥ ४५ ॥

ध्वान्ते धीर - धुरीणानां ध्वंसयन् धारणां ध्रुवम् ।
फूत्कारः फणिनां फुल्लत् - फटानां [5]फेरु - फेत्कृतम् ॥ ४६ ॥

भुक्तये भ्रमतां भूयो भल्लूकानां भयोत्कटम् ।
भञ्जतां भूरुहांश्चाऽम्बू[6] - कृतं भूतान्यभत्संयत् ॥ ४७ ॥

ततोऽग्रे चक्रवाकानां वराकाणामदूरतः ।
अशोश्रूयत [7]रोरूया साऽपि मन्ये तमोभयात् ॥ ४८ ॥

तत्र दिग्दाह - शङ्केव सहसाऽभूत् पुरस्तथा ।
सीमा समीपगाऽभासीत् कुम्भीपाकस्य पूतिभिः ॥ ४९ ॥

जम्बाल - जाल - सच्छाये सृमरे तिमिरेऽध्वनि ।
गजराज-[8]व्रजो रेजे वीत - भीतिः स भूपतिः ॥ ५० ॥

तेजस्तारुण्य - लावण्य - गेहं देहमनीदृशम् ।
रुचिरं तडितस्तस्य रोचिषा रुरुचेऽचिरम् ॥ ५१ ॥

---

१. अकम्पयत् ।
२. हिं० झींगुर ।
३. शाखासु ।
४. डुण्डुलानां=क्षुद्रोल्लूकानाम् ।
५. फेरुः=शृगालः ।
६. सनिष्ठीवं गर्जनमित्यर्थः ।
७. क्रन्दनम् ।
८. व्रजः=भ्रमणम् ।

दधानोऽप्रतिमं शौर्यं पर्यटन् सोऽसुगे पथि ।
पार्वतेयीं पुरोऽपश्यत् तरु-तीरां तरङ्गिणीम् ॥ ५२ ॥

उपान्तेऽस्याश्चिताऽलातैर् द्योतमान - तटद्वयम् ।
जाहृस्यते स्म किं धैर्यं श्मशानं गुणयद् भयम् ॥ ५३ ॥

कञ्ज-किञ्जल्क पुञ्जस्य [1]पिञ्जरिम्णेव रञ्जिता ।
मञ्जुला भूपतेर् मूर्त्तिर् बभौ तत्रोज्ज्वले स्थले ॥ ५४ ॥

त्रिकम्

नृत्यदुत्ताल - वेताल - योगिनी - जाल - सङ्कटम् ।
करालाऽनेक - कङ्काल - कपालाऽस्थि - [2]विशङ्कटम् ॥ ५५ ॥

दशम-द्वार-[3]दाराऽस्तैर् दण्डैर् दारुण - दर्शनम् ।
धूमधारा - घनध्वान्त - पूति - भूति - मलीमसम् ॥ ५६ ॥

धूम्रिमास्तीर्ण - पार्श्व - द्रु - स्कन्धनद्धाऽस्थि - पोट्टलम् ।
पाथेयैरिव भूतानां यच्चितं शश्वदाबभौ ॥ ५७ ॥

चटत्कारि - चिताग्नीनां व्याजेनोल्लसदर्चिषाम् ।
अभूद् गीतं च नृत्यं च भूतानां प्रीत-चेतसाम् ॥ ५८ ॥

सीत्कारा आर्द्र - दारुभ्यो न निरीयुर् निरन्तराः ।
शङ्के शब्दाः शरीराणां दाह - वेदनयाऽभवन् ॥ ५९ ॥

[4]कुणपानां कपालेषु मज्जानो भेजिरे द्रुतिम् ।
अन्धमूषासु कल्काश्च स-रसा धातवो यथा ॥ ६० ॥

रौद्रे नीरवता - राज्ये सूचीभेद्य - तमोवृते ।
[5]वैबोधिका इवाऽमूका घूकारत्रासं व्यबोधयन् ॥ ६१ ॥

तमिस्रायास् [6]तिरोधाने प्राक् कथास्वेव विश्रुतम् ।
साहसोच्चाटकं किञ्चिद् अभ्यनीयत नाटकम् ॥ ६२ ॥

---

१. रक्तेन पीतेन वा वर्णेन । २. भयानकम् ।
३. दारः=विदारणम् । ४. शवानाम् ।
५. वन्दिनः । ६. यवनिकायाम् ।

अस्थिभिर् दन्तुराः शान्ता भसितैश्च सिताश्चिताः।
आस्था पिण्डेषु भूतानाम् मौनीभूयाऽहसन्निव ॥ ६३ ॥

चिति - प्रान्तेषु शान्तेषु विकीर्णाः कोकिलाः किल।
प्रेतानामभवन् शिष्टा अनिष्टा वासना इव ॥ ६४ ॥

पिशाचानां वसाचान्ति - चटत्कारश्चिता - चयैः।
स-स्फुलिङ्गः समुद्गीर्णश् चालयामास चेतनाम् ॥ ६५ ॥

अतृप्ताः कुणपान् जग्ध्वा दग्ध्वाऽपि [1]भस्मकाऽऽमयाः।
जिघत्सयेव चाऽन्येषां पर्यैक्षन्तोच्छिखाश्चिताः ॥ ६६ ॥

वसाया विस्र - गन्धेन विकृष्टा इव विश्वतः।
लम्बि-लाला-ललल्लोला विचरन्ति स्म वञ्चकाः ॥ ६७ ॥

ग्राम्याख्यात - महत्त्वानि भीषयन्ति भयान्यपि।
ज्वालामयानि सत्त्वानि दूरतो द्रागुपागमन् ॥ ६८ ॥

रुद्धा मध्ये पुनर् बुद्धा द्रुता मन्दाः पुरोऽश्रुताः।
कुञ्जेभ्यस् तरु - पुञ्जेभ्य उदीयुर् भैरवा रवाः ॥ ६९ ॥

दूतिका इव भूतानाम् उल्कामुख्योऽभितो रुतैः।
साध्वसोद्घोषणां चक्रुः [2]खिङ्खिर्यो वाऽशिवाः शिवाः ॥ ७० ॥

त्रस्तमेवं तमोग्रस्तं श्मशानं चाऽप्यसंशयम्।
चक्रे चितोल्मुकाऽऽलोकं न लोकं ध्वस्त-साध्वसम् ॥ ७१ ॥

ततो धैर्यवतां धुर्योऽधीशिताऽशेष - भूभृताम्।
भूतं पयस्विनी - पारे प्रादुर्भूतमवैक्षत ॥ ७२ ॥

दूरतोऽपि दृशा स्फारान् दिक्षवङ्गारानिवोद्वमत्।
ऊर्ध्व - केशं तदुद्देशं रौद्राऽऽरावैरभीषयत् ॥ ७३ ॥

निशाटः स चितोद्दीप्त - ललाटः श्वसितैर् नगान्।
पदाघातैर् भुवं दोर्ष्णोरुत्पातैः खमदोलयत् ॥ ७४ ॥

---

१. बुभुक्षातिशय-रोगाः। २. लोमशाः।

सौदामनी - विलासोऽभूत् क्षणं संक्षीण - साध्वसः ।
येन तत् [1]सारितं स्रोतो वैरल्येन विदिद्युते ॥ ७५ ॥

साहसेन पदं न्यस्यन् गन्धमातङ्ग - लीलया ।
स वत्सर्यंचचक्रवर्ती तद् ऐक्षिष्ट स्थिर - चेतनः ॥ ७६ ॥

तथात्वे विस्मयाविष्टः साध्वसो गत - साध्वसः ।
न्यस्त - हस्तस्[2] त्सरौ भाविघटनां प्रत्यपालयत् ॥ ७७ ॥

अत्रासंशयमत्रासं प्रेक्षमाणः क्षमापतिम् ।
स हा हेत्यट्टहासैश्च खगान् बुद्धान् व्यरावयत् ॥ ७८ ॥

दधानं तं ततोऽमानं स्थेमानं मानसे नृपम् ।
स आह वच [3]उत्तानं श्मशानं व्यनुनादयन् ॥ ७९ ॥

मूर्त्तिमानस्मि सन्त्रासः पिशाचानामधीशिता ।
नरनाथ ! निशीथिन्यां शासनं मे प्रवर्तते ॥ ८० ॥

संख्याऽतीताः सुशीतास् तद् - विपरीताश्च भूपते ! ।
सुस्फीताः [4]समया नीताः श्मशानं [5]समया मया ॥ ८१ ॥

सत्त्वोद्रेको जगत्येकः स त्वयि त्वयि ! वीक्षितः ।
एक-द्वा यं पुरा बभ्रुः शौर्य-मूर्त्ते ! क्षिति-क्षितः ॥ ८२ ॥

मस्यामिवाऽद्य तामस्यामस्यां मग्ने महावने ।
उत्सहेताऽन्यथाऽऽगन्तुं को मुमूर्षुमृते पुमान् ॥ ८३ ॥

प्रभाकरस्य वह्नेश्च रजनीरमणस्य च ।
धात्राऽऽदाय कृतोऽस्यंशान् यथार्थं प्र-व-राऽभिधः ॥ ८४ ॥

प्रजासृड् - विष्णु - रुद्राणामंश - भूतोऽथवा भवान् ।
तेन किं ते तपस्विन्यास् तमस्विन्याश्च भीः कुतः ॥ ८५ ॥

---

१. सरित्सम्बन्धि ।　　२. खड्ग-मुष्टौ ।
३. प्रसारितम् ।　　४. ऋतवः ।
५. मध्ये ।

पुण्यं प्रागेव पुष्णाति मुष्णाति दुरितं द्रुतम् ।
शिव - सालोक्यमाप्तानां त्वादृशां दर्शनं शिवम् ॥ ८६ ॥

आ मूलात् ते यथा - वृत्तान्यवदानानि कृत्स्नशः ।
चिकीर्षितं च जानामि [1]चक्रिन् ! वीर्यवतां वर ! ॥ ८७ ॥

वाचा प्राचाऽपि ते राजन् ! गरिमा शौर्य-वीर्ययोः ।
कितरां वर्ण्यतां शस्यो यशस्यश्चाऽतिमानुषः ॥ ८८ ॥

मनीषितस्य ते सिद्धिं विधित्सामीत्यतोऽग्रगाम् ।
स्रोतस्विनीं समुल्लङ्घ्य समीपं समुपैहि मे ॥ ८९ ॥

एवमुक्तः कृती पार्थः प्रत्युवाच प्रसेदिवान् ।
सद्यः फलिष्यमाणां स्वां वीर - चर्यां विभावयन् ॥ ९० ॥

'तरीतुं भगवन्नेवं कुल्यां कल्लोल - मालिनीम् ।
प्रस्फीतामपि संशीताम् अलम्भूष्णुरहं कथम् ?" ॥ ९१ ॥

इति कोणप आकर्ण्य टङ्कं प्रासारयत् स्वकम् ।
सेतु-[2]सीमन्तिता सद्यः समभूद् येन सा सरित् ॥ ९२ ॥

ततो याऽऽन्ध्यादभूद् दृष्टिः पादाग्रेऽपि न गत्वरी ।
भूभर्त्तुः सा तदा जाता तटिन्याः पार-दृश्वरी ॥ ९३ ॥

[3]केतुं काङ्क्षित - सिद्धेस्तं सेतुं दृष्ट्वा महीभृताम् ।
चूडामणीयमानोऽसौ क्षुरिकां द्राग् व्यकोशयत् ॥ ९४ ॥

उद्वेल - कौतुकस्तं प्राक् प्रवीरः सोऽकुतोभयः ।
[4]जालमालोकयत् पश्चाच्छुरिकामुद्दतीनमत् ॥ ९५ ॥

तयोच्छिद्य च तट्टङ्कं सोपानत्वं निनाय सः ।
तेन तां तटिनीं तीर्त्वा तथा भूतमुपागमत् ॥ ९६ ॥

---

१. चक्रवर्तिन् ! ।
२. विभक्ता ।
३. चिह्नम् ।
४. मायाम् ।

प्रतापं प्रतमां पार्थ - प्रवरस्य प्रकाशयत् ।
अधुना तद् [1]धुनी - स्थानं 'खुद्बले' - त्यभिधीयते ।। ९७ ।।

महीपं तं समीपस्थं पुर - निर्माण - लालसम् ।
क्षेत्रं निर्दिश्य लग्नं च भूतमन्तर्दधे ततः ।। ९८ ।।

येनाऽऽपगा - रोधसि रौद्र - रूपे
हा ! रे ! स्व - लक्ष्याय घनान्धकारे ।
भ्रान्तं नितान्तं श्रमिणाऽऽनिशान्तं
[2]चक्री स जातः फलित – प्रयासः ।। ९९ ।।

मलीमसी साध्वस - दारुणाऽऽद्यौ,
हृद्दारणी श्यामलिमाविला द्यौः ।
सुचारुणा राग - विलेपनेन,
प्रसन्न - कान्त्या सह साऽरुणाऽभूत् ।। १०० ।।

इति श्री - वसन्तराम - पाराशर - तनुजनुषा, कविरत्नादि - विविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेव - शास्त्रिणा - पाराशरेण प्रणीते 'त्रिवेणी' इत्यभिख्ये महाकाव्ये 'प्रवर - वीरचर्या - वर्णनम्' इत्याख्यः सप्तविंशः सर्गः पर्यवसितः ।।

---

१. धुनी=नदी ।
२. चक्री=चक्रवाकः ; चक्रवर्ती राजा ।

अष्टाविंशः सर्गः

पूज्यः पाणौ पुटीकृत्य पुरस्तात् परमः प्रभुः।
लोकोपक्रम - संहारा यस्य लीलायितं मतम् ॥ १ ॥

एवमावेदितस्तेन भूतेन वा
देव - दूतेन वा चक्रवर्ती निशि।
बोधितस् सन् परेद्युश्च नाथः स्वयं
[1]चेटकेनाऽथवाऽऽखेटकेनाऽथवा ॥ २ ॥

ऐक्षताऽऽरात् स 'शारीटक'-ग्रामकाच्-
चूर्ण - रेखाङ्कितं सूत्र - पातं स्फुटम्।
शारिकायाश्च यक्षस्य यत्राऽभवत्
पूर्वमेव स्थितं सुन्दरं मन्दिरम् ॥ ३ ॥

स्वेन नाम्ना स निर्मापणात् प्राक् पुरः
ईश्वरस्य प्रतिष्ठां चिकीर्षुः शुभाम्।
[2]काकतालीयवद् वैष्णवं विग्रहं
संददर्श स्वतः सम्प्रजातं [3]ततः ॥ ४ ॥

रक्षसा तेन निर्दिष्टमिष्टं शुभं
लग्नमाजानतो [4]वास्तु - विद्याविदः।
ख्यापितोऽभूज् 'जया'ऽऽख्यस्य नाम्ना तु स
न स्व-नाम्ना गुण-ग्राहिणा भूभुजा ॥ ५ ॥

तस्य भक्त्या च शक्त्यात्मनस् स्फीतया
प्राक् प्रतीच्याननो 'भीम'-नाम्ना श्रुतः।
पत्तनस्याऽभिमुख्याय विघ्नान्तको
हन्त! पूर्वाननत्वं प्रपेदे स्वयम् ॥ ६ ॥

---

१. दासेन।
२. सहसा।
३. तत्र।
४. स्थपतेः।

लाञ्छिताः 'श्री'-ति शब्देन [1]नामाऽवधौ
वाञ्छिताऽर्थ-प्रदाः कल्प-वल्ल्यो यथा ।
[2]धावकाः स्तावकानां पुराणांऽहसाम्
पावकाश्चैव 'सद्भावश्री'-त्यादिकाः ॥ ७ ॥

मूर्त्तयः पञ्चशीलस्य पञ्चामृतं
स्वैरुदस्तैः प्रहस्तैः किरन्त्योऽभितः ।
पञ्च-भूतात्मिका वाऽपि पञ्चाग्नयः
पञ्च तेनाऽथ देव्यः प्रतिष्ठापिताः ॥ ८ ॥

तत्र पारे 'वितस्ता' - ऽऽपगायाः परे
जग्मुषां नागराणां हिताशंसया ।
सोऽथ निर्मापयामास सूक्ष्मेक्षिको-
ऽदृष्ट-पूर्वं तथा पोत - सेतुं पृथुम् ॥ ९ ॥

भूभुजो मातुलेनाऽस्य निर्मापितस्
स्वेन नाम्ना विहारो 'जयेन्द्रा'ऽभिधः ।
निष्ठया तेन तत्र प्रतिष्ठापिता
सा 'बृहद्-बुद्ध'-मूर्त्तिर् विशाला तथा ॥ १० ॥

मन्त्रि-मुख्योऽस्य 'मोराक'-नामा महद्
मन्दिरं निर्ममे भूतले [3]निस्तुलम् ।
शौर्य-शाली च शालीन-शीलोऽपि यस्
'सिंहला'दीनशात् नीतिविद्या-वशात् ॥ ११ ॥

गोष्पदीकृत्य विष्वक् [4]तरीपं तथा
द्वीप - सङ्घेऽसमीपान्तरीपेषु च ।
आनृशंस्येन [5]शंस्येन साकं प्रभोः
तेन तेने महीपस्य तद् गौरवम् ॥ १२ ॥

विश्वकर्मैकतस् सीम्नि तत्राऽन्यतो
वर्धनस्वाम्यभूद् विघ्न - विध्वंसनः ।
येन काल - त्रयेऽप्यत्र ताप-त्रयी
दैन्य-हैन्यादि-मूला न चोज्जृम्भताम् ॥ १३ ॥

---

१. नामान्ते । २. प्रक्षालकाः । ३. निरुपमम् ।
४. सिन्धुम् । ५. [illegible] ।

सार्थवाहैः समृद्धैस् तथा वाणिजैः
सप्त - भूमानि च द्वित्र - भूमानि च ।
तत्र सौधानि मुख्यानि सुख्यानि च
श्रेणि - बद्धान्यरच्यन्त सद्मान्यपि ॥ १४ ॥

[१]तुल्य - कुल्याऽधिवासाय मध्येपुरि
धर्म - साम्राज्य - नेता विजेता भुवः ।
[२]काशमानान्यनन्यैः कला - कौशलैः
कल्पयामास रम्याणि हर्म्याणि सः ॥ १५ ॥

मध्य - देशे समेषां तथैषां कृतं
[३]तारलं चारिमाणं दधानं परम् ।
राजराजस्य सौधं विरेजे हसद्
ऐन्दवं मण्डलं तारकैरावृतम् ॥ १६ ॥

वर्तुलं वर्त्म तत्पत्तनान्ते कृतम्
[४]पूल - वत् संबबन्धैकसूत्रे जनान् ।
ऐकमत्येन तस्थुः सकुल्या यथा
येन तद्वासिनो भिन्न - वर्णा अपि ॥ १७ ॥

आपणान्तेषु [५]शृङ्गाटकैः सन्ततैः
सा बभासे चतुष्पट्ट - चित्रैरिव ।
स्वस्तिकी - कृत्य किंवाऽन्तरङ्गं पुरी
स्वस्ति सार्वत्रिकं सर्वदैवैहत ॥ १८ ॥

ते सुधौता निकेताः सुधाभिर् ध्रुवं
स्थास्नु - चन्द्रातपोर्व्वांशुक - प्रावृताः ।
[६]वैजयन्तं हसन्तोऽथवा[७]ऽभिख्यया-
ऽख्यापयन् पौर - सम्पत्सुखोद्दामताम् । १९ ॥

---

१. स्ववंशजनिवासाय ।
२. द्योतमानानि ।
३. हार-मध्य-मणि-तुल्यमित्यर्थं ।
४. गुच्छवत् ।
५. चतुष्पथैः ।
६. इन्द्रभवनम् ।
७. शोभया ।

सौध-मुख्या बभुः केऽपि चाऽभ्रंलिहा
नातिदूरे हिमाद्रेर् यथा सोदराः ।
ये गवाक्षाऽऽस्य - वातोर्मि - हुङ्कारिण
आह्वयन्तोच्चता-स्पर्धिनोऽन्यान् गृहान् । २० ॥

व्योम - चूडास्पृशोऽप्युच्च - [1]शाला इह
[2]हैम-मेघच्छलात् कम्बलैः पाण्डुरैः ।
सर्वतस् संवृताङ्गा द्रढिम्ना स्थिताः
शीतभीता बभूवुर न कम्पं दधुः ॥ २१ ॥

राजशाला विशालाऽभितो वर्तुला
वाटिकां धारयन्ती लसच्छाद्वलाम् ।
न्यक्करोति स्म रूपाऽतिर्भूमिं गतां
शाटिकां कीर-कान्तिं दधानां वधूम् ॥ २२ ॥

कारुभिः कल्पितैः प्रस्तरैश् चारुभिस्
तां ध्रुवं विश्वकर्मात्मभिः कल्पिताम् ।
चित्रका नाल्प - सङ्कल्प - वैज्ञानिकाः
शिल्पिनस् सूत्रपातैश्च [3]संचस्करुः ॥ २३ ॥

[4]राजधानी निधानं जगत्सम्पदाम्
आ समुद्राद् धरा - रक्षणेऽलन्तमा ।
विश्व - बाधा विहन्तुं कुठारं दधे
कैतवात् केतनस्योर्जितस्याऽनिशम् ॥ २४ ॥

राजसौधेन हृच्चेतना - शालिनी
नैक - कुल्या - शिरा - स्फूर्ति - सज्जीवना ।
स्फार - वैतस्त - धारोल्लसन् - मेखला
पूरभूत् सा धरा - शायिका नायिका ॥ २५ ॥

दान - शौण्डैर् हि रैराड्भिरावेष्टिता
साऽलकायाः सखीभूयमाप्ता पुरी ।
लक्षिताऽलक्षिता [5]धूलिकायां बभौ
शुभ्र - कौशोत्तरीया वधूटी नवा ॥ २६ ॥

---

१. गृहाः ; प्राचीराः ; द्रुमाः । २. हैमाः=हिमसम्बन्धिनः ।
३. अलंचक्रुः । ४. राजभवनम् । ५. कुज्झटिकायाम् ।

भूसुरैर् भासमानाऽमरी सा पुरी
विश्व - पूः - पट्टराज्ञी - पदे निष्ठिता।
[1]वीजनैर् वोत्तरङ्गैः सदाऽवीज्यत
देवदारु - द्रु - मित्रीकृतैर् मारुतैः ॥ २७ ॥

स्पृष्ट-तारैश् [2]चिनारैः स्व-शाखा-करैर्
दिक्षु रोरुध्यमानोऽपि लोलोऽनिलः।
वासितात्मा सिषेवे विलासी बलात्
तां पुरीं [3]वासतेय्यां तथा वासरे॥ २८ ॥

राजमार्गाश्च रथ्याश्च वीथ्यस्तथा
राजधान्या धमन्यो यथाऽस्या बभुः।
वीचयो वेग - वातस्य सम्पिण्डिता
यत्र चोद्दीपयन्ति स्म माराऽनलम्॥ २९ ॥

सर्वं - गेहेषु सौस्थित्य - हेतोरिह
प्रीति - गीताऽमृतानीव सस्यन्दिरे।
आश्रिता बन्धुभूयं ध्रुवं नागराः
मित्रतां तेनिरे येन पारस्परीम्॥ ३० ॥

कुल्या नगर्याममृतौघ - तुल्याः
प्रत्येकमागारमभि - स्रवन्त्यः।
तापं व्यपोहन्त्यनिशं सतापं
स्वर्गोत्सुको येन न पौर - वर्गः॥ ३१ ॥

विभासमाना विबुधैः प्रसन्नैर्
जिताऽप्सरोभिश्च वराङ्गनाभिः।
मिषाद् विमानाग्रग - [4]धूमिकाया
न पूरहासीदमरावतीं सा ? ॥ ३२ ॥

सा [5]सर्वतोभद्रमुखैश्च नन्द्या—
वर्तैश्च वाताऽऽतप - रम्य - हर्म्यैः
सज्जीकृता स्वस्तिक - वर्धमानैर्
न्यमन्त्रयत् - शं ध्वज - हस्त - कम्पैः॥ ३३ ॥

---

१. व्यजनैः। २. तदाख्यैः वृक्षैः। ३. निशि।
४. कुम्भिकायाः। ५. सर्वतोभद्रादयो हर्म्यभेदाः।

[1]यम - क्षयं नित्यमिह स्मरन्ती
नाऽविप्रवृत्ता जनता बभूव।
यमक्षयं सा विभवं बिभेद
तद् धर्म - कर्मैव तदीयमासीत् ॥ ३४ ॥

स्वरैर् द्रुतैः क्वापि विलम्बितैश्च
मध्यैश्च तारैर् भवनेषु मन्द्रैः।
मोदाय मिश्रीकृत - वेणु - वीणाः
[2]जोषा जगुर् हन्त! यशांसि यस्याः ॥ ३५ ॥

काञ्ची-क्वणा नूपुर - निस्वनाश्च
श्रव्या निशीथेष्विह दत्तकर्णैः।
उद्घोषयन्ति स्म गृहेषु नूनम्
उच्छृङ्खलत्वं नव - यौवनानाम् ॥ ३६ ॥

सा पूर् निशीथेऽतिगतेऽबलाभिर्
मौक्यं भजन्नूपुर - मेखलीभिः।
प्रसुप्त - हंस - भ्रमरावलीभिस्
सरोजिनीभिस् सरसीव रेजे ॥ ३७ ॥

पुरस्य सीमासु खमुल्लिखन्त
उद्ग्रीविणः श्रेणिषु तस्थिवांसः।
वातं विचिक्षुं प्रतिरुध्य [3]शाला
आस्वादयन् नागर - कौतुकानि ॥ ३८ ॥

तत्र पानं सतानं सगानं बभौ
क्वापि लास्यं सहास्यं क्वचित् कौतुकम्।
क्वापि लज्जा नवानां वधूनां रहः
क्वापि सज्जा धवानां च मादी [4]महः ॥ ३९ ॥

पौर - वर्गः [5]क्षमा - वत् क्षमावानभूत्
तस्य तथ्यं च पथ्यं च कथ्यं सदा।
सच्चरित्रोऽत्र कौलीं श्रियं वर्धयन्
कोऽपि नाऽनीप्सनीयं परैरातनोत् ॥ ४० ॥

---

१. यमगृहम्, मृत्युमित्यर्थः। २. स्त्रियः। ३. तरवः।
४. उत्सवः। ५. भू-वत्।

उच्छास्त्र - वर्तीह न कश्चिदासीद्
नाऽनार्य - जुष्टे पथि कोऽप्यचालीत् ।
लज्जावशादात्मन एव चाऽभूद्
नाऽपेयिवानत्र च लोक - वृत्तात् ॥ ४१ ॥

प्रसाद - सौम्यैर् वदनैः सदैव
स्मेरैः सरोजानि जना जयन्तः ।
निन्युः परीतां सरसी - समूहैः
पुरीमपीमां सरसीत्वमेव ॥ ४२ ॥

सरोज - सच्छाय - शुभाननाभिश्
चेतो हरन्ती वर - वर्णिनीभिः ।
पुरी विजेतुं धरणीं स्मरेण
स्यात् साऽस्त्र-शालेव विनिर्मिताऽभूत् ॥ ४३ ॥

पोप्लूयमानाः सरसीष्वजस्रं
दोधूयमाना मरुदूर्मिभिश्च ।
मन्ये [1]तरण्योऽपि च तीर - बद्धा
आनर्तिषुर् वीक्ष्य पुरस्य कान्तिम् ॥ ४४ ॥

[2]अनीदृशः शोभयिता धरायाम्
वर्वर्ति मध्येपुरि केलि - शैलः ।
दृश्या यतोऽनन्त - दिगन्त - शान्ता
[3]हैमी प्रभा [4]मन्थज - कूट - कान्ता ॥ ४५ ॥

नगो न चाऽसौ नगराऽन्तराले
किं तर्हि काश्मीर - धराऽधिदेव्या ।
सा तर्जनी सन्ततमुच्छ्रिताऽत्र
दुष्कर्मणो नागर - वारणार्थम् ॥ ४६ ॥

देवालयापावितमेनमद्रिम्
आरोहिणस् साकमभीष्ट - सिद्ध्या ।
पदे पदे संनिधिमभ्युपेतं
निर्वाण - सोपानमिवाऽऽश्रयन्ते ॥ ४७ ॥

---

१. नौकाः । २. अनुपमः ।
३. हिम-सम्बन्धिनी । ४. मन्थजकूटम्=नवनीतसञ्चयः ।

रोह - श्रमोल्लासि - भुजान्तरा आः !
नितम्बिनीर् दम्भ - दृशेक्षमाणाः ।
निषादिनो मार्ग - शिलासु तत्र
तारुण्य - मत्ताः क्षपयन्ति यामान् ॥ ४८ ॥

देशान्तरेभ्योऽत्र समाहृतानि
क्रीतानि नीतानि च विक्रयाय ।
पण्यान्यगण्यानि समन्ततोऽभुर्
हट्टेषु घट्टेषु च विस्तृतानि ॥ ४९ ॥

क्वचित् [1]प्रसेवा परिपूर्ण - सेवा
अक्षोट - कोषाः कृत - मन्दघोषाः ।
[2]द्रोण्यः क्वचिद् देशज - दाडिमानां
[3]गोण्यः क्वचिच् छोषित-सत्फलानाम् ॥ ५० ॥

[4]कूपाः कुतश्चित् [5]कुसुमासवानां
स्तूपाः सवासोत्तम - तण्डुलानाम् ।
कस्तूरिका - कुङ्कुम - [6]वासनानि
कुत्रापि चौर्णानि कुथासनानि ॥ ५१ ॥

दृष्टान्यपि स्वेदमुपानयन्ति
क्वाप्युत्तमौर्णानि च कम्बलानि ।
स्पर्शैक - वेद्यानि च कौशिकानि
प्रकाश - भेद्यानि वराऽम्बराणि ॥ ५२ ॥

मध्येपुरं [7]वैकटिकापणेषु
नीलोपलाऽऽलोक - विभासितेषु ।
वामा विशन्त्यः प्रिय - रत्न - भूषाः
श्यामाऽभिरामाऽऽननतामुपेयुः ॥ ५३ ॥

---

१. स्यूतकाः, हिं० बोरियां ।
२. पेटिकाः ।
३. शाणपुटाः ।
४. कुतुपाः ।
५. मधूनाम् ।
६. संपुटकाः; हिं० डिब्बे ।
७. रत्नपरीक्षक-विपणिषु, हिं० जौहरी ।

स्थानेऽत्र सम्पत् - सुख - सन्निधाने
समा - सहस्रं न जिजीविषेत् कः ।
को नीरसो मुग्ध - मतिर् वराकस्
स्वप्नेषु चिन्तास्वपि वा मुमूर्षेत् ॥ ५४ ॥

नभः - स्पृशामुत्तम - मन्दिराणां
निषेदिवासोऽत्र शिरोगृहेषु ।
पौरा जगत्सौभग - सार - चौरास्
[1]तौल्यं नितान्तं द्युसदां वितेनुः ॥ ५५ ॥

महीसुरान् संवसतोऽभिवीक्ष्य
सौभाग्य - साधुत्वजुषो व्यभाद् यत् ।
भूयोऽनुभूयाऽत्र सुखं सुरा वै
नाकादनेके निभृतं निविष्टाः ॥ ५६ ॥

अट्ट - स्थलीभ्यो नगराङ्गना - गणैः
कपोल - पट्टे मुकुराऽमले मिथः ।
निर्वर्ण्यते ऽसौ 'नगराज' - विश्रुतेर्
[2]गौरी-गुरोर् वै गरिमा च गौरिमा ॥ ५७ ॥

उच्चैस्तमेष्वत्र शिरो - गृहेषु
नैदाघ - राकासु निरीक्ष्य यूनः ।
खे पार्श्वगास् [3]त्रैदिशिकाऽङ्गनास्ताः
कण्डूयनं स्वोरु - युगेषु चक्रुः ॥ ५८ ॥

सदैव सर्वर्तु - समृद्धिमद्भिर्
महीरुहैः पुष्पफलाऽवनम्रैः ।
समाचिता कस्य पुरी न चक्रे
स्मेरं मुखं सा सफलं जनुश्च ॥ ५९ ॥

इतस्ततोऽभ्येत्य मिथो मिलन्तो
मूर्त्ताः प्रभोः कारुणिकस्य भावाः ।
कुल्या - प्रवाहा इह नागराणां
तृषां च तापं शमयांबभूवुः ॥ ६० ॥

---

१. तुलनाम् । २. हिमालयस्य । ३. अप्सरसः ।

देशान्तरे स्वेदमलं सखेदं
कालो निदाघो जनयन्निहैत्य ।
पटीमिवोत्पुष्प - वर्णीं दधानो
ना[1]ऽवीवदत् कस्य स दन्त-वीणाम् ॥ ६१ ॥

वैतस्त - वारीणि करैर् वराको
भानुः परामृश्य जडत्वमाप्तः ।
निगूहनायाश्रित - शैल - सानुः
भवेत् तपर्त्ताविह शीत - भानुः ॥ ६२ ॥

प्रस्पर्धिभिस् तत्र मिथो महीपैर्
देवालयेभ्यो यददायि वित्तम् ।
ते तेन भेदेऽपि हि देवतानां
सर्वेऽपि पद्मालयतामुपाऽगुः ॥ ६३ ॥

साद्गुण्य - पुण्यैः परिपूरिताऽभवत्
सा रत्न - भूतैः पुरुषैर् यथा पुरी ।
सौवर्ण - सौन्दर्य - समृद्धिभिस् तथा
नितम्बिनीभिर् गुणितात्म - गौरवा ॥ ६४ ॥

अलक्तकाऽङ्कौ नव - पल्लवाभौ
काचित् किशोरीह करौ दधाना ।
को वेद हा ! सा करसाद् - विधाय
कियन्त्यमर्दीद् हृदयानि पूर्वम् ॥ ६५ ॥

सिन्दूर - सौन्दर्य - सखौ कपोलौ
करौ च केचिद् वनिते अधत्ताम् ।
मिथोऽरुणिम्नेव विलिप्त - वक्त्रे
स्याल्लीलया खेलित - होलिके ते ॥ ६६ ॥

लावण्य - लक्ष्म्या रमणाय नूनं
लीलाऽचलाभ्यां रुचिरा कुचाभ्याम् ।
वपुष्यशेषे ऽत्र वधूर् बभार
काचिद विधेः कौशल - कौतुकानि ॥ ६७ ॥

---

१. भूयोऽस्वादयत् ।

मौग्ध्येन तत्रा[1]ऽऽजननाद् वृतायाः
पराग - सौरभ्य - परिष्कृतायाः ।
मुखाम्बुजाते सुम - लाविकायास्
तिलेन तावद् मधुपायितं वै ॥ ६८ ॥

आसीत् तया यौवनमर्थवच्च
दृष्टिः परेषां सफला तयैव ।
समासतोऽसावभवन्न कस्य
बहिश्चरं जीवनमेव मूर्त्तम् ॥ ६९ ॥

लीला - गतेऽस्याश् चलनावुरोजौ
धैर्यं दलन्तौ प्रसभं समेषाम् ।
मन्ये समीनं मिलनाय यूनां
हृद्भिर् मुहुश्चक्रतुरिङ्गितानि ॥ ७० ॥

पार्श्वाद् गतायाः प्रलयैक - मूर्त्तेस्
तस्या गुणान् वर्णयितुं त एव ।
तस्थुः ससंज्ञा [2]विशिखासु दीना
ये वै [3]तृतीयां प्रकृतिं प्रपन्नाः ॥ ७१ ॥

उत्क्रम्य कौमार - विशेष - सीमां
सद्यः प्रविष्टा वय एषणीयम् ।
नाप्तुं सुवर्णाऽवयवां क ऐच्छत्
लावण्य - तास्कर्य - रतः कुमारः ॥ ७२ ॥

नीहारसार - स्फटिकेन नूनं
धात्रा सयत्नं घटिताऽङ्गकायाः ।
नीलाऽलकाली वदनाम्बुजेऽस्या
मिलिन्द - माला - ललिता ललम्बे ॥ ७३ ॥

श्रोतुः सहासा दशनांशुभिर् द्राक्[4]
साऽऽकर्षयन्ती हृदयं प्रसह्य ।
कञ्जारुणे पाणितले वहन्ती
किं रागिणो हस्तगतांश्चकार ? ॥ ७४ ॥

---

१. आ जन्मतः ।
२. राजमार्गे ।
३. तृतीयां प्रकृतिम् = नपुंसकत्वम् ।
४. झटिति ।

ज्वालां चरिष्णुं वनपाल - बालां
स्पृष्ट्वा दृशैवाऽऽकुलिताः कुमाराः ।
दीनाः कुकूलानल - पच्यमाना
धूपायमाना द्युनिशं च तस्थुः ।। ७५ ।।

चन्द्र – प्रभा - [1]कञ्चुकिताऽङ्ग - यष्टिर्
बाला . वरेण्या वणिजो विरेजे ।
तस्यां विलासाऽलस - वीक्षितायां
न्यासी - कृतं केन मनो न यूना ।। ७६ ।।

सौरूप्य - सम्पत्तिमनन्य - लभ्यां
प्राप्तां परां कोटिमसौ दधाना ।
पान्थान् परित्यक्त - पुरः - प्रयाणान्
अक्रीत - दासांस्तरुणांश्च चक्रे ।। ७७ ।।

प्रेङ्खाधिरूढेन्दुकलाऽमल - श्रीः
सुधोपदिग्धेव वधूवराऽन्न ।
दोदुल्यमाना पुरतश्च पश्चात्
प्रेङ्खोलयामास जगत् सहैव ।। ७८ ।।

ननर्त काचित् तरुणीह तस्यास्
ततोऽपि भूयोऽनटतामरोजौ ।
स्तब्धेक्षणानां व्यधुरन्तरेव
यूनां मनांस्युद्धत - ताण्डवं च ।। ७९ ।।

लयाऽनुकूलं विहिता[2]ऽङ्गहारा
भ्रुवौ सलीलं परिनर्तयन्ती ।
जिगीषयाऽन्या जगतो ललास
स्मरास्त्र - विद्यामिव शिक्षमाणा ।। ८० ।।

सा [3]पाटलात्मेव कपोल - कान्त्या
विडम्बयन्ती तरुणाऽरुणाभाम् ।
स्वैश् [4]चाकचक्यैस् तरुणाक्षि - पद्मा-
न्युद्घाटयामास [5]कुडी प्रसह्य ।। ८१ ।।

---

१. कञ्चुकिता=आवेष्टिता । २. अङ्गहारः=अङ्ग-विक्षेपः ।
३. पाटला=शतपत्री ; जपा । ४. उज्ज्वलताभिः । ५. बाला ।

लेह्या दृशा मादकता मदस्य
ज्योत्स्नाऽधिदेवी भुवि तस्थुषी वा ।
या [1]मान्मथी मूर्त्तिमती बभूव
मन्ये मनो - मोहन - मन्त्रशक्तिः ॥ ८२ ॥

[2]ऐन्दवं मण्डल चूर्णयित्वा ध्रुवं
कल्पिताङ्गीं विधाता चिराद् यत्नतः ।
तां करैरैन्दवैरेव कूर्ची - कृतैर्
मार्जयामास लब्ध - क्षणोऽसौ शनैः ॥ ८३ ॥

रम्भैव मूर्त्यन्तरमाश्रिताऽत्र
काचिद् बभौ काम - कलत्र - दोला ।
तपस्विनां या विवशाऽङ्गनानाम्
उच्चैश्च नीचैश्च चकार चेतः ॥ ८४ ॥

वेलेव मैरेय - मदाम्बुराशेर्
ज्वालोल्लसन्ती नव - यौवनस्य ।
पाञ्चालिका काऽपि विलोभनीया
रेजेऽपरा [3]दर्पक - दूतिकैव ॥ ८५ ॥

स्वरङ्गना - सौभग - सार - सर्व -
स्वं सङ्कलय्येव कृताङ्ग - यष्टिः ।
चान्द्री कला काऽपि चला[4]ऽचलायां
कं न स्वसात्कर्तुमलन्तमासीत् ॥ ८६ ॥

कापीह कन्यात्वमपास्य पश्चात्
शालीनता - मुग्धिम - सम्पदासीत् ।
प्रद्यैव या ऽऽद्यां कुसुमर्द्धिमाप्ता
रराज चाम्पेय - लता चरिष्णुः ॥ ८७ ॥

विलुण्ठिताऽऽराम - रमेव काचिद्
हैमी सचेष्टा छुरिकेति[5]वित्ता ।
भ्राः ! जगमुषी दृक्पथमन्यथाऽपि
मर्माणि यूनां व्रणयाम्बभूव ॥ ८८ ॥

---

१. काम-सम्बन्धिनी ।
२. चान्द्रम् ।
३. दर्पकः = कामः ।
४. भुवि ।
५. विदिता ।

एकाऽमृतांशु - द्युतिना मुखेन
बाधासमानाऽङ्गलता किशोरी ।
किं वात्मनैवोपमितिं भजन्त्य-
प्यबूबुधद् हृत्कुमुदानि यूनाम् ॥ ८९ ॥

हुङ्कृत्य सद्यः स्फुट - यौवन - श्रीः
काचिच्चला काञ्चन - शालभञ्जी ।
रोमाञ्च - [1]सन्नाह - भृतामपीह
मर्माणि यूनामभिनत् कटाक्षैः ॥ ९० ॥

अनञ्जिते चाऽप्यसिते दधाना
विलोचने काचन काञ्चनाङ्गी ।
सुधाऽधिवासैः कलवाग् - विलासैर्
अपीपठन्मोहन - मन्त्रमेव ॥ ९१ ॥

[2]प्रौढिं प्रपन्ना रति - रुच्य - रूपा
वधूर् [3]वरारोह - विलोभनीया ।
दृष्टा क्षणायाऽपि न कस्य साऽभूद्
मनोरथानां मिलन - स्थलीव ॥ ९२ ॥

पुण्यैः पुराणैः प्रचुरैर् असूर्यं-
पश्याऽद्य सद्योऽक्षि - पथं प्रपन्ना ।
लावण्य - कल्पद्रुम - कन्दलीव
निःश्वास-शेषान् न चकार कास्कान् ॥ ९३ ॥

लसत्प्रबालामल - पाणिपादा
स्मेरानना कौसुम - मण्डनैका ।
वासन्तिका वात - धुतेव वल्ली
कूले सरस्या विललास तन्वी ॥ ९४ ॥

[4]उत्पङ्कजेऽस्वाऽन्यतमा प्रतीरे
समेत - सौन्दर्यभरानताङ्गी ।
सद्योऽद्य संत्यज्य सरोज - राजिं
साक्षात् स्थिता श्रीरुपमाऽतिगाऽभात् ॥ ९५ ॥

---

१. संनाहः=कवचः । २. परिपूर्णतां, परिपक्वताम् ।
३. वरारोहः=प्रशस्तनितम्बः । ४. [illegible]कमले ।

[1]अभ्युक्ष्य कर्पूरक - पांसु - पूरं
[2]धौतेव काऽपीन्दु - मरीचि - कूर्चैः ।
साक्षात् सखी कैरव - कुञ्ज - कान्तेः
क्षीराऽब्ध्यजाताऽपि रमैव रेजे ॥ ९६ ॥

पाथोजपद्मां परिमुष्य पश्चात्
प्राप्ताऽनुतीरं पयसः सरस्याः ।
सा पाणि - पादेन तथाऽऽननेन
रेजेतरां विद्रुम - पाटलेन ॥ ९७ ॥

सिक्तेन सक्तेन च देह - यष्ट्या
तन्वंशुकेनाऽप्यु[3]पगुह्यमाना ।
जग्राह कान्ति किमु साऽब्ज - षण्डात्
तद् वाऽपि तस्या मधु - मोह - मूर्तेः ॥ ९८ ॥

दिगम्बराभामवलोक्य तां च
प्रस्पन्दमानं हृदयं हि यूनाम् ।
नेत्रत्वमाप्तुं बहिरायियासद्
उत्पुप्लुवे तीव्रतयाऽभिकण्ठम् ॥ ९९ ॥

घन - स्तनी वृत्त - सुसंहतोरुः
जपा - सुम - स्पर्धि - कपोल - कूपा ।
मनोरथाऽश्वैश् चपला किशोरी
स्वप्नेऽप्युपानीयत दर्शकैः सा ॥ १०० ॥

प्रत्येकमङ्गेऽपि तदीय - काये
[4]मायेत्यमन्यन्त सचेतसोऽत्र ।
पश्यन् किमप्यङ्गमतः किशोर्यास्
तत्रैव कोऽप्यैक्ष्यत कीलिताक्षः ॥ १०१ ॥

शस्तेन साऽभूद् रचिता सुसिद्ध-
हस्तेन केनाऽप्यपरेण धात्रा ।
तादृश्यतोऽदर्शि न काऽपि बाला
हाला - मदं मुग्ध - दृशा किरन्ती ॥ १०२ ॥

---

१. अवसिच्य; विकीर्य ।
२. Polished.
३. आलिङ्ग्यमाना ।
४. इन्द्रजालम् ।

रोम - रेखाऽदसीया दुकूलान्तराद्
रोचमाना दुरालक्षिता चोदरे ।
दूरतो भूधराभ्यां बहिर् निर्गता
यामुनी काऽपि धारा तनूः प्रत्यभात् ॥ १०३ ॥

नीरे कुमार्याविह नाभि - दघ्ने
मिथो हृदस् सेचन - सम्प्रवृत्ते ।
उद्दाम - माराऽग्नि - शिखाः प्रदीप्ताः
[1]निर्वापयन्त्याविव ते अभूताम् ॥ १०४ ॥

इहाऽधिकूलं सरितोऽपरायाः
कुच - द्वयं कौङ्कुममङ्गनायाः ।
जलेऽचले बिम्बितमूर्मि - रुद्धे
दधे[2]ऽर्थतः कोक - युगस्य लीलाम् ॥ १०५ ॥

नैसर्गिकः पाटलिमा कपोल—
पालीष्ववालोक्यत यौवतानाम् ।
लग्नो बभौ योऽरुणिमा प्रियाणां
ताम्बूल - रोमन्थ - रसस्य नित्यम् ॥ १०६ ॥

वीक्ष्याऽङ्गनाकर्षणमिन्द्रजालं
जनातिगं देश इहोच्च - कूटे ।
कान्त्या लसद् मन्मथजमेव भाति
तर्क्कं प्रदेशेष्वितरेषु शिष्टम् ॥ १०७ ॥

भ्रू - कार्मुकैः काक्ष - शिलीमुखैश्च
सुसज्जिताभिर् वनिताभिराभिः ।
अमोघ - लक्ष्य - व्यधनोत्कटाभिः
पुरं बभौ तत् कटकं स्मरस्य ॥ १०८ ॥

परिस्रवद् - यौवन - [3]कार्म्मणाया
वक्त्रे विजाता वलयोऽपि सूक्ष्माः ।
कृष्टाः सुरम्ये शिशुनाऽत्र चित्रे
रेखा इव स्वादुतरा बभूवुः ॥ १०९ ॥

---

१. शमयन्त्यौ । २. वस्तुतः । ३. कार्म्मणम्=इन्द्रजालम् ।

रसाल - शालस्य नव - प्रवालान्
यद्यापि पश्यन् लसतोऽत्र बालान् ।
स्मरस्य सज्जी - भवतोऽचिरेण
सैन्यानिवाऽऽवन्य - जनोऽनुमेने ॥ ११० ॥

प्रेक्ष्य स्फुटाऽब्जानन - पाणि - पादाः
कौमार - चापल्य - जुषोऽत्र बालाः ।
जिष्णुर् भविष्यत्यपि मार - वीरस्
स्वाऽस्त्राऽऽप्ति - चिन्ता - रहितो बभूव ॥ १११ ॥

सर्वेश्वरस्य प्रवरस्य तावद्
आकृष्यमाणेव गुणैरनन्यैः ।
जय - श्रिया साकमुपागताऽत्र
बभूव भव्या किमु वैभव - श्रीः ॥ ११२ ॥

समुल्लसन्तीं श्रियमत्र विष्णुर्
दृष्ट्वा मुहुर् दिव्य - दृशाऽऽकुलात्मा ।
'श्रीः' साम्प्रतं मेऽस्ति न वेति तिर्यक्
स्वं वाम - पार्श्वं दिवि वीक्षते स्म ॥ ११३ ॥

राष्ट्रस्य सर्वा अपि सम्पदः स्याद्
भूपान्तराभोगमनीहमानाः ।
सन्तप्त - चित्ता इव कुप्रयोगा-
च्छीतां प्रपन्नाः शरण - स्थलीं ताम् ॥ ११४ ॥

स्व - राष्ट्र - कोणान्तगतेऽपि चैवं
स तस्थिवांस्तत्र पुरेऽधिराजः ।
रङ्गे पटीयानिव सूत्र - धारो
न्ययन्त्रयद् भूतल - राज्यतन्त्रम् ॥ ११५ ॥

पेपीयमानोऽथ च देव - मूर्तिर्
उपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ।
संतृप्तयेऽकल्पत स प्रजानां
तद्दर्शनं पारणतां यदापत् ॥ ११६ ॥

संतो धरित्रीमथ शासतोऽस्यं
धर्म्येण मार्गेण शुभङ्करेण ।
गता धृतोत्कर्ष - धुरे पुरेऽस्मिन्
सुखेन षष्टिर् वसतो वसन्ताः ॥ ११७ ॥

अत्रान्तरे शैव - पथाश्रितस्य
[1]प्राज्येऽस्य लङ्कावधि पुण्य - राज्ये ।
मारोऽभवद् हन्त ! कथाऽवशेषो
लोकाश्च विष्वक् शिवमन्वभूवन् ॥ ११८ ॥

न [2]पारदार्यं न किमप्यनार्यं
[3]वार्यं च कार्यं श्रुतिमप्युपागात् ।
लोका विनीताः परलोक - भीताः
जनूंषि चक्रुर् न मलीमसानि ॥ ११९ ॥

अथाऽत्र पूर्वोदितमक्षपादं
श्रीपर्वते पाशुपत - व्रतस्थम् ।
[4]क्षपाकृता मण्डित - मौलिदेशो
ध्याने महेशो निदिदेश किञ्चित् ॥ १२० ॥

वेला - विलम्बं परिवर्जयन् स
तदैव काश्मीरिकमभ्युपेतम् ।
विप्रं 'जयन्ते' - त्यभिधान - भाजं
क्षिप्रं न्ययुङ्क्तेहित - कार्य - सिद्ध्यै ॥ १२१ ॥

"श्रान्तोऽसि जानेऽनघ ! किन्तु वाञ्छा-
पूर्तिर् न तेऽन्यत्र भविष्यतीति ।
तत्रैव गत्वा प्रवरेश्वराय
पत्रं तदेतत् प्रतिदर्श्यतां मे" ॥ १२२ ॥

---

१. विस्तृते इत्यर्थः । २. परस्त्रीसंसर्गः ।
३. निवारणार्हम् । ४. चन्द्रेण ।

संद्यो निगद्येति वितीर्ण - पत्रे
कापालिके [1]वाग्यततां प्रयाते ।
भ्रू - कुञ्चनाद्यैर् [2]विवृताऽनपेक्षो
भूदेव एवं शनकैरवादीत्— ॥ १२३ ॥

"क्रमेण मार्ग - भ्रमण - श्रमेण
[3]तान्तो नितान्तं सुचिरेण साधो ! ।
[4]पृथून् पथो गन्तुमितोऽक्षमोऽहं
क्षमोचितोऽस्मी" - ति स च व्यरंसीत् ॥ १२४ ॥

कापालिनाऽभाणि ततो - "द्विजाते !
स्पृष्टो मया स्नानमिहाऽऽचराऽऽशु" ।
इत्येवमुक्त्वा निकट - स्थिताया-
श्चिक्षेप वाप्याः सलिले तमेनम् ॥ १२५ ॥

एवङ्कृते - ऽचेतनतामितस्य
शिला - शरीरस्य जले निपातात् ।
द्वैधं गताया वदति स्म वाप्या
द्विजात्यनीहामिव बुद्बुदाली ॥ १२६ ॥

ततः स सुप्तोत्थित - सन्निकाश
उन्मुद्रिताक्षो द्विज आकुलात्मा ।
आत्मानमुद्वीक्ष्य [5]दिवोऽविशेषे
काश्मीर - देशे नितरां ननन्द ॥ १२७ ॥

तत्रैव भक्त्याऽर्चन - संरतस्य
शिवालये श्री - प्रवरस्य भर्तुः ।
भृत्यान् स मुक्ताऽपर - राजकृत्यान्
अम्भांसि कुम्भैर् नयतो ददर्श ॥ १२८ ॥

---

१. मौनम् ।
२. प्रकटिताऽनिच्छः ।
३. श्रान्तः ।
४. दूरत्वाद्दीर्घानित्यर्थः ।
५. स्वर्ग-तुल्ये ।

इच्छुः स्वमावेदयितुं द्विजोऽसौ
पश्यन्नदूरेऽपि च वाञ्छितार्थम् ।
आनीयमाने निकषा नरेशम्
पत्रं न्यधात् तत् त्वरयोदपात्रे ॥ १२९ ॥

संस्नापयन् क्षालित - लोकपङ्कम्
महेश्वरं श्रीप्रवरो महीशः ।
पत्रं पुरस्तात् पतितं स कुम्भाद्
आदाय सुस्पष्टमवाचयद् यत्— ॥ १३० ॥

"कृत्यं कृतं दिक्षु च नीति - नृत्यं
नो शिष्टमिष्टं, विहितं हितं यत् ।
पापस्य सारोऽपगतः स मारो
प्रीताः प्रजाः पुण्य - पथेषु नीताः ॥ १३१ ॥

पर्याप्तमाप्तं सुकृतं सुखं च
[1]निरन्ध्रितास् ते ककुभो यशोभिः ।
हेयं जगत्, किन्त्विह ते विधेयं
तद् याहि शैवं नरनाथ ! लोकम् ॥ १३२ ॥

वृत्तं वसु क्वाऽप्यसुखं न दृष्टं
जराऽभ्युपेताऽऽर्त्ति - भरैः समेता ।
[2]अह्नाय तस्मात् प्रविहाय सर्वं
सुख - स्वरूपं समुपैहि [3]सर्वम्" ॥ १३३ ॥

इत्येवमासाद्य कृपा - निकेतः
प्रस्थान - सङ्केतमसौ [4]क्षितिक्षित् ।
उपान्तमानीत[5]मरं जयन्त-
मरञ्जयत् तं वसुभिर् वितीर्णैः ॥ १३४ ॥

---

१. परिपूर्णाः । २. सपदि ।
३. शिवम् । ४. भूपः ।
५. अरम् = शीघ्रम् ।

अहो ! ततः श्रीप्रवरः प्रतापी
पुण्येषु सौभाग्य - कटाक्षितेषु ।
[1]प्रेष्येषु पश्यत्सु पुरश्च पश्चाद्
भित्त्वा[2]ऽऽश्मनं धाम दिवं जगाम ॥ १३५ ॥

ज्वाला विशाला सहसा द्रवन्ती
तडिद् भुवो वा गगनं विशन्ती ।
यद्वेन्द्रचापस्य हि काऽप्यकाण्डे
ऽलोकि लोकैर् द्युतिरुल्लसन्ती ॥ १३६ ॥

इत्थं स भद्रङ्करणो धरण्याः
भुक्त्वाऽपि भूभृद् भुवि भूरि-भोगान् ।
स - भौतिकाङ्गो भगवद् - भवस्य
सालोक्यमापद् भुवनस्य भर्त्ता ॥ १३७ ॥

[3]वित्तं च तुष्टात् प्रवरात् प्रभूतं
वित्तं ततो विप्र - वरो जयन्तः ।
कृत्येषु नित्यं व्यययन् शुभेषु
स्वस्मै सुगं स्वर्ग - पथं व्यधत्त ॥ १३८ ॥

दीनाऽबल - प्रार्थक - पारिजाते
हाऽस्तं प्रयाते प्रवरे प्रवीरे ।
साधुत्व - सज्जाऽपि च सत्र - सम्पद्
निर्वाणमापद् [4]जगदूर्जिनाऽर्चिः ॥ १३९ ॥

अहो ! विचित्रैरथ पुण्य - मित्रैः
पवित्रयित्वा स धरां चरित्रैः ।
उन्निद्रयन्नर्क इवाऽत्र लोकान्
देदीप्यतेऽद्याऽपि पथोपदेष्टा ॥ १४० ॥

१. भृत्येषु । २. प्रस्तरनिर्मितम् । ३. लब्धम् ।
४. संसारस्य शक्तिशालिनी महती ज्वाला (द्युतिः) ।

अद्याऽपि तत् 'श्रीनगरे' विकीर्णं
जीर्णं च शीर्णं भवनं सरन्ध्रम् ।
मन्ये स्वमुद्घाट्य मुखं तदीयं
विस्तीर्णमाख्याति महाप्रयाणम् ॥ १४१ ॥

यद् बाष्प - रूपं दधदम्बुराशेर्
नीरं वियुक्तं जगतो हिताय ।
नभो - नगादौ च नदीष्वचारीत्
तदेत्य भूयोऽपि ततो विलिल्ये ॥ १४२ ॥

पूर्वं मूर्ध्नि गतेन येन महसा दग्धा दुराशा द्विषां
कृत्ता दृष्टि-निरोधिनी खर-करैर् मूलात् तमस्सन्ततिः ।
जाड्यं दूरमपोहितं तदहितं यस्य प्रतापैर् दिशां
शोकाऽब्धौ भुवनं निपात्य विलयं भेजे स भास्वानपि ॥ १४३ ॥

इति 'श्रीवसन्तराम'-पाराशर-तनुजनुषा, 'प्रसन्ना-देवी'-गर्भजातेन, 'सुशीला'-स्वाम्य-सौभाग्यजुषा कविरत्नादि-विविध-विरुदभाजा, डॉ० श्यामदेवशास्त्रिणा पाराशरेण सन्दब्धे 'त्रिवेणी' इत्याख्ये महाकाव्ये 'प्रवर-परलोक-प्रयाणवर्णनम्' इत्याख्यः अष्टाविंशः सर्गः परिसमाप्तः, पर्यवसितश्चायं ग्रन्थ इत्योम् ॥

प्रबन्धप्रणेतुः पूर्वपुरुष - परम्परा - परिचयः

विश्वविश्रुतविक्रान्ते प्रान्ते 'पञ्चाप'-संज्ञके ।
जागरूक - जने नित्यं देश - रक्षण - दक्षिणे ॥ १ ॥

वर्तते मण्डलं रम्यं 'होश्यारपुर' - नामकम् ।
मण्डिता पण्डितैर् यत्र पावनी चोर्वराऽवनी ॥ २ ॥

तत्र 'रञ्जीतसिंहा'ऽऽख्ये प्रजापालनपेशले ।
गीयमान - यशोगाथे नृनाथे सति शासति ॥ ३ ॥

'मल्लोर'-संज्ञके ग्रामे ऽभिरामे च पुरा युगे ।
'शान्तनुपुर' - 'नाम्नैव विश्रुते क्षत्रियोर्जिते ॥ ४ ॥

आसीत् परात्पर - पराशर - वंशजातो,
विद्वद्वरः 'सहजराम' - पवित्रनामा ।
चक्रेऽनिशं विसृमरैः स्वयशःप्रसारैर्,
यो वासितानथ सितान् ककुभां कपोलान् ॥ ५ ॥

जज्ञे सुतोऽति-विनतस्य 'कृपा'ऽभिधानो,
नाम्नैव नैव किमु ? तस्य कृपावतारः ।
प्रायो गुणाः स्वपितुरुच्चपदाधिकारे,
यस्मिन् समे परिणताः सहजा इवासन् ॥ ६ ॥

'कर्त्ता'ऽऽख्यस्य सुतस्य तस्य तनुजा ज[illegible]ाश्चतुस्संख्यकाः,
ते कर्त्तुर्वदनैः समा बलभरे वैकुण्ठ - बाहूपमाः ।
आसन्नार्य - वरेण्य - कार्यकरणाद् धर्मावतारा इव,
चत्वारश्चतुराश्चतुर्दिगधिपैस्तुल्याः समस्तैर्गुणैः ॥ ७ ॥

वंशपल्यङ्कपादेषु यविष्ठस्तेषु साधुषु ।
सौजन्यधन्यजन्माऽभूज् 'जङ्गीरामा'ऽभिधः सुधीः ॥ ८ ॥

गुरवो ग्राम - गोष्ठीषु गायन्तो गुणगौरवम् ।
श्राम्यन्ति यस्य नाऽद्यापि स मेऽभूत् प्रपितामहः ॥ ९ ॥

भूयोऽनुकम्पा - सहितेन तेन,
परोपकाराऽविरत - व्रतेन ।
प्रसाविता हन्त ! महत्यकाले,
वैन्येत दूना धनधान्यदानैः ॥ १० ॥

आस्तां पवित्रहृदयो तनुजो तदीयो,
नासत्यतुल्यचरितो नितरां विनीतो ।
यन्नाम सज्जनकथासु मुहुर्महद्भिर्-
उत्कीर्त्यते शुभनिदर्शनतामुपेतम् ॥ ११ ॥

माङ्गल्यमूर्त्तिस्तकयोः कनीयान्, 'श्रीमूलराजः' स्मरणीयनामा ।
रात्रिदिवं विश्वजनीनवृत्तिः क्षेमङ्करः प्राणभृतां बभूव ॥ १२ ॥

सौशील्यसत्त्व-प्रकृतेश्च तस्माद् मूलादिव स्कन्धयुगं प्रजातम् ।
सूनुद्वयं साहससत्यरूपं साद्गुण्य - सङ्घे बल-कृष्ण - कल्पम् ॥ १३ ॥

उदारप्रकृतेः स्पष्टवक्तुस्तत्र यवीयसः ।
सत्य - सौहार्द - सारल्य - सौमुख्यैः संस्कृतात्मनः ॥ १४ ॥

श्रीमद् - 'वसन्तराम'स्य पुण्यारामस्य सूनुना ।
अगुरु - ग्राम-वास्तव्येनास्तव्येनाल्पमेधसा ॥ १५ ॥

'प्रसन्ना' - गर्भसंजातेन पाराशर्याणुरेणुना ।
धर्मं इत्येव मत्वा च पित्रादेशानुवर्तिना ॥ १६ ॥

येन सास्वाद्यते स्थेयः सुधा-स्वादिम-संस्कृतम् ।
सख्यं साप्तपदीनं च 'सुशीलाया' दिवानिशम् ॥ १७ ॥

सता वशंवदेनाऽलं तेनात्र वसतां सताम् ।
प्रियसंस्कृतसेवेन 'श्यामदेवेन' निर्मिता ॥ १८ ॥

सर्वतः सत्त्वसम्पन्नैः संस्तुता सूक्ष्मदर्शनैः ।
संसृतौ स्वस्ति-सौजन्य-सौहित्य-सम्प्रसारिणी ॥ १९ ॥

'त्रिवेणी'त्यभिधा सैषा रुचिरा रचना चिरम् ।
काव्यकौशल्य-शीलानां प्रीतयेऽस्तु सचेतसाम् ॥ २० ॥

—श्यामदेवः पाराशरः
कविरत्नम्, साहित्यशिरोमणिः,
शास्त्री, एम्० ए०, एम्० ओ० एल्०,
पी-एच्० डी०, पी० ई० एस्० (से० नि०),
सम्पादकः 'विश्वसंस्कृतम्'
५२३-हरिनगरम्, होश्यारपुरम् (पंजाब) ।

शुद्धि - पत्रम्

पृष्ठ	श्लोक	पाद	अशुद्ध	शुद्ध
१९	८५	३	धनञ्मन्तो	धनुष्मन्तो
२३	१७	१	मुहूत	मुहूर्तें
२४	२३	४	प्रणन्न:	प्रणुन्न:
२६	४०	१	प्रजाना	प्रजानां
२८	५२	३	रुदन्त्य:	रुदत्य:
३७	८	१	सम्यरायान्	सम्परायान्
४२	४७	२	कोतुहल	कोतूहल
४३	५१	२	किञ्चित	किञ्चित्
४५	६७	३	संनिधातृन	संनिधातृन्
४९	१३	३	रुपैथमाने	रुपैधमाने
५८	७१	२	विश्वग्	विष्वग्
५९	३	४	वध्या	वध्यो
६२	२७	२	वाग्मिर्	वाग्मिर्
७५	११२	१	स्पधि	स्पर्धि
७६	११७	२	वगी	वेगी
७८	१०	१	अजङ्गा	अजङ्गमा
७८	१३	२	प्राणंदवं	प्राणप्रवं
७९	२०	२	ऽबर	ऽम्बर
८८	७७	४	बीभीथमान	बेभीयमान
८९	८४	४	ववानल	ववानलं
९५	३५	४	अर्चो	अर्चों
९८	५६	३	ऽछवनन:	ऽछवनीन:
१०४	१३	३	प्रमाण	प्रणाम
११५	८९	१	स यायी	प्रयायी
१२२	१	२	क्तुचरा	चचतुरा
१२५	२७	१	सोमग्य	सौभाग्य

पृष्ठ	श्लोक	पाद	अशुद्ध	शुद्ध
१३३	८१	२	स्मारी-	स्मारी
१४५	४०	१	शष्केषु	शुष्केषु
१४७	५१	१	विशष्का	विशुष्का
,,	,,	३	सहस्र	सहस्रै
१५३	९२	२	कौतुकिन:	कौतुकिन:
१६३	५१	३	मखारविन्दात्	मुखारविन्दात्
१६९	९७	१	वै तान्	वैताम्
१७२	५	१	पृष्ठे	पृष्ठे
१७७	३८	३	शैली	शैलो
१८१	६६	४	तथार्हतत्वं	तथाहितत्वं
१८५	१०	४	परास्तम	परास्तम्
१९९	३०	३	मीक्ष्येव	मुद्वीक्ष्य
२०१	४४	२	रन्ध्रषु	रन्ध्रेषु
२०२	५०	४	सौकुमायण	सौकुमार्येण
२२२	८१	२	क्षिवेश	क्षिवेष
२२६	१०५	१	शोतानि	शीतानि
२३०	४	२	विकसितेष	विकसितेषु
२३०	५	४	किमधना	किमधुना
२३४	३१	३	[२]कौसुम	कौसुम
२३४	३२	२	द्विकाश्च	[२]द्विकाश्च
२६३	७२	१	माग	मार्गे
२६७	५	४	वार्थि-	वार्धि-
२८१	१००	१	गञ्जतु	गुञ्जतु
२९०	५७	४	वितुलं	विपुलं
२९३	७७	३	साकं	सा कं
२९३	७७	३	मदने	मदनेन
३०१	१२	१	स्फुरितोऽप्र	स्फुरिताऽप्र
३०४	२९	४	हृष्टा	हृष्टा:
३०४	३२	२	मखे	मुखे
३१०	७०	४	मागण	मार्गेण
३१२	८३	३	बभ्रर्	बभुर्

पृष्ठ	श्लोक	पाद	अशुद्ध	शुद्ध
३१४	६	४	सवेश्वर	सर्वेश्वर
३३३	१	१	तमांस	तमांसि
३३४	७	१	मत्तर्	मर्त्तर्
३४२	८	४	स्व पाश:	स्वपाश:
३४३	१४	३	चिन्हं	चिह्नं
३४४	२७	१	ऽनुयमेय	ऽनुपमेय
३४६	३७	३	अपूपुज स्तान्	अपूपुजंस्तान्
३४७	४७	१	नोदयमास	नोदयामास
३४९	५६	२	निष्वक्	विष्वक्
३५०	६३	१	विमुक्ता	विमुक्ता:
३५३	८८	४	जहो"	जहौ"
३५५	१०१	४	मिशा:	मीशा:
३५६	१०४	२	अनर्गल	अनर्गलं
३५७	११४	३	चाऽत्थ	चाऽस्थ
३५९	१२	३	रुक्षे	रूक्षे
३६२	२९	३	नित्युषा	निश्युषा
३६३	४०	२	ऽधना	ऽधुना
३६४	४३	३	मधुकाराणां	मधुकराणां
३६५	५०	४	···श्रृ ारा	···श्रुधारा
३-८	७१	२	चिन्त्या	चित्या
३६९	८०	२	सपाशितं	स पाशितं
३७०	८४	४	क्षप्तयं	ज्ञप्तये
३७१	८९	१	वर्जितेष	वर्जितेषु
३७४	१२	१	गिरां	गिरा
३७६	३३	३	अस्यन्दिष्ट	अस्पन्दिष्ट
३८६	२१	४	बभूवर	बभूवुर्
३९२	६७	४	काचिद	काचिद्
३९४	७९	२	मरोजौं	मुरोजौ

१६० पृष्ठे 'एकादश:' इत्यस्य स्थाने 'द्वादश:' इति पठनीयम् ।

२३४ पृष्ठे रेखाया अध: 'काक:' इत्यस्य स्थाने 'काका:' इति पठनीयम् ।

२८२, २८४, २८६ पृष्ठशीर्षेषु 'एकोनविंशः' इति स्थाने 'एकविंश' इति पठनीयम् ।

३१६ पृष्ठे रेखाया अधः '४ सतीर्थ्यः' इति स्थाने '५. सतीर्थ्यः' इति पठनीयम् ।

३४१ पृ० रेखाया अधः 'राजा;' इत्यतोऽग्रे 'गिरिः' इत्यपि पठनीयम् ।

३४३ पृ० " " 'पुष्करणी' इति स्थाने 'पुष्करिणी' इति पठनीयम् ।

३४४ पृ० " " '८. ......गदाधरः कृष्णः' इति स्थाने '८. गदी = गदाधरः; कृष्णः' इति पठनीयम् ।

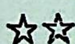
३५६ पृ० " " 'निर्दोषः' इति स्थाने 'निर्दोषाः' इति पठनीयम् ।

३६२ पृ० " " 'जक्षण' इति स्थाने 'जक्षणं' इति पठनीयम् ।

३६८ पृ० " " 'जिह्वाः' इति पठनीयम् ।

३७६ पृ० " " 'एकस्थतामिति भावः' इति पठनीयम् ।

एकादशसर्ग-प्रारम्भे गताङ्कादग्रे इति परिमार्जनीयम् ।

महाकाव्यकर्त्तुरन्याः कृतयः

१. चारु-चरित-चर्चा (गद्यपद्यमयी रचना) ।
[पंजाब सरकार द्वारा पुरस्कृत]

२. ऋतुचक्रम् (षड्-ऋतुवर्णनम्) । [पंजाब सरकार द्वारा पुरस्कृत]

३. संस्कृत तथा पंजाबी के सम्बन्ध (भाषा-वैज्ञानिक विवेचन) ।
[पंजाब सरकार द्वारा पुरस्कृत]

४. पंजाबी अते संस्कृत दे सम्बन्ध ।
(पंजाबी भाषा में भाषा-विज्ञान की दृष्टि से पंजाबी का अध्ययन) आदि-आदि ।

Price : Rs. 90/-